

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

ЖУРНАЛ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА

ТОМ XLV VOL

У 75-ліття ГОЛОДОМОРУ
1932-1933

2008

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР – EDITOR IN CHIEF

Любомир Р. Винар – Lubomyr R. Wynar
Kent State University

СПІВРЕДАКТОРИ – CO-EDITORS

Юрій Макар – Yury Makar
Чернівецький національний університет – National University of Chernivtsi

Алла Атаманенко – Alla Atamanenko
Національний університет – National University
“Острозька Академія” “Ostroh Academy”

ЗАСТУПНИКИ РЕДАКТОРА – ASSOCIATE EDITORS

Богдан Клід – Bohdan Klid
Канадський Інститут Українських Студій – Canadian Institute of Ukrainian Studies
Альбертський університет University of Alberta

Олександр Сидоренко – Alexander Sydorenko
Арканзаський державний університет – Arkansas State University

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ – EDITORIAL BOARD

Ігор Гирич, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Київ • *Ася Гумецька*, Мічігенський університет, Анн Арбор • *Олександр Добржанський*, Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича, Чернівці • *Олександр Домбровський*, УВАН у США, Нью Йорк • *Аркадій Жуковський*, НТШ в Європі, Париж • *Леонід Зашкільняк*, Львівський національний університет, Львів • *Ярослав Ісаєвич*, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів • *Стефан Козак*, Варшавський університет, Варшава • *Теодор Мацьків*, Акронський університет, Акрон • *Юрій Мицик*, Києво-Могилянська Академія, Київ • *Микола Мушинка*, Наукове Товариство ім. Шевченка в Словаччині, Пряшів • *Валентина Піскун*, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Київ • *Володимир Сергійчук*, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Київ • *Андрій Сороковський*, УІТ, Вашингтон • *Ігор Стебельський*, Вінзорський університет, Вінзор • *Валерій Степанков*, Кам'янець-Подільський національний університет, Кам'янець-Подільський

Мовний редактор: Ася Гумецька
Українське Історичне Товариство

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

ЖУРНАЛ ІСТОРІЇ І УКРАЇНОЗНАВСТВА

ТОМ XLV VOL

3-4 (179-180) Рік XLV

За загальною редакцією
ЛЮБОМИРА ВИНАРА

2008

Національна академія наук України

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

НЬЮ-ЙОРК – КИЇВ – ЛЬВІВ – ОСТРОГ – ТОРОНТО – ПАРИЖ

Інститут історії України

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК
ЖУРНАЛ ІСТОРІЇ І УКРАЇНОЗНАВСТВА
ВИДАЄ УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО

THE UKRAINIAN HISTORIAN
JOURNAL OF HISTORY AND UKRAINIAN STUDIES
PUBLISHED BY THE UKRAINIAN HISTORICAL ASSOCIATION

Основник *Українського Історика*: Любомир Роман Винар (1963)
Founder of *The Ukrainian Historian*: Lubomyr Roman Wynar (1963)

Редакція застерігає за собою право скорочувати і виправляти матеріяли. За зміст статей і рецензій відповідають їхні автори. Матеріяли до друку просимо надсилати в електронному варіанті: статті обсягом до 20 сторінок (друк через 1 інтервал), рецензійні статті обсягом до 12 сторінок, рецензії – до 6 сторінок, бібліографічні нотатки – до 1 сторінки. Бібліографічні примітки в поданих статтях мають відповідати міжнародному стандарту.

Не прийняті до друку рукописи не повертаються і не рецензуються.

Рецензійні примірники книжок і матеріяли до друку в журналі можна надсилати на адресу Редакції в Кенті (США) або редакційного бюро в Острозі (Україна).

Editor "The Ukrainian Historian"
P.O. Box 312
Kent, Ohio 44240
Tel.: (330) 297-1390
Fax: (330) 297-1327
e-mail: ukrhist@aol.com

Редакційне бюро журналу
"Український Історик"
Національний університет "Острозька академія"
вул. Семінарська, 2, Острог, 35800
Тел./факс: (03654) 22949
e-mail: ataman@ostroh.uar.net

PERMISSION TO REPRINT. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopy, recording, or otherwise without prior written consent of the Editor in Chief.

Передруки і переклади матеріялів дозволені за згодою
Головного Редактора

UHA, The Ukrainian Historian and its Editors are not responsible for statements either of fact or opinion made by contributors.

Articles appearing in this Journal are abstracted and / or indexed
in *Historical Abstracts*, *America: History and Life*,
and *Bibliography of Slavic and East European Studies*.

ISSN: 0041-6061

Printed by COMPUTOPRINT Corp., 1360 Clifton Avenue, #402 Clifton, NJ 07012
Tel. (973) 574-8800 Fax: (973) 574-8887 e-mail: computopr@aol.com

ВІД РЕДАКТОРА	
Голодомор 1932 – 1933 років.....	9
ДОСЛІДЖЕННЯ ГОЛОДОМОРУ	
<i>Іван Дзюба. Геополітичний аспект Голодомору 1932 – 1933 рр...</i>	12
<i>Станіслав Кульчицький. Український Голодомор у світлі останніх досліджень.....</i>	31
<i>Юрій Шаповал. Відкриваючи правду про голод 1932 – 1933 років в Україні.....</i>	47
<i>Роман Сербин. Осмислення Голодомору у світлі конвенції ООН про геноцид.....</i>	62
<i>Владислав Верстюк. Чому українці називають Голодомор геноцидом?.....</i>	74
<i>Ірина Матяш. Російський погляд на проблему Голодомору в Україні: джерела та інтерпретації</i>	91
<i>Руслан Пиріг. Джерела з історії голодомору 1932 – 1933 років в Україні: археографічний сегмент</i>	110
<i>Петро Брицький. Голодомор в Україні у ХХ столітті – тяжкий злочин проти українського народу, його геноцид</i>	122
<i>Іроїда Вінницька, Всеволод Ісаїв. Свідки Голодомору: усні історії</i>	159
<i>Василь Холодницький, Тетяна Долинянська. Від великого Голодомору в Україні до Голодомору в Буковині.....</i>	169
<i>Василь Марочко. Обмін побутового золота на хліб в Україні періоду Голодомору 1932 – 1933 років.....</i>	194
<i>Євген Федоренко. Український геноцид (У 75-ліття Голодомору в Україні).....</i>	210
ДОКУМЕНТАЦІЯ ВІДЗНАЧЕННЯ РОКОВИН ГОЛОДОМОРУ	
№1. Закон України № 376-V. Про Голодомор 1932 – 1933 років в Україні.....	217
№2. Звернення Президента України до світового українства з нагоди вшанування 75-х роковин Голодомору 1932 – 1933 років.....	219
№3. “Remembrance of Victims of the Great Famine (Holodomor) in Ukraine.” Resolution of the UNESCO General Assembly.....	220
№4. Указ Президента України № 250/2007 “Про заходи у зв’язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932 – 1933 років в Україні”.....	222
№5. Резолюція Парляментської Асамблеї ОБСЕ.....	225
№6. Необхідність міжнародного засудження злочинів тоталітарних комуністичних режимів. Рада Європи. Парляментська асамблея.....	227
№7. Конвенція про запобігання злочину геноциду і покарання за нього	229

№8. Резолюція Палати Представників США №1314, Конгрес 110-го скликання, II Сесія.....	232
№9. Міжнародний координаційний комітет СКУ.....	234
№10. “Незгасима Свічка” відвідає 33 країни світу, вшановуючи пам’ять жертв Голодомору.....	236
№11. Міжнародне визнання Голодомору	237

ПАМ’ЯТІ ЄВГЕНА КОНОВАЛЬЦЯ:

ДО 70-Х РОКОВИН ЗАГИБЕЛІ

<i>Микола Плав’юк</i> . Полковник Євген Коновалець – держав- ний будівничий і політичний діяч.....	245
<i>Андрій Мельник</i> . Віра. Євген Коновалець	252
<i>Олесь Кандиба</i> . Євген Коновалець. Нарис про життя, чин і смерть великого українського патріота.....	262

ГРУШЕВСЬКОЗНАВСТВО

<i>Тельвак Віталій</i> . Михайло Грушевський у публіцистиці військового часу (1914 – 1916 рр.).....	271
--	-----

IN MEMORIAM

<i>Любомир Винар</i> . Павло Грицак: життя і діяльність. У 50-ліття смерті історика.....	293
---	-----

РЕЦЕНЗІЙНІ СТАТТІ

<i>Володимир Головка</i> . Голодомор 1932 – 1933 років в працях співробітників Інституту історії України (2003 – 2008 рр.)...309	
---	--

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

<i>Великий голод в Україні 1932 – 1933 років</i> . В 4-х томах. (Алла Атаманенко).....	321
<i>Василь Марочко</i> . <i>Голодомор 1932 – 1933 рр.</i> (Наталія Конопка).....	326
<i>Ukraina w latach kolektywizacji i wielkiego głodu</i> (1929 – 1933) (Алла Атаманенко)	328
<i>Михайло Грушевський</i> . <i>Твори у 50-ти томах</i> . Т.4, кн.1. Любомир Винар).....	332
<i>Симон Наріжний</i> : <i>Українська еміграція. Культурна</i> <i>праця української еміграції між двома світовими</i> <i>війнами</i> . (Микола Мушинка).....	335
<i>Наталка Осьмак</i> . <i>Кирило Осьмак – нескорений Президент</i> <i>УГВР</i> . (Любомир Винар).....	339
<i>Алла Киридон</i> . <i>Час випробувань: держава, церква,</i> <i>суспільство в радянській Україні 1917 – 1930-х років</i> . (Сергій Троян).....	334
<i>Олег Романів</i> . <i>Біобібліографічний покажчик</i> . (Любомир Винар).....	346

БІБЛІОГРАФІЧНІ НОТАТКИ

Бібліографічний огляд книжок, присвячених голодомору
1932 – 1933 років (Людмила Кирик, Наталія Конопка).....349

ХРОНІКА

In Memoriam.....353

Діяльність Українського інституту національної пам'яті
у зв'язку із 75-ми роковинами Голодомору 1932 – 1933
років в Україні (Віталій Скальський).....354

Круглий стіл “Голодомор 1932 – 1933 рр.: наслідки трагедії
та усвідомлення його сучасним українством”
(Валентина Піскун, Тетяна Шептицька).....359

Відзначення 45-ліття УІТ в Клівленді (Анна Кузьмич).....366

Міжнародна конференція в Острозі про українську діаспору
(Микола Мушинка).....368

Вітальне слово проф. Любомира Винара.....373

Україністика як корпоративна всеохопність (Конгрес МАУ
2008 р.) (Валентина Піскун).....374

Вітальне слово Президента УІТ377

Міжнародна конференція про УПА в Словаччині
(Микола Мушинка).....378

УВАН в Канаді: вибори Управи (Галина Коваль).....380

Видавнича діяльність УІТ.....381

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ384

ОДЕРЖАНІ ВИДАННЯ – BOOKS RECEIVED387

НАШІ АВТОРИ.....393

CONTENS

FROM THE EDITOR

The Holodomor of 1932-1933.....	9
---------------------------------	---

RESEARCH ON THE HOLODOMOR

<i>Ivan Dziuba</i> . The Geopolitical Aspect of the Holodomor of 1932-1933.....	12
<i>Stanislav Kul'chyts'kyi</i> . The Ukrainian Holodomor in the Light of the Latest Research.....	31
<i>Iurii Shapoval</i> . Revealing the Truth about the Famine of 1932-1933 in Ukraine.....	47
<i>Roman Serbyn</i> . Conceptualizing the Holodomor in Light of the UN Genocide Convention.....	62
<i>Volodyslav Verstiuk</i> . Why do Ukrainians Call the Holodomor a Genocide?.....	74
<i>Iryna Matiash</i> . The Russian View of the Problem of the Holodomor in Ukraine: Sources and Interpretations.....	91
<i>Ruslan Pyrih</i> . Sources for the History of the Holodomor of 1932-1933 in Ukraine: the Archaeographic Segment.....	110
<i>Petro Bryts'kyi</i> . The Holodomor in Ukraine in the XXth Century – a Grave Crime against the Ukrainian People, and its Genocide.....	122
<i>Iroida Vinnyts'ka, Vsevolod Isaiw</i> . Witnesses to the Holodomor: Oral Histories.....	159
<i>Vasyl' Kholodnyts'kyi, Tetiana Dolynians'ka</i> . From the Great Holodomor in Ukraine to the Holodomor in Bukovyna.....	169
<i>Vasyl' Marochko</i> . The Exchange of Household Gold for Bread in Ukraine during the Period of the Holodomor of 1932-1933.....	194
<i>Ievhen Fedorenko</i> . The Ukrainian Genocide (on the 75th Anniversary of the Holodomor in Ukraine).....	210

DOCUMENTATION OF THE HOLODOMOR

ANNIVERSARY OBSERVANCES

No. 1. Law of Ukraine No. 376-V. On the Holodomor of 1932-1933 in Ukraine.....	217
No. 2. Appeal of the President of Ukraine to Ukrainians of the World on the Occasion of the Observance of the 75th Anniversary of the Holodomor of 1932-1933.....	219
No. 3. "Remembrance of Victims of the Great Famine (Holodomor) in Ukraine." Resolution of the UNESCO General Assembly.....	220
No. 4. Decree No. 250/2007 of the President of Ukraine "On Measures in Connection with the 75th Anniversary of the Holodomor of 1932-1933 in Ukraine".....	222
No. 5. Resolution of the Parliamentary Assembly of the OSCE.....	225

No. 6. The Necessity of International Condemnation of the Crimes of Totalitarian Communist Regimes. Council of Europe. Parliamentary Assembly.....	227
No. 7. Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide.....	229
No. 8. Resolution No. 1314 of the U.S. House of Representatives, 110th Congress, II Session.....	232
No. 9. The International Coordinating Committee of the WCU.....	234
No. 10. The “Unquenchable Flame” Visits 33 Countries to Honor the Memory of the Victims of the Holodomor.....	236
No. 11. International Recognition of the Holodomor	237

IN MEMORY OF IEVHEN KONOVALETS':
ON THE 70TH ANNIVERSARY OF HIS DEATH

<i>Mykola Plaviuk</i> . Colonel Ievhen Konovalets' – State-Builder and Political Activist.....	245
<i>Andrii Mel'nyk</i> . Faith. Ievhen Konovalets'.....	252
<i>Oles' Kandyba</i> . Ievhen Konovalets'. An Outline of the Life, Deeds, and Death of a Great Ukrainian Patriot.....	262

HRUSHEVS'KYI STUDIES

<i>Vitalii Tel'vak</i> . Mykhailo Hrushevs'kyi in Wartime Public Writing (1914-1916).....	271
---	-----

IN MEMORIAM

<i>Lubomyr Wynar</i> . Pavlo Hrytsak: Life and Works. On the 50th Anniversary of the Death of the Historian.....	293
--	-----

REVIEW ARTICLES

<i>Volodymyr Holovko</i> . “The Holodomor of 1932-1933 in the Works of Research Associates of the Institute of History of Ukraine (2003-2008)”.....	309
---	-----

REVIEWS, SURVEYS

<i>Velykyi holod v Ukraini 1932-1933 rokiv</i> . V 4-kh tomakh (Alla Atamanenko).....	321
Vasyl' Marochko. <i>Holodomor 1932-1933 rr.</i> (Nataliia Konopka)...	326
<i>Ukraina w latach kolektywizacji i wielkiego głodu (1929-1933)</i> (Alla Atamanenko).....	328
Mykhailo Hrushevs'kyi. <i>Tvory u 50-ty tomakh</i> . T. 4, kn. 1 (Lubomyr Wynar).....	332
Symon Narizhnyi. <i>Ukrains'ka emihratsiia. Kul'turna pratsia ukrains'koi emihratsii mizh dvoma svitovymy viinamy</i> (Mykola Mushynka).....	335
Natalka Osmak. <i>Kyrylo Osmak-neskorenyi Prezydent UHVR</i> (Lubomyr Wynar).....	339
Alla Kyrydon. <i>Chas vyprobuvan': derzhava, tserkva, suspil'stvo vadians'kii Ukraini 1917-1930-kh rokiv</i> (Serhii Troian).....	342

<i>Oleĥ Romaniv. Bibliohrafichnyi pokazhchychk</i> (Lubomyr Wynar).....	346
BIBLIOGRAPHICAL NOTES.....	349
CHRONICLE	
In Memoriam.....	353
The Activity of the Ukrainian Institute of National Memory in Connection with the 75th Anniversary of the Holodomor of 1932-1933 in Ukraine (Vitalii Skal's'kyi).....	354
Round Table „The Holodomor of 1932-1933: Consequences of the Tragedy and Its Understanding by Contemporary Ukrainians” (Valentyna Piskun).....	359
Commemoration of 45 th Anniversary of “ The Ukrainian Historian”.....	366
The International Conference on the Ukrainian Diaspora in Ostroh (Mykola Mushynka).....	368
Ukrainian Studies as a Corporate Universe (the 2008 Congress of the IAUS) (Valentyna Piskun).....	374
Greetings for the Congress of the IAUS.....	377
The International Conference on the Ukrainian Insurgent Army in Slovakia (Mykola Mushynka).....	378
The New Executive Board of the Ukrainain Academy of Arts and Sciences in Canada (Halyna Koval).....	380
UHA Publication Activity.....	381
LETTER TO THE EDITOR	384
BOOKS RECEIVED.....	387
OUR CONTRIBUTORS.....	393

ГОЛОДОМОР 1932 – 1933 РОКІВ
“Україна пам’ятає – світ визнає”

Величезну трагедію пережив український народ у ХХ столітті. Цього року Україна та народи країн, що її підтримують, відзначають роковини 75-ліття найбільшої української трагедії – Голодомору 1932 – 1933 років, який забрав життя багатьох мільйонів українських селян.

Україна і світ потребують об’єктивної оцінки трагедії українського народу. Українські вчені і громадські установи поза межами України дали її давно, як і деякі науковці Заходу. Представники української діаспори, як відомо, завжди розглядали голод 1932 – 1933 років як геноцид українського народу. У квітні 1988 року з такою оцінкою солідаризувалася комісія Конгресу США, яка досліджувала трагічні події в Україні на підставі свідчень очевидців. У листопаді 1989 року міжнародна комісія юристів теж підтвердила цей висновок. Завдяки книзі відомого американського дослідника історії терору Роберта Конквеста *Жнива скорботи*, яка побачила світ 1986 року, та звіту комісії Конгресу США з українського Голодомору, який підготував і опублікував її виконавчий директор і відомий дослідник, член УІТ Джеймс Мейс, погляд на Голодомор як геноцид в урядових колах США поступово здобував прихильників. У 2007 році з ініціативи Президента України Віктора Ющенка Верховна Рада України ухвалила Закон про визнання Голодомору 1932 – 1933 років геноцидом українського народу і закликала парламенти інших країн, як рівно ж Організацію Об’єднаних Націй підтримати цей акт, яким засуджується злочин тоталітарного сталінського режиму.

Деякі держави значною мірою під впливом своїх громадян-українців вчинили це навіть раніше від України, інші роблять це тепер. Сьогодні 18 держав світу визнали Голодомор 1932-33 років актом геноциду української нації. Організація Об’єднаних Націй (ООН), ЮНЕСКО прийняли документи, в яких вшанували пам’ять жертв Голодомору, але наразі вони не визнали цієї трагедії геноцидом українського народу. Європарламент визнав Голодомор жакхливим злочином проти українського народу і проти людства і гостро засудив дії, спрямовані на масові знищення й порушення прав і свобод людини.

Організація міжнародної акції “Незгасима Свічка” – спільного проєкту Міністерства закордонних справ України і Міжнародного Комітету Голодомору СКУ для відзначення 75-ої річниці геноциду українського народу – причинилася до безпосереднього поширення знання про цей злочинний акт Голодомору українців у 29 державах світу. Світове українство засудило дії Російської Федерації відносно обмеження на її території міжнародної акції “Незгасима свічка”.

Голодомор в Україні забрав мільйони невинних жертв і досі ніхто не поніс бодай моральної відповідальності за геноцид проти українського народу. Довгий час компартійне керівництво СРСР не лише приховувало правду про злочин проти людяності від світової громадськості, а навпаки, використовуючи представників засобів масової інформації із Заходу і надаючи їм неправдиву інформацію для поширення, свідомо її обдурювало. В Україні тих часів сама згадка про загибель мільйонів українських селян жорстоко переслідувалася як “буржуазно-націоналістична” спроба “заплямувати радянську дійсність”, дружбу народів, кинути тінь на розквіт України в лоні “братніх республік-сестер”. На жаль, носії подібної ідеології є й досі в уже незалежній Україні, хоча після офіційної заборони невизнання Голодомору загальна ситуація змінилася.

Але ще й сьогодні потрібно надати якнайбільше інформації про Голодомор в Україні і населенню різних країн світу. В самій Україні потрібно дати молодому поколінню знання про цю найбільшу трагедію українського народу, з тим, щоб вона ніколи і ніде не була забута. Слід у навчальні програми середніх шкіл впровадити вивчення теми Голодомору-геноциду українського народу. В цьому контексті діяльність Українського Історичного Товариства, як і багатьох українських установ унапрямується Указами Президента України Віктора Юшенка “Про заходи у зв’язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932 – 1933 років в Україні” від 28 березня 2007 р. та “Про додаткові заходи щодо підтримки досліджень теми Голодомору 1932 – 1933 років в Україні” від 4 грудня 2007 р.

Цей том журналу *Український Історик* присвячено 75-літнім роковинам Голодомору. Він містить дослідження провідних українських вчених і документальні свідчення про геноцид ХХ ст. в Україні. Серед досліджень про Голодомор – праці таких відомих його дослідників як Іван Дзюба, Владислав Верстюк, Всеволод Ісаїв, Станіслав Кульчицький, Василь Марочко, Ірина Матяш, Руслан Пиріг, Роман Сербин, Юрій Шаповал та інших. Ці статті розкривають різні аспекти як самого явища, так і становища джерельної бази для його вивчення, інтерпретацію цього явища в документах російських архівів. Вміщені у журналі документи про відзначення роковин Голодомору дають можливість робити самостійні висновки щодо цього процесу. В рецензійному відділі вміщено статті, що

аналізують підходи до висвітлення Голодомору в сучасних дослідженнях. Тут розглядаються найпомітніші видання Інституту історії України Національної Академії Наук України та інших установ і дослідників. Інформацію про найважливіші наукові події містить наукова хроніка.

В цьому випуску журналу відзначаємо 70-ту річницю вбивства Полковника Євгена Коновальця (14.6.1891 – 23.5.1938), видатного військового і політичного діяча, полковника Армії УНР, співорганізатора Галицько-Буковинського Куреня Січових Стрільців (1917) і їх беззмінного командира протягом державного будівництва Української Народної Республіки, близького співробітника Головного Отамана Симона Петлюри, співзасновника і керівника Української Військової Організації (УВО), співзасновника Організації Українських Націоналістів (ОУН) і першого голову Проводу Українських Націоналістів (1929), убитого у Роттердамі агентом НКВС. Друкуємо в цьому томі *УІ* спомини про Є. Коновальця полковника Андрія Мельника, його найближчого співробітника, що після трагічної загибелі Є. Коновальця очолив ОУН і став другим Головою Проводу Українських Націоналістів. Друкуємо статтю економіста Миколи Плав'юка, теперішнього голови ОУН та ПУН і останнього президента УНР в екзилі, і статтю близького співробітника Є. Коновальця, д-ра Олега Кандиби-Ольжича, голови Культурної референтури ОУН від 1937 року, заступника Голови ПУН і керівника протинацистського українського націоналістичного підпілля в 1940-их роках, закатованого в німецькому концентраційному таборі Саксенгаузен в 1944 році.

Рубрика “*In Memoriam*” містить статтю Любомира Винара у роковини 50-ліття смерті обдарованого талановитого історика Павла Грицака. З новими книгами ознайомлює рубрика “Одержані видання”.

Наступний том *Українського Історика* буде присвячений 45-літтю журналу і постанові Ініціативної групи Українського Історичного Товариства та розвитку української історіографії.

Відзначаючи 75-ліття Голодомору-геноциду, Українське Історичне Товариство проголошує конкурс наукових досліджень для молодих вчених з України, а також конкурс студентських наукових робіт про Голодомор з визначенням трьох премій.

Любомир Винар

ІВАН ДЗЮБА

Національна Академія Наук України

Київ

ГЕОПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ ГОЛОДОМОРУ 1932 – 1933 РОКІВ*

Є такий трюїзм: зовнішня політика держави – це продовження її внутрішньої політики. Але з неменшою підставою можна сказати: внутрішня політика – це продовження зовнішньої. Інакше кажучи: зовнішні і внутрішні обставини еволюції суспільства взаємопов'язані і взаємозумовлені.

Творці більшовицької революції в Росії мислили її як початок світової пролетарської революції. Такою вона уявлялася і частині європейського робітничого руху та ліворадикальної інтелігенції. Це були діяльні і досить потужні союзники більшовизму, без яких він не зміг би утвердити себе в революційній Росії. Так само як існування та розвиток СРСР тривалий час давали могутню підтримку комуністичним силам на Заході, – так само й ці сили, не лише в робітничому русі, а й інтелектуальний авангард, ліва інтелігенція Заходу живили спершу віру, а потім і ілюзії всередині самого СРСР, а зрештою справа дійшла й до того, що це стало для Сталіна одним із могутніх засобів утвердження і поширення свого культу, придушення всякої політичної опозиції. Якщо стільки кращих умів Європи й світу (а радянська пропаганда вміла подати справу саме так) схиляються перед Сталіним, усі надії покладають на СРСР, уособлений у Сталіні, то уявімо, як це впливало на радянську громадськість, на пересічного, а то й непересічного інтелігента в самому СРСР.

Іншим могутнім союзником більшовизму був національно-визвольний рух народів Сходу, ще від 1905 року небезвідносний до російських революційних імпульсів.

Це, звичайно, важко визнати тим, хто уявляє більшовицьку

* Доповідь на Науковій конференції за Програмою ім. Фулбрайта в Києво-Могилянській академії 5.03.08.

революцію як бунт здичавілої солдатні, споєної більшовиками за марки Вільгельма II. Марки, звісно, були, але великі події світової історії не робляться чужоземною агентурою і на чужі гроші або, принаймні, не тільки на них.

Щоб зрозуміти цю вагу міжнародних чинників, треба уявити стан Європи і світу на зламі XIX і XX століть, згадати про ту всебічну критику буржуазної цивілізації, яка набула надзвичайної гостроти в усіх сферах політичного та інтелектуального життя й культури, естетики, етики; треба уявити, якою катастрофою для цієї, вже поставленої під сумнів, цивілізації стала Перша світова війна як результат злочинів нелюдської капіталістичної системи і яким фальшем обернулася в ній традиційна гуманістична риторика та як збанкрутувала віра в гуманістичні цінності взагалі.

На цьому тлі енергія переустрою світу на засадах абсолютної соціальної справедливості (а власне класової справедливості), яку випромінював більшовизм, багатьом і в Росії, і на Заході здавалася єдиною надією людства. Навіть далекий від комунізму, незалежний мислитель знаменитий математик і філософ лорд Бертран Рассел, побувавши в Росії 1920 року, писав: “Комунізм необхідний світові”; “Більшовизм заслуговує визнання і захоплення всіх прогресивних людей” (щоправда, його ставлення до радянської Росії та до політики більшовиків ще не раз змінюватиметься). Бернارد Шоу в статті “Диктатура пролетаріату”, написаній 10 серпня 1921 року, погоджувався з тим, що “клас власників (людей, які живуть власністю, а не працею) повинен бути позбавлений прав, експропрійований і фактично знищений (шляхом чи то переконання, чи масового вибивання)...”, і вважав, що на зміну законам, що їх складали “паразити для паразитів”, має прийти “соціалістична совість”, яка дозволяє “...безжалісне знищення паразитичного неробства. Примусова праця, зі смертною карою як вищою мірою покарання для неслухів, є наріжним каменем соціалізму” (Бернارد Шоу. “Диктатура пролетариата”. ((Пер. з англ.), *Красная новь*, 1922, № 1(5), с. 133-134, 135, 136).

Великий експеримент щойно починався!

Обнадійливе враження на світову громадськість і особливо на інтелігенцію справив вихід більшовицької Росії із світової війни як вияв волі народу. Скажімо, Анатоль Франс уважав це мужнім прикладом для всіх: “Вони хочуть миру, це виправдовує все, вони зроблять перший жест, якого жде весь світ”.

Тим часом Ленін і його соратники розраховували роздмухати з Росії полум'я світової революції. Але ці надії не справдилися, що викликало глибоку переоцінку стратегії більшовизму, яка зрештою, по кількох роках політичної боротьби в колі вождів, скристалізувалася в сталінській ідеї будівництва соціалізму в одній кра-

їні (це, звичайно, не означало відмови від експансії, від “експорту ревблюзії”, але вже в інших формах).

І тут ми підходимо до питання про особливе місце України в геополітичних плянах більшовизму та про біди, якими для неї ці пляни обернулися.

Центральним, або початковим, моментом для осмислення колізії, яку умовно назвемо колізією “Україна – більшовизм”, можна, на мій погляд, уважати той факт, що саме Україна стала тим тереном, на якому двічі захлинувся більшовицький похід у Європу: вперше в Карпатах, при спробі походу Червоної Армії в Угорщину на допомогу Бела Куну, вдруге – при рейді Троцького-Будьонного на Варшаву. В обох випадках треба мати на увазі не лише самі бойові дії, а й наявність у тилу більшовицьких військ бунтівного українського села. Після цих провалів гасло “Дайош Європу!” залишилося тільки на афішах театральних вистав.

Мабуть, цей український урок глибоко запам’ятався більшовицьким лідерам і зумовив особливе ставлення до України як надзвичайно важливої не лише з політичного та господарського погляду, але і з погляду геостратегії. Зокрема, на дипломатичному рівні підкреслюється певна суб’єктність – звичайно, дуже обмежена – Радянської України: в міжнародних конференціях бере участь делегація УСРР, але в складі делегації РСФРР. Остання не проминає нагоди виступити в захисті українських інтересів, застерігає від можливої інтервенції – жупел інтервенції з боку сусідніх держав постійно присутній буде у виступах і дипломатів, і партійних діячів. На Генуезькій конференції 1922 року керівник делегації РСФРР Г. Чичерін висловлює протест з приводу дискримінації українського населення в окупованій Румунією Бесарабії, перешкод, які Польща чинить населенню Східної Галичини, а також угод між генералом П. Врангелем та представниками румунського і югославського урядів “з метою нападу на Українську Республіку”.

Це – зовнішні небезпеки. Але внутрішні – ще більші.

Публікації більшовицької преси 20-21-го років, особливо губернські видання, буквально волають про те, що в українському селі ще немає радянської влади, що воно куркульське й бандитське. Характерно, що постійно говориться про соціальну нерозшарованість, нерозвиненість соціальної свідомості у бідняцтва і відсутність організованої класової боротьби, яку повинні очолити більшовики, організовуючи комнезами. Ось теза з доповіді Е. Квірінга “Організаційні завдання партії на Україні” – цитую мовою оригіналу: “Над украинским селом, как общее правило, ещё господствуют кулацкие элементы, бандитизм всех видов там процветает, расслоение в сёлах ещё не начиналось, продоволь-

ственная работа идёт плохо, не изжита петлюровщина”* (*Звезда*, еженедельный орган Екатеринославского Губпарткома, 1920, № 2, 5 июня).

На Харківській і Катеринославській партконференціях поряд з подяками Москві за присилку кількох тисяч комуністів для зміцнення партійної мережі на селі лунають і прохання присилати ще і ще. “Мы недавно требовали у Центрального Комитета из Москвы новых и новых отрядов коммунистов для работы. Они недавно прибыли сюда, из которых больше 1000 человек было послано в Катеринослав. Сегодня мы говорили с Харьковом. РКП постановил дать Украине ещё 3000 коммунистов. Москва лучше нашего сознаёт, что это дело требует огромных сил, которые могли бы не только громить из пушек, а могли бы организовать комитеты незаможных селян...”** (Я. Яковлев. “Ближайшие задачи партии. Доклад, читанный на общем собрании Катеринославской организации”, *Звезда*, 1920, № 4, 3 июля).

Створення комнезамів і надання їм функцій головного знаряддя партії в розпалюванні клясової боротьби було поставлене на чільне місце в більшовицькій політиці на селі.

Але було б неприпустимим спрощенням уважати цю політику цілковито довільною, безвідносною до реалій життя. Більшовизмові не доводилося “придумувати” соціальне розшарування та клясову боротьбу – вони супроводжували всю історію післяпервісних людських суспільств. Однак марксівський комунізм абсолютизував клясову боротьбу, а більшовизм перетворив її на ефективне знаряддя завоювання й утримання влади. (Втім, треба сказати, що хоч і не так “по-науковому”, не так теоретично софістиковано, а на рівні практичної кмітливості гасло соціальної справедливості застосовувалося при всіх завоюваннях та впокореннях. Досить згадати, що навіть ліквідуючи українську Гетьманщину, Катерина II робила це з метою звільнити український народ “от мучивших его вдруг многих маленьких тиранов”*** – див.: С.М. Соловьёв *История России с древних времён*. Санкт-Петербург, 1864, кн. 6, с. 37).

* “Над українським селом, як загальне правило, ще панують куркульські елементи, бандитизм всіх видів там процвітає, розшарування в селах ще не почалося, продовольча праця йде погано, не викоренена петлюрівщина”. (Тут і далі – переклад редакції).

** Ми нещодавно вимагали від Центрального комітету з Москви нових і нових загонів комуністів для праці. Вони нещодавно прибули сюди, з котрих понад 1000 чоловік було послано в Катеринослав. Сьогодні ми говорили з Харьковом. РКП постановив дати Україні ще 3000 комуністів. Москва краще нашого усвідомлює, що ця справа вимагає величезних сил, які могли б не лише громити з гармат, а могли б зорганізувати комітети незаможних селян”.

*** “Від тих, що мучили його раптом багатьох маленьких тиранів”.

Ситуація в Україні мала, як завжди, міжнародні виміри. По-перше, слабкість радянської влади в Україні викликала у більшовицьких лідерів страх перед можливим втручанням сусідніх держав – Польщі, Румунії, за якими стояли держави Західної Європи. І цей страх підсилювався наявністю великої української політичної еміграції в Польщі, Чехословаччині, Німеччині та її активною політичною, національно-культурною і навіть почасти військовою (залишки армії УНР) діяльністю. (Характерно, що до 1932 року преса СРСР і комуністична преса на Заході постійно пишуть про загрозу інтервенції з боку Англії, Франції, Польщі і ніколи – Німеччини, з якою тоді СРСР мав активні економічні і таємні військові зносини; німецька загроза з'являється тільки після приходу до влади Гітлера, хоч з ним і ведеться складна дипломатична гра). Для протистояння цій загоді недостатньо було збройних і фінансових зусиль – поставало завдання завоювати лояльність самого українського суспільства або його частини, знайти в ньому яесь опертя, ширше, ніж те, якого вистачило для встановлення радянської влади.

По-друге, за умов спаду революційного руху в Європі збільшилася вага розрахунку на солідарність з боку національно-визвольних рухів у Азії. І тут приклад успішної радянської України міг би мати надзвичайно великий вплив. Радянська Україна мала стати афішею соціалістичного розв'язання національного питання, агітпунктом для національних революціонерів Сходу. І певний час, у 20-і роки, вона цю роль виконувала. Хоч більшовицький режим прекрасно розумів усі небезпеки безконтрольного національного піднесення України і не послаблював пильности щодо його активних суб'єктів.

Ситуація різко змінилася після остаточного утвердження ідеї будівництва соціалізму в одній країні. Орієнтація на допомогу лівих сил у Європі та національно-визвольних рухів в Азії залишалася, але вже як тільки допоміжний, а не головний чинник. Стратегічною метою стали великомасштабна індустріалізація будь-якою ціною і мілітаризація, створення найпотужнішої армії, здатної захистити Країну Рад, а в разі потреби чи можливости й нести соціалістичні цінності в ту ж таки Європу. А ця грандіозна модернізація, як відомо, мала відбуватися за рахунок максимальної експлуатації селянства, оскільки інших резервів не було. Село ж постачало і дешеву робочу силу на будови соціалізму. Кількість міського населення, промислового робітництва бурхливо збільшувалася, отже, збільшувалася й потреба в продуктах харчування. Зерно потрібне було в небувалих масштабах і для валютної виручки. Славнозвісних “ножиць цін” уже було не досить. Примусова колективізація створювала більше проблем, ніж могла їх розв'язати.

Продовольча програма зривалася, і вся система опинилася під загрозою катастрофи. Як внутрішньої, так і зовнішньої.

За цих умов владі задля власного порятунку доводилося вдатися до драконівських заходів, ні перед чим не зупиняючись.

Чому більшовицька влада **могла собі дозволити** такі заходи? Тут можна говорити про своєрідний ідеологічний і етичний імунодефіцит щодо насильства над селянством. Керівні більшовицькі кадри формувалися переважно з деклясованої революційної богеми, що зневажала селянство за його “рутинність” і вважала його джерелом дрібнобуржуазної та націоналістичної стихії. І хоч не можна сказати, що аграрне питання ігноровано – йому присвячено чимало теоретичних досліджень і в європейській соціал-демократії, і в російській, у тому числі й більшовицького штибу, – але селянство не було тією силою, чиї інтереси виражала соціал-демократія і на яку вона спиралася. Навпаки, в ході громадянської війни в Росії більшовикам доводилося долати опір селянства вогнем і кров’ю, і цей досвід наклав свій відбиток на подальші стосунки більшовиків із селом.

А чому стало **можливим** застосування безоглядного насильства в українському селі кінця 20-х – початку 30-х років? По-перше, села були достатньо контрольовані армією та каральними загонами НКВС. По-друге, це вже не було те село, яке раз-у-раз повставало в першій половині 20-х років. Воно було послаблене внаслідок жертв збройної боротьби, деморалізоване розкуркуленням і внутрішньо розкладене роботою т.зв. комнезамів. До речі, комнезамам було присвячено багато праць радянських істориків – у суто апологетичному дусі, нині про них згадується в негативному пляні, але об’єктивне дослідження отієї їхньої громадянськи і етично розкладової ролі, мабуть, ще попереду, – як і аналіз того, наскільки ці організаційні утворення впливали з органіки соціального життя українського села, а наскільки були інкорпоровані зовнішньою політичною волею.

Тут доводиться нагадати, що сільська буржуазія була реальністю і в Україні, і в Росії, і в усій Європі ще в XIX ст. Тобто: куркульство, “кулачество” – це не вигадка комуністів (інша річ, що більшовики злочинно розширили поняття “куркульство”). Ще від XIX століття і в соціології, і в белетристиці знайдемо малопривабливі образи сільського глитая; особливо ж пильно і в’їдливо придивлялися до нього клясики української та російської літератур. У радянські ж часи “викриття куркульства” стало чимось безумовно обов’язковим при всякому звертанні до теми села. І тут уже відбувався перехід від реалістичної правдомовності до ідеологічної тенденційності, а то й настирливого пропагандизму. Доводиться визнати, що і українська, і російська література 20-х і 30-х років

– волею чи неволею – сприяли тій демонізації поняття “куркульство”, яка була в цей час основною партійною настановою в роботі на селі. Втім, хіба тільки на селі? Жупел “куркульства” було з великою ефективністю використано в боротьбі проти національної інтелігенції, серед якої без кінця вишукувано і знаходжувано куркульську агентуру, та проти тих у партії, хто не погоджувався з жорстокими методами розкуркулювання й колективізації, з довільним розширюванням соціальної категорії “куркуль”. Тавро “куркульського підголоска” було не менш дошкульним і зловісним, ніж підголоска “фашистського”. Власне, їх і спаровували постійно.

Сталін був великим майстром превентивних ударів, діяв на випередження і проблеми бачив та вирішував комплексно. Попри те, що частина збільшовиченої інтелігенції, особливо літературної, допомагала партії в ліквідації куркульства та в колективізації, він розумів, що спротив села може поєднатися зі спротивом національної інтелігенції. Це був основний вузол “української небезпеки”, що мала, сказати б, комплексний характер, оскільки до цього долучалися і зусилля “націонал-ухильників” у КП(б)У адекватніше представляти інтереси України, не кажучи вже про їхні раніші спроби приєднати до УСРР українські етнічні землі, що опинилися в складі РРФСР, – це вже перегукувалося з ідеями української політичної еміграції та знаходило відгук у деяких європейських політичних концепціях.

Наприкінці 20-х років польська, німецька, французька, англійська преса чимало уваги приділять подіям в Україні, подаючи часом достовірну, а часом і фантастичну інформацію насамперед про спротив селянства пограбуванню, розкуркуленню й колективізації, а також про політичні настрої та внутрішньопартійну боротьбу. Цікаво, що більшовицька публіцистика того часу, на відміну від пізніших часів, досить широко, хоч і вибірково, звертається до цих ворожих публікацій, дозволяючи собі багато що цитувати. Ось, для прикладу, низка таких посилань із книжки Ф. Тарана *Україна в сучасній міжнародній ситуації* (Харків, 1928). Повідомляється, що “вся європейська преса підняла галас про пригноблення України Росією та про величезний зріст сепаратистичного руху на Україні” (названа праця, с. 17). Цитуються з французької *Парі Міді* від 29 липня 1927 року слова: “Україна стала вогнищем найбільш небезпечного антибільшовицького повстання в Росії. Вся Україна нині як у котлі кипить”. А наступного дня те саме джерело інформує: “Вся Україна, за відомостями, перебуває в стані повстання, в багатьох районах України радянська влада втратила всякий контроль над повстанцями (...). Гадають навіть, що ціла низка українських міст уже перейшла до рук повстанців”

(с. 18-19). Того ж 29 липня паризький журнал *Матен* пише: “Голова ДПУ в Одесі заявив, що внаслідок агітації, за допомогою чужоземних грошей, Україна перебуває нині, так би мовити, в стані горожанської війни” (с. 18). 14 серпня – *Ле Трасижан*: “Кажуть, либонь, одна група партизан знищила сильний загін Червоної Армії у 20 кілометрах на південь від української столиці” (с. 19). 2 вересня – *Журналь де-Деба*: “За повідомленнями з Варшави (...) повстанці захопили м. Васильків в околицях Києва” (с.19). Така любов до повсталієї України викликала заздрість у німецької *Берлінер Берзен Цайтунг*, і вона з міркувань справедливості нагадує: “Коли тепер держави Антанти та інші залицяються до “повстаючої великої держави” на сході, нехай український народ при тому не забуває, що ми принесли Україні визволення в 1917-18 році” (с. 27).

Багато цікавих виступів західної преси з українського питання знайдемо в книжці М. Мотузки *Українська контрреволюційна еміграція* (ДВУ. Бібліотека “Більшовика України”, 1928). Ось, для прикладу, промовиста цитата зі статті німецького журналіста про англійську політику на Сході Європи: “У Лондоні так само добре знають, як і в Москві, що Радянська Росія без України економічно мертва й нездатна до життя, що Україна – єдина частина Росії, яка тепер ще може щось експортувати, і що через те вихід цієї країни з Радянського Союзу знищить московських державців. У такий спосіб, здається, розвивається англійську тактику, що останніми місяцями та тижнями стає все виразніша й посувається в напрямку створення міцного блоку з самостійної України разом із Польщею, а згодом також і Литвою; блоку, що, нарешті, за англійським проводом зміг би завдати Радам давно й гаряче бажаного в Лондоні вдара” (назване джерело, с. 7-8).

Про інший аспект європейського бачення української колізії йдеться у книзі П. Пташинського *Другий інтернаціонал і український соціал-фашизм*. Партвидав “Пролетар”, 1932). Тут говориться про ворожі виступи українських соціал-демократів, зокрема Ісаака Мазепи, члена II Інтернаціоналу, та підтримку їхніх антирадянських плянів соціал-демократами Європи, насамперед Німеччини.

Процитовано тезу Еміля Штрауса зі статті, надрукованої 1927 року в берлінському двомісячнику *Der Gesellschaft*, редактованому одним із провідників II Інтернаціоналу Р. Гільфердінгом: “Визвольна боротьба України, її невдача в 1919 і 1920 роках, є одною з найбільше вражаючих драм історії ХХ століття (...). Європейський соціалізм має всі дані на те, щоб морально підтримати боротьбу української нації за її визволення (...). Більшовицька диктатура на Україні є чимось зовсім іншим, ніж в Росії. Це

диктатура чужинецьких панів над усією нацією (...), це результат російського імперіялізму, що лежить не в соціальному інтересі російського пролетаріату, а в інтересі нової економічної і урядницької буржуазії і є продовженням імперіялістичної політики царської держави” (с. 16-17).

Таких голосів на підтримку реальної чи уявної боротьби українців було багато. Але вони поступово згасають у міру того, як сенсації виявляються перебільшеними і не виправдовуються надії на успіх цієї боротьби, як також і надії на швидкий крах СРСР. І майже зовсім згасають вони після 1932 року. Прихід Гітлера до влади в Німеччині став зламним моментом у ставленні до України й СРСР навіть для тієї частини європейської громадськості, яка не сприймала більшовизму. Тепер головною небезпекою стає нацизм, а більшовизм має шанс бути сприйнятим як альтернатива або як союзник у протистоянні нацизмові. І Сталін, як відомо, максимально використав цей шанс. Про Голодомор і про Україну взагалі поступово забули – принаймні в обговоренні політичних перспектив. І тільки через багато десятиліть знову оживуть ідеї, які здавалися актуальними в 20-і роки, – про те, що Україна є органічною частиною Європи, що без неї не можна уявити гармонійні відносини в Східній Європі, що Україна може створити політичний і економічний місток між Балтикою і Чорномор'ям тощо... Всі ці напівілюзорні перспективи обговорювано понад 80 років тому...

Але тут варто звернути увагу ось на що. Чому партійна пропаганда так щедро (принаймні порівняно з майбутніми часами) вдавалася до цитування публікацій ворожої преси? Можна, звичайно, сказати, що це робилося в спеціальних партійних виданнях, які не мали масового розповсюдження. І що в ті далекі роки менше боялися чужих думок. Але ж на якийсь вплив вони були розраховані! Почасти метою було висміяти фантастичні уявлення буржуазної преси. Але це все-таки замала мета, щоб тільки заради неї проігнорувати можливий негативний вплив небажаної інформації на не таке вже й надійне суспільство.

Важливішим було, певно, інше. Відчуваючи реальний страх перед небезпекою внутрішнього вибуху і зовнішньої інтервенції та нової війни (на XI з'їзді КП(б)У обер-чекіст Балицький висловився про Україну як про “плацдарм будущей войны” *), більшовицьке керівництво водночас і маніпулювало цими загрозами, цим страхом (може, й перебільшуючи його), щоб мобілізувати суспільство та підготувати й виправдати рішучий превентивний удар по можливій селянській “контрреволюції”, по “націоналістичній” ідеоло-

* “Плацдарм майбутньої війни”.

гії, по “українізації”, яка виявилася небезпечною для тієї єдності, що її плекала русифікаторська більшість у керівництві партії. І не випадково головною небезпекою для соціалістичного будівництва оголошується, поряд із куркульством, націонал-ухильництво в самій партії. Це було важливою складовою частиною боротьби з багатобарвною внутрішньопартійною опозицією, її компрометації. У згаданій книжці Ф. Тарана є окремий розділ “Опозиція в КП(б)У й підготовка до інтервенції”. Починаючи з кінця 20-х років, “націонал-ухильників” дедалі брутальніше шельмують як ідеологів куркульства, пособників імперіялізму, резерв інтервентів, українських фашистів і т.д., – весь час розширюючи коло публічно ошельмованих і поступово доходячи до головних – О. Шумського й М. Скрипника. Особливо настирливо дискредитовано керівництво КПЗУ як нібито агентуру польської дефензиви; після змін цього керівництва постановами Комінтерну довелося зрештою розпустити КПЗУ, як і Польську Компартію взагалі. (На XI з’їзді КП(б)У тов. Фурер доповідав: “Керівна група ЦК КПЗУ зрадила Комінтернові і, логічно розвиваючи шумківські концепції, все більше вгрузаючи в націоналістичне багно, докотилася до ролі об’єктивних агентів польського фашизму, як це і відзначив у своїй резолюції Комінтерн” (XI з’їзд КП(б)У. 5-15 червня 1930 року. Стенографічний звіт. ДВУ. Харків, 1930, с. 447). Українське політичне й культурне життя в Польщі особливо непокоїло радянських лідерів, уявлялося джерелом впливу на підрадянську Україну і постійно враховувалося в стратегіях боротьби з “націоналістичною загрозою”. (Мимоволі згадується шалена галичанофобія сучасних “українських” політиків відомого гатунку).

Під пильним наглядом перебувала преса української еміграції, в ній вишукувано насамперед інформацію про контакти емігрантських кіл з буржуазними політиками та виловлювано будь-які схвальні висловлювання про українських культурних та державних діячів національної орієнтації, від Хвильового до Шумського й Скрипника, – як незаперечний “компромат” на них. До речі, більшість західноєвропейських джерел цитовано у більшовицькій публіцистиці не за оригіналами, а за передруками в емігрантській пресі. Або партійні публіцисти не мали доступу до першоджерел і не знали мов, або метою було підкреслити тісну співпрацю еміграції з потенційними інтервентами. А може, і перше, й друге.

Сталінський удар мав багатоцільовий характер: він був спрямований одночасно і проти українського села (розкуркулення, колективізація, голодомор), і проти національної інтелігенції (політичні процеси, найгучнішим, але не єдиним з яких був процес над СВУ), і проти “націонал-ухильників” та просто запідозрених у неояльності елементів у КП(б)У, яких спочатку “вичищали”, а по-

тім розстрілювали, як і письменників, педагогів, мовознавців, архівістів, геологів, кооператорів. Репресії були спрямовані і проти сільрад, нібито опанованих “куркулями”, і проти рядових партійців та цілих партійних організацій, які виявляли “гнилий лібералізм”, і проти суддів, які виносили недостатньо жорстокі вироки. Республіканські і місцеві газети цих років рясніють “доказами” шкідницької діяльності ворожої агентури в лавах місцевих сільських органів і в партії. Скажімо, газета *Комуніст* у номері від 2 січня 1933 року майже цілком присвячена викриттю саботажників і репресивній роботі супроти них. У передовій “Вище пильність більшовицької преси в боротьбі за хліб” наголошено, що головний ворог – навіть не куркулі, а комуністи: “...Ворог з партквитком у кишені – найнебезпечніший за одвертого контрреволюціонера. Хіба не цьому вчить оріхівська, кобеляцька, балакліївська справи?” (Названо райони, в яких розкрито “кубла зрадників” з “районного проводу”. – І. Дз.) В іншій статті – “Суворо покарати зрадників” – дається інформація про чистки в парторганізаціях сільських районів. Так, лише в снігурівській парторганізації “комісія ЦКК вичистила 105 чоловік – 17% парторганізації”. Стаття під гнівно-саркастичним заголовком “Наслідки” одного “показового” процесу” стосується провалу рейду Кременчуцького суду в село Кам’яні Потоки, де довелося виправдати кількох одноосібників, в яких нібито не знайшлося 15-20 центнерів хліба. “Суддя Любовник не дав відсічі куркульському виступу оборонця Найдіса”, – багатозначно додає газета. Що ждало коли не суддю, то оборонця Найдіса, видно з наступного матеріалу під заголовком “Зрадника суворо покарано”. Тут повідомляється, що виїзна сесія Одеського облсуду розглянула справу колишнього (вже колишнього! – І. Дз.) нарсудді Гросулівського району, колишнього (вже колишнього! – І. Дз.) члена партії Химовича, який “зловмисне затримував розгляд справ куркулів – зривачів хлібозаготівель...”. Фінал: “Зрадника інтересів партії, робітничої класи та колгоспних мас Химовича засуджено до позбавлення волі в далеких місцевостях Союзу на десять років”. Це тільки з одного числа однієї газети! Уявімо весь масштаб роботи...

Та попри всю масованість цього удару, Сталін не мав певности й, мабуть, переживав страх, який можна порівняти з тим, що в перші дні нападу гітлерівської Німеччини на СРСР. Звернімо увагу: після казуїстського виступу зі статтею “Запаморочення від успіхів” він 18 місяців не робив публічних заяв – аж до об’єднаного пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) 7 січня 1933 року, коли він зробив доповідь “Підсумки 1-ї п’ятирічки”. В розділі про сільське господарство він був дуже лапідарний і, навівши цифри про майже суцільну колективізацію, з властивим йому сарказмом поставив

контрзапитання: “А як стоїть справа з сільським господарством у капіталістичних країнах?”. І заходився малювати безнадійне становище капіталістичного сільського господарства, аграрну кризу на Заході, трагедію селянства капіталістичних країн. А потім у розпал Голодомору знову виїздить на Кавказ для відпочинку і перебуває там досить довго, керуючи країною за допомогою листів і телеграм. Що це: свідчення цілковитої впевненості в успіху і в своїх колегах? Чи бажання стати осторонь, щоб у разі невдачі знайти винних, як це він зазвичай робив? Дехто з тих, хто спостерігав його в цей час зблизька, схиляється до останньої версії. У спогадах відомого “перебіжчика” Бориса Суваріна знаходимо запис розмов з його другом Ісааком Бабелем, який 1932 року гостював у Парижі. Бабель (який, до речі, в одному з оповідань 1928 року чи не перший розповів про страхітливі способи колективізації в Одеській області) тоді був близький до кремлівської еліти, зокрема до Ворошилова і Горького, але зберігав незалежність думки. Під датою 18 жовтня 1932 року читаємо про Сталіна: “Отправился на три месяца на Кавказ (...). А знаете ли вы, что говорили шепотом после отъезда Сталина, оставившего в плачевном состоянии государственные дела, в особенности экономику? Насрал и уехал”* (Борис Суварин. “Последние разговоры с Бабелем”, *Континент*, 23, 1980, с. 346).

Маємо й інше свідчення того, наскільки тривожною була ситуація і наскільки важливою для Сталіна ця “перемога” над селянством, а водночас і над інтелігенцією та опозиціями в партії. Зазвичай радянська історіографія, слідом за Сталіним, називала 1929 рік “роком великого перелому”. Але той же Сталін у відомій розмові з Ліоном Фейхтвангером 1938 року, тобто постфактум, називає вирішальними роки 1934 – 1935, коли він уже “зламав хребет” ворогам і міг святкувати “перемогу”. Не меншою “перемогою”, ніж “перемога” над українським селом була для Сталіна і “перемога” над “націонал-ухильниками” в КП(б)У, а фактично – над КП(б)У. Листи Сталіна до Молотова й Кагановича засвідчують, наскільки він боявся втратити Україну (“Украину мы можем потерять” **), наскільки не довіряв не лише масі українських комуністів, а й керівництву КП(б)У. Ось із листа Сталіна Кагановичу 11 серпня 1932 року: “Дела на Украине из рук вон плохи. Плохо по партийной линии. Говорят, что в двух областях Украины (кажется, Киевской и Днепропетровской) около 50-ти райкомов высказались против плана хлебозаготовок (...). На что

* “Відправився на три місяці на Кавказ (...). А чи знаєте ви, що говорили пошепки після від’їзду Сталіна, що залишив у плачевному стані державні справи, особливо економіку? Насрав та поїхав”.

** “Україну ми можемо втратити”.

это похоже? Это не партия, а парламент (...). Плохо по линии советской. Чубарь – не руководитель. Плохо по линии ГПУ. Реденсу не по плечу руководить борьбой с контрреволюцией в такой большой и своеобразной республике, как Украина.

Если не возьмемся теперь же за выправление положения на Украине, Украину можем потерять. Имейте в виду, что Пилсудский не дремлет, и его агентура на Украине во много раз сильнее, чем думает Реденс или Косиор. Имейте также ввиду, что в Украинской компартии (500 тысяч членов, хе-хе) обретается не мало (да, не мало!) гнилых элементов, сознательных и бессознательных петлюровцев, наконец прямых агентов Пилсудского. Как только дела станут хуже, эти элементы не замедлят открыть фронт внутри (и вне) партии, против партии. Самое плохое это то, что украинская верхушка не видит этих опасностей.

Так дальше продолжаться не может” *. (Див.: *Голодомор 1932 – 1933 років в Україні. Документи і матеріали*. Київ, 2007, с. 285-286).

І далі йдуть вказівки щодо змін у керівництві КП(б)У. Втім, його і раніше неодноразово змінювано. Чергова реорганізація відбулася наприкінці 1931 року, коли створено організаційний секретаріат (Строганов, Терехов, Алексеев, Чернявський і Любченко) на чолі з Косіором. А в січні 1933 року Сталін присилає в Україну Постишева разом з цілим ешеленом московських кадрів.

Із вказівок Сталіна зрозуміло й те, що свій удар по українському селу він не випадково поєднував із шаленим наступом на національну інтелігенцію, щоб попередити можливий її виступ на захист села. Село й інтелігенція (яка, власне, переважно з села вийшла і була кровно з ним пов'язана) – це були дві сили ненависного йому і страшного для нього “українського буржуазного націоналізму”. Отож ці роки виявилися “вирішальними” і для української інтелігенції в УСРР. Безоглядність терору, масові

* “Справи в Україні дуже погані. Погано по партійній лінії. Кажуть, що в двох областях України (здається, Київській та Дніпропетровській) близько 50-ти райкомів висловилися проти пляну хлібзаготівель (...). На що це схоже? Це не партія, а парламент (...). Погано по лінії советській. Чубар – не керівник. Погано по лінії ГПУ. Реденсу не по плечу керувати боротьбою з контрреволюцією в такій великій і своєрідній республіці як Україна.

Якщо не візьмемося тепер за виправлення становища в Україні, Україну можемо втратити. Майте на увазі, що Пилсудський не дремає, і його агентура на Україні у багато разів сильніша, ніж думає Реденс чи Косіор. Майте також на увазі, що в Українській компартії (500 тисяч членів, хе-хе) перебуває не мало (так, не мало!) гнилих елементів, свідомих і несвідомих петлюрівців, нарешті, прямих агентів Пилсудського. Як тільки справи стануть гіршими, ці елементи не забаряться відкрити фронт всередині (і поза) партії, проти партії. Саме погане це те, що українська верхівка не бачить цих небезпек. Так далі продовжуватися не може”.

розправи з цілими категоріями працівників культури, науки, освіти, очевидність того, що більшовицький режим не зупиниться ні перед чим, навіть перед винищенням цілої нації, щоб виключити будь-який спротив, – остаточно поклала край ваганням тих, хто уцілів, і їхню публічну діяльність вивела на хвилю безоглядного сервілізму. Це добре видно на публікованих у 30-і роки творах української радянської літератури.

А як реагували європейська інтелігенція, світова громадськість? Аргумент про незнання вже спростований. Хоч деякі західні кореспонденти, як-от сумнозвісний Дюранті, а крім нього ще П'єр Ван Пассен, Юджін Лайонс, Вільгельм Резвік, Луї Фішер, писали про масштабні процеси індустріялізації, а економічні труднощі не вважали за щось надзвичайне з огляду на жорстоку економічну кризу в самому капіталістичному світі. Втім, деякі з них пізніше визнавали помилковість своїх оцінок, а відома своїм апологетичним ставленням до СРСР Анна Луїза Стронг визнала принаймні надмірність примусового вивезення хліба.

Але ж була й інша інформація. Крім донесень дипломатів (зокрема італійських), які могли залишатися засекреченими, були ж правдиві публікації в пресі, були доказові матеріали, які надходили на Західну Україну, Польщу, Чехословаччину, тобто в сусідні країни, і які активно розповсюджувала українська еміграція. Вже 1934 року вийшла інформативно насичена книжка кореспондента бостонського часопису *The Christian Science Monitor* Г. Чемберлена “Залізна доба Росії”. Отже, знали. Знали й ті чужоземні комуністи, які проходили “практику” чи науку в СРСР і яких залучали до акцій клясової боротьби в місті й на селі. Мілован Джилас у спогадах наводить розповідь свого давнього друга по партії: “...Інколи нас посиляли діяти і проти радянських контрреволюціонерів та ворожих елементів (...). Почастішало це (...) під час колективізації, на початку тридцятих. У селах були заворушення й підпали. Була їх незлічима кількість, маси – куркулів і підкуркулників. І ще великі маси мерли з голоду, особливо на Україні: я сам чув, від наших органів, що батьки там зварили одну дитину – щоб решта вижила!.. І це, ця колективізація, це було найболісніше і найжахливіше, навіть для мене, який звик до найсуворішого і найжорстокішого поводження”. І далі: “В акціях по колективізації, в розкуркулюванні й агітації за колгоспи брали участь і наші, югославські студенти з партшколи в Москві – це називалося “поїхати на практику” (Мілован Джилас. “Чужие времена”, *Континент*, 1982, 33, с. 36-37). А ось епізод зі спогадів колишнього комінтернівця, автора славетного викривального роману *Сліпучий морок* Артура Кьостлера, який 1933 року здійснив “мандрівку в Утопію” (тобто в СРСР), почавши її з України. Дивовижа вразила

ще на кордоні: всі пасажири везли головним чином їжу. А потім... “Пі́зд чакхаючи волікся українським степом, часто роблячи зупинки. На кожній станції товпилися обірвані селяни, простягаючи нам білизну та ікони, випрошуючи в обмін трохи хліба. Жінки піднімали до вікон купе дітей – нужденних, страшних, руки й ноги як палички, животи роздуті, неживі голови на тонких шиях. Сам того не підозрюючи, я потрапив в епіцентр голоду 1932 – 1933 років. Тепер жахи цього періоду визнані офіційно, тоді їх приховували від усього світу. При вигляді того, що творилося на станціях, я почав здогадуватися, що сталася якась катастрофа, однак поняття не мав ні про її причини, ні про масштаби. Російські попутники роз’яснили мені, як могли, що ці нещасні – “куркулі”, багаті селяни, які противилися колективізації землі. Довелося зігнати їх з наділів, іншого виходу не було” (Артур Кёстлер. “Автобіографія”, *Иностранная литература*, 2002, № , с. 228).

А ось враження іншого інтелектуала, російського – великого поета Бориса Пастернака. Цитую мовою оригіналу. “...В начале 30-х годов было такое движение среди нас – стали ездить по колхозах, собирать материалы для книг о новой деревне. Я хотел быть со всеми и тоже отправился в такую поездку с мыслью написать книгу. То, что я там увидел, нельзя выразить никакими словами. Это было такое нечеловеческое, невыразимое горе, что оно становилось уже как бы абстрактным, не укладывалось в границы сознания. Я заболел. Целый год не мог спать”* (В.М. Борисов. “Река, распахнутая настезь”. В кн.: Б. Пастернак. *Доктор Живаго*. Москва, 1989, с. 411. – Розповідь Б. Пастернака записав скульптор З. Масленников 17 серпня 1958 року).

В такого роду поїздках і походах на село побували майже всі українські письменники. Не всі з них захворіли. Багато хто написав або романи, або повісті, або поеми чи оповідання про переможний, хоч і важкий, шлях українського села до соціалістичного колективізму. Але дехто зрозумів, який гріх узяв на душу, допомагаючи партії боротися з “куркулями”, до яких вона зараховувала всіх, хто не виявляв належної запопадливості до її плянів. А Микола Хвильовий після такої поїздки селами навесні 1933-го – застрелився.

Отже, знати можна було. Але не всі хотіли знати. На Заході не всім вигідно було знати (клясичний приклад – поїздка Україною Едуарда Ерріо в кінці серпня й на початку вересня, коли він при-

* “...На початку 30-х років був такий рух серед нас – стали їздити по колгоспах, збирати матеріали для книг про нове село. Я хотів бути з усіма і також відправився в таку поїздку з думкою написати книгу. Те, що я там побачив, неможна висловити ніякими словами. Це було таке нелюдське, невимовне горе, що воно ставало вже ніби абстрактним, не вкладалося в межі свідомості. Я захворів. Цілий рік не міг спати”.

мудрився дати банально себе обдурити). Не всім вистачало мужності знати. Світ переймався недавньою економічною кризою, Європа, ще більше, була налякана приходом до влади в Німеччині Гітлера. Ліва інтелігенція, природно, вважала фашизм найбільшою небезпекою, а в Радянському Союзі бачила єдину силу, що може йому протистояти. (Не насторожувала і схожість та синхронність подій у Німеччині й СРСР: 1933 рік – гітлерівська “ніч довгих ножів”, 1934-й – вбивство Кірова й початок нової хвилі політичного терору в СРСР). Про таємні радянсько-німецькі дипломатичні ігри і цього, і пізнішого часів вона не здогадувалася. Ілюзії про Радянський Союз як надію людства ще залишалися. І Радянський Союз уміло ці ілюзії підтримував, позиціонував себе як антипода фашизму, речника гуманізму, культури, демократії – згадаймо хоча б гучний Паризький міжнародний Конгрес на захист культури 1935 року.

Знаменно, що ті світочі гуманістичної думки, які на початку 20-х років засуджували політичні репресії в ленінській Росії (публічний виступ Ромена Роллана, Томаса Манна, Бертрана Рассела, Герберта Уеллса, Ептона Синклера, Синклера Льюїса, Альберта Айнштайна та ін. із засудженням розстрілів політичних в'язнів на Соловецьких островах 19 грудня 1923 року), – тепер відмовлялися подавати голос протесту проти набагато масштабніших злочинів, мотивуючи це тим, що вони не хочуть послаблювати позиції Сталіна перед гітлерівською загрозою. (Другим контраргументом було посилення на економічну кризу, яка в цей час лютувала в капіталістичному світі і яка змушувала керівників західних держав шукати ринку в СРСР).

Під цим оглядом дуже характерним є листування американського журналіста Ісаака Дон Левіна з європейськими інтелектуалами, особливо з Альбертом Айнштайном. Ісаак Дон Левін народився в Білорусії, навчався в Київському університеті, 1911 року виїхав до США. 1919 року як кореспондент газети *Chicago Daily News* побував у Росії, а згодом опублікував книжку *Листи з російських тюрем*. 1925 року він звернувся до багатьох інтелектуалів із матеріалами про політичний терор у Радянській Росії, і тоді на його заклик протестувати відгукнулися пристрасними заявами Арнольд Беннет, Георг Брандес, Карел Чапек, Кнут Гамсун, Герхард Гауптман, Бернгард Келлерман, Сельма Лагерльоф, Гарольд Ласкі, Альберт Айнштайн, Томас Манн, Герберт Уеллс, Моріс Метерлінк, хоч дехто – Ептон Синклер, Бертран Рассел – висловилися трохи ухильно, мовляв, московський уряд не гірший за інші, так звані демократичні, а Ромен Роллан відмовився від пропозиції написати передмову до книжки листів політичних в'язнів, яку підготував Дон Левін. Але загалом більшість видат-

них європейських інтелектуалів не промовчала. На початку 30-х років злочини режиму стали ще масштабнішими й очевиднішими, і Ісаак Дон Левін повторив свою спробу привернути до них увагу європейських інтелектуалів. Але цього разу його заклик було проігноровано. Цікава мотивація Альберта Айнштайна. Ще 1932 року він пише Ісааку Дон Левіну листа, в якому йдеться про велике враження, яке справила на нього написана тим у дуже критичному дусі біографія Сталіна. Але після приходу Гітлера до влади в 1933 році його позиція змінилася. 7 грудня 1934 року Дон Левін пише листа до Айнштайна, а 8 грудня з таким само листом звертається до газети *New York Times*. Він, зокрема, пише: “Де голоси сотень лібералів та радикалів, які з такою готовністю приєдналися до бурі протестів проти кривавої “чистки”, проведеної Гітлером у червні минулого року? Чому ці нібито оборонці людських прав зберігають незбагненне мовчання з приводу кривавої середньовічної бані, яку влаштував Сталін? Де наші гуманітарії, що минулого літа залили пресу листами протесту проти ув’язнення без суду комуністичного вождя Тельмана? (...) Чи ці рупори громадянської совісти встановили один стандарт для Росії, а інший – для Німеччини? Чи готові вони підтвердити, що визнають червоний терор і осуджують нацистський, але не розхитують цим самим основи цивілізації?”.

Айнштайн відповів зразу ж, 10 грудня, особистим листом. Висловивши жаль з приводу того, що “російські політики захопилися і завдали такого удару елементарним вимогам справедливості, вдавшись до політичного вбивства”, він однак твердо заявляє: “Не зважаючи на це, я не можу приєднатися до Вашого заходу. Він не дасть потрібного ефекту в Росії, справить враження в тих країнах, які прямо або посередньо схвалюють безсоромну агресивну політику Японії проти Росії. За таких обставин я жалкую про Ваше починання, мені б хотілося, щоб Ви його зовсім облишили. Тільки уявіть, що в Німеччині багато тисяч євреїв-робітників неухильно доводять до смерті, позбавляючи їх права на роботу, і це не викликає в єврейському світі анінайменшого руху в їх захист. Далі, погодьтеся, росіяни довели, що їхня єдина мета – реальне поліпшення життя російського народу, тут вони вже можуть продемонструвати значні успіхи. Навіщо, отже, акцентувати увагу громадської думки інших країн тільки на грубих помилках режиму? Хіба не вводить в оману такий вибір?”.

Дон Левін відповів Айнштайну докладним листом, у якому, зокрема, нагадував про те, що гітлерівський тероризм став можливим після “успішного більшовицького досвіду”, а гітлерівський антисемітизм копіює соціальну ненависть, насаджувану більшовизмом. Заперечує він і твердження Айнштайна про те, що західні

держави настроєні агресивно щодо Росії, нагадуючи, що Франція укладає угоду з Росією, а США продають їй секретні військові літаки. Для нашої розмови особливо цікава та частина листа, де Дон Левін згадує про Голодомор в Україні: “З гіркотою прочитав я Ваше твердження, нібито єдиною метою російських володарів є поліпшення життя народу. Як можна в це вірити, коли врахувати, що в 1933 році від 3 до 5 мільйонів селян були навмисне доведені сталінським режимом до голодної смерті?” (Исаак Дон Левин. “ГУЛАГ и Запад”, *Континент*, 9, 1976, с. 186, 187, 188, 189).

Як реагував і чи реагував Айнштайн на цього листа – невідомо.

Ще разючішою була еволюція Ромена Роллана, який із критика Леніна став прихильником Сталіна, але тут були ще й якісь інші мотиви, можливо, особисті впливи та зв'язки. А от Бернард Шоу, побувавши 1933 року в СРСР, на запитання західних кореспондентів про голод, із звичним своїм сарказмом (тут просто цинічним) відповів, що ніколи й ніде не їв так смачно, як у СРСР.

У 1937-38 роках європейські інтелектуали опинилися перед ще гострішим вибором: протестувати проти макабричних політичних процесів у Радянському Союзі чи змиритися з ними? Більшість змиралася. Ромен Роллан у щоденнику пояснював свою позицію так: він, мовляв, не хоче, “щоб скажені вороги, які є у Франції і в усьому світі”, скористалися його словами “як отруйною зброєю для своєї корисливої мети” (“Московский дневник Ромена Роллана”, *Вопросы литературы*, 1989, № 3, с. 201).

Цієї дивної логіки дотримувалася значна частина лівої інтелігенції і тривалий час після Другої світової війни. У виступі на круглому столі журналу *Континент* 19 вересня 1978 року, присвяченому 60-літтю О.І. Солженіцина, французький письменник П'єр Декс (сам колишній комуніст) говорив: “Перед війною, коли фашизм захопив більшу частину Європи і Гітлер був прямою загрозою принципам 1789 року, у нас, без сумніву, була дуже сильна тенденція відмовлятися відкрити очі на те, що відбувається в СРСР. Ця тенденція зводилася до того, що не тільки саме виживання французького народу, а й увесь смисл історії залежить від Радянського Союзу. По суті вже тоді існувала позиція, ще одвертіше прийнята лівими силами після війни, а саме: що Сталін, зрештою, має своє виправдання і що, у кожному разі, це все правне. Гітлер – це непоправне, Муссоліні, Франко, хортистська диктатура – це все фашизм, це невиліковне. І навіть якщо Сталін робив те саме, що й вони, вважалося, що все впорядкується. Після перемоги над Гітлером люди вважали, наприклад, що тепер Сталін повернеться до демократії” (*Континент*, № 18, 1978, с. 427).

Що ж до Голодомору, то він взагалі не був проблемою для

“лівої” європейської інтелігенції, яка фактично здійснювала своєрідний ідеологічний терор, безоглядно підтримуючи Радянський Союз (той же Ромен Роллан, там само: “Я не Сталіна захищаю, а СРСР, хоч би хто стояв на його чолі”) і тавруючи як фашистів чи ренегатів усіх, хто був інакшої думки.

Парадоксально, що не тільки самий Голодомор, але й пам’ять про нього вписується в оцей міжнародний, чи геополітичний, контекст, і ніяк не може набути незалежного від позагуманістичних мотивів звучання. Ця пам’ять була під заборонаю не тільки в Радянському Союзі. В демократіях Європи вона також була не в пошані, а “ліва” інтелігенція і т.зв. прогресивні сили протягом десятиліть взагалі заперечували Голодомор як злякисну вигадку імперіялістичних ворогів СРСР. Відомий французький політолог Ален Безансон згадує: “Коли 1972 року я забажав перекласти вражаюче оповідання Гроссмана “Все минає”, то наштовхнувся на активну протидію – від Загальної конфедерації праці до друкарень: тільки-но з’явившись, книга зникала” (Ален Безансон. *Лихо століття. Про комунізм, нацизм та унікальність голокосту*. Київ, 2007, с. 126). Можемо завдячувати США за те, що вони, нарешті, порушили цю тему, хоч і керувалися власними інтересами в холодній війні з “імперією зла”. На інтелектуальному рівні цю блокаду пам’яти про Голодомор прорвали нарешті праці Роберта Конквеста й Джеймса Мейса. Проте й досі бачимо, як деякі країни керуються в оцінках Голодомору бажанням не образити Росію (хоча, здавалося б, ідеться не про Росію, а про більшовицький режим) або якимись іншими егоїстичними розрахунками.

СТАНІСЛАВ КУЛЬЧИЦЬКИЙ
Інститут історії України НАН України
Київ

УКРАЇНСЬКИЙ ГОЛОДОМОР У СВІТЛІ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Ми вже знаємо документи, які засвідчують штучний характер нестачі продовольства і голодну смерть мільйонів людей. На цьому ґрунтуються наші сподівання на те, що Організація Об'єднаних Націй в 75-у річницю Голодомору підтримає вердикт українського парламенту з кваліфікацією цієї трагедії як геноциду.

У Конвенції ООН “Про попередження злочину геноциду і покарання за нього” немає вимоги довести мотиви, якими керувалися призвідники злочину. Треба лише довести, що злочинці мали намір знищити повністю або частково певну національну, расову, етнічну чи релігійну групу. Під знищенням розуміють п'ять форм припинення існування групи: вбивство її членів; заподіяння серйозних тілесних ушкоджень або розумового розладу; навмисне створення життєвих умов, розрахованих на цілковите або часткове фізичне знищення; вжиття заходів, розрахованих на попередження дітонароджуваності у середовищі такої групи; насильницьку передачу дітей з однієї людської групи в іншу. Здавалося б, ці юридичні формулювання передбачають всі можливі в реальній дійсності випадки геноциду. Насправді, однак, нам потрібно довести не тільки а) наявність наміру повністю або частково знищити певну групу людей і б) втілення цього наміру в життя. Від нас чекають відповіді й на те, чому у злочинної влади виник такий намір. Треба довести також, що жертви злочину являли собою етнічну або національну спільноту (расові і релігійні спільноти не розглядаються через очевидні причини).

Необхідність в ускладненому підході до визначення Голодомору геноцидом виникла внаслідок того, що юридичні норми Конвенції ООН формулювалися на основі досвіду Голокосту. Нацисти винищували євреїв там і тоді, де їх знаходили. Прямої аналогії нема: в СРСР комуністи не знищували українців. Руками чекістів знищувалися і безпартійні, і комуністи будь-якої національності

(в Україні існувала півмільйонна армія комуністів). Чекісти, які могли бути комуністами або безпартійними, українцями або представниками іншої національності, теж знищувалися, коли Сталіну потрібно було знайти винних у репресіях. Сталінські репресії постійно змінювали свої зовнішні форми: заслання, вислання, депортації, тюрми, концтабори, розстріли, терор голодом.

Чому наявність геноциду в Україні залишається предметом дискусій? Історикам нескладно довести намір здійснити терор голодом з боку влади, а також виявити результати реалізації цього наміру. Ще й досі, уже в третьому поколінні вікова піраміда народонаселення має спричинені Голодомором вищербини. Набагато важче довести, чому у Сталіна, який на початку 30-х рр. цілком контролював компартійно-радянське керівництво, виник намір здійснити терор голодом. Цього не можуть засвідчити документи, тому що генсек не мав потреби пояснювати підлеглим свої мотиви. Якщо відсутній прямий документ, то історики повинні знайти непрямі свідчення, які у сукупності безпомилково вкажуть на ці мотиви. Так само важко довести, що терор голодом спрямовувався проти етнічної або національної спільноти. Голодомор відбувався в українському селі, тобто вістря терору могло тлумачитися як спрямоване проти українців або проти селян. Історики повинні знайти документи, які у сукупності безпомилково вкажуть, що терор голодом був націлений не просто на селян, а саме на українських селян.

1. У 1988 р. комісія Конгресу США, виконавчим директором якої був Дж. Мейс, визнала український голод 1932 – 1933 рр. геноцидом. Незабаром після цього на прохання організації української діаспори була створена міжнародна комісія юристів світового рівня під керівництвом Дж. Сандберга. Вона вивчила наявні докази і більшістю голосів підтвердила цей висновок. Обидві комісії спиралися головним чином на свідчення емігрантів.

Ми й тепер не зможемо обійтися без свідчень очевидців. Головна акція терору голодом, тобто конфіскація їжі під час суцільних подвірних обшуків, здійснювалася в січні 1933 р. на основі усних вказівок по всій вертикалі влади – від Кремля до села. Всі інші технологічні елементи терору голодом уже знайшли документальне підтвердження. Відтворені в незліченній кількості документів жахливі результати кількатижневої сталінської акції теж добре відомі.

Підтверджена документами технологія терору голодом має такий вигляд:

- вибіркове запровадження режиму “чорної дошки” на початковій стадії терору (листопад-грудень 1932 р.);
- штрафування “боржників” по хлібозаготівлях м’ясом і

картоплею (теж на початковій стадії терору);

– запровадження в усій сільській місцевості безперервного пошуку прихованих запасів зерна з метою маскуванню під хлібозаготівлі акції вилучення всіх продовольчих запасів, нагромаджених селянами до нового урожаю (від листопада 1932 р. до початку лютого 1933 р.);

– заборона вживати термін “голод” навіть в документації партійних та радянських органів з грифом “цілком таємно” (аж до грудня 1987 р.);

– пропагандистська кампанія в засобах масової інформації, спрямована на розпалювання ненависти голодуючого міського населення до “куркулів-саботажників”;

– блокада УСРР і Кубанського округу Північно-Кавказького краю.

Терор голодом мав місце в ситуації соціально-економічної кризи, а криза була наслідком економічної політики. Для визначення своєї політики в межах від 1929 до січня 1933 рр. сам Сталін знайшов виразний термін – “підхльостування”¹. В місті форсування індустріялізації відбувалося шляхом встановлення неможливо високих темпів промислового зростання з репресуванням тих, хто опинявся в задніх лавах. В селі “підхльостування” здійснювалося у вигляді вилучення максимальної частки вирощеного врожаю. Хлібозаготівлі припинялися лише навесні кожного наступного року, коли держава приходила на допомогу селянам з широко розрекламованими насінневими і продовольчими позичками. “Генеральна лінія на соціалістичну індустріялізацію” супроводжувалася зростаючою кількістю смертних випадків від голоду серед селян, а також серед міських жителів, яким знижували норми видачі хліба по картках або взагалі позбавляли їх централізованого постачання. Такі дії можуть кваліфікуватися як соціоцид, але вони не підпадають під Конвенцію ООН про геноцид, яка приймалася в сталінські часи з активною участю радянських представників.

На Заході існує впливова течія так званих “ревізіоністів”, тобто вчених, які бажають очистити історію СРСР від упереджених оцінок часів “холодної війни”. Зокрема, вони не погоджуються з оцінкою голоду 1932 – 1933 рр. в Україні як геноциду, яка утвердилася в історіографії завдяки працям Р. Конквеста і Дж. Мейса. В унісон з ними російські і деякі українські вчені стверджують, що хліб пішов на “святу справу” – індустріялізацію. Без політики “підхльостування”, вважають вони, Радянський Союз не зміг би витримати ударів нацистської Німеччини, яка політично або економічно поневолила мало не весь європейський континент. Не

¹ Й. Сталін. *Твори*, т. 13, с. 183.

варто сперечатися, хоча історія СРСР без голоду 1932 – 1933 рр. і терору 1937 – 1938 рр. пішла б, здається, іншим шляхом. Що трапалося, те трапалося. Залишімо прийдешнім поколінням істориків питання про те, була чи не була геноцидом смерть сотень тисяч людей в різних регіонах СРСР, не виключаючи України, яка сталася внаслідок державних заготівель хліба. В даному разі мова йде не про голод 1932 – 1933 рр. в СРСР, а про Голодомор 1932 – 1933 рр. в УСРР і на Кубані. *Йдеться про загибель мільйонів людей, свідомо організовану Кремлем на тлі хлібозаготівель, а не внаслідок їх.* До останніх місяців 1932 р. люди тут гинули, як і в інших регіонах СРСР, через те, що їх позбавили хліба. Починаючи з листопада 1932 р. вони стали вмирати через те, що їх позбавили будь-якої їжі. Хіба могли відро квасолі, в'язанка цибулі чи жменя пшона врятувати індустріалізацію? Спираючись на розповіді очевидців, Р. Конквест і Дж. Мейс кваліфікували як геноцид саме такий голод, влаштований в Україні Сталіним.

Багато радянологів не погодилися з ними. Афористичне заперечення сформулював видатний англійський фахівець в галузі економічної історії СРСР Алек Ноув. Московський історик Іван Зелєнін після XX з'їзду КПРС дістав на короткий час доступ до архіву політбюро ЦК, внаслідок чого значно пізніше (уже в 1965 р.) зміг опублікувати в *Исторических записках* (Москва) статтю, в якій аналізувався провал хлібозаготівель з урожаю 1932 р. в Україні. У цій статті згадувалася промова Сталіна 27 листопада 1932 р. на об'єднаному засіданні політбюро ЦК і президії ЦКК ВКП(б). Генсек запропонував “відповісти нищівним ударом” на саботаж колгоспників. Відштовхуючись від цієї пропозиції, Ноув у четвертому виданні своєї клясичної праці з економічної історії СРСР занотував незгоду з Конквестом в такій формі: “Це скоріше “нищівний удар” по селянах, серед яких було багато українців, ніж по українцях, серед яких було багато селян”². З тих часів дискусія між противниками і прибічниками Голодомору як геноциду ведеться, головним чином, в одній площині: або селянин (соціальна ознака), або українець (етнічна ознака).

На початку 90-х рр. мені вже стала зрозумілою в загальних рисах застосована в Україні технологія терору голодом. Відштовхуючись від сталінської політики “підхльостування”, я занотував у своїй першій монографії про Голодомор: “Голод і геноцид на селі були запрограмовані завчасно. А щоб голодуючі колгоспники не намагалися рятуватися втечею, як це робили поволзькі селяни у 1921 р., і тим самим розносили звістку про голод, українські кордони було перекрито. На винайдену Кагановичем “чорну дошку”

² Alec Nove. *An Economic History of the U.S.S.R*, Penguin Books, 1989, p. 170.

занесли не село чи район, а всю сільську місцевість України!”³.

Проте я тоді не мислив юридичними категоріями Конвенції ООН про геноцид й відповідно – не досліджував тему Голодомору в ракурсі цих категорій. Звичайно, відсутність такого підходу звужувала поле зору. Я вже знав, як гинули українські селяни, але не знав, чому вони гинули. Було зрозуміло, однак, що на тлі загального голодування в Радянському Союзі найбільш лютий голод спостерігався саме в Україні.

Не раз на наукових конференціях в різних країнах мене і моїх колег запитували: “Чому українці бажать виділити тільки себе? Сталінські репресії однаковою мірою торкалися усіх громадян Радянського Союзу!”.

Безумовно, це справедливе твердження, але воно не суперечить тому, що на певних етапах вістря репресій націлювалося на цілком конкретний об’єкт. Соціальна спрямованість репресій співіснувала з національною. Варто згадати хоча б розстріли в Катині або депортації багатьох малочисельних народів. Найбільшою в сталінській практиці була депортація більше ніж десятка мільйонів німців з територій переможеної Німеччини, що відійшли до Польщі, СРСР і Чехословаччини. “Українці уникли цієї долі через те, що їх надто багато і не було куди вислати,” – заявив М. Хрущов у доповіді на XX з’їзді КПРС⁴. Вишукувати у терористичній політиці Сталіна певну систему – невдячна справа.

2. Наші опоненти наводять, як правило, три аргументи, що суперечать, як їм здається, тезі про Голодомор як геноцид. По-перше, в українському селі гинули від голоду люди різних національностей. По-друге, ніхто не переслідував українців за ознакою їхньої національності. По-третє, чи можна назвати геноцидом голод, якщо радянський уряд організував масштабну продовольчу допомогу населенню УСРР і Кубані?

Аргумент про загибель людей різних національностей в українському селі не виглядає переконливим. Він не дає відповіді на питання, чому кількість жертв голоду в УСРР і на Кубані у 1933 р. виявилася на порядок більшою, ніж в інших регіонах європейської частини СРСР. А відповідь проста: в українському селі проживали переважно українці. Те, що гинули люди й інших національностей, цілком зрозуміло. Терор голодом не міг бути персоналізованим, це удар по площі.

Інші аргументи опонентів потребують розгляду. Зупинімось спочатку на тезі про те, що ніхто не переслідував українців за ознакою національності.

Ми оперуємо викладеними вище фактами, які стосуються тех-

³ С.В. Кульчицький. *Ціна “великого перелому”*. Київ, 1991, с. 302.

⁴ *Реабилітація. Политические процессы 30-50 х годов*. Москва, 1991, с. 50.

нології Голодомору, але не викриваємо його причин. Хочемо ми чи не хочемо, але в нашій аргументації, починаючи з перших створених у діаспорі праць, звучить один мотив: Сталін нищив українців.

Це правда, що Сталін нищив українців. Але обмежитись цим твердженням неможливо, тому що Сталін нищив українців не так, як нацисти нищили євреїв або младотурки – вірмен. Зштовхування проблеми Голодомору в етнічну площину не наближає нас до формулювань Конвенції ООН про геноцид, а віддаляє від них. У цьому законодавчому акті не випадково використані два споріднених, але різних визначення: етнічні і національні спільноти. Коли ми говоримо про українців, які загинули від голоду, то підкреслюємо тільки етнічну ознаку. Проте ніхто не переслідував українців за ознакою їхнього національного походження, на що справедливо вказують наші опоненти. Щоб обґрунтувати цю тезу, ми не знайдемо доказів. Щоб спростувати її, в радянській дійсності знаходиться безліч фактів. Зштовхування проблеми Голодомору як геноциду в етнічну площину небезпечне ще й тим, що протиставляє українців росіянам – як нашим власним, так і громадянам РФ. Замість групи злочинців в Кремлі відповідальною за Голодомор стає Москва, тобто Росія. Цим, в основному, пояснюється негативна реакція російських дипломатів, журналістів і вчених на прийняття Верховною Радою України закону про Голодомор як геноцид.

У комісії Конгресу США, яка розслідувала голод 1932 – 1933 рр. в Україні, свідкам задавали одне питання: чому Сталін вас нищив? Тому що ми українці, – відповідали вони. Яку іншу відповідь могли дати малоосвічені селяни? Але таке переконання зміцнилося в українській діаспорі, а після 1991 р. поширилося і в Україні. Кого ж насправді нищив Сталін? Американський дослідник українського націонал-комунізму Дж. Мейс першим з науковців заявив, що сталінський терор в Україні спрямовувався не проти людей певної національності або певного роду занять, а проти громадян Української держави, яка виникла під час розпаду Російської імперії і пережила свою загибель, відродившись у вигляді радянської держави. Цю тезу Мейс сформулював задовго до того, як став виконавчим директором комісії Конгресу США з українського голоду. На міжнародній конференції з Голокосту в Тель-Авіві у 1982 р. 30-річний вчений визначив мету цього різновиду сталінського терору короткою формулою: знищити український народ як політичний чинник і як соціальний організм⁵. Ця сама формула про нищення голодом української спільноти як на-

⁵ Український історичний журнал, 2007, № 1, с. 197.

ціональної, а не етнічної (to destroy them as political factor and as a social organism) міститься і в доповіді Мейса на першій науковій конференції по голоду 1932 – 1933 рр. в Україні, що відбулася в Монреалі у 1983 р.⁶

Останній аргумент наших опонентів полягає в тому, що не можна укласти в єдине ціле організацію голоду-геноциду з наданням голодуючим масштабної продовольчої допомоги. До цієї тези теж треба підійти з увагою. Те, що така допомога була надана, є безперечним фактом. Роберт Девіс, який після смерті Едварда Карра очолив найбільш авторитетну в західному світі бірмінгемську школу радянологів, разом зі своїм учнем, австралійським професором Стефеном Віткрофтом в 2004 р. опублікував монографію *Роки голоду. Радянське сільське господарство в 1931 – 1933 рр.* В цій книзі наводяться 35 партійно-урядових постанов про надання продовольчої допомоги голодуючим регіонам СРСР. Перша з них датована 7-м лютого, а остання – 20-м липня 1933 р. Сукупний обсяг допомоги становив 320 тис. тонн зернових культур, з них в УСРР і на Кубань було спрямовано 264,7 тис., а в усі інші регіони, разом узяті – 55,3 тис. тон⁷.

Мабуть, наведені цифри переконали Р. Конквеста у помилковості тези про голод-геноцид. У винесеній на суперобкладинку своєї книги анотації Девіс і Віткрофт підкреслили, що їхні висновки “відрізняються від тих, що були зроблені раніше багатьма істориками, в тому числі Робертом Конквестом”. Сам Конквест ознайомився з книгою ще в рукопису, і на суперобкладинці поряд з авторською анотацією фігурує його вердикт: “Це – справді видатний внесок у дослідження такої важливої проблеми”. Автори процитували в книзі уривок з його листа, датованого вереснем 2003 р., в якому той заявляв, що Сталін не влаштував голод 1933 р. навмисно, хоч нічого не зробив для запобігання трагедії⁸.

У 1933 р. Сталін зробив вигляд, що не тримає зла на селян, які під впливом куркулів та націоналістів стали саботажниками і створили для уряду серйозні проблеми щодо забезпечення хлібом робітничого класу та армії. Допомога голодуючим була розрекламована як турбота партії та уряду про населення, що опинилося у важкій ситуації через власну провину. Але не варто вірити сталінським пропагандистам. Технологія терору голодом уже виведена на денне світло у вигляді низки опублікованих документів. Тепер до неї треба додати лише один штрих – державну допомогу голодуючим селянам. Тоді і тільки тоді терор голодом стає осмисле-

⁶ *Famine in Ukraine 1932–1933*. Edmonton, 1986, p. 12.

⁷ R.W. Davies, Stephen G. Wheatcroft. *The Years of Hunger. Soviet Agriculture, 1931–1933*. Palgrave Macmillan, 2004, p. 481–484.

⁸ *Ibidem*, p. 441.

ною, хоч і страхітливою дією Кремля!

Справді, хіба можна уявити собі, щоб радянська влада завжди полювала на людину тільки тому, що та була українцем? Так само неможливо уявити собі, що влада могла полювати на людину через те, що та була селянином. Доведеться зробити єдино можливе раціональне припущення: Голодомор стався через збіг цілком конкретних обставин.

3. Впродовж кількох років, починаючи з моїх перших газетних публікацій про голод 1933 р. (які Дж. Мейс використав у підсумковому звіті своєї комісії Конгресу США), між нами тривала заочна полеміка. Я стверджував, що першопричини трагедії слід шукати в соціально-економічній політиці, а Мейс бачив її витoki в національній політиці Кремля. Наші “різновекторні” позиції визначалися, мабуть, досвідом попередніх наукових пошуків. Вдивляючись у минуле, ми найбільш чітко бачили тільки те, з чим уже були знайомі. Виявилось, однак, що розгадку терору голодом слід шукати на перетині соціально-економічної і національної політики Кремля.

Якщо цю постановку питання конкретизувати, то можна сказати так:

– голод 1932 – 1933 рр. в СРСР став наслідком авантюристичної соціально-економічної політики “підхльостування”;

– Голодомор 1932 – 1933 рр. в Україні став наслідком терору голодом, застосованого з метою утримати в Радянському Союзі розташовану на кордоні з Європою національну республіку.

Отже, починати аналіз подій в радянській Україні початку 30-х рр. потрібно з розгляду соціально-економічної політики вождів комуністичної партії.

Голодомор – це суто радянське народовбивство. Підкреслюю з притиском: не російське, а радянське. Ланцюг причинно-наслідкових зв’язків веде від нього до “Квітневих тез” В. Леніна. У цьому документі, вперше опублікованому у квітні 1917 р., формулювалися стратегічні завдання більшовиків на період після захоплення влади. Конкретно йшлося про: 1) побудову держави-комуни; 2) зосередження в її руках контролю за виробництвом і розподілом всієї народногосподарської продукції; 3) націоналізацію землі і перетворення поміщицьких маєтків на радянські господарства (радгоспи); 4) перейменування більшовицької партії в комуністичну і прийняття на її з’їзді нової, комуністичної за змістом програми; 5) створення Комуністичного інтернаціоналу для керівництва “світовою революцією”⁹.

Коли проголошувалися “Квітневі тези”, в Росії вирували два не змішувані один з одним революційні потоки – демократичний

⁹ В.І. Ленін про Україну, ч. 2. Київ, 1969, с. 5-7.

і радянський. Демократичний потік був присутній в усіх попередніх революціях, а радянський став наслідком наявного в Росії соціального протистояння, яке загострилося світовою війною. Згуртовані самими умовами виробництва робітники і вперше об'єднані війною селяни у солдатських мундирах створили ради, які вимагали знищити великих власників. Це гасло віддалило їх від демократичного табору і привернуло до більшовиків – противників всілякої приватної власності. Щоб проникнути в ради зсередини, більшовики тимчасово відмовилися від своїх стратегічних завдань і взяли на озброєння радянські гасла, з якими й перемогли.

Демократичний потік в революції вичерпався з розгоном Установчих зборів у січні 1918 р. Радянський потік за кілька місяців після більшовицького перевороту прибрали до рук чекісти. Партія більшовиків не знищила рад, а “перетекла” в них. Компартійні комітети стали носіями всеохватної, але не позначеної в конституції диктатури. Виконкоми рад – від сільрад до Раднаркому зайнялися управлінською роботою. Будучи намертво скріпленим з компартійною диктатурою, радянське народовладдя мерехтіло на грані буття і небуття. Але і в партії більшовиків ніхто не відчував себе диктатором. Завдяки підпорядкованості її нижчих щаблів вищим диктаторська влада над партією і країною зосередилася на останньому шаблі всієї конструкції – в політбюро ЦК. Так сформувався двоєдиний компартійно-радянський режим, який став називатися радянською владою. Здійснений у листопаді 1917 р. політичний переворот вожді більшовиків оголосили народною революцією, яка нібито й почала реалізацію висунутих у “Квітневих тезах” стратегічних завдань партії. Насправді, однак, більшовики розпочали з весни 1918 р. свою власну революцію. Комуністичні перетворення спрямовувалися на створення ладу, який надавав їм цілковитий контроль за виробництвом і розподілом продукції. Такий лад був потрібний, щоб доповнити політичну диктатуру економічною.

Під час першого штурму 1918 – 1920 рр. більшовикам вдалося побудувати основи командної економіки. Й. Сталін з 1929 р. розпочав новий штурм. Він мав намір зробити те, чого не спромігся Ленін: загнати дрібних товаровиробників в комуні. Але в країні на початку 1930 р. став назривати велетенський соціальний вибух. Сталін змушений був відмовитися від комун і обмежитися артілями, тобто дозволив селянам мати присадибну ділянку. Сподіваючись, що колгоспники задовольняться продукцією з присадибного господарства, він став забирати з села майже весь урожай зернових. Селяни не мали права на хліб до виконання плану заготівель, який на практиці був безрозмірним. Хліб, який знаходили в селі,

вважався прихованим від обліку або розкраденим. Коли ж Сталін переконувався в тому, що урожай вилучено, він починав повертати частину його невеликими порціями в голодуюче село, щоб забезпечити нову посівну кампанію.

Трьохрічна (1930 – 1932) продрозкладка викликала дедалі зростаючий опір. Селяни відмовлялися працювати в колгоспах безплатно, а держава звинувачувала їх у саботажі. Криза колгоспного ладу загрожувала обернутися в колапс усієї економіки. У січні 1933 р. радянський уряд був змушений перейти від безрозмірних заготівель до фіксованих державних закупок зерна на податковій основі. Це означало, що держава визнала право власності колгоспів і колгоспників на вирощений урожай. Новий закон змінював відносини між містом і селом (так само радикально як закон про продподаток у березні 1921 р.). Колгоспи набули такого вигляду, яким їх запам'ятали нині існуючі покоління.

4. Наші колеги на Заході розуміють соціально-економічні причини голоду 1932 – 1933 рр. в СРСР, хоч далеко не всі ще розібралися, як було показано вище, в сталінській політиці “підхльостування”. Однак більшість з них недооцінює інший бік проблеми – національний. Для них голодуючий український селянин залишається просто селянином, а не громадянином Української радянської держави. Радянський Союз вони сприймають як союз безправних республік, утворюваних так званою “титульною” нацією. Але таким СРСР став тільки після голоду 1932 – 1933 рр. і терору 1937 – 1938 рр. Раніше Радянський Союз був союзом держав.

Авторитетний фахівець з історії Росії Ричард Пайпс твердить, що національна радянська державність від початку була фікцією, тому що за нею приховувалася централізована диктатура з центром в Москві¹⁰. З цим твердженням треба погодитись, але ним не можна обмежуватися. Залишаючись в рамках такого уявлення про радянську владу, ми не зрозуміємо ні Голодомору в Україні, ні руйнівного для долі СРСР протистояння Б. Єльцина і М. Горбачова в Москві.

Конституційні конструкції держави радянського типу не були важливими для Кремля, тому що за ними ховалася не відображена в Основному законі диктатура партії. Ця особливість дозволяла як завгодно вибудовувати національну радянську державність. Контрольована більшовиками країна залишалася централізованою навіть тоді, коли не мала назви і складалася з дев'яти формально незалежних держав.

В. Ленін тричі посилав збройні сили Росії в Україну, а на-

¹⁰ Ричард Пайпс. *Росія при більшовиках*. Москва, 1997, с. 184.

прикінці 1920 р. зосередив в цій життєво важливій для Кремля республіці понад мільйон червоноармійців. Разом з чекістами та міліцією вони утворювали потужне силове поле, в якому ніхто не міг кинути виклик диктатурі ЦК РКП(б). Тим не менш, Ленін уклав договір між Російською Федерацією і радянською Україною, в якому кожна сторона урочисто визнавала незалежність і суверенність іншої. Коли хворого Леніна поставили перед фактом утворення єдиної держави шляхом “автономізації” національних республік, він вніс в конституційну конструкцію принципів поправки. Утворювався союз держав, тобто федерація другого поперху, до якої “разом і нарівні” входили як Російська Федерація, так і всі інші незалежні республіки. У конституціях союзних республік, так само як і в загальносоюзній, зазначалося, що кожна республіка має право вийти з Радянського Союзу.

Радянська державність – це непросте поняття як у первинному, тобто російському вимірі, так і у вторинному, національному. Підпорядковані диктатурі кремлівських вождів ради мали реальну владу. Завдяки їй партія більшовиків перетворювалася на державну структуру.

Двоєдину конструкцію влади слід вважати геніальним за підступністю витвором Леніна. Проте й вона не була безпечною для центру, який слід назвати не Москвою, а Кремлем. Москва – це столиця Росії, яка виявилася найбільш обділеною у правах республікою. Вожді більшовиків перетворили всеросійський ЦК РКП(б) на всесоюзний орган. Хоч Росія залишалася державоутворюючою республікою, загальносоюзний центр не прагнув ні ототожнювати себе з нею (цьому заважала конституційна конструкція країни), ні створювати конкурентний центр влади. Принцип “разом і нарівні” при входженні формально незалежних республік в 1922 р. у федерацію другого поперху відгукнувся у 1990 – 1991 рр. протистоянням Горбачова і Єльцина в Москві.

Попри свої переваги, конструкція національної радянської державности теж була загрозливою для Кремля. Найбільша загроза йшла від України – республіки з міцними традиціями національного державотворення, яка за людським і економічним потенціалом дорівнювала іншим національним республікам, разом узятим.

Після утворення СРСР Кремль почав розгортати в національних республіках кампанію коренізації, тобто укорінення радянської влади в неросійському середовищі. В Україні коренізація вийшла за межі бюрократичної кампанії і стала знаряддям національного відродження. Після перепису 1926 р. українські керівники настирливо ставили перед політбюро ЦК ВКП(б) питання про приєднання до республіки межуючих з нею територій Російської

Федерації, де українці склали більшість населення. Загальна кількість українців на прилеглих до українсько-російського кордону територіях з більшістю українського населення (Кубанський і Таганрозький округи, райони Центральної Чорноземної області) налічувала 2 733 тис. осіб¹¹.

Ці клопотання не увінчалися успіхом, але керівництву УСРР вдалося добитися згоди Кремля на українізацію тих районів поза межами республіки, де українці становили більшість. На Кубані завдяки активній підтримці населення на українську мову була переведена діяльність адміністративних установ, шкіл, засобів масової інформації. В Кремлі дивилися із занепокоєнням на ці успіхи. Цілком українізовану Кубань довелося б приєднати до УСРР, тобто нарощувати небезпечно великий людський потенціал України в СРСР.

Поширення радянської державності на національні окраїни імперії, що розпалася, допомогло більшовикам знову “зібрати” її. Тоталітарна “державо-комуна” з максимально звуженою кількістю носіїв диктатури увібрала в себе національні держави, наділені реальною управлінською владою. Щоб відвернути загрозу повторного розпаду імперії в умовах всеохоплюючої економічної кризи, Кремль готовий був застосувати будь-які засоби.

Сталін не був відвертим навіть з людьми у найближчому оточенні. Однак внаслідок унікального збігу обставин, на виклад яких тут нема місця, він написав 11 серпня 1932 р. дуже відвертий лист з сочинського курорту в Кремль Л. Кагановичу. Суть листа – у двох абзацах:

“Самое главное сейчас Украина. Дела на Украине из рук вон плохи. Плохо по партийной линии. Говорят, что в двух областях Украины (кажется, в Киевской и Днепропетровской) около 50-ти райкомов высказались против плана хлебозаготовок, признав его нереальным. В других райкомах обстоит дело, как утверждают, не лучше. На что это похоже? Это не партия, а парламент, карикатура на парламент. Вместо того, чтобы руководить райкомами, Косиор все время лавировал между директивами ЦК ВКП и требования райкомов и вот – долавировался до ручки. Плохо по линии советской. Чубарь – руководитель. Плохо по линии ГПУ. Реденсу (Станіслав Реденс до січня 1933 року працював головою ДПУ УСРР. – авт.) не по плечу руководить борьбой с контрреволюцией в такой большой и своеобразной республике, как Украина.

Если не возьмемся теперь же за выправление положения на Украине, Украину можем потерять. Имейте в виду, что в Украинской компартии (500 тысяч членов, хе-хе) обретається не мало (да,

¹¹ *Українська людність в СРСР*. Варшава, 1931, с. 138-139.

не мало!) гнилих елементів, сознательних і бессознательних петлюровців, нарешті – прямих агентів Пилсудського. Як тільки дела стануть хуже, ці елементи не замедлять відкрити фронт всередині (і зовні) партії, *проти* партії. Найгірше це те, що українська верхівка не бачить цих небезпек. Так далі продовжуватися не може”¹².

Вивчаючи становище в СРСР у другій половині 1932 р. за радянськими газетами, ми побачимо лише рапорти про введення в дію новобудов. Рапорти ДПУ, на які посилався Сталін у цьому листі Кагановичу, показують іншу картину – похмуру й зловісну. Місто голодувало, голодувало й село. Компартійно-радянський апарат перебував в розгубленості або відкрито фрондував. Серед рядових членів партії наростало обурення діями влади.

Якби становище сталінської команди в Кремлі захиталося, компартійно-радянське керівництво УСРР могло б згадати про конституційні права республіки і стати з червоного жовто-блакитним. Це розумів Сталін у 1932 р. Це розумів видатний український історик Іван Лисяк-Рудницький, який у 1950 р. висловив у західноберлінському журналі таку думку: “Касування комуністичного устрою в сучасних “Союзних республіках”, як і в сателітних державах, являло б собою ніяк не болючий переворот, але, навпаки, радісний і природний поворот до власної національної індивідуальності”¹³. Зрештою, так воно й сталося у 1990 – 1991 рр.

Отже, друга половина 1932 р. виявилася точкою перетину двох криз, що наклалися одна на одну – в соціально-економічній і національній політиці Кремля. Як показують документи, Сталін бо-

¹² *Сталін і Каганович. Переписка. 1931 – 1936 гг.* Москва, 2001, с. 273-274. Пер.: “Найголовніше тепер Україна. Справи на Україні дуже кепські. Погано по партійній лінії. Кажуть, що в двох областях України (здається, в Київській та Дніпропетровській) близько 50-ти райкомів висловилося проти пляна хлібзаготівель, визнавши його *нереальним*. В інших райкомах справа стоїть, як стверджують, не краще. На що це схоже? Це не партія, а парламент, карикатура на парламент. Замість того, щоб керувати райкомами, Косіор весь час *лавірував* між директивами ЦК ВКП й вимогами райкомів і ось – долавірував до крайнощів. *Погано* по лінії радянській. Чубар – керівник. *Погано* по лінії ДПУ. Реденсу не по плечу керувати боротьбою з контрреволюцією в такій великій й своєрідній республіці як Україна.

Якщо не візьмемося негайно за виправлення становища на Україні, Україну можемо втратити. Майте на увазі, що в українській компартії (500 тисяч членів, хе-хе) перебуває чимало (так, чимало!) гнилих елементів, свідомих і несвідомих петлюрівців, нарешті – прямих агентів Пилсудського. Як тільки справи стануть гіршими, ці елементи не забаряться відкрити фронт всередині (і поза) партією, *проти* партії. Найгірше це те, що українська верхівка не бачить цих небезпек. Так далі продовжуватися не може”.

¹³ Іван Лисяк-Рудницький. *Історичні есе*, Т. 2. Київ, 1994, с. 321.

явся більше за все соціального вибуху в голодуючій Україні. Репресії, що незабаром почалися, були одночасно спрямовані проти українських селян (терор голодом) та української інтелігенції (індивідуальний терор в масових масштабах, чистка компартійних осередків). Вістря репресій скеровувалося не проти людей певної національності, а проти громадян Української держави. Не буду заперечувати, якщо мені скажуть, що мова йде про тих же українців. Суть в тому, що громадяни України навіть у гамівній сорочці радянської республіки самим своїм існуванням створювали загрозу для зграї злочинців у Кремлі, яка опанувала партію і створену нею нову імперію.

5. Першою ланкою в ланцюзі репресій, який дозволив сталінській команді зберегти своє місце в Кремлі, був “закон про п’ять колосків”, як його назвали в народі. 7 серпня 1932 р. ЦВК і РНК СРСР прийняли постанову “про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності”. За розкрадання майна передбачався розстріл, а “за пом’якшуючих обставин” – позбавлення волі на строк не нижче 10 років.

У листопаді 1932 р. Сталін відрядив надзвичайні хлібозаготівельні комісії: під керівництвом В. Молотова – в УСРР, Л. Кагановича – на Кубань. Згідно з одержаними від нього інструкціями Молотов відпрацював текст двох постанов – ЦК КП(б)У від 18 листопада і РНК УСРР від 20 листопада, які мали однакову назву: “Про заходи до посилення хлібозаготівель” (остаточний текст теж завізував Сталін). В них були зловісні пункти про натуральне штрафування “боржників” – м’ясом і картоплею¹⁴.

Скориставшись ситуацією, створеною терористичними діями цих комісій, політбюро ЦК ВКП(б) оголосило українізацію Північного Кавказу “петлюрівською”. У постанові від 14 грудня 1932 р. вимагалось “негайно перевести на Північному Кавказі діловодство радянських і кооперативних органів “українізованих” районів, а також всі газети та журнали, що видаються, з української мови на російську мову, як більш зрозумілу для кубанців, підготувати і до осені перевести викладання в школах на російську мову”¹⁵.

Впродовж грудня 1932 р. у селян безперервно шукали хліб. До обшуків звикли й ті, кого обшукували, й ті, хто обшукував. Обшуки здійснювалися під керівництвом чекістів голодуючими членами комітетів незаможних селян (вони мали певний відсоток від знайденого хліба) і відрядженими з міст працівниками. Потім

¹⁴ Голод 1932 – 1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. Київ, 1990, с. 254; Колективізація і голод на Україні. 1929 – 1933. Київ, 1992, с. 549.

¹⁵ Голод 1932 – 1933 років на Україні..., с. 293-294.

чекісти прозвітували, що в грудні і січні знайшли близько 15 тис. ям з хлібом. Але в ямах виявилось менше 2 млн. пудів зерна¹⁶. Як і в попередньому році, заготівельники ще до цих обшуків вилучили з села практично весь хліб.

1 січня 1933 р. Сталін надіслав в Харків телеграму з вимогою здавати хліб, і запропонував ЦК КП(б)У і РНК УСРР “широко сповістити через сільради колгоспи, колгоспників і трудящих одноосібників, що:

а) ті з них, які добровільно здають державі раніше розкрадений і прихований хліб, не репресуватимуться;

б) щодо колгоспників, колгоспів та одноосібників, які вперто продовжують приховувати розкрадений і прихований від обліку хліб, застосовуватимуться найсуворіші заходи покарання, передбачені постановою ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р.”¹⁷

Телеграма, весь зміст якої складався з двох процитованих пунктів, здається дивною. Раніше генсек не звертався до селян цілої союзної республіки з погрозами. Крім того, він знав, що хліба нема, тому що проведені чекістами грудневі обшуки дали мізерний результат. Однак значення документу стає зрозумілим, якщо співставити ці два пункти. Другий пункт адресувався тим, хто проігнорував висунути в першому вимогу, тобто не здав хліб. Як можна було встановити, хто не здав прихований хліб? Тільки обшуком! Отже, сталінська телеграма була сигналом до обшуків.

Ті, хто пережив Голодомор, розповідали, що в ході цих обшуків у селян забирали не тільки картоплю і м’ясо з салом, як передбачалося у постановах про натуральне штрафування, а всі істівні продукти. Отже, телеграма безпомилково вказує на людину, яка дала сигнал розпочати репресивну акцію з вилучення продовольства, тобто на організатора терору голодом.

Дії Сталіна треба аналізувати в їх сукупності. На об’єднаному засіданні політбюро ЦК і президії ЦКК ВКП(б) 27 листопада 1932 р. він пов’язав провал хлібозаготівель не з політикою розкладки (від якої у січні 1933 р. все-таки відмовився переведенням відносин між державою і колгоспами на податкову основу), а зі шкідництвом і саботажем в колгоспах і радгоспах. “Було б нерозумно, – заявив тоді генсек, – якби комуністи, виходячи з того, що колгоспи є соціалістичною формою господарства, не відповіли б на удар цих окремих колгоспників і колгоспів нищівним ударом”¹⁸.

Першопричиною терористичної акції було прагнення сталінської команди відвести від себе вину за економічні провали у “со-

¹⁶ Державний архів СБ України, ф. 16, оп. 27, спр. 4, арк. 15.

¹⁷ *Голод 1932 – 1933 років на Україні: очима істориків...*, с. 308.

¹⁸ *Трагедия советской деревни*, т. 3. Москва, 2001, с. 559.

ціялістичному будівництві”, що призвели до голоду в усій країні. “Нищівний удар” спрямовувався проти республіки, яка могла скористатися катастрофічними наслідками “підхльостування” економіки щоб вийти з СРСР (Сталін – Кагановичу 11 серпня 1932 р.: “Україну можемо втратити..., як лише справи стануть гіршими”). Верхівка УСРР, як побоювався Сталін, могла б скористатися соціальним вибухом, що назривав серед голодуючих два роки підряд селян. Позбавлення всякого продовольства, як показував досвід 1921 р., було ефективним засобом придушення бунтарського потенціалу українського села.

Конфіскацією продовольства Сталін не обмежився. 22 січня 1933 р. він власноруч (автограф зберігся) написав директивний лист ЦК ВКП(б) і РНК СРСР, який починався так: “До ЦК ВКП і Раднаркому дійшли відомості, що на Кубані і Україні почався масовий виїзд селян “за хлібом” в ЦЧО, на Волгу, в Московську обл., Західну обл., Білорусію”. Кремль вимагав від керівників сусідніх регіонів заблокувати УСРР і Кубань¹⁹.

У тих, хто вижив під час Голодомору, склалося враження, що влада нищила людей за етнічною ознакою. Дійсність виявилася більш складною: влада одночасно нищила і рятувала українських селян. Павло Постишев, який приїхав в кінці січня 1933 р. в Україну з диктаторськими повноваженнями, мав два завдання: організувати весняну сімбу і ліквідувати “націоналістичний ухил” в партії і радянському апараті. В лютому він розброніював наявні в УСРР запаси хліба, щоб годувати голодуючих. Допомога надавалася тільки тим, хто зберігав фізичну здатність працювати. Так селян привчали працювати в колгоспі.

Одночасно Постишев вдарив по Українській компартії та безпартійній інтелігенції. Кількість осіб, заарештованих чекістами, становила 74, 849 в 1932 р. і 124, 463 в 1933 р.²⁰ Після Голодомору і масових репресій 1937 – 1938 рр. республіка втратила свій бунтарський потенціал (за винятком західних областей, які увійшли до складу СРСР у 1939 р.).

Давно вже нема тих політиків, які кинули Україну у вир жаклих репресій. Від 1991 р. не існує тоталітарної держави, вищі політичні інститути якої відповідальні за Голодомор. Ми чекаємо від міжнародної громадськості визнання цього злочину геноцидом. Передусім ми чекаємо цього від Російської Федерації, населення якої теж зазнало мільйонних втрат в роки сталінщини.

¹⁹ Там само, с. 32, 635.

²⁰ В.М. Нікольський. *Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.)*. Донецьк, 2003, с. 119.

ЮРІЙ ШАПОВАЛ

Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України
Київ

ВІДКРИВАЮЧИ ПРАВДУ ПРО ГОЛОД 1932 – 1933 РОКІВ В УКРАЇНІ

Нині не бракує праць про трагічні події початку 1930-х років. Нещодавно в Україні видано бібліографічний покажчик праць про Голодомор. В цій книзі зафіксовано 6 тисяч різножанрових праць. Нині, за оцінками фахівців, таких праць понад 10 тисяч. Однак при цьому можна стверджувати, що лише за останні роки відбулися насправді якісні зміни у осмисленні того жахливого катаклізму, який мав далекосяжні наслідки. Про нього дослідники різних країн (і не лише дослідники) дискутують до сьогодні, адже без всебічного розуміння значення Голодомору неможливе розуміння багатьох подій у ХХ столітті. Це знайшло своє віддзеркалення, зокрема, в тому, що парламенти багатьох країн прийняли спеціальні рішення про визнання Голодомору геноцидом українського народу.

Процес пошуку триває, знання про Голодомор розширюються, поволі стають доступними документи, що відбивають діяльність найвищого керівництва СРСР у 1932 – 1933 роках, поведінку регіональних лідерів, зокрема партійно-державної номенклатури УСРР. Вони дозволяють зрозуміти технологію злочину, як саме, за допомогою яких механізмів сталінський режим видобував хліб, мотивуючи це потребами модернізації, Молох якої поглинув життя мільйонів людей. Ці документи дозволяють чіткіше усвідомити доктринальні і ситуативні мотиви, якими керувався комуністичний істеблішмент, дозволяють відтворити тодішню ситуацію на макро- і мікрорівні, що вкрай важливо для загальних реалістичних висновків і оцінок. Нові знання дозволяють дезавувувати твердження про відсутність специфіки і особливостей у діях влади у тому або іншому регіоні колишнього СРСР у 1932 – 1933 роках.

В останні роки в Україні стали доступними документи і матеріали багатьох архівів, а з поміж них Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ). Влітку 2006 року було

розсекречено низку документів цього архіву, доступ до якої був довгий час неможливий. Тодішні чекісти, очевидно того самі не бажаючи, виявились, сказати б, досить добрими істориками, фіксуючи у своїх документах ситуацію на селі, вимоги влади і власні зусилля по їх реалізації, настрої людей і репресивні заходи щодо них, дії по блокуванню “витікання” правдивої інформації про суть і масштаби Голодомору.

Крім фондів ГДА СБУ, вчені мають можливість використовувати документи і матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань України (колишній партійний архів, ЦДА-ГОУ), Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВОВУ), Російського державного архіву соціально-політичної історії (РДАСПІ), обласних архівів України. Разом із цими документами, також оприлюднені, сказати б, людські документи і матеріали – записи сучасників і свідків Голодомору, які занотували те, що бачили чи переживали. Колись це був “компрогат”, а нині ще одне неоціненне джерело для вивчення подій 1932 – 1933 років.

Чекістські директиви, накази, інформації про реальний стан ситуації на селі, статистика, свідчення, спогади конкретних осіб, навіть фотографії, зроблені в той час, – всі ці цінні джерела стали доступними в момент, коли дискусії навколо голоду початку 1930-х років набули нової гостроти. З одного боку, прибічники комуністичних ідей визнаючи (нарешті!) сам факт голоду, продовжують заперечувати його штучний, рукотворний, тобто злочинний, характер, а увагу нині переважно концентрують на тому, що сталінська влада надавала допомогу постраждалим. (Ця допомога може та повинна бути предметом окремої дискусії, хоча всім неупередженим фахівцям зрозуміло, що вона була запізною та неефективною). З іншого боку, дедалі відчутніше чути голоси тих, хто, не заперечуючи зловмисного характеру дій сталінського режиму, стверджує, що постраждала не лише Україна, а й інші регіони тодішнього СРСР: відтак не можна говорити про геноцид саме проти українців.

Розсекречені ГДА СБУ архівні джерела насамперед ще і ще раз однозначно підтверджують штучний характер голоду початку 1930-х років, злочинність дій влади, системи, що його породила, а потім замовчувала. У зв'язку з цим варто нагадати, що перше коротке згадування про голод з'явилося у статті Михайла Шолохова в збірнику, присвяченому 60-річчю Сталіна. Шолохов відзначав, що на Північному Кавказі під виглядом боротьби проти саботажу

хлібозаготівель вилучили весь хліб, у тому числі виданий на трудодні. В результаті цього “в колгоспах почався голод”¹. У 1940 році на нараді, на якій обговорювали кінофільм “Закон життя” по книзі письменника Олександра Авдеєнка, Сталін визнав, що “у нас, наприклад, мільйонів 25-30 у минулому голодувало, хліба не вистачало...”². Отже, на відміну від своїх наступників, “вождь народів” визнавав сам факт голоду, хоча справжні причини і – ясна річ – справжні винуватці голоду не були названі.

Парадоксально, але ці причини цілком чітко назвав інший партійний працівник – колишній перший секретар ЦК Компартії України в 1963 – 1972 роках Петро Шелест. З 1930 року він вів для себе щоденник. Потім він доповнив його спогадами. Шелест писав: “У той час – 1932 – 1934 роки – на Україні був страшний голод. На селі вимирали від голоду родинами, навіть цілими селами. У багатьох випадках було навіть людоджерство – це була трагедія. Але все-таки коли-небудь стане відомо, скільки ж від голодної смерті в ті роки вмерло людей. Це був просто злочин нашого уряду, але про цьому соромливо замовчується. Все списується на успіхи і труднощі “росту”³.

А ось що констатував у своєму щоденнику ще у березні 1932 року також не ворог комуністичної системи, партійний активіст Дмитро Заволока: “Я би хотів знати хоча б один район де б не було перекручування? Здається таких районів на Україні немає. Та навряд чи і в усьому Союзі знайдеться. Сама система нашого керівництва, самі методи нашої роботи сприяють різним перекручуванням”⁴.

І ще одна реляція сучасника, що її віднайшли в ГДА СБУ. Ще один запис у щоденнику. Він належить Олександрі Радченко. 5 лютого 1930 року вона записує: “Завдяки колективізації нарід, селяни нищили (та й тепер знищують) сільськогосподарський інвентар як живий, так і мертвий. Скотина вирізана, і всі сидять без м’яса. Якщо до кооперативу надходить м’ясо, його відпускають тільки лікарні. Ярмарки та базари ліквідовані, а кооперативів, які б постачали населенню овочі та жири, немає та й не буде, мабуть... Восени у селян забрали весь хліб. Рідко у кого хватить хліба до нового врожаю.

¹ Див.: И. Сталин. *К шестидесятилетию со дня рождения*. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1940, с. 239.

² А. Латышев. “Сталин и кино”, *Суровая драма народа. Ученые и публицисты о природе сталинизма*. Москва: Политиздат, 1989, с. 503.

³ Петро Шелест. “Справжній суд історії ще попереду”, *Спогади. Щоденники. Документи. Матеріали*. Ред. Ю. Шаповал. Київ: “Генеза”, 2003, с. 65.

⁴ ГДА СБУ, Київ. Колекція документів про голод 1932 – 1933 рр. Щоденник Д.Г. Заволоки, арк. 3.

Викачка хліба восени також була причиною знищення тварин. Всі останні місяці йде розкуркулювання. Розкуркулюють так званих експортників та бувших торговців. А частіше всього розкуркулюють добрих, здібних, працездатних людей...

Після десятикратних виступів представників влади на зборах, вивозів селян окремо до кабінету в сільраді та інших примусів примушують селян вступати до колгоспу. Селяни, та й не тільки селяни, а всі обурені розпорядженнями влади. Обурені владою. Що таке буде? Що таке буде? Так жити не можна.

Полуголодівка, жорстоке відношення влади озлобило людей⁵.

А ось уривок із запису від 27 липня 1930 року: “Колективізація насильством не пройшла. З початку посіву спалахнули бунти. Селяни ненавидять владу за неподобства. Весняна заготівля хліба – це цілковите вимагання хліба. На подрах змітають хліб до останньої зернини. Далі селяни будуть, мабуть, голодати. Все це породило незадоволення і гнів”⁶.

Стара система господарювання на селі зламана. До колгоспного “раю” селяни (а надто ті, хто прагне працювати, а не грабувати) йти не бажають. Це породжує ненависть. І не лише селян до влади, а влади до селян. І у влади більше шансів виграти цей двобій ненависти, у влади контроль над хлібними й іншими харчовими потоками. У влади незаперечний засіб – покарати селян голодом.

Специфікою України було вже те, що вона разом із Північним Кавказом постачала більше половини зерна, що вироблялося в СРСР. У 1931 році, говорячи про Україну, Сталін зазначав, що “ряд врожайних районів опинився у стані розорення й голоду”⁷. Однак при цьому у Кремлі вважали, що в Україні є величезні запаси збіжжя, яке нібито приховують від держави колгоспи та селяни-одноосібники. Ось чому влада вдавалася до натискних методів у проведенні хлібозаготівель. Вже у 1931 році пляни цих заготівель було зменшено для ряду областей Урала, Середньої Волги, Казахстану і водночас ці зменшення практично не торкнулись України і Північного Кавказу.

У 1931 році Україна здала менше хліба, ніж у 1930-му. В Україні вже у 1931 році померло понад 150, 000 осіб⁸. Тим не менш 3 січня 1932 року на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У була обговорена те-

⁵ Щоденник О.М. Радченко, ГДА СБУ, Київ, ф. 6, спр. 75164 фп, т.1, арк. 1, 3.

⁶ Там само, арк. 15.

⁷ Цит. за: *Командири великого голоду. Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932 – 1933 рр.* Ред. В. Васильєв, Ю. Шаповал. Київ: “Гене́за”, 2001, с. 23.

⁸ Див.: С. Кульчицький. “1933 рік: сталінський терор голодом”, *Урядовий кур’єр*, 2002, 8 листопада.

деграма Сталіна і Молотова, що вимагала неухильного виконання плянів хлібозаготівель. 83 українських керівники роз'їхались по Україні організувати це виконання. Спеціальною постановою ЦК ВКП(б) лютий 1932 року було оголошено бойовим ударним місяцем закінчення хлібозаготівель. У березні-квітні 1932 року в українських селах з'явилась велика кількість голодуючих, а у містах – залишені батьками діти. Це був очевидний знак бід.

Проте це не зупинило владу. Як не зупинило і те, що, як констатувалося в підготовленій ГПУ УСРР у березні 1932 року записці (вона була складена на підставі агентурної розробки 200 колгоспів), у новостворених колгоспах у надзвичайно поганому стані були облік і організація праці⁹. Взагалі інформаційні повідомлення чекістів про ситуацію на селі, настрої селян є ще одним переконливим свідченням того, що тодішнє партійно-державне керівництво було докладно поінформоване, мало ґрунтовні підстави для висновку: насувається голод. Тим не менш 7 липня 1932 року було прийнято постанову ЦК ВКП(б) про організацію хлібозаготівель в кампанію 1932 року. Йшлося насамперед про ситуацію з виконанням минулорічного пляну в Україні та на Уралі. Постанова містила перелік конкретних заходів, що їх вимагалось вжити для недопущення минулих “помилко” у плянуванні хлібозаготівель. Окремо наголошувалося на необхідності проводити боротьбу з “опортуністичними настроями” на селі. Вся відповідальність за виконання пляну покладалася безпосередньо на перших секретарів районів. Головна ідея постанови – виконати плян, не зважаючи ні на що¹⁰.

Нововіднайдені документи ГПУ дозволяють глибше зрозуміти те, в кому і в чому влада вбачала головні “перешкоди” виконанню плянів хлібозаготівель. Насамперед це, зрозуміло, були селяни, їхнє ставлення до антигуманної колективізації. Про це ще йтиметься. Проте був ще й прошарок людей-посередників між селянами і найвищою владою. Це були місцеві керівники, основні реалізатори партійної політики. Їх належало або зробити слухняно-нешадними провідниками партійної лінії, або люто карати. Спочатку було покарання за найменші спроби “пом’якшити” лінію центру. За будь-яку спробу протистояти жорстким директивам “згори” місцевих працівників виключали з партії та віддавали до суду як зрадників і організаторів саботажу. Так, на 1 січня 1932 року у 146 районах УСРР (всього на той час існувало 484 райони) за обвинуваченням у зриві хлібозаготівель було розпущено 250 і віддано до суду 345 складів правлінь колгоспів. У 1931 році і в

⁹ Див.: ГДА СБУ, Київ, ф. 16, оп. 24 (1951 р.), спр. 1, арк. 1-2.

¹⁰ Див.: *Смертю смерть подолавши. Голодомор в Україні 1932 – 1933*. Київ: “Україна”, 2003, с. 275-279.

першій половині 1932 року в Україні було замінено 80% секретарів райкомів партії¹¹.

Зрозуміло, що без втручання ГПУ цього всього не могло бути, що підтверджується надрукованими у цьому виданні документами. Саме спробою покласти провину за невиконання нереальних плянів на місцевих керівників були викликані такі гучні справи, як справа Орхівського та Драбівського райкомів партії. “Ворог з парквитком у кишені” – один із найважливіших персонажів у нововіднайдених документах. Наприклад, за дуже короткий період, з 1 по 20 грудня 1932 року, у зв’язку з хлібозаготівлями було заарештовано 862 члени і кандидати в члени партії¹².

Спостерігаючи, як “летять голови” місцевих керівників, своє обережне занепокоєння почали висловлювати ті, хто входив до центрального керівництва УСРР. Влітку 1932 року під час III конференції КП(б)У, для участі в якій приїхали два найближчі сталінські соратники – Вячеслав Молотов і Лазар Каганович, Станіслав Косіор, який очолював ЦК КП(б)У з 1928 року, інші керівники вислуховували місцевих керівників. Останні намалювали вкрай неприємну картину утисків селянства та порушень законності з боку представників центральних органів, членів “буксирних бригад” тощо.

В заключному слові Станіслав Косіор знов піддав критиці виступи деяких секретарів райкомів партії, підкресливши: “Не всі ще усвідомили відповідальність за виконання завдань... З такими настроями треба рішуче поквитатися. Після всього того, що говорилося на конференції, після виступів тт. Молотова і Кагановича і вашого одноставного схвалення цих виступів ми повинні побільшовицькому розгорнути роботу і забезпечити швидко подолання тих труднощів, які переживають окремі райони України”¹³.

Делегати конференції ухвалили резолюцію, яку 9 липня 1932 року затвердив пленум ЦК КП(б)У і якою “до безумовного виконання” приймався встановлений для України плян хлібозаготівель – 356 мільйонів пудів по селянському сектору. Оскільки ніякого “безумовного виконання” не могло бути, плян почали скорочувати. Вже 17 серпня 1932 року політбюро ЦК ВКП(б) прийняло пропозицію Сталіна “про скорочення пляну хлібозаготівель на Україні на 40 млн. пудів як виняток для районів України, що особливо постраждали, з тим, щоб колгоспам районів, що особливо постраждали, зняти половину пляну, а індивідуалам – третину”.

¹¹ Див.: *Командири великого голоду. Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932 – 1933 рр.*, с. 160.

¹² Див.: ДА СБУ, Київ, ф. 42, спр. 9, арк. 72.

¹³ *Третя конференція КП(б)У. 6-9 липня 1932 р. Стенографічний звіт.* Харків: Партвидав, 1932, с. 145, 147.

28 серпня перелік районів було затверджено на політбюро ЦК ВКП(б). При цьому було зазначено, що “скорочення пляну припадає переважно на бурякові райони”¹⁴. Плян тричі скорочувався, а до 1 листопада 1932 року від селянського сектора України надійшло лише 136 мільйонів пудів хліба¹⁵.

Незважаючи на вимоги, на лояльну риторику найвищих керівників УСРР, вони проводили до певної міри “флексибільну” лінію в “полі напруги” між вимогами Кремля та трагічними місцевими реаліями, а Україна не виконувала поставлені завдання. Прагнучи уникнути голоду, пов’язаного із виконанням обов’язкової хлібоздачі в колгоспах, селяни почали активно виходити з колгоспів. Заступник голови ГПУ УСРР Карл Карлсон 13 серпня 1932 року інформував ЦК КП(б)У про масове стійке зростання кількості поданих заяв на вихід селян з колгоспів. На той момент таких заяв було більше 14 тисяч. Селяни супроводжували заяви вимогами негайного повернення їм тяглової худоби, інвентаря, виділення озимих і ярих посівів¹⁶. Отже, у сталінського керівництва *de facto* вимальовувалось два супротивники: не досить надійне керівництво КП(б)У/УСРР і селяни. Це вже було забагато. І тоді свою позицію щодо України висловив Сталін. Це засвідчив його лист до Кагановича, написаний 11 серпня 1932 року. Майже 70 років цей лист пролежав в архіві. Ніким (крім партійних керівників ще у 1930-ті роки) не був згаданий. Вперше лист надрукувала московська *Независимая газета* у 2000 році. Тим часом це – дуже важливий документ.

Сталін писав про погану роботу партійних і державних працівників. Однак безпрецедентним було те, що Сталін поставив під сумнів лояльність всієї партійної організації України, в якій, за його твердженням, чимало “гнилих елементів, свідомих і несвідомих петлюрівців, нарешті – прямих агентів Пілсудського. Як тільки справи погіршаться, ці елементи не забаряться відкрити фронт всередині (і ззовні) партії, *проти партії*”¹⁷. Лист містив конкретні вказівки: “Якщо не візьмемось нині за виправлення становища на Україні, Україну можемо втратити... Поставити собі за мету перетворити Україну у найкоротший термін на справжню *фортецю* СРСР; на справжню зразкову республіку. Грошей на це не шкодувати”¹⁸.

Це був виразний антиукраїнський сигнал. Таких оцінок Ста-

¹⁴ *Сталін и Каганович. Неизданная переписка. 1931 – 1936.* Москва: “Российская политическая энциклопедия” (РОСПЭН), 2001, с. 290.

¹⁵ Див.: С.В. Кульчицький. *1933: трагедія голоду.* Київ: “Знання”, 1989, с. 33.

¹⁶ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 2021, арк. 47-51.

¹⁷ *Сталін и Каганович. Неизданная переписка. 1931 – 1936,* с. 274.

¹⁸ Там само.

ліц не давав щодо жодного з тодішніх регіонів СРСР. Зрозуміло, евфемізми щодо “справжньої фортеці” і “зразкової республіки” мали перетворитися на низку політичних і господарських заходів. Їх комбінація мала на меті: 1) вичавити з України максимальну кількість хліба (що мотивувалось потребами модернізації і необхідністю годувати міста); 2) здійснити репресивну “чистку” всіх суспільних сфер (що мотивувалось засиллям латентних “українських націоналістів” та інших ворогів).

Нововіднайдені документи є переконливим і докладним підтвердженням того, що всі подальші події можна розглядати як виконання цих завдань. І це виконання з самого початку не могло не супроводжуватися жертвами. Цьому сприяло те, що наприкінці жовтня 1932 року (на виконання рішення Політбюро ЦК ВКП(б) від 22 жовтня 1932) в Україні розпочала свою роботу “надзвичайна комісія” на чолі з Молотовим. Вже 29 жовтня останній повідомив Сталіну: “Довелось жорстко покритикувати Українську організацію і особливо ЦК КП(б)У за демобілізованість у заготівлях...”¹⁹. Крім іншого, продовжуючи сталінську лінію на недовіру місцевим керівникам, Молотов вимагав того, щоб для досягнення бажаного ефекту в УСРР надсилались працівники з Москви²⁰.

Молотов надав потужний імпульс здійсненню репресій. 5 листопада 1932 року було прийнято постанову політбюро ЦК КП(б)У про посилення репресій у хлібозаготівельній кампанії. Йшлося про посилення ролі й участі органів юстиції в цій кампанії. Передбачалося вжити ряд заходів: позачерговий розгляд у судах справ по хлібозаготівлях, організація роботи судів у формі виїзних сесій і створення додаткових судових сесій у кожній області, застосування сурових форм покарання. Всі справи мали бути висвітлені у центральній і місцевій пресі²¹.

Того самого дня Мендель Хатаєвич і Вячеслав Молотов надіслали секретарям обкомів КП(б)У телеграму. Члени правлінь колгоспів звинувачувались у злочинному розкраданні та приховуванні хліба. ЦК КП(б)У вимагав від обкомів ужити категоричних і рішучих заходів у боротьбі з цими явищами. Йдеться про обов’язкове і термінове проведення репресій і безжалісної розправи зі злочинними елементами. Справи мають обов’язково висвітлюватися у пресі. Перед ЦК стоїть завдання переламати хід хлібозаготівель, не зважаючи ні на що. Недоведення цих репресій до кінця буде трактуватися як “вияв найгіршого виду гнилого лібералізму”²².

¹⁹ Цит. за: *Командири великого голоду. Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932 – 1933 рр.*, с. 228.

²⁰ Там само, с. 229.

²¹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 6, спр. 237, арк. 177.

²² РГАСПИ, ф. 82, оп. 2, дело 141, л. 18.

“Надзвичайна комісія” з листопада 1932 до січня 1933 року вичавила з селян ще близько 90 мільйонів пудів. Саме тоді в українських селах було удосконалено систему спеціальних бригад по видобуттю зерна. Вони одержували певний відсоток від награбованого зерна і харчів (і тим кормилися, а відтак виживали). “Надзвичайна комісія” на чолі з Молотовим не була єдиною. На Північному Кавказі таку комісію очолював Лазар Каганович, а у Поволжжі – Павло Постишев. Однак слід зробити важливе застереження: дії комісії Постишева, за оцінками російських дослідників, не відзначалися такою жорстокістю, а комісія Кагановича здійснювала репресії, насамперед, проти українців, які мешкали на Кубані.

Окремо у згаданому сталінському листі до Кагановича від 11 серпня 1932 року йшлося про незадовільну роботу ГПУ УСРР по боротьбі із “контрреволюцією”. Сталін пропонував доручити це керівництво Всеволодові Балицькому, вбачаючи у тодішньому голові ГПУ УСРР Станіславі Реденсі не дуже твердого керівника²³.

Наприкінці 1932 року всі вищезгадані сталінські клевети – Молотов, Каганович, Постишев – зберуться в Україні для здійснення суворих репресивних акцій. До них (згідно побажання Сталіна) як заступник голови ОГПУ СРСР і постійний представник цієї структури в УСРР приєднається Всеволод Балицький, який згодом очолить ГПУ УСРР. Всі ці діячі були прибічниками методів тиску і апріорно виходили з того, що в Україні існує саботаж, який заважає виконати плян хлібозаготівель і який необхідно ліквідувати.

Нововіднайдені документи і матеріяли дозволяють докладніше зрозуміти, якими методами здійснювалась породжена згаданим переконанням політика. Балицький висунув версію про те, що в Україні існує “організований саботаж хлібозаготівель та осінньої сівби, організовані масові крадіжки у колгоспах і радгоспах, терор щодо найбільш стійких і витриманих комуністів та активістів на селі, перекидання десятків петлюрівських емісарів, розповсюдження петлюрівських летючок” та зробив висновок про “безумовне існування на Україні організованого контрреволюційного повстанського підпілля, яке пов’язане із закордоном та іноземними розвідками, головним чином польським генеральним штабом”²⁴.

5 листопада 1932 року Молотов і секретар ЦК КП(б)У Мендель Хатаєвич надіслали директиву обкомам партії, вимагаючи від них термінових і рішучих дій по виконанню закону від 7 серпня 1932 року “з обоз’язковим і швидким проведенням репресій і нещад-

²³ Див.: *Сталин и Каганович. Неизданная переписка. 1931 – 1936*, с. 274.

²⁴ Ю.І. Шаповал, В.А. Золотарьов. *Всеволод Балицький. Особа, час, оточення*. Київ: “Стилос”, 2002, с. 189.

ної, розправи із злочинними елементами у правліннях колгоспів на основі відомого декрета про охорону суспільної власності...”²⁵. 26 листопада 1932 року преса УСРР оприлюднила наказ наркома юстиції і генерального прокурора УСРР, в якому підкреслювалось, що репресія є одним з потужних засобів подолання клясового спротиву хлібозаготівлі. Дозволено застосовувати нещадні заходи до куркулів і всіх клясових ворогів, які зривають або гальмують успішну боротьбу за хліб. В цей час вже тривала розпочата ще за Реденса “масова операція по нанесенню оперативного удару по клясовому ворогу”, що мала на меті “виявлення контрреволюційних центрів, що організують саботаж і зрив хлібозаготівель і інших господарсько-політичних заходів” і мала охопити 243 райони УСРР²⁶. Задум і масштаби цієї операції відбиває записка за підписом Станіслава Реденса, надрукована в цьому томі, а також інші документи.

Балицький значно посилив репресивну активність ГПУ. 5 грудня 1932 року він видав “Оперативний наказ ГПУ УСРР №1”, яким поставив підлеглим “основне та головне завдання – нагальний прорив, викриття та розгром контрреволюційного повстанського підпілля, та завдання рішучого удару по всім контрреволюційним куркульсько-петлюрівським елементам, які активно протидіють і зривають основні заходи радянської влади та партії на селі”²⁷.

13 лютого 1933 року Балицький (вже в якості голови ГПУ УСРР) видав (друкований у цьому виданні) наказ №2 “Про чергові завдання агентурно-оперативної роботи органів ГПУ УСРР”. Насамперед Балицький поставив своїх підлеглих до відома, що “аналіз ліквідованих справ говорить за те, що у даному випадку ми зустрілись з єдиним, ретельно розробленим пляном організації збройного повстання на Україні до весни 1933 року з метою повалення радянської влади та встановлення капіталістичної держави, так званої “Української незалежної республіки”. При цьому він поставив перед ГПУ УСРР “найближче основне та головне завдання... – забезпечення весняної сівби”²⁸.

Для виконання цього наказу районні відділи ГПУ розвантажувалися від “малоперспективних справ”, а їм на допомогу відряджалися співробітники облвідділів ГПУ. Причому до районів, у яких діяли “повстанці та шпигуни”, надсилалися співробітники особливих відділів, до промислових районів з великими радгоспами

²⁵ Цит. за: *Командири великого голоду. Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932 – 1933 рр.*, с. 236.

²⁶ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 25 (1951 р.), спр. 3, арк. 73.

²⁷ Ю.І. Шаповал, В.А. Золотарьов. *Всеволод Балицький. Особа, час, оточення*, с. 189.

²⁸ ГДА СБУ, Київ, фонд розпорядчих документів, арк. 3-4.

– співробітники економічних відділів, до всіх інших – співробітники секретно-політичних відділів ГПУ. Чекісти брали участь у пошуках прихованого зерна. Нововіднайдені документи свідчать, що комуністична спецслужба була покликана протистояти реальному спротиву селян (там, де він був), а також займалася фабрикацією різного роду справ, метою яких була превентивна протидія селянському обуренню.

В листопаді 1932 – січні 1933 року ГПУ УСРР ліквідувало 1208 “контрреволюційних” колгоспних груп. У 1933 році з 24, 191 колгоспів було “вичищено” близько 200, 000 осіб²⁹. Перевірки охопили радгоспи, систему Заготзерна, систему споживчої кооперації. До цього варто додати те, що в самій КП(б)У було оголошено “чистку”. Таким чином, виник досить значний контингент осіб, на яких цілком можна було списувати організацію голоду.

Було оголошено про викриття “контрреволюційної організації” в сільському господарстві УСРР, у яку зарахували фахівців-аграрників і яку незабаром “зв’язали” з аналогічними організаціями в Москві, Ростові і Мінську. У Москві заарештованих українських фахівців вписали ще і до якоїсь всесоюзної організації, що мала за мету “підірвати сільське господарство і викликати голод у країні”. Арешти в регіонах носили масовий характер, а 35 членам цієї мітичної організації на чолі з колишнім заступником наркомзема СРСР українцем Федором Конаром Колегія ОПУ СРСР 11 березня 1933 року винесла смертний вирок³⁰.

Нововіднайдені архівні документи ще раз переконливо підтверджують: саме ретельна організація екзекуції українських селян надала голоду в Україні характеру геноциду, виправдання якому не може бути. У листі до Сталіна 15 березня 1933 року Станіслав Косіор дозволив собі жахливу констатацію, мовляв, “голодування не навчило ще дуже багатьох колгоспників уму-розуму”³¹.

Документи і матеріали засвідчили, якими саме методами влада “вчила” селян, зокрема, а українців взагалі. Почну з останнього. Серйозним фактором, що радикально відрізняв ситуацію в Україні від того, що відбувалося, скажімо, в Росії або Казахстані (де втрати від голоду були дуже значними), були зміни в національній політиці. 14 грудня 1932 року Сталін разом з Молотовим підписав постанову ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР у зв’язку з проведенням хлібозаготівель. Цей документ, крім іншого, вимагав “правильного проведення українізації” в Україні і за її межами,

²⁹ Див.: Ю.І. Шаповал, В.А. Золотарьов. *Всеволод Балицький. Особа, час, оточення*, с. 193.

³⁰ Докладніше див.: Ю.І. Шаповал. *Україна 20 – 50-х років: сторінки ненаписаної історії*. Київ: “Наукова думка”, 1993, с. 106-107.

³¹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 6275, арк. 147.

в регіонах, де компактно проживали українці. Документ також містив категоричну вимогу боротися з петлюрівськими й іншими “контрреволюційними” елементами³².

Це означало не тільки кінець, хоча і контрольованої, але все-таки “українізації”. Це була вирішальна фаза приборкування “українізованої” самими більшовиками України, ліквідація того “націоналістичного” потенціалу, який вже ніколи не повинен був відродитися. Ось чому сам голод і брехливі версії про його винуватців стали для сталінського режиму бажаним і конкретним приводом для зміни лінії в національному питанні, для могутніх репресивних кампаній, що згодом органічно “вписалися” в єжовський “великий терор” 1936 – 1938 років³³.

Сталін втратив терпіння, коли наприкінці 1932 року він зустрівся із секретарем ЦК КП(б)У і Харківського обкому Романом Тереховим, який повідомляв йому про голод. Відповідь на цю розповідь була такою: “Нам говорили, що ви, товариш Терехов, гарний оратор, виявляється ви гарний оповідач – вигадали таку казку про голод, думали нас залякати, але не вийде! Чи не краще вам залишити посаду секретаря обкому і ЦК КП(б) і піти працювати в Спілку письменників; будете казки писати, а дурні будуть читати”³⁴.

За рішенням ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 року свою посаду залишив не тільки Терехов. Почалися кадрові зміни, найважливішим з яких було призначення Павла Постишева на посаду другого секретаря ЦК КП(б)У і першого секретаря Харківського обкому КП(б)У. “Другий перший секретар” – так називали Постишева в кулуарах представники тодішньої номенклатури, оскільки він мав широкі повноваження від Сталіна.

Чимало документів, надрукованих у цьому виданні, свого часу були підготовлені саме для Постишева. А він і його “команда” (люди з його ближнього кола, а також партійні працівники, що приїхали з Росії для кадрового “зміцнення”) здійснювали лінію по викачуванню зерна і паралельно займалися широкомаштабною “чисткою” самої партії і всіх суспільних сфер від “петлюрівців” і “українських націоналістів”. Абсолютно “націоналістичним” в очах цих діячів було українське село. Читаючи віднайдені в ГДА СБУ документи, легко переконатись, в яку щільну і смертельну

³² Голод 1932 – 1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. Київ: Видавництво політичної літератури України, 1990, с. 291-294.

³³ Див.: Ю.І. Шаповал. Україна 20 – 50-х років: сторінки ненаписаної історії, с. 98-114; “Українізація” 1920-30-х років: передумови, здобутки, уроки. Ред. В.А. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2003, та ін.

³⁴ Цит. за: Правда, 1964, 26 травня; Див. також: Голод 1932 – 1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів, с. 53.

облогу взяли чекісти селян, приписуючи їм не лише господарські, побутові злочини, а й плекання “націоналістичних” плянів.

Особливий інтерес становлять документи, пов’язані з проведенням жорсткої міграційної політики московського керівництва щодо України. Небезпечним для сталінського режиму було те, що селяни прагнули виїхати з рідних місць. Їх гнав голод і вони розповідали про те, що коїлось в Україні. Це була свідомо та несвідомо антирадянська агітація, що зводила нанівець зусилля сталінських пропагандистів, які співали осанну колективізації. Ще в червні 1932 року в одному з листів Кагановичу Сталін висловлював невдоволення тим, що “кілька десятків тисяч українських колгоспників усе ще роз’їжджають по всій європейській частині СРСР і розкладають нам колгоспи своїми скаргами і скиглинням”³⁵.

Восени 1932 і взимку 1933 року діяла так звана харчова блокада кордонів України з використанням внутрішніх військ та міліції. Вона унеможливлювала виїзд селян з УСРР, прирікаючи їх на смерть. При цьому неможливий був харчовий “реверс”, тобто приватним особам дозволялось ввозити – з дозволу держави – лише в певному обсязі харчі з Росії в Україну. 22 січня 1933 року Сталін і Молотов надіслали партійним і радянським органам директиву “Про відвернення масового виїзду голодуючих селян України і Північного Кавказу”. В ній підкреслювалось, що міграційні процеси, що розпочалися внаслідок голоду серед селян, організовані “ворогами Радянської влади, есерами і агентами Польщі з метою агітації “через селян” у північних районах СРСР проти колгоспів і взагалі проти Радянської влади”. У зв’язку з цим наказувалось органам влади і ГПУ УСРР і Північного Кавказу не допускати масового виїзду селян у інші райони. Відповідні вказівки було дано транспортним відділам ОГПУ СРСР³⁶.

23 січня 1933 року Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання про сталінсько-молотовську директиву. До всіх обкомів і облвиконкомів було надіслано додаткову, “українську” директиву, яка вимагала: “1. негайно вжити у кожному районі рішучі заходи до недопущення масового виїзду одноосібників, колгоспників, виходячи із розіслані по лінії ГПУ директиви Балицького.

2. Перевірити роботу різного роду вербувальників робсили на вивіз за межі України, взяти її під суворий контроль з відстороненням від цієї роботи і з вилученням усіх підозрілих контрреволюційних елементів.

3. Розгорнути широко роз’яснювальну роботу серед колгосп-

³⁵ *Сталин и Каганович. Неизданная переписка. 1931 – 1936*, с. 179.

³⁶ *Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы в 5 томах, 1927 – 1939*. Том 3. Конец 1930 – 1933. Москва, РОССПЭН, 2001, с. 634-635; ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 16, спр. 9, арк. 115-116.

ників і одноосібників проти свавільних виїздів із залишенням господарства і застерегти їх, що у випадку виїзду в інші райони, вони будуть там заарештовуватись.

4. Вживайте заходів до припинення продажу квитків за межі України селянам, які не мають посвідчень РВКів (Районних виконавчих комітетів. – Ю. Ш.) про право виїзду, або промислових і будівельних державних організацій про те, що вони завербовані на ті чи інші роботи за межі України.

Відповідні вказівки дано по лінії УпНКШС (Управління наркомату шляхів сполучення. – Ю. Ш.) і транспортного ГПУ.

5. Повідомте не пізніше 6 годин вечора 24 січня коротко фактичне становище з масовим виїздом селян по вашій області³⁷.

Прикметною є така деталь: голод не зачепив сусідні з Україною області Росії. Ось чому потерпілі від голодування українські селяни (ті, які могли пройти через встановлені кордони) ходили туди міняти і купувати хліб. Виявлені в ГДА СБУ документи стосуються Криму, який на той час був частиною Російської Федерації. Ми бачимо, що харчову блокаду тут було організовано ще з початку 1932 року. Зокрема, у своїй директиві від 22 лютого 1932 року керівництво ПП ОГПУ по Криму вимагає відбирати хліб, якщо його вага перевищує один пуд, а також вказує на те, що вивозити хліб дозволено лише робітникам і службовцям. Головними винуватцями названо “українських і північно-кавказьких спекулянтів”³⁸. У вересні 1932 року керівництво ПП ОГПУ по Криму висловлює невдоволення проведенням згаданої вище акції³⁹, а в листопаді вводиться заборона торгівлі зерном і мукою до виконання пляну хлібозаготівель, а також торгівля м’ясом і маслом⁴⁰.

Аналогічні заходи здійснювались в самій Україні, але запроваджені на суміжній з УСРР території, вони остаточно позбавили українських селян шансу на виживання. Цей висновок добре перевіряється та підтверджується нововіднайденими документами і матеріалами ГПУ. Вони ще раз доводять, що існували антиукраїнські акценти сталінської політики, здійснювалась політика геноциду. Підсумки цієї політики вельми виразно підбив Павло Постишев у своїй промові на об’єднаному Пленумі ЦК і Центральної Контрольної Комісії КП(б)У у листопаді 1933 року. Він підкреслив, що колгоспи в Україні зроблено більшовицькими. Постишев також підкреслив, що саме “помилки й промахи, припущені КП(б)У у здійсненні національної політики партії, були однією з головних причин прориву 1931–1932 років у сільському

³⁷ Там само.

³⁸ ГДА СБУ, Київ, ф. 68, спр. 228, арк. 1.

³⁹ Там само, арк. 2-5.

⁴⁰ Там само, арк. 17,18.

господарстві України. Немає сумніву у тому, що без ліквідації помилок у здійсненні національної політики партії, без зрозуміння націоналістичних елементів, які засіли на різних дільницях соціального будівництва на Україні, неможливо було б зліквідувати відставання її сільського господарства⁴¹.

Вже ця промова може бути ілюстрацією того, наскільки зріс у СРСР/УСРР після голоду початку 1930-х років рівень публічної неправди, брехні. Це знайшло своє відбиття ще в одному документі, який датований 5 листопада 1933 року і який читач знайде в цій книзі. Йдеться про наказ ГПУ УСРР “Про XVI річницю Жовтня” за номером 536, підписаний заступником Балицького Карлом Карлсоном. “Подальші перемоги на фронті розгорнутого наступу соціалізму” тут протиставляються охопленому кризою капіталістичному світові, в якому мільйони селян “приречені на голодну смерть”⁴².

Втім, те, чого “не помітили” в УСРР у 1933 році чекісти, тоді ж впало в око кореспондентові англійської газети *The Manchester Guardian* Малколму Магеріджу. 21 листопада 1933 року він писав: “Якщо йдеться про голод, то жоден чесний спостерігач, який дивиться відкритими очима, не може стверджувати, що в селах, які я відвідав, є тепер голод, але не буде й заперечувати, що голод був, причому немалий, переважно в квітні і травні... Можна сміливо сказати, що жодна провінція... не потерпіла стільки, як Україна і Північній Кавказ”⁴³.

Саме ці слова можна вважати своєрідною післямовою до трагедії, яку пережила Україна в 1932 – 1933 роках і нові знання про яку несуть віднайдені та оприлюднені джерела.

⁴¹ П.П. Постишев. “Радянська Україна – непохитний форпост великого СРСР”, *Червоний шлях*, 1933, № 10, с. 245.

⁴² ГДА СБУ, Київ, ф. 9, спр. 666, арк. 222.

⁴³ Цит. за: Ю. Шаповал. *Невигадані історії*. Київ: “Світогляд”, 2004, с. 84-85.

РОМАН СЕРБИН

Квебекський університет

Монреаль, Канада

ОСМИСЛЕННЯ ГОЛОДОМОРУ У СВІТЛІ КОНВЕНЦІЇ ООН ПРО ГЕНОЦИД

“Голод на Україні був викликаний для того, щоб зменшити кількість українців, переселити на їхнє місце людей з іншої частини СРСР і цим убити будь-яку думку про самостійність”¹. “Це не просто справа масового вбивства. Це є зразок геноциду, знищення не лише осіб, але культури і нації”². Автори обидвох цих тверджень однаково розуміли суть події, яку ми сьогодні називаємо Голодомором; обидва визнавали метою злочину нищення: “українців”, “самостійність”, “націю”. Цитати належать різним особам, які висловили їх в різних обставинах. Комуніст Прокопенко, уповноважений Сахновщинського районного виконавчого комітету (Харківської області) проговорився про голод перед групою колгоспників і 12 травня 1934 р. попав у Спецзвідомлення Секретно-Політичного Відділу ОГПУ. У 1950-х роках знищення українців назвав геноцидом не хто інший, як юрист Рафаель Лемкін, творець терміну “геноцид” та перший теоретик злочину масових знищень. Завдяки великим зусиллям і наполегливим старанням Лемкіна, 9 грудня 1948 р. Організація Об’єднаних Націй ухвалила “Конвенцію про запобігання злочину геноциду і покарання за нього”, втілюючи теоретичні засади у міжнародний правовий документ.

У висловах Прокопенка та Лемкіна звертає на себе увагу національний індикатор, вжитий для ідентифікації колективної цілі нищівної акції радянського режиму. Комуністичний чиновник і гуманітарний правозахисник бачать вістря злочину скерованим

¹ *Советская деревня глазами ОГПУ-НКВД*, т. 3, кн. 2, 1932–1934. Москва: РОССПЭН, 2005, с. 572.

² Raphael Lemkin Papers. NYPL Manuscript Division. Astor, Lenox and Tilden Foundation. Речення про український геноцид: “This is not simply a case of mass murder. It is a case of genocide, of destruction, not of individuals only, but of a culture and a nation”, взяте з його неопублікованої *The History of Genocide*, яку він писав у 1950-х роках.

саме проти українців та їхньої національної незалежності. Національний фактор якраз і відповідає одному з ключових елементів дефініції Конвенції ООН про геноцид. Висновки Прокопенка і Лемкіна про національний характер українського Голодомору сьогодні підтверджують наявні документи. Вони й дозволяють задовольнити вимоги міжнародного права для визнання українського геноциду. Метою моєї презентації є проаналізувати Конвенцію ООН 1948 року та розглянути, чи можна на підставі того документу, та на його подальших застосуваннях у міжнародній юридичній практиці, інтерпретувати українську катастрофу початку тридцятих років як геноцид.

Поняття “геноциду” Лемкін вперше розробив у монографії “Правління Осі в окупованій Європі”, виданій у Вашингтоні 1944 р. Ця книжка мала безпосередній вплив на формування поняття про геноцид та формулювання дефініції того злочину комісією, яка редагувала Конвенцію ООН, і тому варто поцікавитися, як цей злочин розумів Лемкін. Автор писав:

“Загально говорячи, геноцид не обов’язково означає нагальне знищення нації, хіба що він здійснений масовим знищенням усіх членів нації. Скоріше маємо намір зображувати ним скоординований плян різних дій, скерованих на знищення суттєвих основ національних груп, з ціллю (анігіляції) винищення самих груп. Метою такого пляну були б розклад політичних і соціальних інституцій, культури, мови, національних почуттів, релігії і економічного існування національних груп, також знищення особистого захисту, волі, здоров’я, гідності і навіть життя осіб, які належать до такої групи”³.

До цитати потрібно зробити три зауваги. Перша. Співставлення у відношенні до “нації”, “політичних і соціальних інституцій”, з одного боку, та “культури, мови, національних почуттів” – з другого, показує, що автор розглядав “національну” групу у двох значеннях: громадянському (civic nationality) та етнічному (ethnic nationality). Друга. Автор розумів “нищення” групи як поступовий процес, який починався руйнуванням матеріальних і ду-

³ Raphael Lemkin. *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation – Analysis of Government – Proposals for Redress*. Washington, D.C., Carnegie Endowment for International Peace, 1944, p. 80.

“Generally speaking, genocide does not necessarily mean the immediate destruction of a nation, except when accomplished by mass killings of all members of a nation. It is intended rather to signify a coordinated plan of different actions aiming at the destruction of essential foundations of the life of national groups, with the aim of annihilating the groups themselves. The objectives of such a plan would be disintegration of the political and social institutions, of culture, language, national feelings, religion, and the economic existence of national groups, and the destruction of the personal security, liberty, health, dignity, and even the lives of the individuals belonging to such groups”.

ховних основ, необхідних для зберігання і розвитку даної групи. Третя. Вислів “знищення ... навіть життя осіб” вказує на те, що не йдеться про тотальну фізичну ліквідацію даної групи. При втраті своїх матеріальних і духовних основ група пропадає, але її колишні члени можуть зберегти своє життя в лоні інших груп. Ці ідеї Лемкіна увійшли у Конвенцію ООН, хоча сьогодні по-різному їх інтерпретують.

“Конвенція про запобігання геноциду та покарання за нього” була ухвалена Генеральною Асамблеєю 9 грудня 1948 року. Українська РСР підписала документ 16 червня 1949 р. і ратифікувала його 15 листопада 1954. Суть документа сьогодні збережена у “Статті 442. Геноцид” Кримінального кодексу України⁴. ООнівський документ, який складається з преамбули та 19 статей, головню скерований у майбутнє, на запобігання геноцидних актів та покарання винних. Найбільше доречним до нашої дискусії є преамбула та перші дві статті. Преамбула пригадує, що “протягом всієї історії геноцид завдавав великих втрат людству”, а перша стаття заявляє, що геноцид є “злочином, що порушує норми міжнародного права”, “незалежно від того, чи він відбувається у мирний, чи воєнний час”. Таким чином, преамбула заперечує невизнання геноциду лише тому, що подія відбулася перед затвердженням конвенції, а перша стаття спростовує заяви тих, хто пов’язують геноциди лише з воєнними обставинами.

Найважливішою є друга стаття конвенції, яка дає дефініцію геноциду та зразки його здійснення:

“Стаття II. У даній Конвенції під геноцидом розуміються наступні дії, чинені з наміром знищити, цілком чи частково, яку-небудь національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку:

- а) убивство членів такої групи;
- б) заподіяння серйозних тілесних ушкоджень чи розумового розладу членам такої групи;
- в) навмисне створення для якої-небудь групи таких життєвих умов, що розраховані на повне чи часткове фізичне знищення її;
- д) міри, розраховані на запобігання дітородіння в середовищі такої групи;
- е) насильницька передача дітей з однієї людської групи в іншу”⁵.

Документ, підготовлений комітетом, який складався з представників держав з різними політичними інтересами та ідеологічними переконаннями, не міг задовольнити усіх бажань редакторів і мусів закінчитися компромісом. Конвенція залишається під

⁴ <<http://crime.kiev.ua/other/18.html>>

⁵ <<http://www.kyiv-obl.gov.ua/Docs/Konvencia%20OON.doc>>

обстрілом різних критиків по сьогоднішній день, а найчастіше закидають їй неоправдане обмеження числа групових категорій, визнаних можливими жертвами геноциду. Йдеться особливо про виключення політичних і соціальних груп, про яких турбувався Лемкін, і які є частою ціллю масових репресій. Не зважаючи на ці обмеження, критерії Конвенції вповні вистачають, щоб, на підставі доступної сьогодні документації, довести геноцидний характер українського Голодомору.

Дефініція геноциду починається заявою, що це є “дія, чинена з наміром знищити”. Намір нищити становить один з ключових елементів для означення цього злочину. Не є досить, щоб геноцидер лише бажав знищення; потрібно, щоб він діяв у тому напрямі. Отже, нищівна акція не може бути випадковою, вона мусить бути бажаною і цілеспрямованою на знищення, навіть якщо сам акт не буде довершений. Постає питання: в якому сенсі треба розуміти вжите в конвенції дієслово “знищити”? На мою думку, в тому самому сенсі, в якому його вживав Лемкін у вищенаведеній цитаті. Йдеться про знищення суцільної групи, яка творить колективну одиницю зі спільними атрибутами. Групу можна нищити фізично, елімінуючи її членів, але також духовно, стираючи її групові атрибути. Така група поступово деградує і перестає бути тим, чим вона була. Врешті, група зникає, навіть, якщо частина її колишніх членів залишаться при житті, увійшовши в інші групи. Іншими словами, коли одних членів групи позбавляють життя, а інших – специфічних характеристик, умисний чин, який привів до цього висліду треба вважати геноцидом. Лише такій широкій інтерпретації “нищення” відповідають приклади геноцидної дії, подані в конвенції під заголовками “запобігання дітородіння” та “насильницька передача дітей”. Ці діти не вбиті, вони або ненароджені, або далі живуть, але перестають бути членами групи свого походження. Примусове переведення дітей з однієї етнічної групи до другої часто називають “етноцидом”, але аналогічний злочин може бути поповнений супроти релігійних та інших груп, що й передбачено Конвенцією ООН.

Як юрист Лемкін і комуніст Прокопенко розуміли намір комуністичного режиму нищити українців, ми бачили з вищенаведених цитат. Ліо Купер, американський дослідник геноцидів, влучно заважив, що “уряди зазвичай не проголошують і не документують геноцидні плани за прикладом нацистів”⁶. Все ж таки архіви зберегли численні закони, директиви та виступи високих радянських службовців, які яскраво свідчать про злочинні наміри сталінської верхівки. Назву лише кілька з них: закон про державну й суспіль-

⁶ Leo Kuper. *Genocide. Its Political Use in the Twentieth Century*. Penguin, 1981, p. 35.

ну власність від 7 серпня 1932 р., вилучення усього зерна, включно з посівним та харчовим матеріалом, покарання селян записом на “чорні дошки”, заборона голодуючим селянам УСРР і Кубані шукати порятунку в РСФСР і БРСР законом від 22 січня 1933 р., хатні обшуки і конфіскація усіх харчових запасів. Промовистими у цьому відношенні є також заяви членів ПБ КП(б)У, Менделя Хатаєвича, 1933 р.: “Знадобився голод, щоб показати їм, хто тут господар. Це коштувало мільйонів життів”⁷ та Павла Постишева, 1934 р.: “Останній рік був роком розгрому націоналістичної контрреволюції, викриття і розгрому націоналістичного ухилу”⁸. Про інтенцію масового нищення не мають сумніву сьогодні ні російські, ні західні історики, дослідники тридцятих років. Розуміють це і західні політики. Наприклад, французький Міністр закордонних справ Мішель Берніє заявив 2007 р.: “Первісний елемент наміру, кримінальне рішення радянської влади того часу, не залишає сумніву”⁹.

У протилежність поширеній думці, дефініція геноциду не вимагає тотального знищення наміченої групи. Вона не вимагає навіть інтенції глобального знищення. В такому дусі писав Лемкін, і так представляє геноцид Конвенція ООН, уточнюючи намір знищити “цілком чи частково”. Фактично говорячи, у геноцидах ХХ сторіччя жодна з прицільних груп не була знищена цілковито, тому що цього не було можливо здійснити, або тому що геноцидер не вважав доцільним вимордувати все населення. Коли припускаємо можливість наміру частинного знищення, тоді мусимо визнати можливість свідомого вибору жертв. Це визнання Конвенцією інтенції часткового знищення є важливим, бо не раз заперечувачі українського геноциду недоречно видвгають факт, що Сталін не мав на меті знищити усіх українців чи всіх українських селян. Це правда, але конвенція не вимагає інтенції тотального знищення групи.

Другим ключевим елементом для визнання геноциду, згідно з Конвенцією ООН, є визначення групи жертв. Лемкін не ідентифікував категорій прицільних груп. Конвенція ООН допускає лише чотири категорії: національну, етнічну, релігійну і расову. Таке обмеження й стало спірним місцем в Конвенції, і його критикують науковці й політики по сьогоднішній день. Ратифікуючи Конвенцію ООН, деякі країни подавали до своїх власних ко-

⁷ Цит. за Ю. Шаповалом. “Голод в Україні очима іноземних дипломатів”, *День*, 5 липня 2008. <<http://www.day.kiev.ua/203845/>>

⁸ П. Постишев. “Боротьба КП(б)У за здійснення ленінської національної політики на Україні” на XII Партійному з’їзді КП(б)У, 18-23. 1. 1934, *Червоний шлях*, 1934, № 2-3.

⁹ *Assemblée nationale. Journal officiel*. 03.05.2005, p. 4519.

дексів закони про геноцид, в яких вони дещо міняли зміст. Так, французьке кримінальне право крім чотирьох груп ООНівської конвенції визнає ще й “групу, визначену за яким-небудь іншим довільним критерієм”¹⁰. На підставі цього закону французький історик Стефан Куртуа розробив теорію “соціального” геноциду, до якого він зачислив і український голод. Свою тезу Куртуа виклав у вступі до редактованої ним знаменитої *Чорної книги комунізму*, яка своєю критикою комуністичних злочинів у світовому масштабі сколихнула ліві кола французької інтелігенції. Пишучи, що голод скоїв шість мільйонів людей в Україні в 1932 – 1933 роках, автор співставляє голодову смерть української дитини (яку, за романом Васілія Гроссмана *Все течет*, Куртуа неправильно називає “куркульською”) зі смертю від голоду у варшавському гетто жидівської дитини і приходиться до висновку, що соціальний геноцид “сходиться” з расовим геноцидом¹¹. Свою теорію французький науковець удосконалює в інших працях, і вона є корисним додатком до літератури на тему геноциду¹². Але такий підхід до української трагедії занадто односторонньо зосереджує увагу на аграрному та сільському аспектах і недооцінює національний фактор в українському геноциді.

З чотирьох ідентифікаторів геноцидних груп, визнаних Конвенцією ООН, расовий взагалі не стосується до української катастрофи. Щодо релігійного, то комуністичний режим нищив українські релігійні установи та переслідував українське духовенство і вірних, але, мабуть, більше за їхні національні якості, ніж релігійні. Залишаються національний і етнічний ідентифікатори, які й були в центрі сталінської політики совето-російського державотворення.

Першим нашим завданням в аналізі цих двох групових ідентифікаторів є зрозуміти, що, властиво, означають прикметники “національний” і “етнічний” у контексті Конвенції ООН. Деякі коментатори трактують їх як синоніми. Вілліям Шабас, юрист і визнаний спеціаліст з питання геноциду, пояснює, що конвенція була скерована на захист меншин, яких на сході Європи за звичаєм називали “національними”, а на заході – “етнічними”, і тому оба ці терміни були використані у документі¹³. Так і справді вжи-

¹⁰ Code Pénal; Livre II, Article 211-1. “Des crimes et délits contre les personnes”. <http://www.preventgenocide.org/fr/droit/codes/france.htm>

¹¹ Stéphane Courtois et al. *Le livre noir du communisme. Crimes, terreur, répression*. Paris, 1997, p.19. *Чорна Книга Комунізму: Злочини, терор і переслідування*. Львів: Афіша, 2008.

¹² Stéphane Courtois. “Le génocide de classe: définition, description, comparaison”, *Histoire de la Shoah en question*. Paris, Les Belles Lettres, 2002, pp. 89-122.

¹³ William A. Schabas. *Genocide in International Law. The Crime of Crimes*.

вали і ще далі вживають ці слова. Але, на мою думку, під цими термінами автори конвенції мали на увазі два різні, навіть споріднені, явища. “Національна група” – це політично-правова одиниця, “цивільна нація”, громадяни однієї держави. В цьому змислі цей термін пізніше був вжитий у міжнародному праві. Наприклад, Інтернаціональний Кримінальний Суд для Руанди пояснював, що “термін ‘національна група’ відноситься до ‘колективу людей, які зійшлися на підставі спільного громадянства, яке сполучене зі системою взаємодії прав і обов’язків”¹⁴. Мова тут про “крайову” чи “громадянську” національність (*civic nationality*). Подібно висловилася Комісія Експертів у відношенні до подій у Югославії. Комісія заявила, що “група може бути визначеною на основі регіонального існування, ... усі боснійці в Сараєво, незалежно від їхньої етнічності чи релігії, можуть складати охоронену групу”¹⁵. У цьому випадку поняття “крайової національності” було перенесене з держави на регіон. Без комплікацій залишається поняття етнічної групи. В етнічному сенсі, націю чи групу творять люди того самого походження і з тими самими етнічними атрибутами незалежно від країни поселення чи громадянського членства.

Саме таке визначення цих двох груп підходить для охоплення всього українського населення, яке стало мішенню геноциду у сталінській імперії. На початку тридцятих років українці склали понад одну п’яту всіх жителів СРСР і становили найчисленішу етнічну меншину. Переважна більшість їх заселяли Українську СРР, де вони начисляли понад 80% населення. Потенційно суверенна 30-мільйонна українська республіка творила окрему адміністративну одиницю, мала деякі атрибути автономної держави, і тому її громадяни, включаючи етнічні меншини, творили українську “національну групу” (в сенсі *civic nationality*), згідно з термінологією конвенції ООН. В цьому ж сенсі можна класифікувати тих 8 мільйонів українців, які проживали в РСФСР, як стисло “етнічну групу”. Геноцидна політика сталінського режиму була спрямована супроти українського населення в цілості, або “групи, як такої” (знову ж таки за термінологією Конвенції ООН), в обидвох його складниках – “національної групи” (УСРР) та “етнічної групи” (РСФСР).

Окрім охоплення всього українського люду в територіальному сенсі, повний аналіз геноциду мусить поширити свій кругозір на сукупність усіх верств українського суспільства. Три чверти українського населення були хліборобами, які й стали головною

Cambridge, 2008. Chapter 3: “Groups protected by the Convention”.

¹⁴ Schabas. *Op. cit.*, p. 115.

¹⁵ Schabas. *Op. cit.*, p. 237.

жертвою морення голодом. Але, тому що геноцид був заподіяний проти української групи в цілості, то жертвами його було також і міське населення: українська інтелігенція, державні службовці, члени ліберальних професій, робітники. Дехто з них помер від голоду, але більшість з них знищено іншими способами (розстрілами, тюремним виснаженням тощо). Тому не можна обмежувати український геноцид лише до голоду. Нищення голодом українських селян було лише частиною геноциду; геноцид був нищенням українців як національної та етнічної групи.

На бажання нищити українців як національної групи (civic nationality) та на реальне застосування цієї інтенції супроти них вказує ціла серія сталінських заходів. Для повної картини трагедії тут треба починати не з 1932 року, а від ліквідацій національних і соціальних еліт, які могли дати провід антисталінському спротиву українського населення. 1929 – 1930 р. ОГПУ почала обезголовлювати українську націю та застрашувати українські національні еліти арештами та показовими судами, починаючи змонтованою ГПУ справою Спілки Визволення України. Репресії продовжувалися іншими процесами над “націоналістичними” і “контрреволюційними” організаціями аж до винищення партійних і державних службовців, підозрюваних у втраті лояльності до репресивного режиму. Сталінський закид, що КП(б)У був інфільтрований прихильниками Петлюри й агентами Пілсудського, та видвигнення перед кремлівською елітою загрози “втратити Україну” вказують на присутність національного фактору у геноцидній політиці комуністичного режиму. Щоб усунути назавжди небезпеку українського сепаратизму, Сталін рішив знищити національно свідому українську еліту, зменшити голодом українське сільське населення (це зрозумів Прокопенко), та колективізацією переробити українську “національну армію” на “гвинтиків великого механізму”.

Масове нищення українців в Українській СРР можна також розглядати як головну частину мішені геноцидного акту проти української етнічної групи у рамках Радянського Союзу, наслідника царської імперії, який тоді відновляв російсько-центристську великодержавницьку політику. В цьому особливо помітний національно-культурний аспект у реорієнтації українізації з національного відродження на консолідацію режиму. Але, як етнічна група, українці найбільше потерпіли в РСФСР. Цілі козацькі станиці були виселені з Кубані на Північ за саботаж хлібозаготівель, інспірований націоналістичною контрреволюцією. Чистка партійних і державних кадрів мала глибоке національне підґрунтя. Припинення українізації у грудні 1932 року і впровадження загальної русифікації всього громадського життя (школи, преси, адміністра-

ції), показує, наскільки національний фактор був присутній у задумах режиму, який, коштом української етнічної групи, будував монолітність радянського суспільства довкола російського ядра і цим купував собі підтримку російського населення.

Після вичислення визнаних чотирьох категорій мішені геноциду ООНівська дефініція кінчиться загадковими словами: “групу як таку”. Згідно з Вілліямом Шабасом, ці слова були вставлені на задоволення вимоги радянської делегації, яка доводила, що “злочин проти групи людей стає злочином геноциду, коли ту групу знищують задля національних, расових чи релігійних мотивів”. Пізніше радянська делегація пояснювала, що цей додаток був визнанням, що “у випадку геноциду, члени групи були знищені, лише тому, що вони належать до тої групи”¹⁶. Така інтерпретація геноциду, де інтенція була замінена мотивацією, була прийнята в Радянськiм Союзі. Вона увійшла у радянські словники, а з них перейшла в сучасні російські й українські¹⁷. Насправді, у Конвенції немає жодної згадки про спонуку до злочинного акту. Все ж таки багатьом коментаторам є вигідна дефініція з мотивами, і вони її використовують. На мою думку, пояснення, що геноцидер знищує н-ків, “тому що” вони н-ки, не дає повного пояснення причин геноциду, а більше скрайня заява “лише тому що” вони є н-ки, занадто спрощує поняття злочину, бо перескакує етапи, які ведуть до геноциду.

Два канадські дослідники пропонують таку класифікацію геноцидів за мотивами:

1. Для елімінації реальної або потенційної загрози;
2. Для поширення терору між реальними або потенційними ворогами;
3. Для здобуття економічного багатства; або
4. Для впровадження вірування, теорії, або ідеології¹⁸.

Якщо застосувати ці причини для злочину до радянських подій, то бачимо ці мотивації в українському геноциді: впровадження кріпосницького соціалізму для пограбування селянського збіжжя творило загрозищу ситуацію для комуністичного режиму, яку треба було здусити вимордуванням частини населення і застрашенням решти. Розуміється, що в такій ситуації режим очорнює

¹⁶ Schabas. *Op. cit.*, p. 248, 249.

¹⁷ Великий тлумачний словник: Геноцид – Винищення окремих груп населення за расовими, національними, релігійними мотивами. <<http://www.slovnyk.net/>>. Толковий словарь русского языка: Геноцид – Истребление отдельных групп населения, целых народов в мирное или военное время по расовым, национальным или религиозным мотивам. <http://www.vedu.ru/ExpDic/enc_searchresult.asp?S=5437>.

¹⁸ Frank Chalk and Kurt Jonassohn. *The History and Sociology of Genocide. Analyses and Case Studies*. New Haven, Yale U. Press, 1990, p. 29.

свою жертву, приписує їй різні гріхи і тим створює до неї ненависть, яка й стає однією з причин чи мотивацій для геноцидного акту. При тому треба признати, що, хоча Конвенція ООН не вимагає ні доказу, ні доказу причин злочину, встановлення мотивації помагає краще зрозуміти інтенцію злочинця.

Повернімся до вислову “групу, як таку”. На мою думку, є альтернативне пояснення, яке більш переконливо вписується в розуміння ООНівської дефініції геноциду. Лемкін писав: “геноцид є скерований проти національної групи, як суцільності (entity), а зумовлені вчинки є скеровані проти осіб, не як особистостей, а як членів національної групи”¹⁹. Це саме відноситься до етнічної та інших груп. Геноцидер нищить людей як групу, себто для елімінації їх групових атрибутів. Розуміється, що найпевніший спосіб такого знищення групи – це фізична знищення. Але він не єдиний, і для того, щоб група перестала бути такою, як вона була попередньо, можна застосовувати й інші заходи, які Лемкін вичислив у цитованому вище абзаці. Коли Конвенція ООН говорить про “переведення дітей від одної групи до другої”, то це якраз приклад одного з таких способів нищення “групи, як такої”. Отже геноцидер нищить “н-ків” не тому, що він не любить “н-ків”, а для того, щоб в цей спосіб “н-ківська” група перестала бути суцільною групою.

Таке уточнення змісту загадкового вислову “нищити ... групу, як таку” є важливим для правильного розуміння дефініції геноциду Конвенції ООН та використання цього документу в аналізі української трагедії. Не важливо, чи Сталін любив чи не любив українців, для того щоб кваліфікувати це нищення українців геноцидом. Також не можна обмежувати поняття геноциду до самого фізичного винищення. Важливим є те, що при кінці двадцятих років комуністичний режим розпочав багатовекторну акцію проти українського населення СРСР, як національної групи в УСРР та етнічної групи в РСФСР, і ця злочинна політика закінчилася геноцидом українського народу.

Після дефініції в документі вичислені п’ять геноцидних дій, які треба зрозуміти не як вичерпний список, а радше як загальну класифікацію виявів цього злочину. Лише перший і третій види геноцидної дії – вбивство і фізичне знищення – відносяться до позбавлення життя. Другий тип (тілесні ушкодження і розумовий розлад) передбачають повільну деградацію членів групи, а четвертий (запобігання дітородіння) і п’ятий (передача дітей з одної групи в іншу) не дозволяє групі себе продовжувати. Ці п’ять типів вказують на різноманітність форм, які разом творять геноцидний

¹⁹ Lemkin. *Axis Rule in Occupied Europe*, p. 79.

злочин. Під кожною з цих рубрик можна розробити цілу низку прикладів геноцидної політики супроти українського народу. Взяти для прикладу останню – передачу дітей. Можна дослідити, як діти загиблих українських виселенців в РСФСР були включені в російську етнічну групу. Під цей вид злочину підпадає передача не лише дітей, але й цілих груп. Коли в середині грудня 1932 року ЦК ВКП(б) заборонив публічне вживання української мови, то це була передача не лише дітей, але всього 8-мільйонного українського населення РСФСР з української етнічної групи, яку фактично ліквідувалося, до російської етнічної групи.

В цьому короткому перегляді Конвенції ООН про геноцид я старався показати, що злочинна акція комуністичного режиму супроти української нації відповідає критеріям документа, щоб визнати український геноцид. Залишається уточнити кілька інших аспектів сучасної полеміки на тему української трагедії.

Так як кожний інший злочин, геноцид супроти українців мусить бути встановлений на базі вчинків, які відносяться до українців. Винищування сталінським режимом інших народів не має жодного впливу на рішення, чи був український геноцид, чи ні, так як винищування Гітлером ромів не має жодного впливу на те, чи Голокост був геноцидом проти жидівського народу, чи ні. Чи був казахський геноцид, чи ні, не може бути фактором у розв'язанні класифікації української катастрофи. Це саме відноситься до російських селян, які потерпіли від голоду, та інших прошарків російської людности, жертв сталінського режиму.

Однією з проблем осмислення українського геноциду є термінологічна плутанина. Тому що на початку майже вся увага була скерована на голод (досить широке і нечітке поняття), тому вживався вислів “штучний голод” (*artificial famine, man-made famine*), а врешті – Голодомор. Цей новотвір укорінився в Україні і стає загальнопринятим у світі. Але не всі його однаково розуміють і вживають. Для деякого Голодомор залишається в етимологічному сенсі – морення голодом і обмежується до вбивства українських селян створеним голодом. Інші ж вживають Голодомор у сенсі українського геноциду, в якому селяни УСРР були головною, але не одинокою жертвою комуністичного насильства і нищення, бо мішенню сталінського геноциду було все населення УСРР в усіх його етнічних складниках та соціальних прошарках, як рівно ж етнічно українське населення РСФСР. В тому значенні пишеться Голодомор з великої букви, а в англійській мові ще й з дефінітивним артиклем – *the Holodomor*. Саме в цьому сенсі був вжитий вислів *the Holodomor* при визнанні українського геноциду канадським Парляментом. Таке поняття цього терміну закріплюється у західному світі.

В Україні стрічаються ще два інші вислови, які, на мою думку, не точно відзеркалюють українську катастрофу і їх не варто вживати. Перший термін – український Голокост. Первісне значення голокосту – це принесення жертви спаленням. Після Другої світової війни це слово вживалося у відношенні до жидівського геноциду, хоча багато жидів на Заході відкидають це слово, як невідповідне, і воліють вживати термін Шоа (катастрофа). Все ж таки цей термін закріпився за жидівським геноцидом, і Джеймс Мейс слушно наполягав, щоб його не вживати у відношенні до українського Голодомору.

Не менш невдалим є вислів “терор голодом”. Слово “терор” походить від латинського слова “terror”, яке означало “жах, страх, переляк”, і в тому сенсі воно нормально вживається у різних мовах (анг.: terror – intense or overwhelming fear). В Радянському Союзі це слово дістало ідеологічне забарвлення, яке воно зберегло (на жаль) в українських словниках по сьогоднішній день. Так онлайн *Великий тлумачний словник* дає таку дефініцію: “терор – найгостріша форма боротьби проти політичних і класових супротивників із застосуванням насильства аж до фізичного знищення”. В такому сенсі його вживають сьогодні деякі українські історики. Цей вислів надуживає нормальне поняття “терору”, який був застосований до всього населення, але не голодом, і від якого люди не гинули. Гинули від голоду, а не терору (чим би то не було). Такого вживання терміну і поняття “терору” не знаходимо у відношенні до жодного іншого геноциду. Ніхто би не назвав Голокост “терором спаленням”, чи вірменський геноцид “терором ведення по пустелі”.

Правильний термін є Голодомор, який треба вживати не лише в сенсі “морення голодом”, але як синонім “геноциду проти українців”. В українській мові це слово треба писати з великої букви, як також і в англійській мові, додаючи до нього дефінітивний артикль “the” (“the Holodomor”).

ВЛАДИСЛАВ ВЕРСТЮК

Інститут національної пам'яті

Київ

ЧОМУ УКРАЇНЦІ НАЗИВАЮТЬ ГОЛОДОМОР ГЕНОЦИДОМ

Штучний Голодомор 1932 – 1933 років – злочин більшовицького режиму, від котрого загинули мільйони українців. У світовій історії знайдеться не так вже й багато аналогів, які за масштабом, жорстокістю, цинізмом методів здійснення і наслідками дорівнювали б українській трагедії. Безумовно маємо справу з планетарною соціальною катастрофою. Саме тому багато десятиліть правда про Голодомор перебувала під суворою забороною розголошення. І лише після отримання Україною незалежності тема Голодомору повертається до пам'яті народу, стає його болем, ревіємом і одночасно символом незнищенності нації. У 2006 році Верховна Рада України ухвалила Закон про визнання Голодомору геноцидом Українського народу. Сьогодні перед всім українським суспільством стоїть завдання глибокого переосмислення причини, характеру, масштабів трагедії, гідного вшанування пам'яті мільйонів наших співвітчизників. Зробити це можна лише глибоко збагнувши контекст, в якому був здійснений Голодомор, зрозумівши, які події визначали розвиток України в 20-х рр., які реальні загрози і альтернативи він складав для сталінського режиму. Треба також глибоко усвідомити злочинну суть цього режиму, утопічність ідей, на які він спирався і які не лише проповідував, а намагався матеріалізувати в усьому світі.

Події кінця 20-х – початку 30-х рр. мають ключове значення у формуванні тоталітарного сталінського режиму, в якому не було місця дрібнобуржуазній стихії, її національним і соціальним проявам. Гасла світової комуністичної революції передбачали тотальну уніфікацію світу відповідно до комуністичної ідеології. За диявольською логікою більшовиків національне та мультикультурне розмаїття світу повинно було бути знищеним, переважна більшість населення перетворена в пролетаріят. Щоб цього досягнути в світовому масштабі, треба було насамперед уніфікувати власну країну, а вона, як відомо, була не пролетарською, а дрібнобуржуазною, селянською, а головне – багатонаціональною.

Україна творила особливу перепону плянам більшовиків. За кількістю населення вона переважала решту неросійських союзних республік. Секретар ЦК КП(б)У Д. Лебедь навіть висунув теорію боротьби двох культур, за якою російська культура отожднювалася з пролетарською і вважалася прогресивною, а українська – оголошувалася дрібнобуржуазною реакційною.

1917 – 1921 рр. українська (за марксистською теорією та комуністичною ідеологією) переважно дрібнобуржуазна нація в огні і бурі революції намагалась збудувати свою народну, демократичну державність, відстоюючи яку вела кількарічну збройну боротьбу як з білою, так і червоною Росією. Більшовикам з великими зусиллями вдалося шляхом компромісів вгамувати відкриту збройну боротьбу, проте не вдалося зломити дух українськості. Суть компромісу полягала в тому, що більшовицька партія проголошенням нової економічної політики дезавувала свої попередні спроби безпосереднього будівництва комуністичного суспільства та відновила свободу ринкових відносин. У сфері національної політики 12 з'їздом РКП(б) було проголошено політику коренізації, яка в Україні набула форм українізації. Компроміс створив в Україні ситуацію, в умовах якої стала можливою реалізація двох державотворчих проєктів. З одного боку, більшовицька влада, яка була малочисельною, а головне сформованою в більшості з прийшлих в Україну елементів, офіційно декларувала побудову української радянської державности за формою національної і комуністичної за змістом. Теоретичну платформу більшовицького проєкту складали думки Леніна з національного питання, яке він під час революції вважав не суть важливим, тому рекомендував іти на поступки націоналам, в тому випадку, коли йдеться про інтернаціональний союз трудящих з метою боротьби проти буржуазії всіх націй.

З іншого боку, існував потужний український табір, який виник як безпосередній наслідок подій революції 1917 – 1921 рр. В нього входила демократична інтелігенція, яка перебували під ідейним впливом Української революції, ще ширший соціальний загаль, в якому роль першої скрипки відіграло селянство, до цього табору належали українські націонал-комуністи, насамперед колишні боротьбисти та укапісти. Значна кількість їх після саморозпуску власних партій була кооптована до складу КП(б)У, а окремі діячі, такі як О. Шумський, В. Блакитний, Г. Гринько, займали ключові посади в системі радянської влади. Особливу роль в націонал-комуністичному середовищі відігравав старий більшовик М. Скрипник. Гаслом українського табору була теза про побудову української держави радянської за формою та національної за змістом.

В умовах непу та політики українізації національний проєкт здобув стратегічні та ряд тактичних переваг. 12 з'їзд РКП(б) оголосив бій великодержавному шовінізму, фактично це була реакція на виступ Леніна проти сталінських “Тез про автономізацію”. В “Листах до з'їзду” Ленін досить різко критикував Сталіна за грубість і нелояльність, а одночасно він пройшовся по збірному образу типового російського бюрократа, якого зобразив, як “істинно руського чоловіка, великороса, шовініста, в суті своїй негідника і насильника”¹. Політика коренізації змушувала етнічних росіян, державних службовців та партійних функціонерів в Україні не лише оволодівати українською мовою, а й формувати в собі певну українську лояльність, яка б стояла на заваді проявам великодержавного шовінізму. Це створювало для представників більшовицького табору певні незручності, позбавляло активності в гуманітарній сфері. Своє вони намагалися надолужити в царині економіки, яка контролювалася і направлялася з Москви. Українці в умовах політики коренізації отримали широкі можливості кооптування в систему державних та партійних органів та установ. Вони фактично опанували гуманітарним простором республіки. Голосного резонансу в республіці і за її межами набула інтелектуальна дискусія світоглядного напрямку, яку спровокував своїми статтями та памфлетами М. Хвильовий. Вона стосувалась бачення майбутнього України. Метафорично її зміст передавала стаття Хвильового “Україна чи Малоросія”. Заклик Хвильового “далі від Москви” поділявся багатьма українськими інтелігентами. Діяльність Всеукраїнської академії наук, школи, освітніх закладів була спрямована на реалізацію української ідеї. Вона рефлексувала в працях істориків М. Яворського, М. Слабченка, О. Оглоблина, М. Равич-Черкаського. Останній, досліджуючи історію КП(б)У, висунув теорію “двокорінності”. Величезне значення мало повернення в Україну М. Грушевського та його найближчого еміграційного оточення. Грушевський взявся за розбудову історичних дослідних та видавничих установ. Особливою популярністю та масовим попитом користувався редагований ним часопис *Україна*. Він виконував не лише свою безпосередню наукову функцію, але й певною мірою був загальнонаціональним консолідатором. Виняткових успіхів досягло українське книговидання. Кооперативні українські видавництва наповнили ринок української книги.

Однак гуманітарним фронтом справа не обмежувалася. Можна згадати про позицію українського радянського уряду в процесі створення СРСР. Українська сторона наполягала на конфедеративному принципі формування СРСР. В 20-х роках з українського

¹ В.И. Ленин. Полное собрание сочинений, т. 45, с. 356-357.

боку неодноразово лунали вимоги до кремлівського керівництва переглянути лінію українсько-російського кордону відповідно до лінії етнічного розселення росіян та українців, що мало б привести до приєднання до України заселених переважно українцями регіонів РСФРР. Нерівноправність економічних стосунків між центром і Україною була предметом наукових досліджень відомого економіста М. Волобуєва. Вчений гостро виступав проти того, щоб в економічному сенсі Україна розглядалась як південь СРСР, він пропагував необхідність зміни бюджетного законодавства, створення українського національно-господарського організму. Згадані факти, як і велика кількість їм подібних, не залишалися здобутком якихось спеціальних середовищ, вони активно впливали на широкий український загал, мали безпосередній вплив на формування громадської свідомости та нової постреволюційної української ідентичности. 27 грудня 1925 р. часопис *Тризуб* опублікував лист з України, в якому дописувач ділився власними враженнями від життя в Радянській Україні. Воно було так собі, але один наголос автор листа зробив недвозначно: “Єдине, що дійсно пробудилося – це національна свідомість. У цьому “заслуга” большевиків. Вони прийшли до нас із Росії, як окупанти, а тепер придобрюються до наших селян і стараються вимовляти “паляніца”, як той москаль “варенікі”. Але українізація їм не допоможе. Голодний циган готов був теж міняти віру, як московські комуністи мову, аби що-небудь видурити у мужика. Ну, тай для його недаром минула революція, де-чого й він навчився”². Відоме висловлювання члена еміграційного уряду Грузії, меншовика Ноя Жорданії середини 20-х років про те, що “Україна створилась на наших очах”. Воно було зафіксоване органами ОДПУ для інформування вищого керівництва держави. Чекісти ретельно відслідковували розвиток українського руху, вивчали його методи і форми. 4 вересня 1926 р. під грифом “цілком таємно” з’явився циркулярний лист ДПУ УСРР “Про український сепаратизм”. В ньому констатувалось, що “тактика ‘культурної боротьби’” українських антирадянських елементів з радянською владою за останній період все яскравіше та яскравіше вимальовується у вигляді розвитку серед української громадськости націоналістичних ідей сепаратизму”³. Далі говорилося, що припинення відкритої боротьби “українських націоналістів” проти радянської влади є лише зміною тактики, що українізація використовується для консолідації прибічників національної ідеї, що Українська автокефальна церква є могутнім оплотом націоналізму та “чудовою агітаційною зброєю”⁴, а Все-

² *Тризуб*, 27 грудня 1925 року.

³ ЧК – ДПУ – НКВД в Україні: особи, факти, документи. Київ, 1997, с. 254-267.

⁴ Там само, с. 254-267.

українська академія наук увібрала в себе “масу колишніх видних діячів УНР”⁵. В листі йшлося про тісний зв’язок національного руху з селом, стверджувалося, “що виховання села в душі ненависти до Москви дає відчутні результати”⁶. Пафос листа зводився до необхідності робити серйозні організаційні висновки, звернути особливу увагу на роботу з українською громадськістю, не обмежуватись простим спостереженням, а вести активну розвідку серед видних представників українських громадських течій.

Не виключено, що цей циркуляр став наслідком листа Сталіна 1926 р., в якому Генеральний секретар подавав ЦК КП(б)У сигнали небезпеки, яка йому бачилася в тому, що український рух набирає “характеру боротьби проти “Москви” взагалі, проти росіян взагалі, проти російської культури і її вищого досягнення – лєнінізму”. Лист завершує фраза: “Я не буду доводити, що така небезпека стає дедалі реальнішою й реальнішою на Україні”.

Питання опозиційності українського руху курсу Москви неодноразово протягом 20-х років ставали предметом обговорення конгресів Комінтерну чи засідань його виконкому. “Українське питання” цікавило й інші міжнародні організації. 27 серпня 1925 р. конгрес 2-го соціалістичного Інтернаціоналу в Марселі ухвалив резолюцію про становище на сході Європи, в якій відзначив, що “Інтернаціонал домагається права на самовизначення для всіх народів, поневолених договорами 1918 року та рішеннями конференції амбасадорів, а також для народів СРСР, що здобули собі державну самостійність під час революції, як Вірменія, Грузія, Україна та інші”⁷.

На актуалізацію української проблеми звернув увагу випро- воджений з СРСР Л. Троцький. В *Бюллетене опозиции* №77-78 він писав: “Украинский вопрос, который многие правительства и многие “социалисты” и даже “коммунисты” пытались позабыть или отодвинуть в долгий ящик истории, снова поставлен теперь с удвоенной силой в порядок дня. Новое обострение украинского вопроса теснейшим образом связано с вырождением Советского Союза и Коминтерна, успехами фашизма и приближением новой империалистской войны. Распятая между четырьмя государствами, Украина заняла ныне в судьбах Европы то положение, которое занимала в прошлом Польша, с той разницей, что мировые отношения сейчас неизмеримо более напряжены и темпы развития ускорены. Украинскому вопросу суждено в ближайший период играть огромную роль в жизни Европы”⁸.

⁵ Там само, с. 254-267.

⁶ Там само.

⁷ *Тризуб*, 1925, № 2, с.19.

⁸ Л. Троцкий. “Об украинском вопросе” // www.komintern-online.com. Пер.:

Все це спонукало Кремль до пошуку шляхів нейтралізації потенційних загроз з боку УСРР. Не випадково Москвою протягом 20-х років було організовано кілька пропагандистських кампаній, які мали на меті боротьбу з “шумскізмом”, “волобуєвщиною”, “хвильовизмом” тощо. На початку 30-х років було створено Всеукраїнську асоціацію марксистсько-ленінських інститутів як альтернативу Всеукраїнській академії наук. Час великого терору невинно наближався.

1929 р. визначний російський філософ-емігрант Г. Федотов опублікував у Парижі полемічну статтю “Чи буде існувати Росія?”, в якій окреслив ряд кардинальних проблем, які стали на заваді цього існування і повинні були знайти своє вирішення. Одна з них була пов’язана з Україною. Філософ сформулював її так: “Мы присутствуем при бурном и чрезвычайно опасном для нас процессе: зарождении нового украинского национального сознания, в сущности новой нации. Она еще не родилась окончательно, и ее судьбы еще не predeterminedены. Убить ее невозможно, но можно работать над тем, чтобы ее самосознание утверждало себя, как особую форму русского самосознания”⁹. Рафінований російський інтелігент, глибоко релігійна людина Г. Федотов не допускав думки про можливість знищення нових українських реалій, можливо він не підозрював, що плян такого нищення уже склався в голові принаймні однієї людини – Й. Сталіна.

Згадаємо, що Сталін ще з часів революції, займаючи посаду наркома національних справ РСФРР, виявив себе жорстким і послідовним у вирішенні національних проблем. Весною 1918 р. він адресував голові Радянського уряду України М. Скрипнику телеграму з імперативом: “Погралися у республіку і уряд, досить”. Того ж року Сталін рекомендував С. Шаумяну бути особливо нещадним до дагестанських та інших гірських банд, наполягав на

“Українське питання, яке багато урядів та багато соціалістів” і навіть “комуністів” намагалися забути чи відсунути у довгу скриню історії, знову поставлене тепер з подвійною силою на порядок денний. Нове загострення українського питання тісно пов’язане з виродженням Советського Союзу і Комінтерну, успіхами фашизму і наближенням нової імперіалістичної війни. Розп’ята між чотирма державами, Україна зайняла тепер в долях Європи те становище, яке в минулому займала Польща, з тією відмінністю, що світові відносини тепер багато більше напружені і темпи розвитку прискорені. Українському питанню суджено в найближчий період зіграти величезну роль у житті Європи”. (Тут і далі – переклад редакції).

⁹ Г.П. Федотов. *Судьба и грехи России*, т.1. Санкт-Петербург, 1991, с.180. Пер.: “Ми присутні при бурному і надзвичайно небезпечному для нас процесі зародження нової української національної свідомості, по суті, нової нації. Вона ще не народилася остаточно і її долі ще не визначені. Вбити її неможливо, але можна працювати над тим, щоб її самосвідомість стверджувала себе, як особливу форму російської самосвідомості”.

спалення дощенту аулів, а також для внесення клясового розколу в середовищі національностей, йти на проголошення автономії татар, вірмен і т. п. 1922 р. Сталін виступив з ідеєю “автономізації”, суть якої полягала в тому, що РСФРР мала б поглинути решту радянських республік, які формально вважалися незалежними, на підставах автономії, тобто з певним урізанням їх прав. За цю ідею Сталін був гостро критикований. Проте наприкінці 20-х років, здолавши своїх опонентів у боротьбі за владу, він взяв курс на жорстку уніфікацію національної політики, перетворення національних союзних республік в звичайні адміністративні одиниці унітарної держави зі збереженням національного декору, але без будь-якого неконтрольованого центром національного життя. Головний удар був завданий по Україні як найбільшій після Росії республіці.

В червні 1930 р. на XVI з'їзді ВКП(б) Сталін оголосив про розгорнутий наступ соціалізму на всьому фронті, але рубезем переходу до нового курсу треба вважати 1928 р., рік повернення до примусових хлібозаготівель та остаточного розгрому лівої опозиції. Використовуючи своє становище Генерального секретаря більшовицької партії, Сталін не лише зумів сформуванати та відповідним чином розставити кадри партноменклатури, але й відповідним чином підібрати низовий партійний контингент. Шляхом чисток та наборів, якими він керував, у партію спрямовано набирали елемент, який ніскільки не сумнівався в можливості побудови соціалізму в окремо взятій країні. Для сумнівів у нього не вистачало елементарної освіти. За переписом 1927 р. серед членів ВКП(б) незакінчену вищу та вищу освіту мали лише 0,8% осіб, 89% мали домашню та початкову освіту, кілька десятків тисяч взагалі були неписьменними¹⁰. Саме вони мали впроваджувати політику партії в життя.

Наприкінці 20-х років Комінтерн гальванізував ідеї всесвітньої революції, а більшовицький режим вдався до колективізації та розкуркулення, в надії, що контроль за колгоспом буде здійснити набагато простіше, ніж за селянською стихією. В село знову вносились клясова боротьба, яка стравлювала більш заможні та незаможні верстви селянства. Розкуркулення не лише позбавило Україну 352 тис. кращих селянських господарств, які традиційно давали половину валового збору зерна в Україні. Значна частина тих, хто потрапив під визначення куркулів була розстріляна, близько 20% депортовано на Північ та Сибір. Колективізація призвела до ліквідації економічної самостійності селянства, зробила умови його життя гіршими, ніж за кріпосного права. По суті ста-

¹⁰ *Всесоюзная перепись членов ВКП(б) 1927 г.* Москва, 1927, вип. 1-8.

новище колгоспника, позбавленого землі, за винятком присадибної ділянки, тяглової сили, грошового заробітку, прив'язаного до села відсутністю паспорта, було становищем державного раба. Це становище наче випадає за межі визначення геноциду Конвенцією ООН 1948 р., до якої дослідники часто апелюють. Але воно передбачене Статутом Міжнародного Нюрнберзького Трибуналу 1945 р., в якому говориться про покарання за злочини проти людяності: вбивства, знищення, поневолення, депортації та інші негуманні акти, здійснені проти будь-якого цивільного населення до чи під час війни.

Слід звернути увагу на міт про колективізацію як форму модернізації сільського господарства. 1930 р. валовий збір зерна в Україні склав 22,8 млн т., з них 60% зібрали одноосібні селянські господарства, 1931 р. врожай впав до 17,7 млн т., а наступного 1932 р. – до 12,8 млн т. Колгоспна система протягом всього існування СРСР була веригами його економічної системи і не зважаючи на мільярдні дотації ніколи не могла нагодувати країну.

Механізм штучного голоду не відзначався складністю, проте був добре продуманими діями і здійснювався протягом кількох років з особливою наполегливістю. Спочатку були встановлені завищені, нереальні пляни хлібозаготівлі, які підвищувались в разі їх виконання. Потім, коли село залишилось повністю без продовольчого, фуражного і насінневого хліба, була запроваджена система натуральних штрафів. Вона передбачала вилучення у селян всіх продовольчих припасів. Села, які не виконували плану хлібоздачі потрапляли в штрафні списки, так звані “чорні дошки”. Занесені на такі “дошки” села підлягали економічній та фізичній блокаді, фактично вони перетворювалися в голодні гетто, в яких не було шансів на порятунок. Для придушення будь-якого опору в цих голодних гетто використовувались органи ДПУ. За інформацією В. Балицького від початку хлібозаготівлі до 15 грудня 1932 р. по хлібозаготівельних справах було заарештовано 27 тис. осіб, в тому числі 107 голів сільрад, 409 голів колгоспів та 441 бухгалтер. До вищої міри покарання розстрілу приговорили 108 осіб, ще 100 чекали вироку. В одному з документів ДПУ, датованому 22 листопада 1932 р., читаємо, що відповідно до директиви Політбюро ЦК КП(б)У органами ДПУ передбачено проведення масової операції з метою “нанесення оперативного удару по клясовому ворогові”¹¹. Для цього в підготовчий період намічено в 243 районах України ліквідувати 436 агентурних груп з 2,117 фігурантами, окрім цього в операції передбачено виявлення 1,308 одиничних контрреволю-

¹¹ Голодомор 1932 – 1933 років в Україні. Документи і матеріали. Київ, 2007, с. 409.

ціонерів. По лінії особливого відділу пропонувалось викрити 886 українських контрреволюціонерів, 247 колишніх білогвардійців, 341 польського контрреволюціонера та ще 540 представників інших національних контрреволюцій. В іншому документі ДПУ відзначалось, що з листопада 1932 р по січень 1933 р. з метою попередження і припинення активності контрреволюційних елементів в колгоспах було викрито і ліквідовано понад 1,200 груп, до складу яких входили 6,682 особи.

Про системний характер заходів, які привели до Голодомору і були наперед на нього спрямованими, свідчить запровадження 15 листопада 1932 р. паспортної системи, селянам паспорти не видавали. У січні 1933 р. українським селянам було заборонено виїзд з території УСРР в інші республіки. ДПУ категорично заборонило сільрадам видавати будь-які довідки на виїзд, агенти ДПУ та сільські активісти отримали завдання на попереднє виявлення тих, хто збирався залишити село, були мобілізовані транспортні органи ДПУ для створення оперативних “заслонів”. В довідці ДПУ УСРР від 2 лютого 1933 р. говориться про те, що лише протягом останніх 10 днів на залізницях України було затримано і профільтровано 16,733 особи з них 15,109 повернуто до місць постійного проживання, повернуто з центральних областей Росії в Україну 8,257 осіб. В тій же доповідній говорилось, що з другої половини грудня 1932 р. масовими виїздами селян було охоплено 215 з 367 районів, найбільш враженими цим явищем називались Київська, Харківська та Дніпропетровська області¹². До початку весни 1933 р. органами ДПУ було арештовано 220 тис. втікачів, майже 190 тис. з них було повернуто у вимираючі села¹³. В результаті більшість мешканців України виявилися приреченими на голодну смерть. Смертність з голоду, що забирала щодня десятки тисяч життів, тривала фактично до нового урожаю.

З осені 1932 року дії сталінського режиму набули чітких ознак геноциду, як їх кваліфікує стаття II Конвенції по запобіганню і покаранню злочину геноциду Генеральної Асамблеї ООН 9 грудня 1948 року, тобто вчинені з наміром знищити цілком або частково “яку-небудь національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку”. Серед таких дій фігурують убивства, заподіяння розумового розладу, навмисне створення для якої-небудь групи таких життєвих умов, що розраховані на повне чи часткове фізичне знищення її, заходи, розраховані на запобігання дітородіння, насильницька передача дітей з однієї людської групи в іншу. Прак-

¹² Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932 – 1933 років в Україні в документах ДПУ – НКВД. Київ, 2007, с. 498-499.

¹³ В. Верстюк, В. Тилішак, І. Юхновський. Голодомор – геноцид українського народу. 1932 – 1933. Київ, 2008, с. 17.

тично всі перераховані дії застосовувались сталінським режимом в Україні 1932 – 1933 рр.

Голодомор спричинив демографічну катастрофу, наслідки якої в Україні даються взнаки і сьогодні. Кількість жертв погано піддається верифікації. Проте і наявна статистика демонструє глибоке демографічне провалля, яке витворилось в 1932 – 1933 роках. Наведемо лише кілька цифр. Почнемо із статистики шлюбів. 1927 р. в Україні їх було зареєстровано понад 330 тис. З 1930 по 1934 рр. цей показник стабільно зменшувався: в 1933 р. він не досягнув 230 тис. Подібну картину демонструє статистика народжуваності. В благополучному 1927 р. кількість народжених в Україні перевищувала 1,2 млн. осіб., в 1932 р. вона впала до 800 тис., 1933 р. дотяглась лише до 576 тис., а 1934 р. була ще нижчою – 561 тис. Лише 1937 р. рівень народжуваності знову досягнув 1,2 млн. осіб. Зовсім по іншому виглядають дані смертності. 1927 р. природня смертність становила близько 580 тис. З 1931 по 1934 р. динаміка смертності постійно зростала. 1933 р. вона перевищила 3,6 млн. Природній плян по смертності був виконаний на кілька років вперед. 1935 р. показник смертності ледь перевищив 360 тис. До початку Другої світової війни він так і не досягнув рівня 1927 р.

Сталінський режим робив величезні і різноманітні зусилля, щоб приховати масштаб трагедії. 16 лютого 1933 р., коли спостерігалась масова смертність від голоду, на місця надійшла директива: “Категорично заборонити якій би то не було організації вести реєстрацію випадків опухання і смерті на ґрунті голоду, крім органів ГПУ”¹⁴. Сільрадам наказано при реєстрації смерті не вказувати її причину. Більше того, в 1934 р. надійшло нове розпорядження: всі книги ЗАГС про реєстрацію смертей за 1932 – 1933 рр. вислати в спеціальні частини (де частина з них була знищена).

Коли у 1937 році черговий перепис населення показав величезний дефіцит населення, керівництво Центрального статистичного управління було репресоване, а результати перепису на довгі роки заховані в спецховищах. Далі на втрати 1932 – 1933 рр. наклались події Другої світової війни, з жертвами якої теж не вдається остаточно розібратись. Ці об’єктивні труднощі не дають можливості прямого підрахунку кількості жертв. Вони встановлюються істориками та демографами на підставі непрямих методик підрахунку, які відрізняються за своєю точністю та методологією. Застосування різних методик породжує різнобій цифр. В науковій літературі та публіцистиці можна зустріти цифри від 3-х до 10 млн., а в публіцистиці навіть більші. Це говорить про остаточно нерозв’язаність проблеми підрахунку втрат. Нам здаються най-

¹⁴ Там само, с. 36.

більш виваженими дані Інституту демографії та соціальних досліджень Національної Академії Наук України. Вони виходять з того, що перевищення природнього рівня смертності за час Голодомору склало 3,4 млн. осіб, дефіцит народжуваності сягнув 1,1 млн., а кумулятивні демографічні втрати склали близько 6 млн. осіб. В сумі це перевищує 10 млн. осіб.

Говорячи про втрати, яких завдав Україні Голодомор, не можна не пам'ятати про трагічну долю сотень тисяч дітей, які не загинули, але втратили батьків та були відірвані від України. Притиснені обставинами голоду до стіни, поставлені у безвихідь, батьки масово відвозили дітей до міст, де залишали в надії, що добрі люди чи держава порятують їх від голодної смерті. Дитяча безпритульність 30-х років нічим не відрізнялась від дитячої безпритульності часів громадянської війни та початку непу. Вже влітку 1932 р. безпритульних почали відловлювати. Італійський консул у Харкові Граденіго повідомляв послу Італії в Москву, що у серпні 1932 р. велику кількість дітей було “несподівано виловлено й відправлено у невідомому напрямку, вочевидь, на острови Каспійського моря”¹⁵. В Україні нашвидкоруч відкривали сотні дитячих будинків, в яких розміщали безпритульних. Але навіть це не завжди рятувало від смерті. Є свідчення про окремі випадки суцільного вимирання дитячих будинків. Особливого розмаху безпритульність набрала 1933 р. В травні того року ЦК КП(б)У ухвалив постанову “Про боротьбу з дитячою безпритульністю”. При РНК УСРР було утворено спеціальну Всеукраїнську, а в областях – місцеві надзвичайні комісії боротьби з безпритульністю та жебрацтвом, в селах – дитячі приймальники, створювалися трудові загони з підлітків тощо. Безпритульних вилучали з вулиць та розміщували в дитячих закладах, передавали під патронат, в той час навіть виникло поняття “патроновані діти”. Кількість вилучених з вулиці дітей тільки за травень-липень 1933 року досягла 158 тис. Загалом в дитячих будинках перебувало до 500 тис. дітей. Часто вони не знали свого родоводу, і найменші отримували ім'я та прізвище в дитячому будинку, вихователі формували їх світогляд та духовну культуру. Насамперед вони поповнювали лави комсомолу і жили з вдячністю владі за порятунок від голоду.

Було б невірним розглядати Голодомор-геноцид як систему заходів, спрямовану виключно проти українського селянства. Рафаель Лемкін – розробник поняття “геноцид” – написав статтю “Радянський геноцид в Україні”, машинопис якої зберігається в

¹⁵ Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів 1932 – 1933 роки. Упорядник Андреа Граціозі. Київ, 2007, с.104.

Нью-Йорку, в міській публічній бібліотеці. В цій статті він розглядає Голодомор в контексті та тісному зв'язку з такими діями комуністичної влади як знищення української інтелігенції, ліквідація національної церкви, наголошує на дитячій смертності. Лемкін говорить про певну систему злочинних дій комуністичної влади, які були спрямовані на знищення того ядра нації, котре зберігає та розвиває її культуру, її прагнення, її спільні уявлення, які керують життям нації, фактично роблять її саме нацією, а не людською масою. З такою постановкою питання важко не погодитись.

На початку 30-х років більшовицькою владою був здійснений потужний удар, спрямований на денационалізацію України, її уніфікацію в звичайну адміністративно-територіальну одиницю СРСР. Сталін вважав за краще Україну знищити, ніж втратити, саме такі настанови він давав своєму сатрапові Л. Кагановичу в листі від 11 серпня 1932 р. Він пише, що справи на Україні “из рук вон плохи”¹⁶. Насамперед погано по партійній лінії, погано – по радянській, а також по лінії ГПУ. Косіор, Чубар і Реденс, на думку Сталіна, не вправляються із покладеними на них завданнями. “Если не возьмемся теперь же за выправление положения на Украине, Украину можем потерять, – стверджує Сталін і продовжує, – имейте в виду, что Пилсудский не дремлет, и его агентура на Украине во много раз сильнее, чем думает Реденс или Косиор. Имейте также в виду, что в Украинской компартии (500 тысяч членов, хе-хе) обретаются не мало (да, не мало!) гнилых элементов, сознательных и безсознательных петлюровцев, наконец – прямых агентов Пилсудского. Как только дела станут хуже, эти элементы не замедлят открыть фронт внутри (и вне) партии, против партии. Самое плохое это то, что украинская верхушка не видит этих опасностей. Так долше продолжаться не может”¹⁷. Сталін формулює завдання кадрових радикальних змін в українському керівництві та перетворення України в найближчий час “...в настоящую

¹⁶ Голодомор 1932 – 1933 років в Україні. Документи і матеріали, с. 285. Пер.: “Дуже погані”.

¹⁷ Там само, с. 286. Пер.: “Якщо не візьмемося саме тепер за виправлення становища в Україні, Україну можемо втратити. Майте на увазі, що Пилсудський не дремає, і його агентура на Україні у багато разів сильніша, ніж думає Реденс чи Косіор. Майте також на увазі, що в Українській компартії (500 тисяч членів, хе-хе) перебуває не мало (так, не мало!) гнилих елементів, свідомих і несвідомих петлюрівців, нарешті, прямих агентів Пилсудського. Як тільки справи стануть гіршими, ці елементи не забаряться відкрити фронт всередині (і поза партії, проти партії). Саме погане це те, що українська верхівка не бачить цих небезпек. Так далі продовжуватися не може”.

крепость СССР, в действительно образцовую республику”¹⁸. Володарю Кремля потрібна не національна Україна, а зразкова республіка. Він наказує на це грошей не шкодувати. Лист не признався для преси, в ньому Сталін максимально чіткий, він жодним словом не згадує українських селян, не згадує куркулів, не говорить про колективізацію, натомість бачить небезпеку в гнилої партійної організації та слабкому керівництві республіки, яке не здатне допильнувати комуністичні інтереси. Л. Каганович на цей лист відповів абсолютно згодою: “Целиком и полностью согласен с Вашей оценкой положения дел на Украине”¹⁹ та готовністю провадити сталінський курс в Україні особисто.

Наприкінці того ж року Сталін підписав таємну директиву ЦК ВКП(б) про хлібозаготівлі в Україні, яка містила пункт про практичне згортання політики українізації: “Изгнать петлюровские и другие буржуазно-националистические элементы из партийных и советских организаций, тщательно подбирать и воспитывать украинские большевистские кадры, обеспечивать систематическое партийное руководство и контроль за проведением украинизации”²⁰. Були сформульовані відповідні завдання органам ДПУ. Вони виходили з визнання “безумовного існування на Україні організованого контрреволюційного повстанського підпілля”. 5 грудня 1933 р. оперативним наказом по ДПУ України було сформульоване завдання негайного викриття і розгрому цього підпілля. З цією метою була створена ударно-оперативна група, яка успішно “развернула ряд дел и вскрыла контрреволюционное повстанческое подполье на Украине, охватившее до 200 районов, около 30 железнодорожных станций и депо”*. В оперативному наказі по ДПУ України від 13 лютого 1933 р. констатовалось, що в процесі проведеної викривальної оперативної роботи був зафіксований зв’язок підпілля із закордонними українськими націоналістичними центрами (УНР, УВО і УНДО) та польським Голоштабом. Надзвичайно цікавим є заключний абзац констатуючої частини оперативного наказу. Ось він: “Анализ ликвидированных за это время дел говорит за то, что в данном случае мы столкнулись с единым, тщательно разработанным планом орга-

¹⁸ Там само, с. 286. Пер.: “У справжню фортецю СРСР, у дійсно зразкову республіку”.

¹⁹ Там само, с. 289. Пер.: “Цілком і повністю погоджуюся з Вашою оцінкою становища на Україні”.

²⁰ Там само, с. 457. Пер.: “Вигнати петлюрівські та інші буржуазно-націоналістичні елементи з партійних і радянських організацій, старанно підбирати та виховувати українські більшовицькі кадри, забезпечувати систематичне партійне керівництво і контроль за проведенням українізації”.

* “... розгорнула ряд справ і викрила контрреволюційне повстанське підпілля на Україні, що охопило до 200 районів, коло 30 залізничних станцій і депо”.

низации вооруженного восстания на Украине к весне 1933 года с целью свержения советской власти и установления капиталистического государства, так называемой 'Украинской независимой республики'"²¹. Можна з великим сумнівом ставитись до реального існування викритого підпілля. Але в даному разі не про те річ, чи реально, чи не реально воно існувало. Справа в тому, чого боялася влада і з ким зводила рахунки. Як бачимо, тут жодним словом не згадано селян та їх небажання йти в колгоспи. Твердження, що Сталін мстився українському селянинові смертельним голодом, за опір колективізації не відповідає дійсності. На осінь 1932 р. Україна за рівнем колективізації, яка тут складала 69,7% селянських господарств, суттєво випереджала більшість адміністративних регіонів СРСР, та загальний рівень колективізації по Радянському Союзу, який сягав лише 61,5%. Поза колгоспами в Україні залишалось більше третини селянських господарств. Їх ніхто не боявся. Переляк та істерію викликала можливість відновлення Української незалежної держави.

10 грудня 1932 р. було оголошено про чистку в більшовицькій партії, яка мала відбутися в наступному році. Загалом ЦК ВКП(б) націлювало партію на очищення від дворушників, бюрократів, порушників партійної дисципліни, на Україні партійна чистка повинна була пройти під гаслами боротьби з національним ухилом, з колишніми вихідцями з українських політичних партій. До кінця 1933 р. з КП(б)У було викинуто понад 51 тис. осіб, в тому числі і кількох членів ЦК. Все це відбувалось на фоні кампанії цькування М. Скрипника, критики його поглядів з національного питання, а згодом його самогубства та самогубства М. Хвильового. Фактично національна течія в КП(б)У була до кінця року ліквідована. З КП(б)У було вичищено все, що раніше належало до інших українських політичних партій.

Як відзначив англійський історик Норман Дейвіс у всесвітньо відомій історії Європи, мета штучного Голодомору, запровадженого сталінським режимом, "полягала в знищенні української нації". Дейвіс кваліфікував Голодомор "геноцидним актом державної політики"²² і оцінив його як унікальне явище в історії ХХ ст.

Ще раз звернемо увагу на те, що поряд із селянством винищувалась українська інтелігенція. Після поразки визвольних змагань

²¹ Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932 – 1933 років в Україні в документах ГПУ – НКВД, с. 512. Пер.: "Аналіза ліквідованих за цей час справ говорить про те, що в даному випадку ми зіткнулися з єдиним, старанно розробленим пляном організації збройного повстання на Україні до весни 1933 року з метою повалення советської влади і встановлення капіталістичної держави, так званої 'Української незалежної республіки'".

²² Норман Дейвіс. *Європа. Історія*. Київ, 2006, с. 994.

тисячі найбільш активних українських інтелігентів, причетних до державних структур УНР, змушені були залишити Україну. Інша частина української інтелігенції, яка залишилась в УСРР, повіривши у ширість політики українізації, вже на початку 30-х років була піддана репресіям (сфальсифіковані владою справи “Спілки визволення України”, “Спілки української молоді”). На листопадовому пленумі ЦК КП(б)У 1933 р. С. Косіор повідомив, що поряд з викриттям націоналістичного ухилу М. Скрипника органами ДПУ було викрито ще кілька підпільних контрреволюційних організацій. Він назвав “Український національний центр”, “Українську військову організацію” та “Всеукраїнський есерівський центр”, які начебто мали на меті підготовку збройного повстання з метою знищення Радянської влади та відриву УСРР від Радянського Союзу. Хроніка 1933 р. пістрявіє судовими та позасудовими розправами з українською інтелігенцією. На початку січня у причетності до “УВО” були звинувачені 148 осіб, серед них письменники Б. Антоненко-Давидович, М. Ірчан, Остап Вишня, діячі КПЗУ. 5 січня постановою ЦК КП(б)У були виключені з партії і віддані до суду “за злочинний зрив завдань партії й уряду в справі заготівлі хліба” три директори зернорадгоспів Донецької, Одеської та Харківської областей, а решта попереджені, що в разі невиконання пляну хлібозаготівель до них будуть застосовані надзвичайні заходи. 11 березня колегія ОДПУ в Москві розглянула сфабриковану справу контрреволюційної шкідницької організації, яка нібито діяла в системі органів Наркомзему та наркомату радгоспів переважно на території України, Північного Кавказу та Білорусії. 35 “найактивніших учасників” організації були засуджені до розстрілу, а ще 40 отримали від 8 до 10 років ув’язнення. 17 липня ЦК КП(б)У ухвалив постанову, в якій звинуватив філософа В. Юринця в схильності до буржуазно-ідеалістичної філософії і одночасно в твердженнях про безбуржуазність української нації. 9 серпня з’явилась аналогічна постанова про роботу Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук. В постанові відзначалось засмічення установ академії “клясово ворожими петлюрівськими та контрреволюційними елементами”. 11 жовтня ЦК КП(б)У піддав розгромній критиці Український науково-дослідний інститут педагогіки і Всеукраїнське товариство “Педагог-марксист”. Це далеко неповний перелік інспірованих 1933 р. справ проти “ворожих” елементів. Чи є підстави виводити їх за межі Голодоморугеноциду. Очевидно, що ні. За період з 1932 по 1937 р. загальне число репресованих перевищило 650 тис. осіб. Репресії продовжувались і після 1938 р. Відомий американський советолог Д. Армстронг в монографії про український націоналізм висловив слушне припущення про те, що кампанія переслідування інтелігенції,

яка відбувалась одночасно з колективізацією та Голодомором, не могла бути випадковим збігом обставин. В це важко повірити. Армстронг вважає, що придушення національної інтелігенції мало характер превентивного заходу, “спрямованого на ліквідацію групи, яка сама по собі несла обмежену небезпеку, але могла стати реальною загрозою для комуністів, якби змогла використати незадоволення селян, щоб повернути їх до націоналізму”²³. Формула Армстронга фактично викриває геноцидні дії сталінського режиму, які були завдані не стільки з метою знищити селянське господарство як таке (1933 р. за межами колгоспів перебувало більше третини селян-одноосібників), скільки для упокорення нації, її обезсилення та уніфікації в звичайну адміністративну одиницю Радянського Союзу, з строго дозованим національним декором. Італійський консул в Харкові С. Граденіго, аналізуючи масштаб і характер Голодомору в листі до італійського посла в Москві, прийшов до висновку, що “теперішня катастрофа спричинить колонізацію України переважно російським населенням. Це змінить її етнографічну природу. Можливо, в дуже близькому майбутньому не доведеться більше говорити ні про Україну, ні про український народ, а отже не буде й української проблеми, оскільки Україна фактично стане частиною Росії”²⁴.

1934 р. в Харкові відкрили розкішний пам’ятник Тарасу Шевченку. Поет, революціонер-демократ стоїть в оточенні робітників і селян, які символізують клясову боротьбу. Подія викликала їдку репліку Л. Троцького, котрого на той час вже вислали з СРСР. “Нигде зажим, чистки, репрессии и все вообще виды бюрократического хулиганства не принимали такого убийственного размаха, как на Украине, в борьбе с сильными подпочвенными стремлениями украинских масс к большей свободе и самостоятельности. Советская Украина стала для тоталитарной бюрократии административной частью экономического целого и военной базы СССР, – писав Троцький в *Бюллетене оппозиции*, №77-78, – Сталинская бюрократия возводит, правда, памятники Шевченко, но с тем, чтоб покрепче придавить этим памятником украинский народ и заставить его на языке Кобзаря слагать славу кремлевской клике насильников”. Досвід розгромленої і розп’ятої України мав бути показовим для національних сил інших радянських республік.

Таким чином, навіть при такому побіжному розгляді проблеми стає очевидним, що Голодомор не був спричинений проявом природних катаклізмів як це буває зазвичай, не був простим про-

²³ Джон Армстронг. *Украинский национализм. Факты и исследования*. Москва, 2008, с. 19.

²⁴ *Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів...*, с. 165.

рахунком невеликого економічного експерименту, а став наслідком цілеспрямованої діяльності комуністичної верхівки на чолі зі Сталіним, яка спираючись на комуністичну ідеологію та політичний досвід, набутий під час революції, свідомо розробила та застосувала комплекс різноманітних за своїм масштабом та способом дії заходів, спрямованих на упокорення України, найстрашнішим з яких була смерть через голод.

Довгі десятиліття тоталітаризму українці перебували у шоковому стані, стані амнезії національної пам'яті. Навіть люди старшого покоління, яким вдалося пережити цю трагедію, не наважувалися говорити про неї вголос. Наслідки Голодомору гостро відчутні до сьогоднішнього дня. В суспільстві спостерігається глухий спротив лівих політичних сил поширенню правди про Голодомор. Однак вона торує свій шлях. Випуск *Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932 – 1933 рр.* визначний науково-меморіальний захід, здійснений з ініціативи Президента України. Книга підвела підсумок велетенській роботі, яка в останні роки проведена в Україні. Це насамперед пошуки та оприлюднення різноманітного архівного матеріалу, публікація збірників документів та їх аналітичне осмислення. За останній час з'явилися сотні нових видань. У виданому 2008 року другому випуску бібліографічного покажчика *Голодомор в Україні 1932 – 1933 рр.* зафіксовано понад 6 тис. позицій. Йде поступальний процес усвідомлення глибини і масштабу трагедії, яка стає одним із наріжних каменів історичної пам'яті українського народу. Кількість свідчень очевидців Голодомору досягла 200 тис. Місцевими громадами відшукуються місця масових захоронень, вони впорядковуються і увічнюються пам'ятними знаками та хрестами. Формується мартиролог жертв Голодомору, на сторінках обласних томів *Книги пам'яті* зафіксовані сотні тисяч імен безневинних жертв. Український слід Голодомору прослідковується з абсолютною незаперечністю. Хочеться, щоб жодне ім'я не залишилось забутим. Лише така позиція – позиція пам'яті і вшанування – гарантує неможливість повторення подібних трагедій в майбутньому.

“Ніде утиск, чистки, репресії і всі взагалі види бюрократичного гуліганства не приймали такого вбивчого розмаху, як на Україні, у боротьбі з сильними підґрунтовими прагненнями народних мас до більшої свободи та самостійності. Советська Україна стала для тоталітарної бюрократії адміністративною частиною економічного цілого і воєнної бази СРСР. Сталінська бюрократія ставить, правда, пам'ятники Шевченку, але з тим, щоб міцніше притиснути цим пам'ятником український народ і змусити його на мові Кобзаря складати славу кремлівській зграї насильників”.

ПРИНА МАТЯШ

*Український науково-дослідний інститут архівної справи
та документознавства*
Київ

РОСІЙСЬКИЙ ПОГЛЯД НА ПРОБЛЕМУ ГОЛОДОМОРУ В УКРАЇНІ: ДЖЕРЕЛА ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Проблема Голодомору в Україні належить до найскладніших як в українській, так і в зарубіжній історіографії. За тяглістю в часі активні дослідження Великого голоду вимірюються переважно тривалістю пострадянського періоду, адже, як відомо, в радянській історіографії цього питання “не існувало”. У вивченні такої важливої і болісної для українського народу проблеми особливу вагу мають історичні джерела, неупереджений аналіз та інтерпретація яких є завданням кожного історика, який претендує хоча б на самоповагу. Активізація процесу розсекречування архівної інформації (що відбувалася неоднаковими темпами в утворених на уламках радянської імперії країнах) сприяла формуванню документального підґрунтя для об’єктивного вивчення трагічних сторінок нашої історії. Зараз уже немає підстав нарікати на брак відповідної джерельної інформації. Щоправда, тут можна згадати про втрати деяких фондів чи комплексів документів та наявність обмеження доступу до окремих архівів / фондів / документів. Загалом документальні видання і збірки усної історії, що виходять понад 15 років в Україні та Російській Федерації, дають уявлення про політичну, економічну, національну та соціальну складову Голодомору-геноциду в Україні. Натомість труднощі виникають у зв’язку з інтерпретацією історичних джерел, зокрема в контексті українсько-російської наукової дискусії навколо цієї проблеми, що має очевидне політичне підґрунтя. Актуалізована і латентна архівна інформація вимагає кваліфікованої оцінки. Відтак досліднику, який прагне до з’ясування істини, слід звернутися до першоджерела – архівної інформації, пам’ятаючи при цьому, що найяскравіші документи вже переважно опубліковані.

Архівні документи, що містять інформацію про Голодомор-

геноцид в Україні, зберігаються в державних архівах України¹, а також у фондах архівних установ країн, які мали безпосереднє відношення до його організації, або рятування голодних українців, або стали другою батьківщиною для українських емігрантів третьої хвилі. Чи не найбільший за обсягом масив документів відклався у фондах федеральних і місцевих архівів Російської Федерації, де акумульовано документи загальносоюзних державних і партійних органів, а також їхніх чільних репрезентантів – основних персональних винуватців української трагедії.

Велика частина доступних дослідникам документів уже залучена до наукового обігу – українські та зарубіжні науковці активно послуговуються такими відомостями в своїх спеціальних працях. Великий масив документів опубліковано в фундаментальних виданнях², стислі відомості про інформаційний потенціал архівів Російської Федерації щодо висвітлення проблем Голодомору подавали В. Марочко³, Г. Капустян⁴, до усної історії Голодомору зверталася Д. Хубова⁵. Однак необхідність детального огляду архівної інформації про Голодомор в Україні, акумульованої в російських установах пам'яті (архівах, музеях, бібліотеках), зберігає актуальність донині, а комплексний аналіз історичних джерел

¹ Див.: Р.Я. Пиріг. “Документи з історії голоду у фондах архівосховищ України”, *Український історичний журнал*, 2003, № 5, с. 82-101.

² *Документы свидетельствуют. Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации 1927 – 1932 гг.* Ред. В.П. Данилова, Н.А. Иваницкого. Москва: Изд-во полит. л-ры, 1989, 526 с.; *Сталинское Политбюро в 1930-е гг.: Сб. док.* Сост. О.В. Хлевнюк, А.В. Квашонкин, Л.П. Кошелева, Л.В. Роговая. Москва: АИРО-XX, 1995, 340 с.; *Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939. Документы и материалы. В 5-ти тт.* Т. 1: Май 1927, ноябрь 1929. Ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виола. Москва: РОССПЭН, 1999, 880 с.; Т. 3: Конец 1930 – 1933. М.: РОССПЭН, 2001; *Сталин и Каганович. Переписка. 1931 – 1936.* Сост. О.В. Хлевнюк, Р.У. Дэвис, Л.П. Кошелева, Э.А. Рис, Л.А. Роговая. Москва: РОССПЭН, 2001, 798 с.; ил; *Командиры великого голоду: поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932 – 1933.* Ред. В. Васильєва та Ю. Шаповала. Київ: Генеза, 2001, 399 с.; *Лубянка. Сталин и ВЧК-ГПУ-ОГПУ-НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. Январь 1922 – декабрь 1936 г.* Ред. акад. А.Н. Яковлева; сост. В.Н. Хаустов, В.П. Наумов, Н.С. Плутникова. Москва: МФД, 2003, 912 с. та ін.

³ В.І. Марочко. “Російські архівні джерела та збірники документів про причини та обставини Голодомору”, *Голод 1932 – 1933 рр. в Україні: причини та наслідки.* Ред. В.М. Литвина. Київ: Наукова думка, 2003, с. 41-50.

⁴ Галина Капустян. “Голодомор 1932-33 рр. в Україні за матеріалами московських архівів”, *Три Голодомори в Україні в ХХ ст.: погляд із сьогодення: Матеріали Міжнародної наукової конференції.* Київ: Укр. Видавнича Спілка, 2003, с. 87-109.

⁵ Д.Н. Хубова. “Черные доски: tabula rasa голод 1932 – 1933 годов в устных свидетельствах”, *Голод 1932 – 1933 годов: Сб. статей.* Отв. ред. и вступ. статья Ю.Н. Афанасьева. Москва: РГГУ, 1995, с. 67-88.

може бути темою окремого дослідження. Даний огляд здійснювався в контексті теми “Архівна україніка в Російській Федерації” як спроба виокремлення блоку джерел задокументованої історії “організації” Голодомору в Україні 1932 – 1933 рр.

Документи, інформація яких прямо чи опосередковано відображає різні аспекти проблеми, сконцентровані в Державному архіві Російської Федерації, Російському державному архіві суспільно-політичної історії, Російському державному архіві економіки, Російському державному військовому архіві, Російському державному архіві літератури і мистецтва, Архіві Президента Російської Федерації, Центральному архіві Федеральної служби безпеки Росії, а також у державних архівах Брянської, Воронежської, Новосибірської, Свердловської областей, Краснодарського та Приморського країв, Центрі документації новітньої історії Краснодарського краю, Державних архівах суспільно-політичної історії Курської та Воронежської областей.

Типо-видовий склад документів зумовлений їхнім функціональним призначенням та компетенцією і завданнями установ, у діяльності яких вони утворювалися. Прямі свідчення про організацію “рукотворного” голоду серед селян-хліборобів зберігають документи офіційного походження: законодавчі та інші нормативні акти; протоколи засідань і постанови Політбюро ЦК КПРС та партійних органів різного рангу; стенограми з’їздів, пленумів, нарад, присвячених обговоренню питань про всі аспекти хлібозаготівельних кампаній 1931 – 1933 рр.; дипломатичні документи, що відображають міжнародний контекст проблеми; документи, утворені в діяльності силових органів: спеціальні повідомлення, обіжники, інформаційні зведення, протоколи допитів; офіційне листування; документи особового походження: автокомунікативні (щоденники, мемуари) та міжособистісної комунікації (листування); усна історія. До таких, що опосередковано висвітлюють проблему або її окремі аспекти можна віднести статистичні документи, в яких зафіксована динаміка смертності; документи утворені в діяльності транспортних компаній, які займалися вивезенням хліба за кордон; документи, що відображають процес виселення селян з України та Кубані; документи, установ, які організували і здійснювали експорт хліба та ін. Переважна більшість документів має грифи “таємно” або “цілком таємно”.

Розглянемо детальніше склад документів, пов’язаних із проблемою Голодомору-геноциду, в основних російських державних архівосховищах.

Російський державний архів суспільно-політичної історії, реформований із Центрального партійного архіву Інституту марксизму-ленінізму ЦК КПРС, успадкував фонди, інформація

яких надзвичайно цінна для вивчення проблеми Голодомору в Україні. Сюди також передано частково фонди із Архіву Президента РФ. Насамперед серед 689 фондів архіву йдеться про фонд ЦК КПРС (ф. 17), особові фонди Йосипа Сталіна (ф. 558), Лазаря Кагановича (ф. 81), В'ячеслава Молотова (ф. 82):

Фонд ЦК КПРС загальним обсягом 684, 543 од. зб. акумулював документи колективних органів ЦК – Пленумів, Політбюро, Оргбюро, Секретаріату і апарату ЦК. Тут відклалися протоколи засідань, стенограми, постанови ЦК ВКП(б) та офіційне листування з питань організації хлібозаготівель. Український аспект чітко відображений зокрема у таких постановах ЦК ВКП(б) та РНК СРСР: а) про хлібозаготівлі в Україні, на Північному Кавказі та у Західній області від 14 грудня 1932 р., що легалізувала виселення селян (і комуністів, які не спромоглися витиснути з них хліб) на північ, заборону українізації на Кубані й невідкладне переведення справочинства та засобів масової інформації з української мови на російську “як зрозумілішу для кубанців”; б) про українізацію в Далекосхідному краї, Казахстані, Середній Азії, Центрально-Чорноземній області та інших районах СРСР від 15 грудня 1932 р., орієнтовану на переведення преси та освітянських закладів до осені 1933 р. на російську мову, тим самим – на заборону виселенням у ці райони українцям їхньої рідної мови; в) про хлібозаготівлі в Україні від 19 грудня 1932 р., яка вказувала на “несерйозне ставлення” українських керівників до хлібозаготівельної кампанії та спрямовувала в Україну Л. Кагановича і П. Постишева. Ці офіційні документи залучені до наукового обігу як у історичних дослідженнях, так і в опублікованих збірниках: *Голод 1932 – 1933 років в Україні: очима істориків, мовою документів* (Київ, 1990), *Командири великого голоду* (Київ, 2001) та ін. У цьому фонді відклалися копії подібних постанов РНК УСРР та ЦК КП(б)У. Як, наприклад, гірко відома постанова від 6 грудня 1932 р. “Про занесення на чорну дошку сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі” (оп. 26, спр. 55). До цієї групи документів можна віднести постанову Дніпропетровського обкому КП(б)У “Про заходи щодо боротьби з голодом” від 10 лютого 1933 р., де в додатку наводяться факти голодної смерті навіть колгоспників, які мають велику кількість трудоднів.

Партійне керівництво організацією голоду та винищенням українського селянства засвідчують матеріали пленумів та постанови Політбюро ЦК ВКП(б). Розробити і надати до Політбюро проєкт заходів з виконання завдань щодо експорту хліба, передбачивши окремі завдання для “хлібозаготівельних районів (Україна,

Закавказзя та ін.)⁶ доручалося Наркомторгу постановою Політбюро ЦК ВКП(б) “Про експорт хліба” від 30 серпня 1930 р. Персональна відповідальність за відвантаження хліба в порти з цією метою покладалася по Україні на секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора. Постанова від 10 травня 1931 р. “Про баланс хліба” зобов’язувала секретарів парткомітетів негайно розпочати вивезення хліба з “глибинних районів” та позачергово впродовж 10 днів відвантажити з України 25 тис. т. зерна до Москви та 9 тис. т. – до Криму, а впродовж 20 днів 5 тис. т. борошна до Закавказзя⁷. “Вибіркова” перевірка наявних запасів хліба на складах Союзхлібу та кооперації доручалася ОДПУ⁸. Згідно з постановою про спецпереселенців, виселенців відповідно до заявок організацій від 10 липня 1931 р., плянувалося розташувати у колишньому Херсонському окрузі (Каховському районі – 400 родин, Хорловському – 800, Скадовському – 400, Голопристанському – 300, Генічеському – 350) та колишньому Мелітопольському окрузі (Ново-Василівському, Ново-Троїцькому, Акимовському районах – по 250 родин)⁹. Відома постанова “Про заходи щодо посилення хлібозаготівель” від 30 жовтня 1932 р. зобов’язувала обкоми встановити повсякденний контроль і оперативне керівництво за виконанням пляну хлібозаготівель і подавати звіти за кожні 5 днів до ЦК КП(б)У, для “допомоги” обкомам відряджала на місця партійних діячів і разом із ними не менше 100 осіб керівних працівників центральних установ, плян хлібозаготівель на листопад затверджувала в розмірі 90 млн. пудів¹⁰.

Важливу інформацію для узагальнень дають матеріяли пленуму ЦК ВКП(б), що відбувся 30-31 жовтня 1931 р. Зашморг на шії українського селянина власноруч затягував С. Косіор. Прийнятий для України плян заготівель 510 млн. пуд. (найбільший серед інших республік), він назвав “беззастережно реальним і можливим до виконання без всіляких особливих жертв з боку колгоспного селянства і українського села загалом”¹¹. Для порівняння слід згадати цифри пляну для Білорусі – 10,5 млн. пудів, для Північного Кавказу – 200, для Казахстану – 55 та ін.

У фонді “двохсотвідсоткового” сталініста Л. Кагановича відкалялися документи (431 од. зб.), що характеризують усі аспекти його діяльності впродовж 1918 – 1957 рр. Відомо, що Л. Каганович був секретарем ЦК ВКП(б), а з 15 грудня завідував сільгосп-

⁶ РДФСП, ф.17, оп. 162, спр. 9, арк. 21-22.

⁷ РДАСП, ф. 17, оп. 3, спр. 1935, арк. 7-9.

⁸ Там само, ф. 17, оп. 162, спр. 10, арк. 35.

⁹ Там само, арк. 116-118.

¹⁰ РДАСП, ф. 17, оп. 26, спр. 54, арк. 192-197.

¹¹ РДАСП, ф. 17, оп. 2, спр. 484, арк. 43-44.

відділом ЦК. Типо-видовий склад документів особового фонду досить різноманітний: це біографічні документи, проекти, тези, стенограми доповідей і виступів на з'їздах РКП(б)-ВКП(б)-КПРС, пленумах ЦК і ЦКК, нарадах та інших зібраннях, проекти ухвал партійних форумів, підсумки результатів партійних чисток, підготовчі матеріали та рукописи статей, календарні пляни, листування з центральними і місцевими партійними організаціями, керівниками КПРС і радянського уряду, листи та записки з резолюціями і зауваженнями Сталіна. В контексті досліджуваної проблеми особливе значення має листування Л. Кагановича з Й. Сталіним і В. Молотовим, документи про поїздку Л. Кагановича на Донбас у квітні 1933 р., про утворення політвідділів МТС, постанови і директиви з питань сільського господарства (1930 – 1932 рр.), стислі щоденникові записи Л. Кагановича та стенограми його виступів під час поїздок в Україну (1932 – 1934 р. та ін.).

Один із щоденників Л. Кагановича (ф. 81, оп. 3, спр. 215, арк. 1-24) відтворює перебіг його подорожі Україною 20-29 грудня 1932 р. Радянський високопосадовець констатував, що в Києві знешкоджено контрреволюційну організацію серед викладачів і студентів, викрито шкідників в Українському Трактороцентрі, повстанські групи польського походження. Всі ці факти свідчать про системні репресії. Згадується в щоденнику й про нову форму впливу на селян – “наполегливу бесіду” співробітника ОДПУ з головою колгоспу та членами правління. Уявлення про форму такої розмови дають неофіційні листи або усна історія. В підсумку зафіксовано рішення: без зволікань здати зерно, в тому числі насінневий фонд; вислати з Дніпропетровської області 700 родин; позбавити майна, житла, землі в Харківській області 1000 господарств, у Дніпропетровській області – 500. Другий “український” щоденник за 10-20 квітня 1933 р. (ф. 81, оп. 3, спр. 216) висвітлює поїздку Л. Кагановича на Донеччину. Причини невиконання плану хлібозаготівель він вбачав у “поганій роботі” колгоспників, падіж коней – “у безгосподарності, поганому догляді”, можливість поліпшення – в посиленні партійного контролю: “Політвідділ повинен мати в кожному колгоспі, на кожній дільниці і в кожній бригаді свого агента, інформатора” (ф. 81, оп. 3, спр. 181-193). За кожною увагою автора щоденника – десятки, сотні понівечених доль. Щоденники Л. Кагановича про поїздку на Північний Кавказ 1-8 листопада 1932 р., 30 січня – 5 лютого 1933 р. (ф. 81, оп. 3, спр. 215), 20-24 червня 1933 р. (ф. 81, оп. 3, спр. 216), 20-24 липня 1933 р. (ф. 81, оп. 3, спр. 216), засвідчують цинізм організаторів голоду і послідовність у виконанні своїх рішень, відзначають “великий спротив хлібозаготівлям” у Краснодарському краї і чітко визначають основну політичну мету – зламати спротив, починаючи від

секретарів райкомів і закінчуючи колгоспниками.

Не менш важливою складовою фонду Л. Кагановича в контексті досліджуваної проблеми є його листування з Й. Сталіним, основним адресатом якого був упродовж 1931 – 1935 рр. фондоутворювач. Корпус листування Сталіна (переважно стислі вказівки) і Кагановича (короткі інформації, розлогі коментарі, детальні звіти) видано Російським державним архівом суспільно-політичної історії 2001 року в межах проекту видавництва Єльського університету *Аннали комунізму*¹². Окремі листи опубліковано в інших виданнях, зокрема *Командири великого голоду: поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932 – 1933* (Київ, 2001), *Трагедія советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939.: Документы и материалы*. В 5-ти тт. Т. 3 (Москва, 2001).

В особовому фонді В'ячеслава Молотова (Скрябіна) наявно 1,712 од. зб. за 1907 – 1986 рр. В. Молотов очолював восени 1932 р. Українську надзвичайну комісію, створену за вказівкою Й. Сталіна для підсилення хлібозаготівельної роботи. У фонді відклалися тексти його доповідей та виступів під час поїздок Україною (1928, 1931 – 1932 рр.), зокрема про заготівлі в СРСР і в Україні (грудень 1931 р. – січень 1932 р., жовтень – листопад 1932 р.), листування з Й. Сталіним та іншими радянськими керівниками, матеріали ЦК КП(б)У з питань хлібозаготівель, підготовлені В. Молотовим статистичні відомості про ситуацію в Україні¹³, листи Голови РНК УСРР В. Чубаря, Голови ВУЦВК Г. Петровського до Сталіна про голод в Україні.

Зокрема, в доповідній записці заступника Голови Комітету заготівель при Раді праці та оборони М. Чернова В. Молотову про забезпечення України продуктами харчування, датована 22 квітня 1932 р., подано кількісний вимір української трагедії: “Загальна потреба України щодо хліба згідно з пляном постачання на II квартал – 410 тис. тон у зерновому вимірі, або на місяць 136 тис. тон Україна мала на 1 квітня комерційних ресурсів 80 тис. тон, розброньовано в квітні нефонду – 55 тис.”¹⁴. Навіть, попри неточність цифр у партійних документах, очевидна загроза для виживання українців.

Датовані одним днем – 10 червня 1932 р. – відомі листи В. Чу-

¹² *Сталин и Каганович. Переписка. 1931 – 1936*. Сост. О.В. Хлевнюк, Р.У. Дэвис, Л.П. Кошелева, Э.А. Рис, Л.А. Роговая. Москва: РОССПЭН, 2001, 798 с.; ил.

¹³ Див.: Лариса Малашенко. “Документи особових фондів Л. Кагановича та В. Молотова як джерела вивчення історії України в ХХ столітті”, *Командири великого голоду: поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932 – 1933*. Ред. В. Васильєв та Ю. Шаповал. Київ: Генеза, 2001, с. 194-198.

¹⁴ РДАСП, ф. 82, оп. 2, спр. 660, арк. 133.

баря і Г. Петровського до Й. Сталіна попри табу на слово “голод” містять інформацію, яка не залишала підстав для сумнівів щодо трагізму ситуації в Україні. За результатами відвідин 13 районів Київської області та 4 районів Вінницької області, В. Чубар, очевидно зменшуючи масштаби трагедії, повідомляв “вождя” про те, що “з березня-квітня таких, що недоїдали, голодували, опухали і помирали з голоду в кожному селі набиралося вже десятки й сотні” (ф. 82, оп. 2, спр. 139). Г. Петровський доповідав обережніше: “Я був у багатьох селах цих районів і всюди бачив, що значна частина села охоплена голодом. Небагато, але є й опухлі з голоду, переважно бідняки й навіть середняки. Вживають такі сурогати, що далі нема куди, та й цих сурогатів іноді немає” (ф. 82, оп. 2, спр. 139). Голова ВУЦВК прогнозував, що “голод посилюватиметься”, тому просив про допомогу гречкою на посів. Результати таких звернень неодноразово аналізувалися дослідниками голоду в Україні. Ця інформація тісно пов’язана з відомостями з ф. 17¹⁵, вже залученими до наукового обігу українськими науковцями, про те, що 26 червня В. Чубар особисто приїхав до Москви, щоб переконати В. Молотова і Л. Кагановича розбронювати для України 15 тис. тон жита і рисового борошна з державних фондів¹⁶.

Непрямі відомості про боротьбу радянського керівництва з українським селянством містять датовані 4-5 липня 1932 р. статистичні дані про кількість зораної землі в колгоспах, видавання зерна радгоспам і колгоспам на насіння та продовольство в 1932 р., про врожайність зернових та технічних культур в УСРР за 1928 – 1931 рр., про врожайність у СРСР та УСРР, про валовий збір зернових в УСРР за 1927 – 1932 рр., про заготівлі зернових в СРСР та УСРР за 1927 – 1932 рр., про виконання плану хлібозаготівель районами СРСР в 1931 – 1932 рр., що відклалися в спр. 139 фонду 82 (оп. 2)¹⁷. Звісно, вони потребують критичного ставлення

¹⁵ РДАСП, ф. 17, оп. 162, спр. 13, арк. 4.

¹⁶ Див.: Валерій Васильєв. “Ціна голодного хліба”, *Командири великого голоду...*, с. 25.

¹⁷ Див.: “Кількість МТС та площа зораної землі у колгоспах, які вони обслуговують в УСРР, за даними Трактороцентру СРСР”, “Видавання зерна радгоспам і колгоспам на насіння та продовольство в 1932 р. за даними Комітету Заготівель при Раді Праці та Оборони СРСР”, “Площа ярів сівби в 1930 – 1932 рр. за даними Наркомзему СРСР”, “Дані Держплану СРСР про врожайність зернових та технічних культур в УСРР за 1928 – 1931 рр.”, “Дані Центрального управління народногосподарського обліку СРСР про врожайність в СРСР та УСРР”, “Дані про валовий збір зернових в УСРР за 1927 – 1932 рр.”, “Дані Комітету Заготівель СРСР про заготівлі зернових в СРСР та УСРР за 1927 – 1932 рр.”, “Дані Комітету Заготівель СРСР про виконання плану хлібозаготівель районами СРСР в 1931 – 1932 рр.”, *Командири великого голоду: поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932 – 1933*. Ред. В. Васильєв та Ю. Шаповал. Київ: “Генеза”, 2001, с. 215-228.

і зіставлення з іншими джерелами.

Списки голодуючих районів Київської, Дніпропетровської, Вінницької, Харківської областей (ф. 82) з припискою про те, що жодна з цих областей не виконала пляну хлібозаготівель, уже неодноразово друкувалися. Цінність цих документів полягає не стільки в інформації про поширення голоду (вона вже не має наукової новизни), скільки в маргіналіях, які засвідчують цинізм організаторів Голодомору.

Досить інформативними є телеграми В. Молотова Й. Сталіну від 29 та 30 жовтня 1932 р. про зменшення пляну хлібозаготівель для України. За результатами розгляду цього питання на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У за участю секретарів обкомів партії плян було зменшено на 70 млн. пудів, натомість В. Молотов запропонував спрямувати “50-70 товаришів з партійним досвідом, на кшталт секретарів губкомів-окружкомів, на місяць для роботи з хлібозаготівель” та застосовувати “позбавлення частини промтоварів як засіб репресій”¹⁸. Запровадження цих пропозицій відгукнулося для селянства сумнозвісними “чорними дошками”. Занесення до них господарства автоматично включало вивезення з кооперативних крамниць всіх наявних товарів і цілковиту заборону колгоспної торгівлі. Вже 20 листопада 1932 р. В. Молотов телеграфічно доповів Й. Сталіну, що йому довелося дати “директиву” про мобілізацію на хлібозаготівлі 600 робітників-комуністів із активістів у найбільших промислових центрах України. Збереглися у фондах РДАСПІ й інші комункати В. Молотова до Й. Сталіна (листи, пояснювальні записки тощо).

У фонді В. Молотова збереглися й довідки ДПУ УСРР за підписом заступника ДПУ УСРР К. Карлсона. У довідці “Про хід хлібозаготівель на Україні” від 28 грудня 1931 р. систематичне “недовиконання пляну хлібозаготівель” Україною пояснюється правоопортуністичними настроями сільського активу і районних працівників, протидією “куркулів”, слабкою роз’яснювальною роботою, недостатнім завезенням промтоварів. Наведено як приклад “вільнодумства” вислови одноосібників: “У нас забирають останній хліб, вся політика влади спрямована на те, щоб ми залишилися голодними” або “Радянська влада нас довела до того, що ми змушені бігти світ за очі. Очевидно, політика влади веде до того, щоб розорити село”¹⁹. Загальну картину ходу хлібозаготівель у грудні 1931 р. відтворено в наступній довідці, поданій за місяць. Наведені в ній відомості про виявлення фактів приховування хліба одноосібниками й колгоспами свідчать про активізацію репресій проти власного народу. Лише за 6 днів грудня було

¹⁸ РДАСПІ, ф. 82, оп. 2, спр. 141, арк. 7.

¹⁹ РДАСПІ, ф. 82, оп. 2, спр. 138, арк. 80-97.

заведенр 62 слідчі справи лише на працівників радянського апарату за бездіяльність, безгосподарність, приховування та розбазарювання хліба²⁰. Спецзвітка “Про загибель і масове забивання скота” від 28 грудня 1931 р. констатує вкрай незадовільний стан скота в колгоспному та індивідуальному секторах із наведенням кількісних показників. Запропоновано й офіційну версію причини такого стану: безгосподарність, низький рівень ветеринарного обслуговування, несприятливе становище з фуражем.

Низка телеграм, адресованих В. Молотовим посадовим особам в Україні (ф. 82, оп. 2, спр. 141), засвідчує орієнтацію на посилення репресій за невиконання пляну хлібозаготівель. Одна з телеграм М. Хатаєвича та В. Молотова від 5 листопада 1932 р. до секретарів обкомів КП(б)У ставила вимогу “доводити до кінця відповідні репресії, особливо тепер, коли необхідно за всяку ціну забезпечити рішучий перелом у хлібозаготівлях”²¹. Телеграма В. Молотова С. Косіору концентрувала увагу на Чернігівщині. Сюди пропонувалося спрямувати М. Скрипника для контролю. В інших телеграмах до секретарів обкомів вказувалося, що Чернігівщина ганьбить “успіхи” областей України в хлібозаготівлях.

У фонді Й. Сталіна (ф. 558) поряд із іншими інформативними документами зберігається один із найцінніших документів цієї доби – Директива ЦК ВКП(б) та РНК СРСР про попередження масового виїзду голодних селян від 27 січня 1933 р. Цей документ забороняв в’їзд голодних українських селян на російську територію і зобов’язував “после того, как будут отобраны контрреволюционные элементы, выдворять остальных в места их жительства”* (оп. 11, спр. 45, арк. 109).

Частина архіву Й. Сталіна залишилася на зберіганні в Архіві Президента Російської Федерації, де, крім цього фонду, зберігаються інші свідчення “підкування” комуністичної партії про селянство, переважно українське. Промовистими є зокрема матеріали про хід слідства в справі про спротив хлібозаготівлям у Оріховському районі Дніпропетровської області України (ф. 3, оп. 58, спр. 380), опубліковані у виданні *Лубянка. Сталин и ВЧК-ГПУ-ОГПУ-НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. Январь 1922 – декабрь 1936 г.* (Москва, 2003). Копії допитів обвинувачуваних у зриві виконання пляну хлібозаготівель у 1932 р. партійних керівників та свідків було розіслано всім членам і кандидатам ЦК і ЦКК, секретарям обкомів, крайкомів, райкомів та членам колегії Наркомзема СРСР

²⁰ РДАСП, ф. 82, оп. 2, спр. 138, арк. 103-114.

²¹ РДАСП, ф. 82, оп. 2, спр. 141, арк. 18.

* “Після того, як будуть відібрані контрреволюційні елементи, видворять решту за місцями їхнього проживання”. (Тут і далі переклад редакції).

зі вступним словом Й. Сталіна. Цей “показовий виступ” зі сфабрикованими документами мав на меті передусім психологічний тиск, випередження можливих проявів непокори.

Кілька записок Г. Ягоди до Й. Сталіна відображають процес виселення (названий “операцією”) родин і окремих громадян з Кубані (ф. 3, оп. 30, спр. 196). Згідно з даними документів, 4,158 родин упродовж листопада-грудня 1932 р. було виселено на Урал (їх розташуванням “займалося” ОДПУ) та 1,992 родини – в Північний Казахстан та спецселища Північного краю. В жодному з документів не згадано національність спецпереселенців, але назва станиці Полтавської, що фігурує в багатьох документах як місце осідку української контрреволюції, дає підстави для висновку про значну українську складову серед спецпереселенців. Це засвідчують й інші документи. Проект наказу ОДПУ про боротьбу з розкраданням хліба від 5 липня 1933 р., спрямований Г. Ягодою Й. Сталіну, передбачав нову хвилю арештів, організацію агентурного спостереження, посилення контролю ОДПУ за “ненадійними” господарствами (серед яких комуна “Новий світ” в Україні), розгляд всіх справ упродовж двох тижнів (ф. 3, оп. 57, спр. 60). Проект викликав дискусію (ф. 3, оп. 57, спр. 61) серед основних виконавців, однак Політбюро ЦК ВКП(б) 15 вересня 1933 р. прийняло постанову про “Охорону хліба”, поширивши повноваження ОДПУ на організацію зберігання зерна.

Безпосереднє відношення до цієї проблеми мають листи видатного російського письменника Михайла Шолохова. Той наводить численні приклади насилля над станичниками, які не бачили переваг колгоспного ладу: “незгодних” били, роздягнутих до білизни сажали в січні-лютому в сарай, жінкам обливали ноги й спідниці керосином, запалювали, а потім тушили, клали в яму й закопували до половини, давали наган і змушували стрілятися, сажали на розпечену піч, босих ганяли по снігу, змушували пити в великій кількості воду, змішану з салом, пшеницею і керосином²². До таких методів допитів вдавалися з однією метою – знайти хліб, якого не було, прирікши на голодну смерть. Сподіваючись (або розцінюючи як останній аргумент) на допомогу вождя, письменник у листі від 16 квітня 1933 р. детально описував становище в Вешенському та Верхньо-Донському районах, свідчив, що всюди є пухлі з голоду. Обіцяючи допомогу, Й. Сталін натякав на невтоємниченість М. Шолохова в багатьох питаннях, підкреслював, що “шановні хлібороби не такі вже беззахисні, як це могло здатися

²² Див.: *Писатель и вождь. Переписка М. А. Шолохова с И. В. Сталиным. 1931 – 1950 годы. Сборник документов из личного архива И. В. Сталина.* Сост. Ю. Мурин. Москва: Раритет, 1997, с. 49-51.

здалеку”²³. Незабаром захист М. Шолоховим селян мав неабиякий вплив на його особисту долю.

Великий масив документів, які містять інформацію з економічних, суспільно-політичних, адміністративних питань (у тому числі – про соціально-економічну політику СРСР на селі) сконцентровано в Російському державному архіві економіки, реорганізованого 1992 р. із Центрального державного архіву народного господарства СРСР (1961 – 1992). У 2021 фондї РГАЕ зберігається понад 4 млн. архівних справ документів, утворених у діяльності наркоматів, міністерств, державних комітетів та ін. установ, які забезпечували плянування, фінансування, стандартизацію і здійснювали управління галузями народного господарства колишнього Радянського Союзу.

У фондї Міністерства зовнішньої торгівлі СРСР (ф. 413) відклалися документи за 1917 – 1988 рр., серед яких у контексті даного огляду інтерес зокрема мають “Матеріали про експортну роботу Наркомзовнішторга” в 1932 – 1934 рр. Зібрані тут статистичні відомості про експорт різних груп товарів (передусім сільськогосподарської продукції) є важливим джерелом для узагальнень та висновків щодо пляномірного позбавлення хліборобів вирощеної ними продукції. В пояснювальній записці до бухгалтерського звіту Всесоюзного об’єднання “Експортхліб” за 1932 р. (оп. 13, спр. 28) наведено основні показники діяльності, в тому числі й представництва в Україні. В справах “Довідки і зведення Пляново-економічного управління про виконання плянів здавання товарів на експорт у республіках, областях, краях СРСР та організаціях Наркомзовнішторга за 1933 р.” (оп. 13, спр. 595) та “Звіти всесоюзних об’єднань “Рибконсервекспорт”, “Лектехсировина”, “Мінералсилікатекспорт” та “Плодекспорт” про виконання експорту та реалізації за IV кв. 1933 р.” (оп. 12, спр. 18401) йдеться про виконання здавання товарів на експорт, зокрема в Україні. В останньому документі наголошено, що “в результаті боротьби за експортний плян в УСРР” досягнуто такого становища, “коли партійні та радянські органи своїми постановами зобов’язували промислові організації приділяти більше уваги експорту”²⁴. Безпосередньою жертвою такої боротьби було передусім українське селянство. Наведені у фондї й кількісні відомості про вилучення золота, срібла, діамантів у населення.

Документи Всесоюзного об’єднання по торгівлі з іноземцями “Торгсин” (ф. 4333), яке існувало впродовж 1931 – 1936 рр.,

²³ *Писатель и вождь... , с. 69; Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939. Документы и материалы. В 5-ти тт. Т. 1. Май 1927 – ноябрь 1929. Ред. В. Данилов, Р. Манин, Л. Виола. Москва: РОССПЭН, 1999, 880 с.*

²⁴ Див.: РДАЕ, ф. 413, оп. 12, спр. 18401, арк. 183.

віддзеркалюють процес виконання валютного пляну – мобілізації так званого обрядово-побутового золота (обручок, нагрудних хрестів, сережок, сімейних реліквій, золотих монет старого карбування) для будівництва Дніпрогесу, Харківського, Сталінградського, Челябінського тракторних заводів, Магнітобуду та інших велетнів радянської економіки. Як з'ясував відомий український учений В. Марочко, 1933 р. Всеукраїнська контора “Торгсин”, що містилася в Харкові, збрала понад 24 млн. валютних карбованців²⁵. У цей час від голоду померло понад 5 млн. українських селян. Дослідження документів, які містять інформацію про діяльність торгсину, важливе з точки зору аналізу репресивної політики держави проти своїх годувальників-хліборобів.

Вказівки щодо позбавлення населення засобів до існування містяться у фонді “Народний комісаріят постачання СРСР” (ф. 8043) за 1930 – 1934 рр. Зокрема “Відомості про хід хлібозаготівельної кампанії 1930 – 1931 рр. за матеріалами місцевих органів ОДПУ” (оп. 11, спр. 13) висвітлюють стан цієї роботи в УСРР, описують каральні та примусові заходи, проведені для її “поліпшення”, засвідчуючи стиль проведення хлібозаготівель напередодні Великого голоду. Цинізм виконавців підкреслює виправлення А. Мікояном пропозиції ЦК КПУ до змін у рішенні ЦК ВКП щодо заборони забирати єдину корову: “ми повинні брати за контрактацією і єдину корову”²⁶. Натомість доповідна записка “Про хід хлібозаготівель” від 21 вересня 1930 р. вказує на “непідготовленість” до проведення “організаційних заходів” і “мобілізації мас навколо хлібозаготівель” та “спротив кулацтва”²⁷. У протоколі “Хлібної наради”, що відбулася 3 грудня 1931 р., привертає увагу вказівка щодо посилення заготівель об'ємистого фуражу та акцент на обов'язковості виконання річних плянів у зазначений термін²⁸. А в постанові Колегії Наркомату зернових та тваринницьких радгоспів СРСР від 14 липня 1933 р. йдеться про збільшення пляну хлібозаготівель зернорадгоспами України на 7,5 млн. пудів із доведенням пляну по всіх радгоспах до 20, 700 тис. пудів²⁹.

У фонді Народного комісаріату фінансів СРСР (ф. 7733) відклалися обіжники Наркомфіну до союзних республік про необхідність “рішучих” заходів щодо збирання сільгосподатку з “куркулів” з вимогою притягти винних до судової відповідальності та негайно подати звіти про результати обкладання податком та кількості відданих до суду. В цьому обіжнику вказується, що Україна

²⁵ В. Марочко. *Російські архівні джерела та збірники документів...*, с. 48.

²⁶ РДАЕ, ф. 8043, оп. 11, спр. 15, арк. 78.

²⁷ РДАЕ, ф. 8043, оп. 11, спр. 17, арк. 111-112.

²⁸ РДАЕ, ф. 8043, оп. 11, спр. 46, арк. 78.

²⁹ РДАЕ, ф. 8043, оп. 6, спр. 26, арк. 152-156.

найбільше “завинила”, виконавши плян із обкладання сільгоспподатком станом на березень 1931 р. лише на 55%³⁰. “Особенно безобразно обстоит дело с выявлением кулацких хозяйств в УССР”, – наголошено і в наступному обіжнику від 5 вересня 1931 р. Звинування проілюстровано кількісними показниками: 22, 095 обкладених податком “куркулів” у 1930 р., і 6, 465 – у 1931 р.³¹

Подібні відомості збереглися у фонді “Міністерство хлібопродуктів СРСР” (ф. 8040). Показовим є зокрема обіжник Комітету із заготівель при РНК СРСР щодо застосування репресій до “невиконавців закону про хлібозаготівлі”. Натомість заступник наркома землеробства А. Гриневич у доповідній записці наркому землеробства Я. Яковлеву, датованій 3 травня 1932 р. (ф. 7486 “Наркомат землеробства СРСР”), інформував про голод у Зіновіївському районі Одеської області (тут селяни отримували “в середньому” по 76 кг хліба на одного члена родини на цілий рік) і пропонував надати допомогу продуктами харчування для людей і худоби, а також завезти трактори і вантажні автомобілі³². Постанова Комітету із заготівель сільгоспродуктів від 2 вересня 1932 р. зафіксувала зниження річного пляну хлібозаготівель по Україні на 40 млн. пуд.³³

Дані про процес примусового переселення у листопаді-грудні 1933 р. 21 тис. колгоспників із Білорусії та Росії в українські села, мешканці яких померли від голоду, та заселення кубанських станиць із винищенням голодом українським населенням демобілізованими червоноармійцями, збереглися у фонді Всесоюзного переселенського комітету при РНК СРСР (ф. 5675). Архівна інформація висвітлює дії основних ініціаторів переселення – Молотова і Кагановича, географію відправлення транспорту з переселенцями в Україну, місця їх розташування (Одеська, Харківська, Донецька, Дніпропетровська області) та причини намагання білоруських та російських селян повернутися додому.

Статистичні відомості про кількість жертв голоду та померлих від епідемій (тифу, віспи, скарлатини), викликаних загостренням санітарно-епідемічної ситуації в Україні середини 1930-х рр., містяться в матеріялах перепису населення 1937 р. (ф. 1562). Архівна інформація засвідчує перевищення показників смертності над числом народжень у 1932 – 1933 рр. та локалізацію географічного піку смертності в Україні (половина померлих в СРСР).

У створеному 1992 року Державному архіві Російської Федера-

³⁰ РДАЕ, ф. 7733, оп. 8, спр. 192, арк. 93-95.

³¹ Там само, арк. 41-44.

* “Особливо поганою є справа з виявленням куркульських господарств в УССР”.

³² РДАЕ, ф. 558, оп. 11, спр. 43, арк. 60.

³³ РДАЕ, ф. 8040, оп. 8, спр. 1, арк. 111.

ції зосереджено фонди вищих органів влади і органів державного управління СРСР від 1917 року (крім тих, що зберігаються в спеціалізованих державних архівах федерального рівня і відомчих архівах), у складі яких збереглися документи, що мають відношення до проблеми Голодомору. Так, серед 26, 510 справ за 1917 – 1940 рр. фонду Центрального Виконавчого Комітету СРСР (ф. 3316) у контексті заявленої теми інтерес мають протоколи і постанови Президії ЦВК СРСР про розгляд клопотань ОДПУ та НКВС СРСР про продовження строків утримання під вартою та конфіскацію майна за 1930 – 1934 рр., заяви громадян до Секретаріату Президії ЦВК СРСР про незаконні дії відповідальних осіб, документи нарад і комісій при ЦВК СРСР. Подібний зміст мають документи фонду Ради Народних Комісарів СРСР (ф. 5446, 238, 025 справ), зокрема важливі протоколи засідань і постанов РНК і Ради міністрів СРСР, протоколи розширених засідань РНК СРСР та РПО СРСР, розпорядження РНК СРСР, листування з питань посівної кампанії (1931), документи секретного відділу Управління справами РНК СРСР про боротьбу з куркулями, про спецпереселенців та ін.

Доповіді, звіти, таблиці показників міжрайонних комісій та уповноважених Державної комісії про хід збирання зернових, зведені таблиці з обліку та динаміки посівних площ і валового збору зернових, інструкції з обліку урожаю, альбоми форм звітності та інші документи зібрані у фонді Центральної державної комісії з визначення урожайності та розмірів валового збору зернових культур при РНК СРСР (ф. 7589, 567 справ, 1932 – 1937). Комісію було створено в грудні 1932 р. з метою визначення розмірів посівних площ, урожаю і валового збору зернових культур і соняшника в районах, областях, краях, республіках і СРСР у цілому. Документи, утворені в діяльності комісії, містять важливі відомості для порівняльного аналізу.

У складі фонду Міністерства внутрішніх справ СРСР (ф. 9401) зберігаються документи НКВС СРСР 1930-х рр. Серед них заслуговують на увагу кілька блоків: листування з наркоматами, республіканськими та місцевими органами НКВС із профільних питань, накази, розпорядження, обіжники НКВС, документи оперативного діловодства (“особые папки”) Секретаріату НКВС. Тут відклалися документи, що відображають примусове переселення українців – спецповідки про депортації соціальних та етнопонаціональних груп населення, переважно другої половини 1930-х рр. Відомо, що з України впродовж 1930 – 1931 рр. виселили 63,720 родин (19,658 – на північ Росії; 32,127 – на Урал, 323 – в Західний та Східний Сибір), з Кубані – 38,404 сімей, зокрема 25,995 – на Урал. Додаткове значення у зв’язку з цим мають документи фонду

Головне управління місць ув'язнення МВС СРСР (ф. 9414, 7615 справ), зокрема матеріяли Головного управління таборів при РНК СРСР за 1930 – 1934 рр.

У Центральному архіві Федеральної служби безпеки Російської Федерації відкритися специфічні документи, що докладно відтворюють стан справ у голодних регіонах. Це звідомлення, спеціальні довідки Секретно-політичного відділу ОДПУ про виселення “куркулів” у 1931 р. та про хід колективізації за 1932 – 1933 рр., побудовані за географічним принципом (Україна, Білорусія, Західна область, Центральний Чорноземний район, Московська область, Нижегородський край, Середньо-Волзький край, Іванівська промислова область та ін.). Першою переважно в усіх документах фігурує інформація про Україну. Спеціальне призначення документів і обмеженість доступу (як правило, наявні грифи “таємно”, “цілком таємно”) до них пояснює той факт, що тут широко застосовано слово “голод”, якого переважно уникали в партійних документах (принаймні в 1931 – 1932 рр.), попри гриф секретності.

Згідно зі звідомленням Особливого відділу ОДПУ “Про хід виселення куркулів” від 12 червня 1931 р., в Уральську область із України завантажено для виселення 7 вагонів (3,089 родин у складі 11, 527 осіб), 4 з яких уже “вивантажено”, а залишилося вивезти ще 55 ешелонів³⁴. У пояснювальній записці до цифр, за якими – тисячі понівечених доль, вказується, що більшість ешелонів перебувала в дорозі без хліба, називається кількість померлих, убитих під час спроби втечі. При цьому “тенденція до втечі в дорозі” визнається притаманною українським “куркулям”³⁵. Інше спеціальне звідомлення “Про хід виселення куркульських родин та антирадянські прояви у зв’язку з виселенням” від 17 липня 1931 р. містить факти “негативної” реакції населення: організація збройного спротиву, втеча, самогубство цілих родин. Спецповідомлення “Про хід виселення із Нижньо-Волзького краю, УСРР та Північно-Кавказького краю куркульського та контрреволюційного елементу, що зриває хлібозаготівлі” від 14 січня 1933 р. інформує про виселення з Одеської області до Північного краю 2,172 осіб, з Чернігівської області – 1,320, з Дніпропетровської – 4,037³⁶.

Спецповідка “Про хід колективізації та масові виступи селянства в 1931 р. – січні-березні 1932 р.” кваліфікує голодування в Харківській, Київській, Одеській, Дніпропетровській, Вінницькій областях як “продзатруднення”, констатує 83 випадки опухання від голоду, 6 смертей, поїдання падалі в 12 родинах, 4 випадки

³⁴ ЦА ФСБ РФ, ф. 2, оп. 9, спр. 539, арк. 29-33.

³⁵ Там само.

³⁶ ЦА ФСБ РФ, ф. 2, оп. 11, спр. 1310, арк. 28-29.

залишення дітей³⁷. Ці очевидно неправдоподібні цифри свідчать про замовчування в офіційних відомостях справжньої картини трагедії. Відзначено також незадовільний стан тяглової сили, еміграційні тенденції в прикордонних районах, різке збільшення масових виступів протесту (253 масові виступи за півроку). Задля забезпечення хлібозаготівель ДПУ арештувало за підозрою в терактах упродовж півроку 836 особи та за участь у терактах – 327. Красномовно свідчить про становище українського села в першому півріччі 1932 р. додаток до спецдовідки про антиколгоспний рух і голод у Білорусії, Казахстані, Україні та окремих районах СРСР. На тлі інформації про випадки опухання і смерти від голоду, в довідці йдеться про людоїдство і самогубство через голод. “По массовым антисоветским проявлениям Украина стоит на первом месте*”, – наголошено в документі (упродовж 1 січня – 15 липня 1932 р. ДПУ “зареєструвало” 923 виступи)³⁸. Визначення України, голодні мешканці якої ніби готували збройне повстання, епіцентром загрози для влади розв’язувало руки радянським функціонерам у посиленні терору.

Спецдовідкам ДПУ притаманні й інші теми. Наприклад, відмова одноосібників від сівби. За даними ДПУ, в 1932 р. по Київській області відмовилося 19, 198 селян, по Дніпропетровській – 13, 090, по Вінницькій – 8, 180³⁹. Інформація про знищення української контрреволюційної організації в станиці Полтавській на Кубані та репресивних діях ДПУ щодо населення станиці міститься у запису повідомлення прямим проводом Г. Ягоди⁴⁰.

Доповідна записка Г. Ягоди Й. Сталіну та В. Молотову від 2 лютого 1933 р. про боротьбу з масовими виїздами з УСРР, Північно-Кавказького краю та БСРР (ф. 3, оп. 30, спр. 189) містить інформацію про те, що транспортними органами ОДПУ створено заслони та оперативно-розшукові групи. Впродовж 22-30 січня було затримано 18, 379 українців, більшу частину яких заганяли назад, а решту арештовували. Впродовж 11-13 лютого, згідно з іншою доповідною запискою, затримано 2,377 осіб, з них повернуто 2,354, арештовано 23 (ф. 3, оп. 30, спр. 189).

Крім згаданих архівів, документи, пов’язані з проблемою Голодомору, наявні в інших архівах федерального та регіонального рівнів. Так, у фондах Російського державного архіву літератури і мистецтва, що зберігає документи з історії літератури, суспільної думки, музики, театру, кіно, живопису, можна знайти інформацію

³⁷ ЦА ФСБ РФ, ф. 2, оп. 10, спр. 53, арк. 1-64.

* “По массовым антисоветским проявам Украина стоит на первом месте”.

³⁸ ЦА ФСБ РФ, ф. 2, оп. 11, спр. 1449, арк. 106-118.

³⁹ ЦА ФСБ РФ, ф. 2, оп. 11, спр. 1449, арк. 144-146.

⁴⁰ ЦА ФСБ РФ, ф. 2, оп. 11, спр. 896, арк. 77-78.

про стан літератури того часу, розміри гонорарів письменників за “замовні” твори, а також документи міжособистісної комунікації та автокомунікативні. Інтерес має зокрема фонд О.П. Довженка (ф. 2082), закритий для дослідників до 2002 р.

Непряме відношення до проблеми голоду в Україні мають деякі фонди, що зберігаються в Російському державному військово-му архіві. Йдеться, наприклад, про постанову РНК РСФСР “Про організацію червоноармійських колгоспів” від 17 травня 1931 р. (гриф “секретно”) та документи, пов’язані зі створенням таких колгоспів.

Документи, що містять інформацію про Голодомор в Україні, зберігаються також і в регіональних архівах. У Державному архіві Свердловської області відкриті відомості про примусову мобілізацію селян для роботи по спорудженню перших новобудов сталінських п’ятирічок: Магнітбуду, Уралвугілля, Уралбудіндустрії, Пермтранслісу, Уралмашбуд, Хімбуду та ін. Серед 500 тис. спецпереселенців на початку лютого 1932 р. на Уралі опинилися й українці (переважно з Кубані). Для того, щоб вижити, вони мали виконувати норму: 2 – 2,5 кубометри заготовленого в день лісу. За це працівник отримував хліб на 90% з тирси. За невиконання норм виробітку їх позбавляли або зменшували до 75% щоденну норму харчів. Як свідчать документи, фізичні тортури посилювалися моральними.

Центр документації новітньої історії Воронезької області зберігає достатню кількість документів про голод у районах, які зараз перебувають у складі Російської Федерації.

Серед фондів Центру документації новітньої історії Краснодарського краю на тлі задовільної збереженості документів за 1937 – 1991 роки відзначаються прогалини особливо за 1930-ті та 1941 – 1945 роки. Однак серед розсекречених після 1991 р. документів Центру збереглися протоколи і стенограми партійних конференцій, пленумів з питань проведення колективізації, масового розкуркулювання, виселення кубанських станиць на початку 1930-х рр. (ф. 1 Кубано-Чорноморського обкому).

В межах стислого огляду докладно висвітлити склад і зміст усіх згаданих фондів неможливо. Вони потребують проведення систематичної цілеспрямованої пошукової роботи, яка б мала завершення у формі спеціального анотованого довідника. Принагідно можна говорити і про потребу створення зведеного довідника про склад і зміст архівних фондів, які містять інформацію про Голодомор. Такий довідник має акумулювати відомості з архівів різних країн. У зв’язку з широкими географічними межами та великими обсягами інформації для вирішення цього завдання потрібні зусилля не одного дослідника, а спеціально утвореної групи.

Потреба в тематичному архівному довіднику зумовлена як станом громадської думки щодо визнання Голодомору геноцидом, так і наявністю в українській та зарубіжній історіографії полярних інтерпретацій історичних джерел до вивчення цієї проблеми. Вже стало історичним фактом визнання парламентами 10 країн (США, Канада, Естонія, Аргентина, Австралія, Угорщина, Литва, Грузія, Польща) Голодомору 1932 – 1933 рр. актом геноциду проти українського народу та ухвалення в листопаді 2006 р. Верховною Радою України закону “Про Голодомор 1932 – 1933 років в Україні”. Однак активізація громадської думки щодо оцінок Голодомору в Україні має обернений ефект, виражений у політизації проблеми та протилежних підходах до інтерпретації документної інформації. Важко не погодитися з висновком відомого українського ученого В. Марочка про наявність в історіографії Голодомору “концептуального розмаїття думок та інтерпретацій”⁴¹. Якщо в оцінці колективізації, розкуркулення, хлібозаготівельних кампаній, депортацій і репресій серед селянства як основних економічних чинників голоду особливих розходжень немає, то щодо політичних чинників позиції учених різні: від цілеспрямованого винищення українців комуністичним режимом до нівелювання української трагедії, “розмиття” її серед інших республік. Узагальненням російського погляду на проблему Голодомору в Україні є одна з останніх публікацій в журналі *Родина* (2007, № 1) к.і.н. А. Марчукова з промовистою назвою “Операція “Голодомор””. Намагаючись довести, що “Голодомор – это идеологическая концепция, мощный инструмент воздействия на массовое сознание”⁴², маловідомий автор робить висновок: “Никаких серьезных аргументов в пользу концепции “Голодомора” как “геноцида” не имеется”⁴³.

Саме для того, щоб дати допитливим дослідникам інструмент пошуку першоджерел задля можливості знайти істину, вважаємо нагальною потребою створення згаданого архівного довідника.

⁴¹ В. І. Марочко. “Сучасна зарубіжна історіографія голоду 1932 – 1933 рр. в Україні: нова чи стара інтерпретація?”, *Український історичний журнал*, 2006, № 3 (468), с. 195.

⁴² А. Марчуков. “Операція “Голодомор””, *Родина*, 2007, №1, с. 60. Пер.: “Голодомор – це ідеологічна концепція, могутній інструмент впливу на масову свідомість”.

⁴³ Там само, с. 66. “Ніяких серйозних аргументів на користь концепції “Голодомору” як геноциду немає”.

РУСЛАН ПИРИГ

Інститут історії України НАН України

Київ

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ГОЛОДОМОРУ 1932 – 1933 РОКІВ В УКРАЇНІ: АРХЕОГРАФІЧНИЙ СЕГМЕНТ

Однією з провідних проблем української історіографії доби незалежності залишається Голодомор 1932 – 1933 років. За останніми підрахунками бібліографів цій темі присвячено понад 12 тис. публікацій¹. Таке динамічне просування у розкритті раніше абсолютно табуїзованої сторінки минулого українського народу стало можливим лише в умовах державної самостійності, демократизації духовного життя, іманентної потреби суспільства знати історичну правду. Іншим важливим чинником цього процесу стали відкриття архівів, виявлення нової документної інформації, збирання свідчень очевидців трагедії. Все це склало досить поважну історико-джерельну базу вивчення надзвичайно складної у науковому, болісної в морально-психологічному і дражливої в політичному аспектах проблеми.

Ухвалення Верховною Радою України Закону України “Про Голодомор 1932 – 1933 років в Україні” та реалізація Указу Президента України “Про заходи у зв’язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932 – 1933 років в Україні”² дали потужний імпульс науково-дослідницькій, публікаторській, просвітницькій роботі по висвітленню однієї з найбільших соціогуманітарних катастроф ХХ століття.

Розвиток наукової думки з проблем Голодомору, суспільне усвідомлення масштабів і наслідків трагедії, поступове сприйняття її світовою спільнотою значною мірою детерміновані станом джерельної бази, зокрема її актуалізованої частини. Адже саме архео-

¹ *Голодомор в Україні 1932 – 1933 рр. Бібліографічний покажчик*. Упоряд. А. Бур’ян, І. Реқун. Одеса, Львів, 2001. У даний час готується друге видання покажчика, який охоплює тематичні публікації з 2001 по 2007 рр.

² Закон України “Про Голодомор 1932 – 1933 рр. в Україні” від 28 листопада 2006 р.; Указ Президента України “Про заходи у зв’язку з 75-роковинами Голодомору 1932 – 1933 рр. в Україні” від 28 березня 2007 р.

графічний фонд теми є найбільш доступним, зручним і мобільним для користувача, незалежно від того чи це професійний дослідник чи пересічний читач.

Активізація останнім часом документальних публікацій про Голодомор спонукає до наукової аналізи всього тематичного комплексу оприлюднених архівних матеріалів. Така потреба, на наш погляд, обумовлена необхідністю:

– по-перше, визначення евристичного потенціалу Національного архівного фонду у фактологічному забезпеченні дослідження теми;

– по-друге, з'ясування інформаційних можливостей джерел зарубіжних архівосховищ для поповнення тематичного археографічного доробку;

– по-третє, виявлення найсуттєвіших джерелознавчих прогалин, заповнення яких буде сприяти всебічному висвітленню проблеми.

І нарешті – необхідністю скласти уявлення про перспективи публікації джерел з теми Голодомору початку 1930-х років в Україні. Слід відзначити, що розгляд змістово-тематичного складу документів та свідчень очевидців голоду зробила відомий дослідник теми О. Веселова³. Предметом її аналізу стали лише українські збірники і поза увагою лишилися зарубіжні тематичні документальні видання. Деякі міркування з цієї проблеми довелось вже висловлювати й авторів даної публікації⁴.

Аксіоматичним є твердження, що опубліковані документи і матеріали стали одним з найважливіших сегментів усього розлогого комплексу джерел з історії Голодомору 1932 – 1933 років в Україні. Видання архівних документів можна з певною долею умовності поділити на кілька груп. Перша – це збірники загальноукраїнського рівня. Друга – регіональні документальні видання. І третя – зарубіжні публікації з теми. Документальні публікації першої групи представлені невеликою кількістю збірників. Справжній прорив інформаційної бльокади щодо теми голоду був зроблений ще у 1990 р. виходом книги *Голод 1932 – 1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів*⁵ (248 документів). Її видання стало свідченням відходу тодішнього керівництва ЦК

³ О. Веселова. “Українські збірники документів і матеріалів з питань голодомору”, *Голод 1932 – 1933 років в Україні: причини і наслідки*. Київ, 2003, с. 50-72.

⁴ Р. Пиріг. “Документи Державного політичного управління УСРР як джерело з історії голодомору 1932 – 1933 рр.”, *Голодомор 1932 – 1933 років як величезна трагедія українського народу*. Київ, 2003, с. 52-57; Його ж. “Публікація джерел з історії голоду 1932 – 1933 років в Україні: стан, проблеми, перспективи”, *Голодомори в Україні: геноцид і опір*. Київ, 2005, с. 34-41.

⁵ *Голод 1932 – 1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів*. Упоряд. Р. Пиріг (керівник), А. Кентій, Л. Комарова та інші. Київ, 1990.

Компартії України від тотального замовчування і заперечення голоду дб спроби дати цьому явищу політичну оцінку.

Початок тому складному процесові був покладений у грудні 1987 р., коли у доповіді В. Щербицького про 60-річчя радянської влади на Україні прозвучало вимушене визнання голоду 1930-х рр. Зрозуміло, що зроблено це було під тиском демократизації суспільного життя, посиленого інтересу до історичного минулого, іманентної потреби знати правду про нього. Однак Політбюро ЦК КП України потрібно було ще два роки, щоб у січні 1990 р. ухвалити постанову “Про голод 1932 – 1933 років на Україні та публікацію пов’язаних з ним архівних документів”⁶. Безумовно, з погляду сьогодення очевидна обмеженість тогочасних оцінок голоду, намагання втиснути їх в концептуальну формулу “відступу від ленінських принципів кооперування селянства”.

І все ж надзвичайно важливим було саме визнання компартійним керівництвом голоду 1932 – 1933 років справжньою трагедією народу, яка була спричинена злочинним курсом Сталіна та його найближчого оточення (Молотов, Каганович) щодо селянства. Містив документ і засудження безпринципної політики керівництва республіки (Косіор, Чубар) у проведенні хлібозаготівель. ЦК відмежувався від насильницьких методів вирішення проблем суспільного розвитку.

За ухвалою ЦК повинно було здійснене видання наукових статей та архівних документів про голод 1932 – 1933 років. При цьому статті розглядалися як своєрідний ключ до сприйняття вражаючих матеріалів про страхіття голоду. Певне цільове призначення мала й вступна редакційна стаття, у якій була дана загальна типологічна характеристика вміщених документів та зроблений принципний висновок: “Вся сукупність документів не дає підстав для висновку про те, що ця трагедія була заздалегідь спланованою антиукраїнською акцією, голодом – етноцидом”⁷. Ця теза з’явилася у ході редагування верстки після обговорення питання про вихід збірника на засіданні Політбюро. У книзі вперше були оприлюднені постанови ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, місцевих партійних і радянських органів, які розкривали політику вищого партійно-радянського керівництва щодо українського села та її реалізацію на місцях. Містилися й документи про натуральні штрафи, “чорні дошки”, припинення українізації та інші, принципове усвідомлення значущості яких прийшло до дослідників значно пізніше. Були опубліковані шокуючі матеріали про численні факти людодства і труподства. Мені довелося очолювати колектив упорядників цієї книги, і ми тоді не наважилися подати повні прізвища доведених

⁶ Там само, с. 34-41.

⁷ Там само, с. 8.

до канібалізму людей, позначивши їх лише однією заголовною буквою. Збірник вийшов невеликим накладом і відразу став раритетним. Якщо дотримуватися історичної хронології, то другою на шляху регенерації історичної пам'яті про голод була книга В. Маняка та Л. Коваленко *33-й: Голод. Народна книга – меморіал*⁸. Її вихід датований 1991 роком. Це перша масштабна публікація в Україні свідчень жертв та очевидців страшного голоду. Джерелознавче значення цього масиву людських документів неоціненне. І все ж, на наш погляд, найголовніша заслуга авторів книги у тих принципових висновках, до яких вони прийшли ще на рубежі 1980 – 1990-х років, у кваліфікації трагедії українського народу як Голодомору-геноциду⁹. Нашому суспільству знадобилося майже два десятиліття, щоб найсвідомішою частиною його репрезентантів у листопаді 2006 р. закріпити цю формулу на законодавчому рівні. Покійний В. Маняк розповідав, що під час ГКЧП, побоюючись можливого арешту, передав рукопис до Франції. Його шлях до читача виявився щасливішим за долю авторів, які невдовзі після виходу книги у світ пішли з життя. Їх творчий подвиг пізніше був поцінований Державною премією імені Т. Шевченка.

У 1992 р. побачив світ наступний збірник *Колективізація і голод на Україні. 1929 – 1933*¹⁰ (403 документи). Для його підготовки були використані в основному фонди Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. Це зумовило лише внутрішньо-український рівень репрезентованих документів. Однак, у порівнянні з попереднім збірником, він мав і певні відмінності. Насамперед, це більш широкі хронологічні межі, які давали можливість розкриття передумов голоду – колективізації, нищення селянського укладу життя, деградації сільгоспвиробництва тощо.

Поряд з документами вищих органів виконавчої влади – Раднаркому, Наркомзему, Укрколгоспцентру подані численні документальні свідчення діяльності обласних та районних ланок по реалізації політичної лінії, диктованої московським партійним центром. Особливістю збірника стала велика кількість людських документів – листів, заяв, прохань, скарг. Упорядники виконали велику пошукову роботу, відстеживши результати майже по кожному з них. Вони підтвердили марність надій і сподівань тисяч селян на допомогу радянської влади та більшовицьких вождів. Слід відзначити високий археографічний рівень видання.

⁸ 33-й: Голод. Народна книга меморіал. Укладачі: Л. Коваленко, В. Маняк. Київ, 1991.

⁹ Там само, с. 17.

¹⁰ *Колективізація і голод на Україні. 1929 – 1930 рр.* Упоряд. Г. Михайличенко, Є. Шаталіна. Київ, 1992.

Не буде перебільшенням стверджувати, що ці фундаментальні збірники документів і матеріалів на тривалий час склали те джерельно-інформаційне поле, на якому базувалися й перші фахові дослідження з теми, і просвітницькі заходи, і політичні акції.

Майже не поміченим залишився вихід у світ 1998 р. підготовленого в Інституті української археографії та джерелознавства невеликого збірника документів *Упокорення голодом*¹¹. Це пояснюється незначним накладом книги, тогочасною необов'язковістю розсилки примірника до бібліотек та наукових установ. У той же час це перший і єдиний збірник джерел іноземного походження про український Голодомор. Зокрема, це документи з архівної колекції НТШ у Львові, аналітично-інформаційні матеріали дипломатичних установ в УСРР, публікації зарубіжної преси та ін. Вперше в Україні частково були оприлюднені документи слухань комісії Конгресу США та Міжнародної комісії з розслідування голоду 1932 – 1933 рр.

З певною долею умовности до ряду аналізованих нами видань можна віднести й літературно-публіцистичну *Чорну книгу України*¹². Серед широчезного діапазону трагічних сторінок буття українського народу в ній є розділ “Національна катастрофа України (голодомор 30-х)”. Він репрезентований кількома десятками тематичних документів. Їх походження та автентичність не ідентифіковані через відсутність будь-яких даних. Окремі документи ЦК КП(б)У публікувалися раніше.

2001 року вийшла книга *Командири великого голоду: поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ 1932 – 1933 рр.*¹³ Органічне поєднання дослідницького і документального матеріалу позначене суттєвим приростом знань з технології творення голоду. Насамперед, це визначається унікальним характером документів Політбюро ЦК ВКП(б), які через Архів Президента Російської Федерації дійшли до Російського державного архіву соціально-політичної історії і стали доступні дослідникам. Прикметною рисою цих документів є можливість персоніфікації участі в людиновбивстві голодом провідних постатей тодішнього верховного більшовицького істеблішменту – В. Молотова та Л. Кагановича. Щоденникові записи їх експедицій в Україну і на Північний Кавказ важливі й для виявлення спільних ознак перебігу Голодомору в цих регіонах. Укладачі вперше в українській археографічній практиці подали не тільки іменний, але й ґрунтов-

¹¹ *Упокорення голодом. Збірник документів*. Упоряд. М. Мухіна. Київ, 1993.

¹² *Чорна книга України. Збірник документів, архівних матеріалів, листів, доповідей, статей, досліджень, есе*. Упоряд. Ф. Зубанич. Київ, 1998.

¹³ *Командири великого голоду: поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932 – 1933 рр.* Ред. В. Васильєв та Ю. Шаповал. Київ, 2001.

ний біографічний показчик провідних посадовців того часу.

Важливим імперативним чинником хлібозаготівельної політики більшовицького керівництва були потужні експортні поставки продовольства у зарубіжні країни. 2006 рік позначений виходом збірника *Український хліб на експорт: 1932 – 1933* (214 документів)¹⁴. Копітка пошукова робота в російських і українських архівах дозволила упорядникам виявити і подати надзвичайно важливі інформативні матеріали стосовно експорту українського хліба в роки, коли мільйони наших співвітчизників умирили голодною смертю. Ці документи важливі не тільки з точки зору усвідомлення ролі вивезення хліба в творенні Голодомору, але й для пояснення позиції провідних світових держав щодо злочинної внутрішньої політики керівництва СРСР.

Не дивлячись на відносну тематичну вузькість, автори зуміли показати експорт українського хліба в загальному контексті реалізації заготівельної політики, вирішення продовольчих проблем внутрішнього постачання, безпосереднього зв'язку хлібного експорту з голодною смертю мільйонів українців.

У 2007 р. видана книга *Голодомор 1932 – 1933 років: документи і матеріали*¹⁵ (681 документ). Це наймасштабніший в українській едиційно-археографічній практиці збірник з цієї теми. В ньому вміщені документи з понад 20 центральних та регіональних архівосховищ України і Росії. Поряд з документами, які публікуються вперше, наприклад, 65 постанов Політбюро ЦК ВКП(б), подані матеріали, які були вже видані раніше, однак через мізерні накладки стали нині малодоступними для читача. Найбільшу інформаційну цінність становить великий масив документів та матеріалів вищого політикоутворюючого рівня (постанови політбюро ЦК ВКП(б), РНК СРСР, листування партійно-державного керівництва).

Республіканський рівень реалізації політичних рішень союзного центру найповніше представлений постановами Політбюро ЦК КП(б)У. Адже протягом 1932 – 1933 рр. воно винесло понад 650 ухвал щодо українського села. Листування високо посадовців республіки між собою та з Москвою дозволяють вирізнити їхню особисту участь у творенні трагедії українського народу.

Представлені в книзі документи подають відомості про масовий спротив політиці хлібозаготівель не лише на рівні артілей та індивідуальних господарств, але й з боку керівної районної ланки. Саме це викликало у Сталіна потребу організації показових “справ” типу Орхівської, Драбівської та інших. Водночас багато матеріалів відображають бузувірські дії щодо своїх односельців

¹⁴ *Український хліб на експорт: 1932 – 1933*. Ред. В. Сергійчук. Київ, 2006.

¹⁵ *Голодомор 1932 – 1933 років в Україні: документи і матеріали*. Упоряд. Р. Пиріг. Київ, 2007.

колгоспного та сільрадівського активу, засліпленого клясовою ненавистю до “куркуля”. Серед відомчих документів у збірнику найповніше репрезентовані матеріяли органів ДПУ. Вони одного походження, але належать до різних фондоутворювачів: одні відклялися в компартійному діловодстві, інші – нещодавно виявлені в архівосховищах СБ України. Включені до книги й документи зарубіжних консульств, що у той час працювали в УСРР, насамперед німецьких та італійських.

Активна діяльність Державного галузевого архіву СБУ по виявленню, експонуванню та публікації документів з історії Голодомору та репресій 1930-х рр. позначена виходом у 2007 р. книги *Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932 – 1933 років в Україні в документах ППУ-НКВД*¹⁶. Це науково-документальне видання, в якому вміщені статті науковців, спогади очевидців і архівні документи. Хоч останніх лише 55, однак вони складають левову частку обсягу книги. Це автентичні документи, народжені в надрах ДПУ: нормативно-правові і розпорядчі, які відбивають методи роботи чекістів; інформаційно-аналітичні про суспільно-політичні настрої селян, ідейне “забарвлення” окремих груп; статистичні дані про застосування репресій, смертність, канібалізм тощо.

У регіональному зрізі проблем Голодомору важливу інформацію містять листи та доповідні записки начальників облвідділів ДПУ. В книзі опубліковані рідкісні для тієї стражденної пори види історичних джерел – щоденники. Вони подають сприйняття трагедії Голодомору на особистісному морально-психологічному рівні, не детермінованому обмеженістю політичних оцінок сталінського режиму.

Отже, сумарна кількість документів і матеріалів у збірниках першої групи складає понад 1,5 тисячі з врахування того, що невелика частина їх продубльована. На наш погляд, вони дають достатній конкретно-історичний матеріял для висвітлення причин, перебігу та наслідків Голодомору 1932 – 1933 рр. в Україні. Хоч є окремі принципово важливі питання, на які не дає відповіді навіть уся сукупність джерел з цієї теми. Насамперед, це стосується документального підтвердження загальної кількості жертв українського Голодомору.

Друга група збірників документів – це регіональні, перш за все обласні видання. Кожна з областей, уражених цим рукотворним лихом, видала книги з даної теми. За нашими підрахунками, нині їх вже понад тридцять. Однак лише кілька збірників носять виключно документальний характер. Це книги підготовлені архівістами та істориками Вінницької, Дніпропетровської, Мико-

¹⁶ *Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932 – 1933 років в Україні в документах ППУ-НКВД*. Упоряд. В. Борисенко, В. Даниленко, С. Кокін та ін. Київ, 2007.

лаївської та Полтавської областей¹⁷. Загалом такі праці, створені спільними зусиллями місцевих науковців, архівістів, краєзнавців, журналістів, активістів громадських організацій важливі тим, що оприлюднюють документи з перебігу голоду в окремих регіонах. Їх співставлення дає можливість бачити певні особливості, місцеву специфіку народної трагедії. Серед цих книг мало суто археографічних праць. Як правило, вони носять синтетичний характер, поєднуючи різні категорії історичних джерел (документи, спогади, свідчення) з публіцистичними і, навіть, художніми творами¹⁸.

Незаперечною заслугою цих видань є як поглиблене відбиття конкретних проявів, так й складання з цієї мозаїки фактів загальної панорами нищення українського селянства. З іншого боку, не можна не бачити, що у свої сукупності вони дають накопичення важливого, проте однотипного не тільки за видовою ознакою, але й за тематично-змістовою сутністю джерельного матеріалу.

До 75-річчя Голодомору вийшло кілька тематичних регіональних видань, підготовлених істориками та архівістами Черкаської, Вінницької та Одеської областей¹⁹. Тільки перше з них повністю присвячене Голодомору 1932 – 1933 років, інші – охоплюють й голоди 1920-х та 1940-х років. Вони відображають не тільки зростий рівень професійного оволодіння знаннями з цієї складної наукової проблеми, але й свідчать про кропітку пошукову роботу, суттєве прирощення нового документального матеріалу, підвищення рівня його археографічного опрацювання.

Насамперед, це стосується збірника документів і матеріалів *Голод і голодомор на Поділлі 1920 – 1940 рр.* Відсутність ґрунтовної

¹⁷ *Голод 1932 – 1933, 1946 – 1947 рр. Вінницька область. Документи і матеріали.* Упор. Ф. Винокурова, Р. Подкур. Вінниця, 1998; *Народна трагедія: документи і матеріали про голод 1932 – 1933 років на Дніпропетровщині.* Упор. А. Голуб, Ю. Мищик, Н. Романець. Дніпропетровськ, 1993; *Миколаївщина: колективізація сільського господарства і голод (1929 – 1933).* Документи і матеріали. Миколаїв, 2000; *Колективізація сільського господарства і голод на Полтавщині. 1929 – 1933 рр. Документи і матеріали.* Полтава, 1997.

¹⁸ *Голодомор на Житомирщині. 1930 – 1934 роки. Документи і спогади.* Упоряд. Р. Кондратюк, Д. Самойлюк. Житомир, 1993; *Неоголошена війна. Спогади свідків, архівні документи та роздуми сучасника про голодомор 1932 – 1933 років.* Автор-упоряд. В. Тимофєєв. Тернопіль, 1993; *Чорні жнива. Голод 1932 – 1933 років у Валківському і Коломацькому районах Харківщини. Документи, спогади, списки померлих.* Упоряд. Т. Поліщук. Київ; Харків; Нью-Йорк; Філадельфія, 1997; *З історії голодомору 1932 – 1933 рр. на Сумщині. Нарис-огляд, перелік документів та список фондів.* Автор-упоряд. Л. Покидченко. Суми, 2002.

¹⁹ *Голодомор 1932 – 1933 років на Черкащині. Книга пам'яті в документах і спогадах.* Черкаси, 2007; *Голод та голодомор на Поділлі 1920 – 1940 рр. Збірник документів та матеріалів.* Упоряд. Р. Подкур, В. Васильєв, П. Кравченко та інші. Вінниця, 2007; *Голодомори в Україні: Одеська область. 1921 – 1923, 1932 – 1933, 1946 – 1947. Дослідження, спогади, документи.* Одеса, 2007.

загальної передмови дещо компенсується короткими вступними статтями до кожного з розділів. Важливо, що автори-упорядники цілком свідомо відрізняють голодомор 1920-х і 1940-х рр. від Голодомору 1932 – 1933 рр. Йому присвячено 65 із 227 документів. Вони досить різноманітні за типо-видовою ознакою, однак у своїй сукупності відбивають передумови та перебіг Голодомору в області. Документи супроводжуються доволі розлогими примітками. Загалом книга має сучасний науково-довідковий апарат. Очевидно на високому рівні видання позначилася участь у його підготовці групи київських науковців. Хоч велику (фактично заголовну) статтю одного з них, В. Васильєва, “Голод 1932 – 1933 рр. в Україні: новітні інтерпретації та тенденції в українській історіографії” не можна вважати органічно вписаною в структуру книги.

Збірник *Голодомор в Україні: Одеська область. 1921 – 1923, 1932 – 1933, 1946 – 1947. Дослідження. Спогади. Документи* підготовлений великим колективом архівістів та працівників відділів реєстрації цивільного стану (РАЦС). Це дійсно синтетичне видання, у якому зібрані наукові статті, спогади очевидців, матеріали до мартиролога жертв Голодомору 1932 – 1933 рр., тематичні списки фондів Держархіву області тощо. Документальний блок включає 77 матеріалів, 31 з яких стосується 1932 – 1933 рр. Незначна кількість та тематичне розмаїття не дозволяє провести їх групування. Тут низка постанов обкому КП(б)У про хлібозаготівлі, боротьбу з продажем хліба, виключення з партії “за саботаж заготівель”, про заборону масових виїздів селян з області. Певна кількість документів – інформації різних органів про факти людодіства і труподіства, зведені дані про чисельність голодуючих в окремих регіонах. Деякі з них вражають детальним описом стану по сільрадах і селах, у сім’ях. Загалом, це типовий набір документів держархіву області, утвореного ще 1932 р. Прикметною, можливо навіть піонерною рисою цього збірника є публікація списків померлих у 1932 – 1933 рр., зареєстрованих у книгах записів цивільного стану. Як відомо, цей вид документів з особового складу має передаватися до державних архівів. Безперечно, найважливішими елементами даних документів є причина, дата смерти та вік померлих. Найпоширенішим діагнозом є “виснаження”.

Слід відзначити, що одеським архівістам справді вдалося зробити якщо не сенсаційне відкриття, то досить обґрунтоване пояснення відсутності книг колишніх ЗАГСів 1932 – 1933 рр. Зберігся промовистий документ – директива Одеського облвиконкому міськрадам та виконкомам про перевірку органів ЗАГС та вилучення книг реєстрації смертності за 1933 р. по усіх без винятку сільрадах, а за 1932 р. – за особливим списком. Вони мали “таєм-

ним порядком” бути передані до виконкомів.

До складу збірника включені також списки загиблих від голоду 1932 – 1933 рр., складені за спогадами очевидців. Завершує книгу список фондів Державного архіву Одеської області з теми голоду та Голодомору. Станом на 1 жовтня 2007 р. в архіві виявлено та включено до переліків близько 25 тис. документів про Голодомор 1932 – 1933 рр.

І наприкінці огляду українських збірників не можна оминати увагою давно назріле питання про археографічну культуру документальних публікацій загалом і цієї тематичної групи зокрема. Проведений аналіз свідчить про суттєві відступи від ustalених правил публікації історичних джерел. Насамперед, це стосується відсутності чи недосконалости науково-довідкового апарату: приміток, коментарів, покажчиків, переліку скорочень тощо.

Буденним явищем став передрук опублікованих раніше документів без посилення на відповідне видання. Промовистим прикладом такої практики може служити книга *Смертю смерть подолали. Голодомор в Україні 1932 – 1933*²⁰, підготовлена до 70-річчя Голодомору за Програмою соціально значущих видань. Однією з її складових частин є тематична добірка документів. Редакційна колегія у вступній статті запевнила читачів, що “археографічне оформлення здійснено за сучасними правилами видання історичних документів”²¹. При цьому жодним словом не обмовилася, що більшість вміщених у книзі документів вже публікувалися, зокрема у збірнику *Голод 1932 – 1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів*. Особливо прикро, що упорядники подають застарілі реквізити документів, плутають назви архівних установ, до мінімуму зводять науково-довідковий апарат, вже напрацьований попередніми публікаторами.

Згаданий раніше у позитивному пляні збірник *Український хліб на експорт: 1932 – 1933* дійсно містить важливі, автентичні документи, які здебільшого оприлюднюються вперше. Попри їх потужний інформаційний потенціал, дослідникові чи пересічному читачеві скористатися ним буде дуже не просто. Адже упорядник пішов на неприпустимі порушення правил публікації документів. Збірник не містить переліку документів. Крім того, вони не мають нумерації. Відсутній список скорочень та абрєвіатур, якими пістрявляють документи.

Географічний покажчик складений у “глухому” варіанті: в ньому не вказана належність села до району чи області, а районів до областей. Не розшифровані скорочення сіл та районів, наприклад

²⁰ *Смертю смерть подолали. Голодомор в Україні 1932 – 1933*. Упоряд. Ю. Авраменко, О. Андрощук, В. Гнатюк та ін. Київ, 2003.

²¹ Там само, с. 16.

В. – (Велико-, Верхне-, Весело- ?!). Не деталізують упорядники й ступінь автентичності документів, обмежуючись лише визначеннями “оригінал” чи “копія”, в той час, коли зустрічаються копії засвідчені, незасвідчені, копії з копій тощо. Зауважмо, що серед членів редколегії цього документального видання значаться прізвища найповажніших українських археографів та архівістів.

Щодо третьої групи – зарубіжних документальних видань, то на першому місці стоять напрацювання російських науковців та архівістів. Це природно, оскільки в фондах федеральних архівів зберігається величезний масив документів щодо українських проблем, в т. ч. й початку 1930-х рр. Йдеться про здійснювані останніми роками фундаментальні багатотомні археографічні проекти *Трагедия советской деревни, Сталин и Каганович. Переписка, “Совершенно секретно”. Лубянка – Сталину о положении в стране* та інші²². Безперечно, упорядники цих видань не ставили за мету спеціальне висвітлення проблем голоду в Україні. Ці сюжети виявилися невід’ємною складовою загального контексту перебігу подій в СРСР. Про надзвичайну увагу в Москві до “української” проблематики у 1932 – 1933 рр. свідчить те, що на 69 засідання Політбюро ЦК ВКП(б) тільки у прямій постановці було розглянуто 270 питань щодо України, а з них три чверті стосувалися українського села²³. Це ж саме підтверджується й листуванням між Сталіним і Кагановичем. Чимало уваги УСРР приділяло й ОДПУ. Ці документи надзвичайно важливі і промовисті, однак українському читачеві вони майже недоступні через малі накладки. Наприклад, збірник *Трагедия советской деревни* виданий накладом в 1 тис. примірників. Тому репродукція частини цих документів в українських виданнях нам видається цілком вмотивованою.

Ще менш доступними для українського читача є документи з історії Голодомору, видані в інших країнах. Як правило, це інформаційно-аналітичні матеріали консульських установ в Україні, архівні документи, коментарі науковців. Окремі з них були перекладені українською і ввійшли до вже згаданих збірників документів²⁴.

²² *Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939. Документы и материалы в 5 томах, Т. 3. Конец 1930 – 1933. Сост. В. Данилов, И. Зеленин, В. Кондрашин и др. Москва, 2001; “Совершенно секретно”. Лубянка – Сталину о положении в стране (1922 – 1934 гг.). Ред.-сост. Г. Севостьянов. Т. 1-4. Москва, 2001; Сталин и Каганович. Переписка. 1931 – 1936. Сост. О. Хлевнюк, Р. Дэвис, Л. Кошелева и др. Москва, 2001.*

²³ Підраховано автором за виданням *Политбюро ЦК РКП(б)-ВКП(б). 1919 – 1952. Каталог. В трех томах, Т. II, 1930 – 1939. Москва, 2001.*

²⁴ *Lettere da Kharkov. La carestia in Ukraina e nel Caucaso del Nord nei rapporti dei diplomatici italiani, 1932 – 1933. A cura di Andrea Grariozi. Torino, 1991; Der ukrainische Hunger-Holocaust: Stalins verschwiegener Völkermord 1932/33 an Millionen*

Аналіз документальних публікацій з історії Голодомору 1932 – 1933 рр. в Україні дозволяє зробити наступні висновки:

Археографічний доробок істориків і архівістів з теми є досить вагомим. Опубліковані архівні документи створили міцне підґрунтя для всебічного дослідження національної трагедії, в т. ч. й оцінки Голодомору як геноциду українського народу.

Евристичний потенціал Національного архівного фонду з цієї теми практично вичерпаний. Це абсолютно не означає, що всі документи опубліковані. Але основні змістово-тематичні проблеми археографічно репрезентовані, вводяться в науковий обіг, використовуються в просвітницькій роботі. Нагромадження однотипної і повторюваної інформації не дасть принципово нової якості знань.

Сподівання на заповнення інформаційних лакун у статистиці від голоду шляхом аналізу архівів органів Реєстрації актів цивільного стану навряд чи виправдаються. Адже за ті роки вони збереглися не повністю, а діагноз смерти нерідко викривлений.

Гіпотетично можна очікувати виявлення важливих для дослідження теми документів у федеральних архівосховищах Росії, зокрема в Архіві Президента та Центральному архіві ФСБ.

Нагальною проблемою залишається пошук документів про Голодомор в архівах західних держав, чії дипломатичні установи та спеціалісти працювали в тогочасній УСРР. Реакція зарубіжного українства на трагедію Голодомору також має бути представлена більш повно в сучасних документальних публікаціях.

Українські історики і архівісти мають взяти участь у масштабному археографічному проєкті “Голод 1932 – 1933 років в СРСР”, виходячи з власних концептуальних підходів до оцінки Голодомору в Україні.

Настійна потреба поширення знань про трагедію українського народу серед світової спільноти потребує нового формату подачі історичних джерел. Сучасні напрацювання археографів дозволяють зробити це у змістовній, лаконічній і виразній формі.

Підвищення археографічної культури сучасних публікацій джерел є іманентною потребою розвитку історичної науки. Однак, з жалем мусимо констатувати, що у цій сфері ми досі й не змогли виробити кодифіковані археографічні норми, а тому й послуговуємося стандартами радянської доби або будь-які ігноруємо.

ukrainischen Bauern im Spiegel geheimgehaltener Anten d. dt. Aus wartigen Amtes. Hrsg. u. eingeleitet von D. Zlepko. Bonn, 1988; *Famine-Genocide in Ukraine, 1932 – 1933: Western Archives, Testimonies and New Reserch*, edited by Wsewolod W. Isajiw. Toronto, 2003.

ПЕТРО БРИЦЬКИЙ

Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича
Чернівці

ГОЛОДОМОР В УКРАЇНІ У ХХ СТОЛІТТІ – ТЯЖКИЙ ЗЛОЧИН ПРОТИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Сьогодні людська свідомість важко сприймає повідомлення про те, що впродовж 26 років ХХ століття український народ пережив три голоди: 1921 – 1923, 1932 – 1933 і 1946 – 1947 років, один з яких (1932 – 1933 рр.) за своєю масовістю жертв кваліфікується як Голодомор і геноцид. І це на найбільш родючих землях світу, які становлять 27% світового чорнозему. Як могло таке статися в Україні, де переважаючим населенням, а саме 87%, на період першого голоду були селяни? І це в державі, на чолі якої стояла партія, що проголосила соціалізм, метою якого було якомога повне задоволення зростаючих матеріальних і духовних потреб народу... Як же так сталося, що ця партія обіцяла привести селян до світлого комуністичного майбутнього, а привела до кріпацтва? Свого часу американський письменник Марк Твен стверджував, що немає нічого більш злочинного, ніж те, коли брехня подається під виглядом благодійності.

Отже, розглянемо, як здійснювалися на практиці офіційно проголошені більшовицькою партією постулати “Земля – селянам!”, “Від кожного – за здібностями, кожному – за працею!”.

ПЕРШИЙ ГОЛОД У РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ НА ШЛЯХУ ДО СОЦІЯЛІЗМУ (1921 – 1923 рр.)

Моє покоління мало що знало про голод в Україні у 20-х роках минулого століття, бо в шкільних і вузівських підручниках стверджувалося тільки про голод на Поволжі. А про те, що в Україні голодувало населення п’яти губерній повністю (Запорізької, Донецької, Катеринославської, Миколаївської, Одеської) та окремих повітів ще трьох губерній (Полтавської, Харківської, Кременчуцької), не згадувалося зовсім.

Голод на Поволжі був у центрі уваги, і тому голод в Україні відійшов на другий план, про нього мало говорили і ще менше писа-

ли. Дотримуючись традицій продрозкладки, продовольчі органи УСРР, очолювані представниками Росії, прагнули всупереч усьому викачати запляновану кількість продовольства, навіть якщо це загрожувало руйнуванню сільськогосподарського виробництва. В Поволжя направлялося дві третини всього зібраного в селян України зерна. І це в період, коли самі українські селяни голодували. Зокрема, в Одеській губернії голодувала чверть населення, а 58 вагонів продовольства було відправлено в Поволжя¹.

Основними причинами голоду 1921 – 1923 рр. були наступні: 1. Чотирирічна Перша світова війна і трирічна громадянська війна, воєнні дії яких в основному відбувалися на території України, завдали величезної шкоди її економіці в цілому і сільськогосподарському виробництву зокрема. 2. Значної розрухи сільському господарству завдала продовольча розкладка, яка здійснювалася в Україні в 1919 – 1920 роках. Це була своєрідна форма викачування продовольства в селян жорстокими насильницькими методами, яка привела до розорення селянських господарств і зубожіння селян. Одним із наслідків продрозкладки було скорочення посівних площ через відсутність насінневого фонду, різке зниження поголів'я робочих коней і незацікавленість самих селян у розширенні посівних площ, оскільки абсолютну більшість врожаю у них забирали за безцінь. 3. У 1921 р. південь України, Поволжя і Північний Кавказ охопила дуже сильна посуха і ці райони дуже постраждали від неврожаю. Але при рівномірному розподілі продовольства між селянами цих регіонів можна було уникнути голоду. Боячись невиконання пляну хлібозаготівель, встановленого московським центром, якщо буде заміна продрозкладки продподатком, пленум ЦК КП(б)У виносить рішення (27 лютого 1921 р.) про те, щоб стосовно України визнати цей проєкт неприйнятним. А 22 березня 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалює постанову з приводу продовольчого податку, щоб його не вводити і продрозкладку не відмінювати. Отже, в Україні вона зберігалася аж до нового врожаю, що надзвичайно ускладнило становище українських селян, особливо голодуючих губерній. Саме ця остання, третя причина, викликана політичним рішенням більшовицької партії, була найбільш згубною для голодуючих українських селян.

На початку травня 1921 р. надходить телефонограма секретаря ЦК РКП(б) В. Молотова: “Зобов’язати український ЦК і Укрнаркомпрод під персональну відповідальність тт. Раковського і Владимирова відправити в розпорядження Наркомпроду РРФСР протягом травня не менше 40 маршрутів (ешелонів. – П.Б.), переважно з хлібом”.

¹ Центральний державний архів Вищих органів влади та управління України (далі: ЦДАВО України), ф.1, оп. 2, спр. 897, арк. 177-183.

Відповідно до неї, 10 травня політбюро ЦК КП(б)У ухвалює постанову, щоб “Директиви”, дані ЦК РКП, терміново прийняти до виконання і зобов’язати Одесу відвантажувати щоденно 30 вагонів, а військовому командуванню пропонувати надавати всіляке сприяння при проведенні продрозкладки. Одночасно пропонується заступнику командуючого військами України і Криму Авксент’євському надати військову збройну силу для прискореного вивезення цукру. Як бачимо, вже збройних загонів для вивезення продовольства з України не вистачало, а тому залучали до цього війська².

Московський центр продовжує безперервно тормосити уряд України щодо збільшення хлібозаготівель. Улітку 1921 р. йшла дискусія щодо очікуваного майбутнього врожаю в Україні у 1921 році. Центральне статистичне управління РРФСР за своєю обчислювальною методикою встановило, що в Україні нібито буде врожай у 633 млн. пудів³. Дані Центрального статистичного бюро УСРР вказували кількість у 276,6 млн. пудів⁴. На основі перших показників (ЦСУ РРФСР) голова Раднаркому РРФСР В. Ленін зробив у липні 1921 р. “калькуляцію” ще не зібраного врожаю в Україні. З цього приводу він підготував записку про те, що “урожай в Україні приблизно визначають у 550-650 млн. пудів. Віднімаючи 150 мільйонів пудів на засів і 300... на годівлю сім’ї і худоби, маємо остачу... в середньому 150 мільйонів пудів. Якщо поставити на Україну армію з голодних губерній, цю остачу можна було б зібрати (податком + товарообміном + окремими реквизиціями з багатих на допомогу голодним) *повністю*” (виділено В. Леніним. – П. Б.)⁵.

Виходячи з вимог московського центру, політбюро ЦК КП(б)У 4 липня 1921 р. на своєму засіданні розглядає питання про посилення продовольчої заготівлі й ухвалює постанову: “б. а) В принципі визнати доцільним застосування виїзних сесій Ревтрибуналу в найбільш ударних місцях для засудження окремих господарів, які не виконали розкладки, запропонувавши Наркомпроду узгодити з військовим командуванням питання про забезпечення трибуналів достатньою збройною силою. б) Затвердити як репресивний захід стягнення з тих, що не виконали продрозкладки, товарного

² Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі: ЦДАГО України), ф. 1, оп. 6, спр. 13, арк. 93.

³ *Сборник статистических сведений по Союзу ССР. 1918 – 1923. За пять лет работы ЦСУ.* Москва, 1924, т. 18, с. 131.

⁴ *Год борьбы с голодом. Через делегатов VII Всеукраинского съезда советов всем трудящимся: Отчет Центральной комиссии по борьбе с последствиями голода при ВУЦИКе.* Харьков, 1923, с. 78.

⁵ В.І. Ленін. *Повне збір. тв.*, т. 44, с. 63.

чи грошового еквіваленту за роздрібними цінами”⁶. І останнім пунктом про посилення відправки хліба на Північ, згідно з телеграмою Леніна, фіксується кількість вагонів, які обов’язково мають відвантажити Київ, Полтава, Кременчук, Запоріжжя, Миколаїв, Одеса, Чернігів.

Вищезазначене свідчить, по-перше, про те, якими методами провадилася хлібозаготівля в Україні. В РРФСР з березня 1921 р. продрозкладка була замінена продподатком, а в Україні цю заміну відклали до нового урожаю і здійснювали реквізицію зерна та інших продуктів за допомогою збройної сили. По-друге, викачували хліб навіть з голодуючих губерній “на допомогу Півночі”.

В той же час восени 1921 р. потерпілі від посухи губернії Росії були звільнені від продовольчого податку. Вони дістали насіннєву, продовольчу і фуражну допомогу в т. ч. і від УСРР. Отримували вони також допомогу і від міжнародних організацій, зокрема від Американської адміністрації допомоги (АРА).

А про те, що в Україні голодувало населення 5-ти губерній, замовчувалося. Їм не тільки не надавалася допомога, але ці губернії змушували до виконання пляну заготівлі продовольства. На політбюро ЦК КП(б)У 4 серпня 1921 р. було ухвалено, щоб губкоми розрізняли заклик до боротьби з голодом у Росії від боротьби з неврожаєм в Україні, де допомога може бути надана своїми повітовими чи губерньськими засобами⁷.

Голод у південних губернях України у другій половині 1921 і першій половині 1922 рр. був спричинений надмірним викачуванням хліба за межі республіки. У цей час на більшості засідань політбюро ЦК КП(б)У постійно розглядається питання про заготівлю зерна і відправку його до Росії. 3 вересня 1921 р. на засіданні на пропозицію члена колегії Наркомпроду РРФСР Фрумкіна ухвалюють постанову про те, що “Україна зобов’язана дати Росії як мінімум 30 млн. пудів, навіть на шкоду власному постачанню”⁸. З цього видно, що й республіканське керівництво не дбало про свій народ.

Заготівля хліба в Україні провадилася із застосуванням грубого насильства, масових репресій та грабежів хатніх речей, що викликало незадоволення й опір, навіть збройний, селян. Жорстока, масова збройна боротьба селян проти продовольчого грабежу і репресій продовжувалася аж до 1924 року. В. Ленін ще на початку 1921 року пропонував одним із заходів боротьби з опором українських селян і з голодом на Поволжі мобілізувати на цій території “молодь до армії у кількості до 500 тисяч багнетів” і “розташувати

⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 17, арк. 6, 7, 9.

⁷ Там само, оп. 6, спр. 17, арк. 35 зв., 40 зв.

⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 7, арк. 51-51 зв.

їх на Україні, щоб вони допомогли посилити продроботу будучи сугобо зацікавлені в ній, особливо ясно усвідомлюючи і відчуваючи несправедливість *ненажерливості багатих селян на Україні*⁹ (виділення наше. – П. Б.). Ось так “вождь світового пролетаріату” висловлювався про голодуючих селян України, від яких останнє збіжжя забирали для допомоги голодуючим Поволжя. “Пусть у них откормятся красноармейцы”, – повчав він. Правда, його пропозиція не була реалізована.

Про посилення продовольчих загонів для викачування хліба військовими частинами В. Ленін наголошує неодноразово. 12 серпня 1921 р. Ленін у телефонній розмові з наркомом продовольства УСРР М. Владимировим (М. Штейнфінкель) висловив міркування, що для допомоги успішній хлібозаготівлі потрібні військові частини з тим, щоб ці військові частини розміщувалися в селах, одержували посилене харчування за рахунок місцевих селян, поки не буде виконана хлібоздача¹⁰. Водночас 12 серпня 1921 р. ухвалюється постанова Ради Праці й Оборони РРФСР за його підписом про застосування надзвичайних заходів при вилученні продподатку. У ній вимагається при перших же ознаках протидії збору продподатку або його затримці застосовувати рішучі заходи примусового характеру, вводити військові частини в ті села і волості, де чинять опір, і направляти туди виїзні сесії ревтрибуналів, суворо караючи непокірних. Другим пунктом зазначається, що при введенні військових частин у села їх продовольче постачання покладається на сільські общини “в повній нормі бойового пайка” до тих пір, поки не буде зданий продподаток¹¹.

Про насильницький, грабіжницький метод збирання (фактично забирання) в селян зерна чітко показано у повідомленні уповноваженого Реввійськради Республіки, командуючого збройними силами України і Криму й водночас заступника Голови Раднаркому УСРР М.В. Фрунзе. 19 березня 1922 р., коли вже почалася посівна кампанія, а в селян все ще витрясали залишки зерна, він сповіщає, що в Балтському повіті Подільської губернії стан посівної кампанії викликає тривогу, оскільки не вистачає зерна для проведення посіву згідно з пляном, а “продподаток збирається відкритою силою. Війська оточують село і обходять кожний дім”. Стягування недібраного продподатку приведе до зриву посівкампанії, робить висновок М. Фрунзе, а тому, на його думку, це питання треба тер-

⁹ О.М. Веселова, В.І. Марочко, О.М. Мовчан. *Голодомори в Україні, 1921 – 1923, 1932 – 1933, 1946 – 1947: Злочин проти народу*, 2-ге вид., допов. Київ; Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць, 2000, с. 30. (Далі: О.М. Веселова, В.І. Марочко, О.М. Мовчан. *Голодомори в Україні...*).

¹⁰ Там само, с. 31.

¹¹ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 116, арк. 5.

міново вирішувати¹².

Отже, новою економічною політикою (непом) більшовицької партії в Україні й не запахло в 1921 р. Розгадка цього криється в листі В. Леніна до свого заступника Л. Каменєва від 3 березня 1922 р., в якому він писав: “Величезна помилка думати, що неп поклав кінець теророві. Ми ще повернемося до терору і терору економічного”¹³. Такий терор в Україні і настав у 1921 р.

Для того, щоб задовольнити Поволжя у продовольстві, треба було 80 млн. пудів хліба. Ця кількість була розкладена на всі губернії України (їх було тоді 12), а в середині губерній на кожну волость по одному вагону (1000 пудів), як підкреслювалося, до ситих губерній прикріплювалися голодні. І це відбувалося в той час, коли в Україні серед цих “ситих” губерній населення п’яти губерній повністю і ряду повітів інших губерній голодувало. Так, Олександрівська губернія (Запорізька, до 1922 р. м. Запоріжжя мало назву Олександрівськ. – П. Б.) повинна була здати 8679 тис. пудів зерна, тоді коли виявилось, що весь валовий збір дорівнює 6100 тис. пудів, проте, незважаючи на дуже суворий тиск та взяття сотень заручників, вона не змогли виконати того, що вимагалось. І це при тій обставині, що, як було зафіксовано 28 січня 1922 р. у доповідній Голови Раднаркому УСРР Х. Раковського В. Леніну, в цій губернії в кінці листопада 1921 р. 300 тис. селян харчувалися сурогатами з макухи і курая (вид лободи. – П.Б.) й випадки смерті нараховувалися вже сотнями. Далі Х. Раковський повідомляє, що до 15 січня 1922 р. в Україні було зібрано (фактично насильно забрано у селян. – П. Б.) за продрозкладкою 58110 тис. пудів хліба (за уточненими даними Наркомпроду України на 1 січня загальний збір становив 63,632 тис. пудів), тоді коли по всій Росії було зібрано по продподатку 98,232 тис. пудів хліба. Тут же Х. Раковський визнає, що стосовно продовольчих і посівних потреб українських губерній український уряд “проявив злочинну недбалість”¹⁴. Він повідомляє, що Олександрівській (Запорізькій) губернії було обіцяно видавати по 90 вагонів хліба для голодуючих, але за 3 місяці (листопад, грудень, січень) отримано лише 44 вагони. Це сталося тому, стверджує Х. Раковський, що, в першу чергу, поставки хліба йшли в радянську Росію і Донбас. Навіть усі прибутки від індивідуальних посилок, які посилалися з Америки в Україну для різних осіб, йшли по лінії Американської адміністрації допомоги винятково для голодуючих селян Поволжя. “Але надалі, – пише Х. Раковський, – закривати очі перед страхіттями голоду в українських губерніях, перед нечуваною там загибеллю худоби, перед

¹² ЦДАВО України, ф. 3040, оп. 1, спр. 241, арк. 42 зв.

¹³ В.І. Ленін. *Повне зібр. тв.*, Т. 44, с. 412.

¹⁴ ЦДАГО України, ф.1, оп. 20, спр. 981, арк. 1-9.

лютуючим тифом ми не можемо...”¹⁵.

Урвався терпець і голові Всеукраїнського Виконавчого Комітету (ВУЦВК) Рад П.І. Петровському, який 16 травня 1922 р. в листі до Центральної комісії допомоги голодуючим РРФСР написав про те, що в Росії наступив перелом з голодом у кращий бік, “а в Україні – навпаки. Херсонські страхиття продажу людського м’яса поширюються... Йде вимирання робітників великої індустрії -- в Херсоні, Миколаєві, Маріуполі, Нікополі, Таганрозі”. Він запропонував заборонити вивезення наркомпродівських вантажів у Москву і залишити ресурси компроду (комісаріату продовольства. – П. Б.) Україні.

24 травня Г.І. Петровський пише лист до голови Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету РРФСР М.І. Калініна, в якому повідомляє про масштаби голоду в Україні і про неможливість у зв’язку з цим надання продовольчої допомоги Поволжю. “За даними на 1 травня, – пише він, – в п’яти губерніях України: Донецькій, Запорізькій, Катеринославській, Миколаївській і Одеській нараховується 3,709,556 голодуючих, що складає 35% всього населення цих губерній, а в Запорізькій – 75%. Близько 40% всього голодуючого населення складають діти. Кількість потребуючих допомоги досягає в Україні 6600 тис. чоловік”. У той же час, зазначає далі Г.І. Петровський, з України станом на 1 травня 1922 р. прикріпленим до неї голодуючим губерніям РСФРР було відправлено 960 вагонів продовольства – в чотири рази більше, ніж своїм голодуючим губерніям, яким надіслано всього 232 вагони¹⁶. В кінці листа Г.І. Петровський просить М.І. Калініна: 1) Про ухвалу постанови ВЦВК РРФСР про визнання голодуючими і як такими, що перебувають у важкому продовольчому становищі, вищезазначені губернії...; 2) Про збільшення коштів України для надання допомоги голодуючим і для боротьби з епідеміями. Г.І. Петровський повідомив також М.І. Калініна про те, що “Україна надалі не вважає можливим відправляти в Поволжя продовольство, яке збирається в межах України, і змушена вживати його цілком для допомоги голодуючим України, виділяючи 10% для відправки в Крим”¹⁷.

Про жахливе становище у вищезазначених губерніях, про яке повідомив Г.І. Петровський, є відомості й в інших джерелах. У роки того голоду більшовицька преса ще інколи друкувала страхитливі факти голодування населення. Так, у *Пролетарській правді* повідомлялося про голод у Запорізькій губернії наступне: “Середня кількість смертних випадків щоденно в Бердянську ста-

¹⁵ Там само.

¹⁶ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 702, арк. 49.

¹⁷ Там само.

новить число до 130. Шостого квітня 1922 р. було змобілізоване все чоловіче населення для риття ям. У першу братську могилу покладено 1749 трупів, у другу – 1,329, у третю – 1,079, і в четверту – 479 трупів. Але всіх не поховали...”¹⁸. Повідомлялося також, що на тлі голоду в Маріуполі траплялися випадки божевілля і людоїдства¹⁹.

Не зважаючи на те, що в Україні лютував голод, уряд України дав згоду надати притулок голодуючим дітям з Поволжя загальною чисельністю 80 тисяч осіб²⁰. У той же час за даними Центральної комісії по боротьбі з наслідками голоду при УЦВК у Україні в липні 1922 р. голодувало 1,800 тис. дітей, а на 6 січня 1923 р. їх стало вже 2 млн.²¹ Крім дітей, з Поволжя вже в перший рік голоду (1921) прибуло 439 тис. біженців, чим ще більше ускладнилось соціально-економічне становище в Україні²².

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що населення України, особливо сільське, на початку 20-х років ХХ ст. продовжувало жити в страхітливих злиднених умовах. До насильницького викачування продовольства методом продрозкладки, різноманітних інфекцій, безправ'я і репресій ЧК додався голод, який тривав у 1921, 1922 і 1923 роках. Він мав негативні демографічні наслідки для України. Точних даних про число жертв голоду 1921 – 1923 років немає, оскільки більшовики подібних “свідчень” не залишали. В публікаціях наводяться суперечливі цифри від 800 тисяч до 2 мільйонів осіб.

Відомий український політичний діяч, історик і публіцист Панаас Феденко, посилаючись на книгу *Про голод*, яка була надрукована завдяки старанням письменника В. Короленка в 1922 р. у Харкові, стверджує, що у ній говориться про 50% смертність серед голодуючих, а голодувало до 10 млн. чол. Якщо припустити, що померло тільки 20% голодуючих, то й це становитиме 2 мільйони²³.

Доцільно зробити підрахунок із змісту листа голови ВУЦВК Г.І. Петровського до голови ВЦВК РРФСР М.І. Калініна від 24 травня 1922 р. у пік голоду. Він повідомляє, що станом на 1 травня 1922 р. у п'яти губерніях України: Донецькій, Запорізькій, Катеринославській, Миколаївській і Одеській голодує 3,709,556 осіб,

¹⁸ *Пролетарська правда*, 1922, 9 травня.

¹⁹ *Комуніст*, 1922, №38.

²⁰ *Голод 1921 – 1923 років в Україні: Зб. документів і матеріалів* / АН України, Ін-т історії України та ін. Упоряд.: О.М. Мовчан, А.П. Огінська, Л.В. Яковлева. Відп. ред. С.В. Кульчицький. Київ: Наукова думка, 1993, с. 200.

²¹ Там само, с. 203.

²² О.М. Веселова, В.І. Марочко, О.М. Мовчан. *Голодомори в Україні...*, с. 30.

²³ П. Феденко. *Український громадський рух у ХХ ст.* Подебради, 1934, с. 134.

що становить 35% населення цих губерній (отже, всього населення в них налічується 10 млн. 600 тисяч). Адже це, за хронологією, була лише середина голоду, який продовжувався до кінця 1923 року. І крім цих губерній, в інших губерніях України голодувало ще 6 млн. 600 тис. осіб. Отже, вірогідна смертність була не менше 1,5 млн. чол.

ГОЛОДОМОР В УКРАЇНІ 1932 – 1933 РОКІВ

Великих втрат зазнав український народ у період голоду 1921 – 1923 рр., але найбільшою трагедією за всю історію для нього став Голодомор 1932 – 1933 років, здійснений диктаторським режимом Російської комуністичної партії (більшовиків) на чолі з Й. Сталіним. Дивовижним є те, що цей страшний злочин проти українського народу, фактично його геноцид, був підданий керівною верхівкою цієї ж партії суворому замовчуванню впродовж 55 років. Розповідь про нього вважалася антирадянською пропагандою, наклепом, що загрожувало тюремним ув'язненням.

Проблема нестачі продовольства в Україні виникла ще в кінці 20-х років, коли в січні 1928 р. за вимогою Сталіна, Молотова і Мікояна в Україні знову запровадили хлібозаготівлі методом продовольчої розкладки, як це було в 1918 – 1921 роках. За допомогою силових методів владі вдалося вже на 1 квітня 1928 р. викачати в селян 200 млн. пудів зерна. Загальний обсяг хлібозаготівель в УСРР у 1928 р. досяг 258,5 млн. пудів, з яких лише 72,9 млн. були використані на харчування населення республіки²⁴. Становище селян ускладнилося ще й тим, що в 1928 р. внаслідок заморозків (вимерзло понад 5 млн. гектарів озимих) і посухи степові райони України постраждали від неврожаю, а тому вже з літа голодувало до 3-х мільйонів людей²⁵.

Незважаючи на насильницькі методи хлібозаготівлі, вона не досягла запланованих обсягів. Тоді було вирішено прискорено колективізувати сільськогосподарське виробництво. Масова примусова колективізація селян, насильницьке “розкуркулення” (фактично розорення заможних селян) не поліпшили хлібозаготівлю, а навпаки, призвели до зниження валового збору зерна й зменшення іншої сільськогосподарської продукції, передусім м'яса і молока. Становище селян ще більше погіршилося, коли було заборонено ринкову торгівлю хлібом, а 14 лютого 1929 р. введено карткову систему на постачання продовольством робітників і службовців.

Десятиліттями радянська історіографія стверджувала, що бідняки і середняки села виступали за організацію колгоспів, а проти

²⁴ С. Кокін. “Голодомор в Україні і ДПУ”, *Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932 – 1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД*. Київ: ВД “Стилос”, 2007, с. 66.

²⁵ Там само.

були лише заможні селяни (“куркулі”). Документи свідчать проти-лежне. Проти створення колгоспів була значна частина й бідняків, і середняків. Про це наводяться факти в “Інформаційній довідці інструктора наркомату земельних справ УСРР про антиколгоспні настрої делегатів селянської конференції на Шевченківщині” від 29 травня 1930 р. У ній він повідомляє, що було скликано позапар-тійну конференцію батраків, бідняків і середняків колгоспників і поодиноких господарств чотирьох районів – Кам’янського, Олек-сандрівського, Вільшанського та Городищенського. На конфе-ренції делегати криками перебили виступаючого й “посипались такі записки: “Нам колективізація й соціалізм не потрібні, бо все це довело нас, що ми голі, босі й годуємо воші”; “Колгоспи це не воля селян, а нове ярмо, давайте обговоримо, як його позбутися”; “Бросайте привітання й розговори про соціалізм, давайте погово-римо, як би повернути засланих” і тому подібні²⁶. Інструктор у кінці зробив висновок, що партійна організація не підготувалася як слід і вибрала “небажаних людей, підкуркульників”.

Збереглися також документи, які свідчать, що голодували та-кож і в 1931 році. Зокрема, в листі учнів школи дитячого містечка до голови ВУЦВК Г. Петровського повідомляється про недостачу їжі, сніданки бувають без хліба і мало “приварку”, через що діти погано відвідують школу і майстерні. Деякі босі й роздягнені і тому не можуть відвідувати школу.

В іншому листі заступника Наркома освіти УСРР Полоцько-го до Наркомату продовольчого постачання УСРР від 19 березня 1931 р. йдеться про катастрофічне становище установ освіти в 180 районах України, знятих з постачання за невиконання хлібозаготі-вель. Цим районам заборонено з поточних хлібозаготівель поста-чати дитячі інтернатні установи, вчителів і виділяти продукти для гарячих безкоштовних сніданків інших шкіл цих районів. Діти цих установ змушені тікати, чим збільшується безпритульність. Тоді ж, у березні 1931 р. з централізованого постачання була знята дитяча колонія Кам’янського району на Дніпропетровщині, де пе-ребувало 220 дітей²⁷. Як бачимо радянська влада не жаліла навіть дітей, прирікаючи їх на голодування.

Від надмірного, по суті грабіжницького, вилучення хліба страждали також колгоспи і колгоспники. Так, 25 листопада 1931 р. у листі до голови ВУЦВК Г.І. Петровського правління артілі “Незаможник” с. Тишківки Гайсинського району сповіщало про те, що плян хлібозаготівлі був виконаний ще до 26 вересня 1931 року, але плян був збільшений і, коли зерна не стало, забрали

²⁶ Колективізація і голод на Україні. 1932 – 1933. Збірник документів і матеріа-лів. 2-ге вид. Київ: Наукова думка, 1993, с. 211-212.

²⁷ Там само, с. 306-307.

картоплю, що призвело до голодування колгоспників. І правління роблять висновок, що внаслідок таких дій влади “голодна людина ... повинна загинути від голодної смерті... Краще нехай той загине, хто примушує гинути з голоду працюючу людину”²⁸. Тут же вказується ціна, за якою держава примусово вилучала хліб: за один пуд жита платили 90 коп., а в Центральному робітничому кооперативі його продавали за 45 крб. “Значить, – продовжують правління колгоспу, – щоб обміняти, то треба селянинові везти з дому 50 пудів, а в кооперації получити 1 пуд”. І завершують свого листа керівники колгоспу різким осудом існуючої влади: “Чому це так, це ж убивство, це казнь! Несчасного селянина скрізь палачі і вбивці п’ють послідню каплю крові селянської, а пишуть, що будують соціалізм. Це не будівництво, а убійство, з такою політикою соціалізму нам не збудувати”²⁹. У великій кількості листи подібного змісту надходили як до республіканських органів влади, так і до всесоюзних у Москву. В одному з листів до ЦК ВКП(б) (з Фастова) ставилося запитання, чому в Росії пуд хліба 10 крб., а в Україні – 80 крб. і його ще й немає³⁰. Ці листи засвідчують, що голодування селян в Україні почалося значно раніше 1932 року. Але це була лише прелюдія до великого Голодомору, який розпочався у 1932 році. Вже 3 квітня 1932 р. секретар Одеського обкому КП(б)У М. Майоров звертається до секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора про надання допомоги продовольством окремим районам, які перебувають у тяжкому продовольчому становищі. Так, у Новомиргородському районі, повідомляє він, у половині сіл району “діять здохлих коней, є опухлі від недоїдання. В такому стані знаходиться від 30 до 50 сімейств у кожній сільраді”. “Трупи померлих по декілька днів залишались незакопаними”³¹.

Лише 26 квітня 1932 р. С. Косіор повідомляє Й. Сталіна про тяжке матеріальне становище в південній частині степових районів України. У листі він визнає, що “були допущені серйозні помилки у визначенні пляну заготовок, і серйозні викривлення, і безглуздий натиск при проведенні заготовок...”. С. Косіор стверджує, що є окремі випадки і навіть окремі села, які голодують, але пояснює це недбалістю місцевих керівників. Він рішуче заперечує масове поширення голоду і проголошує вимогу, що “всякі розмови про “голод” на Україні треба категорично відкинути”³². І це було тоді, коли голод охоплював цілі села, райони й області. В

²⁸ Там само, с. 366.

²⁹ Там само, с. 367.

³⁰ *Голод 1932 – 1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів*. Київ: Політвидав України, 1990, с. 152. (Далі: *Голод 1932 – 1933 років...*).

³¹ *Голод 1932 – 1933 років...*, с. 144.

³² Там само, с. 148.

той же час йшли сотні листів колгоспників про голод до ЦК КП(б) У, ЦК ВКП(б) і особисто до Й. Сталіна. У них повідомлялося про свавілля місцевої влади при насильницькому вилученні продуктів харчування, про опухлих від голоду дітей і дорослих. Листи йшли навіть від працівників Державного політичного управління (ДПУ). Зокрема, начальник Вінницького обласного відділу ДПУ у спецдонесенні повідомляв про факти голоду і випадки смерти від нього у Тростянецькому районі, про те, що в с. Тростянчик голодує 40 сімей колгоспників, серед них 15 опухлих дітей, у с. Паланка голодує 52 сім'ї колгоспників у складі 301 чол., з них 108 повністю опухлі. Вже у травні 1932 р. були випадки людоїдства через голод³³. А С. Косіор у цей час писав Сталіну те, що той хотів почути: “Голоду в Україні немає”, хоч і просив надати допомогу продовольством голодуючим районам.

У травні 1932 р. часткова допомога зерном (заготовленим, звичайно, в Україні) постановою політбюро ЦК ВКП(б) була надана. Але вже в червні щодо продовольчої допомоги Україні цей же орган ухвалив постанову, в якій говорилося: “Обмежитися вже прийнятими рішеннями ЦК і додаткового завозу хліба в Україну не здійснювати”³⁴. На цей час у селян вже ніяких запасів не було, бо заготівля зерна з урожаю 1931 р. продовжувалася до весни 1932 р. В Україні було вилучено 380 млн. пудів хліба (в 1930 р. – 400 млн. пудів). В липні 1932 р. ЦК ВКП(б), незважаючи на недорід, встановив плян хлібозаготівлі для України 356 млн. пудів. Тим часом голод в Україні набирив усе більших масштабів і забирав все більше людських життів. У першій половині 1932 р. від голоду в Україні загинуло 150 тисяч селян³⁵.

Незважаючи на те, що голод поширювався й охоплював значну частину України, а також Середнє й Нижнє Поволжя і Північний Кавказ, де компактно проживали українці, центральні партійні органи і влада пильно стежили за тим, щоб інформація про це не проникла за кордон. Жорстка цензура контролювала пресу, щоб у ній не було навіть натяку про голод. Замість цього терміна вживалось блюзнірське означення “продовольчі труднощі”. Нинішнє покоління молодих істориків і політиків не знайде про голод 30-х років ніякої інформації в газеті *Правда* (орган ЦК ВКП(б)), *Известия* (орган Центрального виконавчого комітету СРСР і Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету), а також в українських – *Вісті* (орган Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету та Уряду УСРР) і *Комуніст* (орган ЦК КП(б)У), які видавалися в роки Голодомору і були під контролем

³³ Там само, с. 161.

³⁴ Там само, с. 190.

³⁵ *Урядовий кур'єр*, 2002, 8 листопада, с. 6.

партійного центру. Про це з болем у серці зробив записи у своєму щоденнику письменник-комуніст, угорець за походженням, який був одружений з полтавчанкою, Мате Залка. Так, у записі ще 11-13 червня 1932 р. читаємо: “Ознаки тяжкої хвороби наяву: Україна, незважаючи на нормальний урожай, приречена на голод. Це пояснюється двома причинами: наказами сильного партійного апарату і відсутністю справжньої критики. Сліпа дисципліна стає небезпечною.

Ціни скачуть, продуктів не вистачає. У містах голод. За рік було 5 чи 6 страйків. Це трагедія. Я все частіше жену геть від себе тяжкі думки – що буде? Україна – і голодує!”. І далі: “Правду” читаю з іронією: в Японії, Німеччині, Польщі, Америці – голод. А в нас? Виявляється, ні”. Запис 15 серпня 1932 року: “Більшовизм втрачає популярність. Газети фальшиві. Все звалюють на закордон”. “Брехня “Правди”, це страшно. Наш рубль коштує 1 коп. Це не криза, гірше. Ми боїмося сказати правду. Ніхто не посміє сказати першим. Між містом і селом партія вбиває клин”. І, нарешті, запис 6 березня 1933 року: “В країні мільйони голодуючих. Огидно комуністові, який бачить помилки і не може про це сказати”³⁶. Ці свідчення залишив не український “буржуазний націоналіст”, а комуніст, який воював на боці більшовиків, командував полком, якому урвався терпець від більшовицької фальші, тому вони за-слуговують на особливу увагу.

Прагнучи приховати перед закордонним суспільством злочинні дії партійно-державної влади в організації Голодомору в Україні, органи ГПУ-НКВД пильно стежили за тим, щоб ніхто прилюдно не висловлювався про голод, інакше тому загрожувала суворая кара. Пильнували також за тим, щоб іноземні журналісти чи дипломати не потрапляли в райони голоду. Але й серед них були сміливці, які прагнули донести до своїх читачів правду. Один з них журналіст-великобританець Гарет Джонс, який у 25-річному віці прибув до СРСР ще в 1930 р. Він писав чесні репортажі до лондонської газети *Таймс*. Ранньою весною 1933 р., коли лютуючий голод в Україні та на Кубані досяг свого піку, Г. Джонс поїхав як приватна особа в ті місця, в Україну, пройшов упродовж двох тижнів кілька населених пунктів, розмовляв з людьми і бачив жахливі картини людського горя. Поспішно повернувшись до Москви і залишивши Радянський Союз, він у Берліні дав першу прес-конференцію і написав серію статей про трагедію, яку він бачив на власні очі³⁷. Здавалось, що вони повинні були вибухнути у західному суспільстві як бомба, але їх зміст нейтралізували

³⁶ *Московские новости*, 1988, 24 июля.

³⁷ *День і вічність Джеймса Мейса*, за загальною редакцією Л. Івшині. Видання перше. Київ: ЗАТ “Українська прес-група”, 2005, с. 83-84.

потворні дії журналістів американського прес-корпусу у Москві. Вони, щоб догодити диктаторському режиму, майже одногосно, наввипередки спростували Джонса, звинувачуючи його в брехні. Особливо старався в цій ганебній акції американський журналіст, англієць за походженням, Волтер Дюранті, який за свої брехливі репортажі з Радянського Союзу отримав престижну Пулітцерівську премію 1932 року. Цей дволикий Янус активно публічно заперечував існування голоду, а в приватних бесідах визнавав його цілком відверто. Так, у своїй статті “Росіяни голодні, але не помирають із голоду”, опублікованій 31 березня 1933 р. в *Нью-Йорк Таймс*, він стверджував: “Насправді немає ні голоду, ні голодних смертей, але вельми поширені випадки смерті від хвороб, викликаних недоїданням...”. А 26 вересня 1933 року у приватній розмові з Вільямом Стренджем, співробітником британського посольства у Москві, він сказав: “Цілком імовірно, що минулого року в СРСР 10 мільйонів чоловік загинули, прямо чи непрямо, через дефіцит продовольства”³⁸.

Саме через таких журналістів, як В. Дюранті, як політичного діяча, лідера французьких радикалів, колишнього прем’єра Франції Е. Еррію, якому в 1933 р. московська верхівка влаштувала в Україні інсценізовану бутафорську зустріч, світова громадськість не змогла розібратись, де правда, а де брехня про голод в Україні, а СРСР зберіг своє лице. Хоч як приховували правду про голод в Україні лідери СРСР, правдиві вісті про нього все-таки просочувались за кордон у сусідні держави. Їхні свідчення друкувалися в пресі цих держав. Так, буковинська україномовна газета *Час* ще в грудні 1931 р. помістила замітку під назвою “Голод на Україні” з наступним змістом: “На Східній Україні голод, справжній голод з усіма його фізичними й моральними страховищами... Большевицька преса сама мусить визнати його грізне панування... Це нещастя цілої країни мільйонів людей не викликане якимись фізичними причинами: чи недородом, чи кліматичними умовами, ні, він утворений штучно тими політичними умовами, в яких перебуває український народ під владою большевиків”³⁹. Як бачимо, тут чітко вказані причини голоду в Україні ще у той час.

У газеті *Народна сила* під заголовком “Помагаймо жертвам большевицького звірства” 22 травня 1932 р. повідомляється: “Не з добра втікають люди з большевицького раю до Румунії. Не було дня в зимі щоби через Дністер не втікали сотки жертв большевицького терору. Половину вистріляли, а друга половина, що дістається на румунський берег, оповідає жахливі речі... Серце кров’ю обливається, коли дивишся на тих нещасних біженців, що

³⁸ Там само, с. 77, 85, 86.

³⁹ *Час*, 1931, 18 грудня.

перебігали сюди в зимі, та ще і досі біжуть. Голі, босі, виснажені, қоростливі, залякані, забиті морально, без довір'я до людей, навіть тутка ці люди видаються більш за вихідців... пекла, чим живих людей... Всі ці втікачі перебрались сюди від голоду та від загрожующего їм заслання на Сибір та кудись на Північ"⁴⁰.

27 вересня 1932 р. газета *Час* передрукувала з львівської газети *Діло* враження московського кореспондента *Прагер Пресс* Й.Е. Шрама про те, що "можна зустріти на московських вокзалах людей з околиць Полтави, Харкова і Києва, отже з пребагатої України і вони розказують не лише устами, але й цілим своїм поглядом "щось псується у Радянському Союзі" і... "в цій пребагатій країні абсолютно нічого нема". Отже, селяни намагалися будь-куди виїхати з України, аби врятуватися від голодної смерті, оскільки голод набирив великих масштабів. Про це газета *Час* пише, що вже "в серпні 1932 р. з України приходили жахливі вісті про голод, що охопив все сільське населення... В багатьох місцях населення вже з січня 1932 р. не мало хліба. Їли солому, бур'ян, посліди. Це все мололося, мішалось, вживалося замість хліба. А запаси збіжжя для армії тут же на очах голодних людей вивозиться до Росії і продається за кордон"⁴¹. У цьому ж номері газети передруковане повідомлення з газети *Народний агроном* (ч. 36, 1932 р.) про те, що "в 65 селах Кременчуцького району усе населення хворе, смертельність величезна, черевний тиф. В самому Кременчуці 10000 хворих в лікарнях, шкільних будинках. Причина хвороби – їли всякий бур'ян, недозріле зерно. І в цьому безпорадному становищі по селах ходять карні експедиції, конфісковують останні рештки прихованого хліба"⁴².

Правдивість вищезазначеної інформації буковинської преси (яка була тоді під владою Румунії) підтверджується тим, що вона ідентична з матеріалами і документами, опублікованими у збірниках в часи незалежної України, або знаходяться в раніше недоступних архівах. Водночас ці матеріали підтверджують, що сусідні з Україною держави знали про голод. Їхнє населення прагнуло надати допомогу продовольством, яке громадські організації навіть зібрали, але транспорт із збіжжям доходив тільки до Збруча. Далі, за наказом вищого начальства, прикордонники не пропускали. Пояснення компартійної радянської влади було одне: "Голоду в Україні немає".

А голод в Україні ставав усе більш масовим, із смертельними випадками, переростав у Голодомор. Із запланованої кількості хлібозаготівлі з врожаю 1932 р. 356 млн. пудів упродовж червня

⁴⁰ *Народна сила*, 1932, 22 травня.

⁴¹ *Час*, 1932, 22 грудня.

⁴² Там само.

і по жовтень вдалося витиснути у селян тільки 156 млн. пудів. Наприкінці жовтня Сталін відрядив в основні зернородні регіони Союзу надзвичайні хлібозаготівельні комісії: на чолі з головою Раднаркому СРСР В. Молотовим – в Україну, на чолі з секретарем ЦК ВКП(б) Л. Кагановичем – на Північний Кавказ і на чолі з секретарем ЦК ВКП(б) П. Постишевим – у Поволжя.

З приїздом В. Молотова та його групи у складі Калмановича, Саркіса, Маркевича, Кренделя в Україну почався справжній політичний та економічний терор проти селян з метою виконання пляну хлібозаготівель за будь-яку ціну. З питання хлібозаготівель лише в листопаді відбулося 6 засідань політбюро ЦК КП(б) У, на яких були прийняті постанови про посилення хлібозаготівель. Для їх виконання були підключені органи Державного політичного управління, які посилили масові репресії селян. Про це свідчать цифри про кількість заарештованих. Якщо в жовтні 1932 р. за агітацію проти вивезення хліба, його розбазарювання, приховування, крадіжку і спекуляцію хлібом було притягнуто до відповідальності і засуджено 2,850 чол., то в листопаді кількість репресованих за такі “злочини” становила 14,230 чол.⁴³ З них було засуджено Судовою трійкою і Особливою нарадою до вищої міри соціального захисту (ця блюзнірська диференціація більшовиків означала розстріл) – 31 особу.

5 листопада 1932 р. була прийнята постанова політбюро ЦК КП(б)У про посилення допомоги в проведенні хлібозаготівель з боку органів юстиції. Судові органи були зобов’язані поза чергою розглядати справи щодо хлібозаготівель із застосуванням суворих репресій, створити в кожній області не менше 5-10 додаткових роз’їзних судових груп нарсуду для поїздок в райони. Але цим заходи не обмежилися. 18 листопада 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У приймає велику, розгорнуту постанову про посилення хлібозаготівель. У ній пропонувалася низка заходів щодо прискорення хлібозаготівель. Передусім ставилася вимога “повністю припинити... видачу яких-небудь натуравансів у всіх колгоспах, які незадовільно виконують плян хлібозаготівель”⁴⁴. Але ж пляни заготівлі хліба складені були в Москві в таких розмірах, що іноді перевищували передбачуваний збір урожаю. У постанові вимагалось також “у всіх районах негайно організувати вилучення в окремих колгоспників і одноосібників хліба”, який нібито вони крали при збиранні, молотьбі, при перевезенні, зі складу і т. п. А стосовно колгоспників, які мали посіви зернових на присадибних ділянках, повністю зарахувати все отримане ними з цих ділянок

⁴³ Розсекречена пам’ять: Голодомор 1932 – 1933 років в Україні в документах ІПУ-НКВД. Київ: ВД “Стилос”, 2007, с. 427. (Далі: *Розсекречена пам’ять...*).

⁴⁴ Голод 1932 – 1933 років..., с. 253.

зерно на рахунок натуроплати за трудодні з вилученням надмірно виданого хліба на виконання пляну хлібозаготівлі. Намічалася заміна колгоспних кадрів, колгоспи, які не виконали плян, заносились на “чорну дошку” і до цих сіл застосовувались такі заходи: негайне припинення підвезення товарів, повне припинення кооперативної і державної торгівлі, а також вивезення звідти наявних там продуктів. Вимагалась повна заборона колгоспної торгівлі як для колгоспників, так і для одноосібників. Вводилася також така жахлива кара голодних людей, як натуральні штрафи. За ними передбачалося застосовувати до селян-одноосібників, які не виконали завдання по хлібоздачі, додаткові пляни по м'ясозаготівлі у розмірі 15-місячної норми здачі м'яса і, відповідно, річної норми картоплі. При чому накладення штрафу не звільняло господарство від повного виконання встановленого пляну хлібозаготівлі.

Окремим пунктом передбачалася організація бригад з колгоспних активістів для вилучення в селян зерна для повного виконання хлібозаготівельного пляну. Передбачалося організувати в Україні не менше 1,100 таких бригад. Хто входив до таких бригад? Приїжджали в село 2-3 “уповноважених” з райцентру й організовували групу з 4-7 чол., так званих “активістів” села. Це були сільські люмпен-пролетарі, яких К. Маркс називав гнилими покидьками людського суспільства, які здатні зраджувати, продаватись і т. п. Радянська влада наділила їх землею, але ці люди не те що поля, городу, а й грядки біля хати не обробляли; не тільки коня чи корови не виростили, а й курки біля хати не тримали. До речі, хат вони ніколи не білили. Автор цієї статті, котрий сам пережив той Голодомор, коли підріс, мав змогу бачити цих “активістів” та їхні дії. Характерно те, що лідери більшовицької партії зразу ж після революції для перемоги на селі взяли курс на розгортання в селах класової боротьби. Цю стратегічну політику більшовиків на селі озвучив голова Всеросійського Центрального Комітету Рад Я. Свердлов (Шварцбаум) у своєму зверненні до ВЦВК, заявивши: “Ми повинні якнайсерйозніше поставити перед собою проблему поділу селян на класи, створення в ньому двох протилежних і ворожих таборів, підмовляючи найбідніші прошарки населення проти куркульських елементів, розпочавши там таку ж саму класову боротьбу, як і в містах, – лише тоді ми досягнемо в селах того, чого ми добилися в містах”⁴⁵.

Саме таку політику на розкол громади в українському селі проводили російські більшовики в Україні. Коли в 1920 р. на IV Всеукраїнському з'їзді Рад представники України виступили проти назви “комбіді” на селі, заявивши, що Україна це не Росія, тут такої кількості бідняків немає, – радянська влада наділила їх зем-

⁴⁵ *Знамя труда*, 1918, 16 травня.

лею, а вони не хочуть її обробляти. А поділ селян на бідняків, середняків і заможних селян, яких росіяни називають “кулаками”, призведе до ворожнечі на селі. У відповідь представники РКП(б) менторськи заявили українцям, що вони не розуміють політики партії, що політика на розкол у селі провадиться навмисно, інакше там не перемогти опору селян.

Так от, ця невеличка частина сільської громади, яка зневажала-ся нею за ледарство, в кінці 20-х – на початку 30-х років відіграла мерзотницьку роль при так званому розкуркуленні працелюбних селян, які відрізнялися від інших хіба що тим, що був хліб на столі і мали взуття й одягу. За вказівкою “уповноважених” вони, як шуліки, налітали на свою здобич. За розповідями батьків та інших свідків того дійства, в першу чергу ці “активісти” приміряли на себе одягу та взуття розкуркуленої сім’ї, яка викидалася на вулицю. Адже держава у вигляді заохочення давала їм спочатку 15, а згодом 25 відсотків майна розкуркуленого. Але хто вів його облік? Звідки в районі знали, скільки “активісти” присвоїли собі? Там і не прагнули це знати, головне, що був зламаний опір селянина, який не хотів вступати до колгоспу. За сьогоднішнім визначенням це був справжній рекет, організований державою. Не менш зловісну роль ці “активісти” відіграли й при насильницькому, грабіжницькому методі хлібозаготівлі в Україні під час Голодомору 1932 – 1933 років, коли забиралися в селян усі їстівні продукти.

З малих років автор статті наслухався жадливих розповідей про їхні дії у своєму рідному селі на Поділлі (с. Лисанівці колишнього Меджибізького району). Вони, наче нишпорки, шукали продукти у селян. У буквальному значенні витрясали з горшків, торбинок усе до крихти. Навіть піднімали немовлят з колиски і, якщо знаходили торбинку крупи, забирали. Залізними прутами проштрикували землю, чи нема там закопаного зерна, стіжки соломи і сіна, чи не заховано чогось у них, розбивали жорна й рубали ступи (була така вказівка зверху), щоб селянин нічого не міг змолоти і стовкти проса на пшоно. Їхні дії були справжнім душогубством, адже на їхній совісті – сотні тисяч смертей від голоду.

Завдяки таким методам хлібозаготівлі молотовська бригада з 1 листопада 1932 р. по 1 лютого 1933 р. додатково “заготовила” в Україні 105 млн. пудів зерна. Таким чином, загальна кількість хліба, вилученого державою з урожаю 1932 р., становила 261 млн. пудів⁴⁶.

Ця хлібозаготівля в Україні здійснювалася під пильним більшовицьким оком та вимогами ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР та їх ставленика в Україні секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора. Те, що

⁴⁶ С.В. Кульчицький. “Причини трагедії 1933 року в Україні”, *Золоті Ворота*, 1993, вип. 4, с. 39.

російський центр і особисто Сталін вимагали здійснювати хлібозаготівлю будь-яким методом, це факт. Але фактом є й те, що ці вимоги покірливо виконував С. Косіор як перша особа в республіці і водночас член політбюро ЦК ВКП(б). Він через кожні декілька днів розсилав постанови та листи секретарям обкомів, райкомів, головам радянських органів про обов'язкове вивезення всіх наявних фондів, у тому числі й насінневого. Особливо це посилилось після постанови ЦК ВКП(б) та Раднаркому СРСР про хлібозаготівлі в Україні, Північному Кавказі та західних областях від 14 грудня 1932 р. і постанови цих же органів від 19 грудня про те, щоб Каганович і Постишев негайно виїхали в Україну на допомогу ЦК КП(б)У та Раднаркому України, які провалюють плян хлібозаготівель.

На виконання цих постанов секретар ЦК КП(б)У С. Косіор 24 грудня розсилає листи всім секретарям райкомів партії і головам райвиконкомів про те, щоб всім “колгоспам, які не виконали плян хлібозаготівель, в п'ятиденний строк *вивезти всі без винятку наявні колгоспні фонди, в тому числі і насіннєвий* (виділення автора. – П. Б.), в рамках виконання пляну хлібозаготівлі”.

На другий же день С. Косіор пише листа членам та кандидатам у члени політбюро, в якому дає своє тлумачення, чому необхідно вивозити насіннєві фонди, а саме: “Залишення насіннєвих фондів, незважаючи на організований куркулем саботаж хлібозаготовок, говорило б про нашу слабкість і нерішучість”⁴⁷.

С. Косіор не міг не розуміти того, що забираючи насіннєвий фонд у колгоспів, він позбавляє їх проведення весняної сівби під урожай 1933 р. і тим самим прирікає селян ще на один голодний рік. Сумнівно також, щоб про це не знало московське керівництво. Знало і вимагало все нових жертв.

Про це свідчить директива ЦК ВКП(б) від 2 січня 1933 р. обкомам, крайкомам та ЦК компартій союзних республік про затвердження пляну хлібоздачі на січень 1933 р. та про встановлення в Україні граничного терміну виконання повністю річного пляну хлібозаготівель та хлібоздачі, підписаної особисто Сталіним. Згідно з цією директивою ЦК затвердив плян хлібозаготівель і хлібоздачі на січень 1933 р. 94 млн. пудів для СРСР, а для України – 62,5 млн. пудів⁴⁸, що становило 66,5 відсотка від усієї хлібозаготівлі по Союзу. Це була явно дискримінаційна вимога, бо з частини СРСР (України), яка на той час мала менше п'ятої частини населення і в десятки разів була меншою за територією, вимагалось дві третини хлібоздачі від СРСР. Другим дискримінаційним фактом для України є те, що в окремому (4-му) пункті директиви зазначало-

⁴⁷ Голод 1932 – 1933 років..., с. 296, 298.

⁴⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 2261, арк. 1-2.

ся: “Зберегти для України раніше встановлений ЦК ВКП(б) граничний термін виконання повністю річного плану хлібозаготівлі і хлібоздачі радгоспами, а саме до кінця січня 1933 року”⁴⁹, тоді коли для інших частин Союзу цього терміну не зазначалося.

Ці вищезазначені 261 млн. пудів вичавили з селян України завдяки тому, що згідно з постановою ЦК ВКП(б) та Раднаркому СРСР в Україну були направлені секретарі ЦК ВКП(б) Л. Каганович і П. Постишев з особливими повноваженнями (адже в цей час в Україні з тими ж повноваженнями “працювала” комісія на чолі з В. Молотовим) з метою “застосувати всі необхідні заходи організаційного і адміністративного порядку для виконання плану хлібозаготівлі”⁵⁰.

Що це були за “заходи організаційного і адміністративного порядку”, можна зрозуміти, ознайомившись з діяльністю В. Балицького, який обіймав посаду заступника голови ДПУ СРСР і який до серпня 1931 р. вже очолював ДПУ УСРР. Він висунув версію, що в Україні існує “організаційний саботаж хлібозаготівлі”, керований організованим контрреволюційним повстанським підпіллям, яке має зв’язок з іноземними розвідками і т. п. Тому з його поверненням в Україні значно посилюлися репресії. Лише за місяць з 15 листопада по 15 грудня було заарештовано 16 тис. чол., у т. ч. 435 комуністів, 2,260 осіб з колгоспних кадрів, у т. ч. 409 голів колгоспів і 441 бухгалтерів та рахівників, а також 107 голів сільрад⁵¹. Репресії колгоспників і селян продовжувалися ще більш посилено в 1933 р.

Проте, незважаючи на боротьбу з “саботажем”, “контрреволюцією” і жорстокі репресії, висока повноважна московська комісія не могла більше вичавити хліба з українських селян – його не стало. Настав пік Голодомору. Маштаби його жахів ілюструє особистий лист начальника Харківського обласного ДПУ УСРР З. Кацнельсона голові ДПУ УСРР В. Балицькому про поширення голоду в області і Харкові (5 червня 1933 р.). Кацнельсон констатує, що й до цього продовольче становище по районах області було досить тяжким, а за останній час різко погіршилося. В результаті цього “в місто Харків значно посилюється наплив голодного, бездомного, жебрацького елемента”. Далі в листі він подає статистику кількості підібраних на вулицях Харкова (без залізничного вокзалу) знесилених від голоду і мертвих. А саме: за січень-лютий 1933 р. підібрано голодних 645 чол. (з них 373 дитини) і лише за лютий – 431 труп; за березень-квітень, відповідно: голодних

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Там само, ф.17, оп. 3, спр. 912, арк. 54.

⁵¹ Ю. Шаповал. “Повелительная необходимость: Год 1933-й”, *Две Руси*. Под общей ред. Л. Ившиной. Киев: АОЗТ “Украинская пресс-группа”, 2004, с. 293.

– 4,476 (з них 1806 дітей) і 1,166 трупів; за травень: голодних – 11,402 (з них 6378 дітей) і 992 трупа; і за перші 3 дні червня: голодних – 1,077 чол. і за ці ж 3 дні червня підібрано 196 трупів⁵².

Про жахливу картину Голодомору в столиці України Харкові свідчив італійський консул у Харкові С. Граденіго. У своїй доповідній послуді Італії у Москві від 31 травня 1933 р. він повідомив наступне: “На базарі вранці 21 (травня) мертвих поскидали, як купи шмаття, у болоті в людському гною, вздовж частоколу, що відмежовує площу в сторону ріки. Було їх близько 30. Вранці 23 я їх нарахував уже 51. Одна дитина ссала молоко з грудей мертвої матері з посірілим обличчям. Люди говорили: “Це пуп’янки соціалістичної весни...”⁵³. Безрадісним було становище і в населених пунктах області, в яких на 1 червня 1933 р. був зафіксований 221 випадок людоїдства і трупоїдства.

У цьому ж листі повідомляється, що “село Чепишки, в якому було 500 дворів, перетворилося в пустир. Хату з людьми можна знайти через 3-4 садиби. Як вдень, так і ввечері ніякого шуму не чути; ранками диму з коминів не видно. За час з березня місяця до 30-го травня в селі померло понад 300 чол., з яких 95% колгоспників”⁵⁴.

Подібне становище більшою чи меншою мірою було й в інших містах України. У Києві на вулицях підібрано трупів: у січні – 400, в лютому – 518, за 10 днів березня – 249. Кожного дня батьки підкидали голодних дітей у середньому по 100 осіб⁵⁵.

Коли Голодомор набрав великих масштабів, селяни, тікаючи від голодної смерті, шукали порятунку в містах, а то й за межами України (в Росії), часто при цьому залишаючи в містах дітей. Але не всім щастило щось виміняти або заробити в містах чи за межами республіки. Одні з них, знесилені голодом, помирили на вулицях, інші, яким пощастило прорватись через заблоковані залізничні вокзали і кордон, навіть якщо дістали трохи продуктів, при поверненні назад заарештовувалися, а продукти відбиралися. Щоб боротися з напливом голодуючих до міст, 15 листопада 1932 року політбюро ЦК ВКП(б) ухвалює рішення “Про паспортну систему і розвантаження міст від лишніх елементів”. 27 грудня 1932 р. прийнято спільну постанову Центрального Виконавчого Комітету і Раднаркому СРСР про введення паспортної системи та обов’язкової прописки паспортів. Але сільським жителям, які не були пов’язані з роботою в містах і державних установах (МТС, школах, лікарнях і т. п.), паспорти не видавалися (аж до 1974 р.).

⁵² *Голод 1932 – 1933 років...*, с. 530-531.

⁵³ О.М. Веселова, В.І. Марочко, О.М. Мовчан. *Голодомори в Україні...*, с. 127.

⁵⁴ Там само, с. 532.

⁵⁵ Там само, с. 40.

Це було зроблено з метою не допустити селян влаштуватися на роботу без прописки.

Відповідно до рішень РСФРР, 31 січня 1933 р. відповідну постанову прийняли Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет і Раднарком УСРР.

28 квітня 1933 р. з'явилася постанова Раднаркому СРСР про видачу паспортів громадянам СРСР на всій території країни. Але... згідно з постановою, паспорти видавались лише тим, хто проживав “у містах, населених пунктах, які районними центрами, в робітничих селищах, на новобудовах, на промислових підприємствах, у зоні відчуження залізниць, у радгоспах і населених пунктах, де розташовані МТС”, окремо в постанові зазначалося: *“громадяни, які постійно проживають у сільській місцевості, паспортів не отримують”* (виділення автора. – П. Б.)⁵⁶.

Таким чином, ця постанова уряду держави, яка проголошувала, що буде справедливе соціалістичне суспільство, зафіксувала різницю в правовому становищі громадян міста і села, робітників і селян. Селян (у тому числі й колгоспників) вдруге прикріпили до землі. В містах посилилась гоніння і репресії селян.

22 січня 1933 р. секретар ЦК ВКП(б) Сталін і голова Раднаркому СРСР Молотов надіслали директиву партійним і радянським органам з приводу масових виїздів селян за межі України. У ній стверджувалося, що ця міграція селян спровокована ворогами радянської влади, есерами й агентами Польщі з метою агітації в північних районах СРСР проти колгоспів. І вимагалось від органів влади та ДПУ УСРР і Північного Кавказу негайно припинити масовий виїзд селян в інші райони.

ЦК КП(б)У та Раднарком УСРР швидко відреагували на наказ московського центру. Вже на другий день 23 січня 1933 р. була надіслана директива всім обкомам партії, облвиконкомам про неприпустимість масових виїздів колгоспників та одноосібників за межі України. У ній пропонувалося: *“Негайно запровадити в кожному районі рішучі заходи з метою не допустити масового виїзду одноосібників і колгоспників, виходячи з розісланої по лінії ДПУ директиви Балицького (голови ДПУ. – П. Б.)*.

Перевірити роботу всякого роду вербувальників робочої сили на вивезення за межі України.

Розгорнути широку роз'яснювальну роботу серед колгоспників і одноосібників проти самовільних виїздів із залишенням господарства й застерегти їх, що у випадку виїзду в інші райони вони будуть там заарештовані.

Вжити заходів щодо припинення продажу квитків за межі України селянам, які не мають посвідчень РВК (Районного вико-

⁵⁶ Ю. Шаповал. “Повелительная необходимость”...

навчого комітету. – П. Б.) на право виїзду чи промислових, будівельних і державних організацій про те, що вони завербовані на ті чи інші роботи за межі України.

Відповідні вказівки дані по лінії уповноваженого НКШС (Народного комісаріату шляхів сполучення. – П. Б.) і транспортного ДПУ⁵⁷.

Таким чином, для селян були заблоковані міста, залізничні вокзали і переїзд у Росію та Білорусію. Фактично вони були приречені на вимирання. Але доведеним до крайнощів селянам було вже однаково, де вмирати, чи голодною смертю у своїй хаті, чи в дорозі, де жевріла надія на щасливий випадок. І вони масово виїжджали в пошуках їжі, щоб хоч якось вижити.

Але міліція і ДПУ не дримали, виловлювали селян і в містах, і на залізничному транспорті. Вже 2 лютого 1933 р. була підготовлена довідка ДПУ УСРР “про масові втечі селян із сіл України” станом на 2 лютого. У ній повідомлялося, що з 23 січня по 2 лютого всього по районах України затримано 3,861 чол., з них: 3,521 чол. повернуто на місце постійного проживання, а 340 чол. заарештовано. За цей час на залізничному транспорті заслонами затримано 17,733 чол., з них 1,610 заарештовано і передано ДПУ.

Всього з сіл, за даними обласних відділів ДПУ, за час з 15 грудня по 2 лютого виїхало 94,433 чол. Значна частина їхала сім'ями, знищуючи своє господарство. Найбільше виїздів спостерігалось у Київській, Харківській і Дніпропетровській областях, на них припадає 62,739 чоловік із загальної кількості тих, що виїхали⁵⁸. Внаслідок терору при викачуванні продовольства з сіл для голодуючих, яких позбавляли харчів, навесні 1933 р. наступив пік Голодомору, який забрав з життя мільйонні жертви.

Встановити точні цифри небачених в історії людства масштабів жертв Голодомору 1932 – 1933 років фактично неможливо. Фальсифікація йшла як зверху, так і знизу, починаючи із статистичної інформації сільських рад. Про фальсифікацію зверху підтверджують такі факти. У довідці Державного політичного управління УСРР про продовольчі труднощі та вражені голодуванням райони України від 12 березня 1933 р. вказується, що згідно з даними, які надійшли в лютому-березні, “продтруднощі (яка блюзнірська делікатність. – П. Б.) зафіксовані в 738 населених пунктах 139 районів, де голодує 11 тис. 67 сімей. У числі голодуючих хворих на ґрунті недоїдання було нараховано 17 тис. 308 осіб. За цей же період померло від голоду – 2 тис. 487 людей”. По Київській області у цій довідці на цей час подаються наступні дані: кількість голодуючих сімей – 1,363, опухлих – 253, померлих – 417 осіб.

⁵⁷ *Голод 1932 – 1933 років...*, с. 342.

⁵⁸ *Розсекречена пам'ять...*, с. 498-499.

А начальник Київського обласного відділу ДПУ Розанов після 1 березня 1933 р. доповідав голові ДПУ УСРР про те, що в 42-х районах (з 65-ти) було охоплено голодом 829 населених пунктів, в яких голодувало 26,525 сімей, або 205,835 осіб (виходить, що в середньому в кожній сім'ї було не менше 7 осіб), у тому числі 93,636 дорослих та 112,199 дітей. 63,020 чол. були опухлими і хворими, а 12,801 чол. померли від голоду⁵⁹.

Про фальсифікацію статистики Голодомору підтверджують також наявні відомості про охоплення "продовольчими труднощами" окремих районів Вінницької області станом на 15 травня 1933 р. У цій відомості стверджується, що на цю дату у Вінницькій області охоплено 34 райони (400 сіл), в яких голодує 26,778 сімей. Але кількість голодуючих і опухлих у цій відомості вказана 22,873 осіб. Ця кількість значно занижена і це підтверджується тим, що число голодуючих і опухлих людей менше від числа голодуючих сімей. Явна суперечність⁶⁰.

Треба зазначити, що статистичні дані, які йшли "знизу", теж занижені, бо вони фальсифікувалися районними органами влади. Зокрема, Меджибізький район у доповідній записці обласної оздоровчої комісії про стан продовольчих труднощів у Вінницькій області 17 травня 1933 р. відноситься до 4-ї (останньої) категорії районів, де зафіксовані "продовольчі труднощі" в "незначній кількості господарств в окремих селах". І це тоді, коли в селах цього району (що достовірно відомо автору, який є родом звідти) від голоду вмирали не лише окремі люди, а й цілі сім'ї. Були також випадки людодійства. Таким чином, навіть з цих неповних даних, розглянутих вище, бачимо, що ДПУ УСРР лише по Київській області зменшило число голодуючих сімей – у 19,3 рази, опухлих від голоду – у 249 разів, кількість померлих – у 30,7 рази.

Труidнощі у визначенні кількості жертв Голодомору 30-х років виникли ще й тому, що матеріяли Всесоюзного перепису населення в січні 1937 р., в яких зафіксований великий дефіцит населення, за розпорядженням Сталіна були оголошені недійсними і частково знищені (збереглися лише чернетки), а люди, причетні до цього перепису, в першу чергу організатори, були репресовані. Доступу до відомостей цього перепису не було понад 50 років. Але і в наш час доступ до цих документів для українських дослідників закритий, оскільки вони зберігаються в Москві.

Про масштаби Голодомору 1932 – 1933 років в останній час публікується багато документів, матеріялів, спогадів. Кількість втрат

⁵⁹ П.П. Брицький, Є.П. Юрійчук. "Драматична статистика демографії України в 30-х роках", *Пам'яті жертв радянських Голодоморів в Україні*. Чернівці: Рута, 1994, с. 22.

⁶⁰ Там само.

України від Голодомору називається різна: від 4,5 до 10 мільйонів осіб. Більшість науковців вважає, що реальним числом загиблих є 6-8 мільйонів чоловік. Немає жодного сумніву, що Голодомор 1932 – 1933 рр. був спричинений не природними кліматичними умовами, коли через посуху не було врожаю, а він був викликаний штучно, злочинними діями керівників більшовицької партії та радянської держави на основі політики, яка проводилася в Україні. Голодомор в Україні в ці роки має всі ознаки геноциду українського народу. Про це свідчать неспростовні факти, а саме:

Надмірні, насильницькі пляни хлібозаготівлі в Україні, в багатьох колгоспах та індивідуальних господарствах забирали навіть насінневий фонд. Навесні 1933 р. спеціальні групи “уповноважених” з району і місцевих “активістів” повністю вилучали в населення села всі сільськогосподарські продукти, в буквальному смислі витрясали з горшків, торбинок, з дитячих кошиків усе до останньої зернини. Якщо з валового збору зерна у 1930 р., який становив 22,9 млн. тон, на хлібозаготівлю пішло 7,8 млн. тон, у 1931 р. – валовий збір становив 17,6 млн. тон, а вивезли з України 6,9 млн. тон, то з 12,8 млн. тон валового збору зерна в 1932 р. на держзаготівлю забрали 7 млн. тон, залишивши населення без хліба⁶¹.

Згідно з вимогами ЦК ВКП(б), політбюро ЦК КП(б)У 18 листопада 1932 р. ухвалює постанову про те, щоб повністю припинити видачу будь-яких натуравансів у всіх колгоспах, які незадовільно виконують плян хлібозаготівель (а їх через надмірний плян було більшість), а в колгоспах, які вже видали аванс на трудодні, щоб негайно його повернули як незаконно виданий. У всіх районах, щоб негайно організували вилучення в окремих колгоспників і одноосібників хліба, розкраденого в колгоспах. А в колгоспах, які незадовільно виконують плян хлібозаготівель, стосовно колгоспників, які мають посіви зерна на присадибних ділянках, повністю зарахувати все отримане ними зерно в рахунок натуральної видачі на трудодні з вилученням зайвої видачі хліба на виконання пляну хлібозаготівлі.

Ті колгоспи, які незадовільно виконують плян, заносити на “чорну дошку” і в них: а) негайно припинити підвезення товарів; б) кооперативну і державну торгівлю на місці і вивезти з їх лавок усі наявні товари; в) повністю заборонити колгоспну торгівлю як для колгоспників, так і для одноосібників.

Стосовно одноосібників передбачалося застосування натуральних штрафів шляхом встановлення додаткових завдань по м'ясозаготівлям у розмірі 15-місячної норми здачі м'яса і, відпо-

⁶¹ О.М. Веселова, В.І. Марочко, О.М. Мовчан. *Голодомори в Україні, 1921 – 1923, 1932 – 1933, 1946 – 1947...*, с. 94.

відно, річної норми здачі картоплі. Передбачалося ще ряд покарань селян.

Видання ЦК ВКП(б) і Раднаркомом СРСР 7 серпня 1932 р. терористичного карного закону про охорону соціалістичної власності (прозваний у народі законом “про п’ять колосків”), за яким за крадіжку зерна (навіть збирання на стерні, після збору врожаю) передбачалось 10 років тюрми або розстріл. На ньому рукою Сталіна було дописано: “3 12-річного віку”. До початку 1933 р. за цим законом було засуджено 54,645 чол., з них 2000 – розстріляно⁶².

Ухвала в часи Голодомору (15 листопада 1932 р.) постанови політбюро ЦК ВКП(б) “Про паспортну систему і розвантаження міст від лишніх елементів”. На її основі 27 грудня 1932 р. було ухвалено спільну постанову ЦВК і Раднаркому СРСР про введення паспортної системи і обов’язкової прописки паспортів. Ця постанова стосувалася лише жителів міст і тих, хто працював на державних підприємствах чи установах (МТС, радгоспах, школах, лікарнях і т. п.). Селяни позбавлялися цього права, тому вони не могли знайти притулок у містах чи за межами України.

Блокада на кордонах з Росією і Білорусією, а також на залізничних станціях, щоб селяни не могли виїхати в інші місця і за межі України в пошуках продуктів. Хто попадався, то продукти конфісковували, а затриманого заарештовували.

Продаж за кордон мільйонів пудів зерна у той час, коли у своїй державі був масовий голод. У 1930 р. СРСР експортував за кордон 48 млн. пудів зерна, в 1931 р. – 51, в 1932 р. – 18, в 1933 р. – 10 млн. пудів⁶³.

Є ще один важливий аргумент, про який не згадується в жодній історичній праці і молоде покоління про це не знає. Це накази органів влади знищувати у селян жорна, щоб вони не могли змолоти зерна на муку, і рубати ступи, щоб селяни не могли стовкти просо на пшоно. І це в той час, коли громадські млини в селі теж призупинили роботу. Цей факт є яскравим свідченням того, що радянська влада прирікала українських селян на вимирання.

Дискримінаційне викачування хліба з України. Згідно з директивою ЦК ВКП(б), плян хлібоздачі на січень 1933 р. для СРСР становив 94 млн. пудів, а для України – 62,5 млн. пудів (майже 67%) і окремо зазначено, що для України граничний термін здачі зерна плянувався до кінця січня 1933 р.

Але все викладене в справі організації Голодомору й геноциду українського народу в 1932 – 1933 роках було лише інструментом для здійснення основної, стратегічної політичної мети більшовицької партії Росії: загальмувати подальший розвиток УСРР в

⁶² Ю. Шаповал. “Повелительная необходимость...”, с. 289.

⁶³ Там само.

національному дусі, для чого необхідно було призупинити “українізацію”, зміцнити всебічний контроль ЦК ВКП(б) на чолі зі Сталіним над Україною, щоб вона, бува, не відійшла від Москви. Адже Микола Скрипник ще у 1918 р. перед утворенням КП(б) У наполягав на тому, щоб вона не підлягала ЦК РКП(б), а була незалежною. Сталін ще перед утворенням СРСР боявся цього і в листі до Леніна 22 вересня 1922 р. застерігав його в цьому. “Ми встигли, – писав він, – виховати серед комуністів, всупереч своїй волі, справжніх і послідовних соціал-незалежників, які вимагають справжньої незалежності в усіх відношеннях і розцінюють втручання ЦК РКП(б) як обман і лицемірство з боку Москви... Покоління комуністів на окраїнах гру в незалежність відмовляється розуміти як гру, вперто визнаючи слова про незалежність за чисту монету, а також вперто вимагаючи від нас проведення в життя букви конституції незалежних республік. Якщо ми тепер же не постараємося пристосувати *форму* взаємовідносин між центром і окраїнами до *фактичних* (виділено Сталіним) взаємовідносин, внаслідок чого окраїни в усьому основному, безумовно, повинні підкоритися центру, тобто якщо ми тепер же не замінимо формальну (читай фіктивну. – П. Б.) незалежність формальною (і разом з тим реальною) автономією, то через рік буде незрівнянно важче відстояти фактичну єдність радянських республік”⁶⁴.

Прошло 10 років. Ті визначні державні діячі-комуністи, які були патріотами України, прагнули поєднати комуністичні ідеали з ідеєю національного розвитку республіки. Серед них Григорій Гринько, Олександр Шумський, Микола Скрипник, які один за другим очолювали Наркомат освіти УСРР, якому тоді підпорядковувалися всі навчальні заклади і культурні установи, Академія наук. Саме ці особи прийняли резолюцію XII з’їзду РКП(б) (1932 р.) про рівність прав і обов’язків республік, про забезпечення законом вживання рідної мови в усіх державних органах та установах і т. п. “за чисту монету” й активно втілювали її в життя. Особливо значних успіхів на цьому поприщі домогся Микола Скрипник, який очолював Наркомат освіти з лютого 1927 по лютий 1933 року. Він активно сприяв не тільки в проведенні українізації середньої і вищої школи, підготовці національних кадрів учителів, розвитку преси і книгодрукування українською мовою, але й розвитку шкіл та установ культури національних меншин, які проживали в Україні. Також організував масштабну допомогу в українізації освіти у місцях компактного проживання українців за межами України. Завдяки його наполегливості у Росії було організовано близько 500 українських шкіл, кілька технікумів і

⁶⁴ “Из архивов партии”, *Известия ЦК КПРС*, 1989, № 9, с. 200.

два вузи з навчанням українською мовою (передусім на Кубані, Поволжі і в Казахстані). Саме там, крім України, де проживали етнічні українці, теж був Голодомор. Для запозичення досвіду вирішення міжнаціональних питань представники інших радянських республік приїжджали не в Москву, а в Харків, столицю УСРР, до Скрипника. Хіба могло спокійно споглядати на таке “зухвальство” московське керівництво на чолі зі Сталіним? Реакція на дії керівництва України не забарилася.

11 вересня 1932 р. Сталін пише лист Кагановичу наступного змісту: “... Саме головне зараз Україна. Справи на Україні геть погані. Погано по партійній лінії. Кажуть, що в двох областях України (здається, в Київській і Дніпропетровській) біля 50-ти райкомів висловилися проти плану хлібозаготівель, визнавши його нереальним...”

Якщо не візьмемося тепер же за виправлення становища в Україні, Україну можемо втратити... Майте на увазі, що в українській компартії (500 тисяч членів, хе-хе) перебуває немало (так, немало) гнилих елементів, свідомих і несвідомих петлюрівців, на кінець – прямих агентів Піلسудського. Як тільки справи стануть гірші, ці елементи не забаряться відкрити фронт всередині (і ззовні) партії, проти партії. Найгірше – це те, що українська верхівка не бачить цієї небезпеки... Поставити собі за мету перетворити Україну в найкоротший строк в справжню фортецю СРСР; в дійсно зразкову республіку. Грушей на це не жаліти”⁶⁵.

14 грудня 1932 р. з цього питання була ухвалена постанова ЦК ВКП(б) та Раднаркому СРСР, хоч офіційно мала назву “Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західних областях”. Але в її змісті розкривається, проти чого і проти кого спрямовані стріли, передусім, проти “українізації”, М. Скрипника і КП(б)У в цілому, яка нібито засмічена петлюрівцями і буржуазно-націоналістичними елементами. У постанові зазначалось, що “замість правильного більшовицького проведення національної політики в ряді районів України українізація проводилася механічно, без врахування конкретних особливостей кожного району, без ретельного підбору більшовицьких українських кадрів...”

Іншим пунктом вказувалося Північно-Кавказькому крайкому та крайвиконкому, що “легковажна, не впливаючи з культурних інтересів населення, не більшовицька “українізація” майже половини районів Північного Кавказу при повній відсутності контролю за українізацією школи і друку з боку крайових органів, дала легальну форму ворогам радянської влади для організації опору... радянській владі...”

⁶⁵ Ю. Шаповал. “Повелительная необходимость...”, с. 291.

Далі пропонується ЦК КП(б)У і Раднаркому України звернути серйозну увагу на правильне проведення українізації, усунути механічне проведення її, вигнати петлюрівські та інші буржуазно-націоналістичні елементи з партійних і радянських організацій...”. Щодо Північного Кавказу, то в постанові вимагалось “негайно перевести... діловодство радянських і кооперативних органів “українізованих” районів, а також усі газети і журнали, які друкуються, з української мови на російську як більш зрозумілу для кубанців, а також підготувати і до осені перевести викладання в школах на російську мову”⁶⁶.

Ця постанова ЦК ВКП(б) фактично поклала початок припиненню процесу національного відродження (українізації) під приводом “усунення викривлень у більшовицькій національній політиці”. В січні 1933 р. секретаря ЦК ВКП(б) П. Постишева було призначено на посаду другого секретаря ЦК КП(б)У із залишенням його на попередній посаді. Фактично він став першою особою в Україні з необмеженими правами. Він швидко покінчив з політикою українізації, поставивши республіку під прямий контроль Москви. Були розгромлені навчальні й культурні заклади. Почалися масові репресії української інтелектуальної еліти, яка за кілька років була знищена. М. Скрипника звільнили з посади Наркома освіти з обвинуваченням в “національному ухилі”, вимагаючи від нього принизливого покарання. Не витримавши цькування, він 7 липня 1933 р. застрілювався в своєму робочому кабінеті. В 1934 р. на XVII з’їзді ВКП(б) Сталін заявив, що в Україні ухил до українського націоналізму став головною небезпекою для держави.

П. Постишев провів масову чистку українського уряду й місцевих радянських і партійних органів. Лише за 10 місяців 1933 р. він послав 1340 чол. на заміну районних керівників. Не зупинився він і перед масовою чисткою партії, яку звинувачував у націоналістичному ухилі. Якщо в 1933 р. на обліку КП(б)У було 550,433 чол., то в 1936 р. їх стало 241,330, тобто різниця склала 309,103 особи. Неважко здогадатися, яка доля їх чекала після виключення з КП(б)У: справи передавалися до ДПУ. Сталін пішов на терор і репресії над самими членами КП(б)У під приводом нібито їх нездатності викачати заданий Москвою хлібозаготівельний плян і здійснення ними “механічного”, “неправильного” проведення українізації. Але основний удар у період Голодомору, як і планувалось, був завданий українським селянам, яких Сталін вважав рушійною силою “українського національного сепаратизму”, його соціальною базою. Він любив повторювати про те, що “питання національне є по суті справи питання селянське”.

⁶⁶ ЦДАГО України, ф. 17, оп. 3, спр. 911, арк. 42-42 зв.

Про те, що Голодомор був організований саме проти українських селян, зробив висновок ще в 1933 році італійський консул у Харкові Сергію Граденіго, який у своєму звіті писав, що Голодомор був спровокований, щоб “дати селянам урок” і, згідно з повідомленням одного з високопосадовців ДПУ, провести модифікацію “етнічного матеріалу” в Україні, оскільки з того, що там був, “не можна зробити хороших комуністів”. І далі С. Граденіго у своїх висновках прогнозував: “Теперішнє нещастя спричинить колонізацію України російською більшістю. Вона змінить її етнографічний характер. Мабуть, у доволі близькому майбутньому вже не можна буде говорити про Україну, ні про український народ, ані про українську проблему, бо Україна стане насправді російським регіоном”⁶⁷.

С. Граденіго не помилився. Московський центр прагнув денационалізувати Україну й суцільно русифікувати її. Вже в 1933 р. в Україну на садиби померлих і депортованих на заслання на Північ РРФСР чи до Сибіру переселяли селян з Росії. Станом на 28 грудня з Горьковської, Івановської, Центрально-Чорноземної і Західної областей РРФСР та Білоруської СРР було відправлено 329 ешелонів з 117,149 чол. в Одеську, Донецьку, Харківську і Дніпропетровську області⁶⁸.

Опонентам, які заперечують, що Голодомор 1932 – 1933 рр. мав характер геноциду українського народу, стверджую, що це так і було. Крім вищезазначеного, це підтверджує і демографічна статистика, кількісні показники переписів населення України 1926 і 1939 років. Так, згідно з переписом 1926 р., росіян числилося 77,791 тис. чол., а українців – 31,195 тис., у 1939 р. росіян стало 99,591 тис. чол. – тобто приріст становив 21,800 тис. чол., а українців стало 28,111 тис. чол., – на 3 млн. 84 тис. менше, – замість приросту⁶⁹.

Під час Голодомору в Україні найбільше постраждало сільське населення, тобто ті, хто виробляв продовольство. Селяни становили близько 80 відсотків населення республіки, а серед них українці – від 83 до 87 відсотків, тому втрати їх незрівнянно великі. Чому селяни зазнали найбільшого терору? Вони були рушійною силою Української революції. Їх чисельні збройні загони у різних формуваннях вели мужню боротьбу проти військ радянської Росії в 1917 – 1920 рр., а до 1924 р. – партизанську боротьбу. В 1929

⁶⁷ В. Косик. “Голод-геноцид 1932 – 1933 років”, *Голодомор 1932 – 1933 рр. в Україні: причини і наслідки. Міжнар. наук. конф. Київ, 9-10 вересня 1993 р.* Матеріали. Київ, 1995, с. 60.

⁶⁸ “Карби нашого болю”, *Золоті Ворота*, 1993, вип. 4, с. 108.

⁶⁹ *Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932 – 1933 годов.* Итоговый отчет. 1990 год. Киев, 1990.

– 1931 рр. українські селяни чинили впертий опір насильницькій колективізації, нав'язаній більшовицькою партією Росії. І головне – те, що вони були основними носіями українства й важко піддавалися зросійщенню. Завдяки селянам в Україні збереглися, вистояли впродовж років українська мова, культура, звичаї, традиції. Ось чому Сталін і його політики прагнули зламати їхній опір, зміцнити контроль над Україною, викоринити національний дух в українців. Висновок про те, що в 1932 – 1933 роках був здійснений акт геноциду українського народу, зробила спеціальна Комісія Конгресу США з питань Голодомору 1932 – 1933 років в Україні ще в 1988 році, виконавчим директором і фактичним автором аналітичної доповіді був ініціатор створення комісії і невтормний дослідник Голодомору в Україні американський вчений Джеймс Мейс.

ПІСЛЯВОЄННИЙ ГОЛОД 1946 – 1947 РР.

Перехід до мирної праці в Україні після руйнівної і спустошливої війни відзначався не тільки величезними матеріальними і людськими втратами, а й ускладненнями через нестачу харчових продуктів. З часів війни існувала карткова система розподілу продуктів, які постачалися робітникам і службовцям. Хоч пайки були незначними, але певний прожитковий мінімум для виживання вони забезпечували. Селяни ж (колгоспники) цього були позбавлені. А на ринку ціни були надто високі. Гроші знецінені. Інфляція надзвичайна. Населення недоїдало і у війну й після війни, в 1944 – 1945 рр., а в 1946 р. становище ускладнилося ще й неврожаєм через засуху. В Україні врожайність зернових становила в середньому 3,8 центнерів (по СРСР – 4,1) з 1 гектара. Це була одна з причин голоду 1946 – 1947 рр., який в окремих місцях фактично настав уже навесні 1946 р. Але основною причиною виникнення третього за рахунком голоду в Україні було надзвичайно непомірне викачування зерна та інших харчових продуктів з українського села. Величезним тягарем на плечі селянина лягали податки і так звана контракція. Податки на присадибну ділянку відповідно до її розміру в цілому, а крім того, податок з кожного дерева яблуні, груші, сливи і т. ін., з кожного вулика пасіки, якщо вона була. А контракція – це “винахід” в СРСР форми державних заготівель сільськогосподарської продукції, що нібито здійснювалася шляхом укладання договорів з колгоспами і колгоспниками на вироблення й продаж цієї продукції державі. Фактично ніхто цих договорів не укладав. На початку поточного року селянину надсилали письмове повідомлення, скільки він має здати картоплі, квасолі та ін. продукції з присадибної ділянки, якщо була корова –

продати державі 360 літрів молока за безцінь, по 2 копійки за літр, здати 20 кілограмів м'яса державі (навіть якщо селянин не мав не тільки худоби, а й курки). Якщо поточного року селянин не все здав, то решта звалось “недоїмки” і плюсувалась до пляну на наступний рік. Інколи ці “недоїмки” набігали величезними боргами за 5-6 років і селянин не мав змоги “розрахуватися” з державою. Тоді “уповноважені” держави конфісковували в селянина те, що в нього було (навіть корову) за податковий чи контрактаційний борг, як це трапилось у сім'ї автора цієї статті, батько якого загинув на фронті. Ось в такому становищі були селяни-колгоспники в 40-х роках ХХ ст.

4 липня 1946 р. Рада Міністрів УСРР і ЦК КП(б)У приймають постанову про плян хлібозаготівель з урожаю 1946 р. У ній затверджується річний плян здачі зерна державі з урожаю 1946 р. по УСРР в кількості 340 млн. пудів⁷⁰. Але вже 22 липня цими ж органами приймається наступна постанова, в якій вказується, що “з метою безумовного виконання державного пляну хлібозаготовок кожною областю і районом Української РСР надати право виконкомам облрад і райрад, обкомам і райкомам КП(б)У ... збільшити обов'язкові поставки зерна державі в межах до 50% від розмірів зернопоставок”. У додатку до цієї постанови вказується збільшення розміру поставок зерна державі по кожній області. Але владі здалося й цього замало. Тому 17 серпня 1946 р. ці ж республіканські органи на основі постанови Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) від 13 серпня 1946 р. виносять свою постанову: “... дозволити... як виняток на 1946 р., збільшити по колгоспах, які мають високий врожай, обов'язкові поставки зерна державі в межах до 100% від розміру зернопоставок”. На Україну московський центр, збільшив хлібозаготівельний плян з 340 до 362 млн. 750 тис. пудів із 540 млн. зібраних⁷¹. І вслід за цим на адресу голови Ради Міністрів УСРР М.С. Хрущова і секретаря ЦК КП(б) Л.М. Кагановича надійшла директива за підписом голови Ради Міністрів СРСР і секретаря ЦК ВКП(б) А. Жданова з вимогою рішуче покласти край гальмуванню обмолоту й очистки зерна, викривати й судити крадіїв і приховувачів зерна, виявити прихований хліб і забезпечити його здачу державі.

Після цієї директиви у 1946 р. обкомами і райкомами КП(б)У було притягнуто до відповідальності за повільне “викачування” зерна й потурання “саботажникам і приховувачам” хліба 6029 чоловік. Багатьох з них було віддано до суду. Серед них секретарі райкомів партії, голови райвиконкомів, інші керівники районної

⁷⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 929, арк. 4-8.

⁷¹ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 3152, арк. 30.

ланки, а також сіл. Серед голів колгоспів 596 звільнили з роботи, 321 – виключили з партії, 1,353 – одержали суворі партійні стягнення, а 607 – віддані до суду⁷². Основною їх виною було те, що не виконали вчасно нав'язаних зверху зернозаготівель і те, що, враховуючи важке фізичне становище колгоспників, вони видали їм незначну кількість зерна в рахунок оплати, заробленої ними ж.

Але це не допомагало, на кінець 1946 р. голод надзвичайно посилювався. Значна кількість населення від голоду або опухла, або була на межі опухання. На трудовні в тому році було видано в середньому 170 г. хліба. Така мізерна видача заробленого не могла врятувати людей від виснаження організму. В перші місяці осені 1946 р. населення перебивалось незначним врожаєм фруктів та овочів. Але в листопаді-грудні люди почали масово пухнути й умирати. Голова уряду Української РСР М. Хрущов звернувся до Сталіна з повідомленням, що Україна не може виконати поставок зерна й, навпаки, сама потребує допомоги. У відповідь Сталін надіслав образливу телеграму, в якій обізвав М. Хрущова “сумнівним типом” і наказав прибути до Москви. “Ти м'якотіль! Тебе обдурюють, – писав Сталін, – вони грають на твоїй сентиментальності. Вони хочуть, щоб ми розтратили наші державні запаси”⁷³. Ось так “батько народів” дбав про народ український.

Щоб сьгоднішнє покоління уявило собі купівельну спроможність тодішнього населення, автор цієї статті, який пережив ці роки, згадує, що ціни на продукти зростали із Заходу на Схід республіки. Якщо у Львові тоді буханка хліба коштувала 30 крб., у Проскуріві (Хмельницький) та Вінниці – від 50 до 70, то на Донбасі – від 100 до 120 крб. Зарплата вчителя на селі була 450-540 крб. Мірилом зарплати тоді була вартість буханця хліба, кілограма картоплі.

Навесні 1947 р. голод ще більше посилювався й набирив своїх жорстоких обертів. Станом на 1 червня 1947 р. в Україні, за неповними даними, вже нараховувалося 1 млн. 74 тис. 314 дистрофіків, з яких 77,1% (828 тис. 429 чол.) були сільськими жителями⁷⁴. Здоровий глузд не сприймає цього парадоксального явища – ті, хто вирощував продукти харчування, самі голодували. Ось така була соціально-економічна політика комуністичної партії та радянської влади.

На 20 червня 1947 р. в Україні налічувався вже 1 млн. 154 тис.

⁷² *Маршрутами історії*. Упоряд. Ю.І. Шаповал. Редкол.: Ф.М. Рудич, І.Ф. Курас та ін. Київ: Політвидав України, 1990, с. 264.

⁷³ Там само, с. 266-265.

⁷⁴ О.М. Веселова, В.І. Марочко, О.М. Мовчан. *Голодомори в Україні...*, с. 185.

378 дистрофіків⁷⁵. Тобто за 20 днів їх збільшилося на 80 тисяч. Наслідком наростання голоду в 1946 – 1947 рр. було не тільки фізичне виснаження й знесилення, але й занепад духу, морально-політичних настроїв у населення, зневіра у радянській владі, колгоспному ладу і т. п. Надія в населення, що ось закінчиться війна й будемо жити краще, зникла. Народ не бачив просвітку. Свідченням цього є листи громадян до своїх близьких, особливо батьків, інших рідних до військовослужбовців, перлюстрацію яких здійснювало невсипуще око цензорів військових відділів обкомів КП(б)У. З цих листів видно, що голод в Україні почався не восени 1946 року, як це раніше стверджувалося, а ще з його початку. Так, селянин А. Дацюк з с. Боличі (агент, мабуть, помилився, такого села немає, є Білотин), Ізяславського району Кам'янець-Подільської області (тепер Хмельницької) писав 2 березня 1946 р. до брата в армію: “Живемо погано, тому що немає продуктів. На базарі все дуже дорого, а в колгоспі пропрацювали даром, нічого хліба не видали”. Підліток с. Путринці того ж району Микола Криворук теж 2 березня писав до дядька (до речі, командира військової частини): “Дорогий дядя! Напишу як ми живемо. Мама померла. Осталось у нас 5 малих. Мені найстаршому 13 років. Вдома голодуєм, хліба немає. Одна картопля і вода, жирів немає”. Лист подібного змісту написав також демобілізований солдат з с. Лагодинці Красилівського району Ф.П. Соколик своєму братові в армію 5 квітня 1946 р.: “Я тепер вдома дуже бідую. Хліба немає і запасу немає, колгосп не дає, навіть картоплі не вистачає... Я тобі раджу не їхати додому, я тепер сам не свій. Демобілізованим Червоної армії не дають ніякої допомоги, ніхто не звертає уваги, як хочеш, так і живи...”⁷⁶.

Листи з такою “крамолою” “виловили” також із сіл Летичівського району. Демобілізований с. Юрченки Ф.А. Черевань писав своєму однополчанину до армії 4 квітня 1946 р.: “Я демобілізувався, тепер перебуваю вдома. У сім’ї 7 чол. Дружина на зароблені трудовні отримала 30 кілограмів, а картоплі нічого не дали. Про худобу й говорити нічого, немає чим годувати. Не знаю, що робити, годуй дітей чим хочеш. Краще було й нам залишитися в армії, ніж вдома. Тут ще податки доводиться платити, 40 кілограмів м’яса, яйця і все решта...”. Такий же лист написав інвалід Вітчизняної війни з с. Снітківка 6 квітня 1946 р. Г.Г. Шандига про те, що йому як інваліду ніхто ніякої допомоги не надав, ні райви-

⁷⁵ Там само, с. 185.

⁷⁶ Партийний архів Хмельницького обкому Компартії України, ф. 487, оп. 4, спр. 438, арк. 131; спр. 439, арк. 10.

конком, ні військкомат...”⁷⁷.

Такі ж листи затримали й з колишнього Михампільського району Кам’янець-Подільської області. Вони є свідченням того, що радянська влада і комуністична партія за всяку ціну прагнули приховати, призупинити інформацію про голод на селі. Повідомлення про це розглядалося в кращому випадку як прояви занепадницького духу, в гіршому – пропаганда ворожих настроїв. Особи, підозрювані в цьому, попадали під “ковпак” МДБ (Міністерства державної безпеки, утворене в березні 1946 р.), яке вже стежило за ними, де б вони не проживали на території СРСР. Листів із “занепадницькими настроями колгоспників” восени 1946 р. в Кам’янець-Подільській області значно збільшилося. У спецповідомленнях секретарю Кам’янець-Подільського обкому КП(б)У та окремим секретарям райкомів під назвою “Про занепадницький настрій колгоспників окремих районів Кам’янець-Подільської області у зв’язку з посухою і неврожаєм” повідомлялося, що в процесі цензурування кореспонденції цивільного населення Кам’янець-Подільської області в Червону армію за період з 24 вересня по 10 жовтня 1946 р. з числа переглянутих листів у кількості 96000 (виходить, була поголовна цензура) зареєстровано 31 повідомлення занепадницького характеру в зв’язку з неврожаєм⁷⁸.

Як поводити себе селяни-колгоспники в тих умовах, в яких вони опинилися? Головною їх метою було вижити, не померти з голоду. Будучи голодними, вони прагнули роздобути продукти й перешкодити їх вивезенню. Про “ворожі прояви селян з метою зірвати хлібозаготівлі” йдеться в таємній доповіді (9.08.1947 р.) секретаря Кам’янець-Подільського обкому КП(б)У А. Устенка на ім’я Л. Кагановича, який у березні 1947 р. був надісланий з Москви на посаду першого секретаря ЦК КП(б)У замість М. Хрущова, з метою прискорення вивезення продовольства з України. А. Устенко повідомляє про “ворожі дії”, які проявляються в розкраданні хліба, в навмисному псуванні зернозбиральних машин, молотарок, в агітації, спрямованій на невихід на роботу колгоспників і затримку здачі хліба державі, у розкиданні листівок і анонімних листів, в яких міститься загроза партійно-радянському і комсомольському активу, а також прямих терористичних актів. У доповідній наводяться конкретні приклади цих дій. Так, щодо розкрадання зерна у ній вказувалося, що 26 липня 1946 р. колгоспники с. Печески Красилівського району при транспортуванні зерна на

⁷⁷ Партійний архів Хмельницького обкому Компартії України, ф. 487, оп. 4, спр. 438, арк. 131; спр. 439, арк. 20.

⁷⁸ Партійний архів Хмельницького обкому Компартії України, ф. 487, оп. 4, спр. 436, арк. 197.

елеватор розвезли його по квартирах у кількості 15,8 центнерів. А в Плужнянському районі в колгоспі ім. 18-го партз'їзду група з 5 чол. – голови сільради, бригадира молотарської бригади, вагаря, нічного сторожа та ін. у нічний час украли 280 кілограмів зерна. Як бачимо, в крадіжці брав участь і представник влади – голова сільської ради. Подібне повторилося 27 липня 1946 р. і в колгоспі с. Немирівці Теофіпольського району, де голова колгоспу з вагарем і комірником украли 480 кілограмів зерна.

Всього від початку жнив (з 20 липня) лише до кінця липня 1946 р., тобто за 10 днів, органами МВС і прокуратури було викрито 1009 випадків крадіжки хліба. Найбільше таких випадків було в південній частині області – Кам'янець-Подільському, Чемеровецькому, Оринінському, Смотричському та інших районах. Саме в цих районах населення найбільш голодувало й тому йшло на такі кроки, щоб не загинути з голоду. В ті роки крадіжки продуктів чинилися не з метою наживи. Про це не могло бути й мови. Коли держава не видавала зерна на вироблені трудовні й кинула населення напризволяще, то голодні люди з відчаю, щоб не померти від голодної смерті й врятувати себе і дітей, змушені були йти на такі вчинки. Голодуючі селяни-колгоспники не могли спокійно дивитися, як збіжжя, вирощене ними, понадміру відправляється в “Заготзерно”, а трударям, які виростили його, або зовсім нічого не видавалося, або по 100-200 г за частину вироблених трудовнів.

У той же час Радянський Союз, незважаючи на те, що населення власної держави голодувало, поставляв зерно в Болгарію, Румунію, Польщу, Чехословаччину, Францію. Зокрема, Болгарії було поставлено 30 тис. тон кукурудзи і 20 тис. тон пшениці, а в першій половині 1946 р. ще 40 тис. тон зерна. Румунії в 1945 р. СРСР поставив 300 тис. тон зерна в порядку позики, а в 1946 р. ще 50 тис. тон і 32 тис. тон картоплі⁷⁹. Польщі в 1946 – 1947 роках СРСР поставив 900 тис. тон зерна⁸⁰. Чехословаччині в 1947 р. було направлено 600 тис. тон зерна⁸¹. 6 квітня 1946 р. міністр зовнішньої торгівлі СРСР А. Мікоян підписав угоду про поставку Франції 500 тис. тон зерна впродовж квітня-червня 1946 р., “враховуючи тяжке продовольче становище у Франції і прохання французького уряду. Радянський уряд вирішив піти назустріч Франції як своєму союзнику”⁸².

⁷⁹ *История внешней политики СССР*, ч. II. 1945 – 1970. Москва, 1997, с. 58-59; Л. Нежинский. *У истоков социалистического содружества*. Москва, 1987, с. 170-172.

⁸⁰ В.С. Парсаданова. “Помощь Советского Союза в восстановлении польской экономики (1946 – 1949 гг.)”, *История СРСР*, 1988, №4, с. 70-71.

⁸¹ *История Чехословакии*. Москва, 1960, т. 3, с. 470, 475.

⁸² *Внешняя политика Советского Союза. 1946 г.: Док. и матер.* Москва, 1952, с. 117.

Всього експорт зернових з СРСР в 1946 р. склав 1,7 млн. тон, або 10% від усього заготовленого в тому році⁸³. І це в той час, коли населення власної держави голодувало.

Таким чином, якщо перший радянський голод відбувся внаслідок об'єктивних і суб'єктивних причин, якими були засуха і продрозкладка з її надмірним викачуванням хліба за межі України в неврожайні роки, то другий Голодомор 1932 – 1933 років був штучним внаслідок політики більшовицької партії. Після насильницької прискореної колективізації, масового розорення можливих українських селян (так званого розкуркулення), депортації значної частини українських селян, які чинили опір цьому процесу, до Сибіру, партійно-державне керівництво московського центру на чолі з Сталіним вирішило остаточно зламати опір українських селян диктаторському управлінню радянської влади. Це здійснювалося ще й тому, що внаслідок політики українізації у 20-х – на початку 30-х років ХХ століття була перспектива національного відродження української державності. Щоб не допустити цього, московське керівництво здійснило терор Голодомором щодо українського населення, який мав трагічні наслідки для України. Саме тому він повинен кваліфікуватися як геноцид українського народу.

Третій, післявоєнний голод, як і голод 1921 – 1923 років, мав ознаки тих самих причин – засуха на значній території України і надмірна хлібозаготівля, фактично насильницьке вивезення зерна за межі України.

Отже, Голодомори 20-х, 30-х і 40-х років в Україні відбулися внаслідок злочинної політики верхівки комуністичної партії на чолі із В. Леніним і Й. Сталіним щодо українського народу, який зазнав мільйонних жертв і загальмування національного розвитку.

⁸³ *Внешняя торговля СССР (1918 – 1966 гг.): Стат. сб.* Москва, 1967, с. 88-89.

ІРОЇДА ВИННИЦЬКА, ВСЕВОЛОД В. ІСАЇВ

Українсько-канадський дослідчо-документаційний центр

Торонто

СВІДКИ ГОЛОДОМОРУ: УСНІ ІСТОРІЇ

Ця стаття появилася вперше в англійській мові в 2003 році¹. Питання свідчень про Голодомор далі залишається актуальним, особливо сьогодні, в часі 75-ліття Голодомору. Тут містимо цю статтю в українському перекладі з деякими доповненнями*. Стаття складається з трьох частин: перша частина описує колекцію усних свідчень в Українсько-канадському дослідчо-документаційному центрі (Торонто); друга частина розглядає питання процесу інтерв'ювання; третя частина подає аналізу зразка 56 інтерв'ю.

УСНІ СВИДЧЕННЯ В УКРАЇНСЬКО-КАНАДСЬКОМУ ДОСЛІДЧО-ДОКУМЕНТАЦІЙНОМУ ЦЕНТРІ

Українсько-канадський дослідчо-документаційний центр (УКДЦ) є архівним сховищем українського Голодомору 1932 – 1933. На цю пору в ньому зберігаються 191 усні свідчення. Однак ця стаття охоплює тільки 164 свідчень. З них було вибрано 56 свідчень для аналізу. Ці свідчення є результатом трьох різних проектів і стадій збирання: 1) проект *Жнива розпачу*, 2) проект УКДЦ і 3) проект Комісії з питань українського Голодомору.

Ініціатором проекту *Жнива розпачу* був Комітет дослідження голоду в Україні, попередник теперішнього УКДЦ. Єдиною метою збирання усних свідчень було виготовлення документального фільму про Голодомор. Для цього було записано 25 інтерв'ю на 16-міліметровій кольоровій плівці. Прем'єра цього фільму відбулася 1984 року і згодом він здобув дев'ять важливих нагород на декількох фільмових фестивалях.

Проект УКДЦ – збирання усних свідчень – продовжується. Потрібно якнайбільше свідчень тих, хто пережив Голодомор.

¹ Wynnyckyj, Iroida and Wsevolod W. Isajiw, "The Famine Witnesses: Oral Histories in North America", In *Famine-Genocide in Ukraine, 1932 – 1933: Western Archives, Testimonies and New Research*, W.W. Isajiw, ed. Toronto: Ukrainian Canadian Research and Documentation Centre, 2003, pp. 67-75.

* Автори висловлюють подяку п. Надії і Марті Олійник за переклад.

Спочатку було записано 28 аудіо- і 8 відеоінтерв'ю з тими особами, які вижили, а також отримано п'ять писаних звітів. Було зібрано також інші свідчення, особливо від тих осіб, які жили в Україні і виконували різні офіційні функції під час Голодомору. Потрібно також відшукати і зберегти архівні матеріали. Цей проєкт теж продовжується. В додатку, УКДДЦ отримав копії 98 аудіоінтерв'ю від проєкту Комісії українського Голодомору. Їх було записано на вимогу Конгресової комісії для дослідження Голодомору в Україні (США)².

Всі вищезгадані інтерв'ю, включно з інтерв'ю Комісії з питань українського Голодомору, були зібрані між 1981 і 1990 рр. Свідки, які вижили, були мешканцями Канади, США, Великобританії, Австралії, Німеччини і Франції³. Під час Голодомору їм було від 2 до 38 років, а більшість мала від 9 до 25 років. Шістдесят відсотків з них були чоловіки, а 40% жінки. Десять відсотків були міські жителі з Харкова, Києва, Полтави й Одеси. Інші були переважно колишні селяни. Рівень їхньої освіти був низький: 5% здобули вищу освіту, 10% відвідували середню школу або її еквівалент, а останні 85% не мали зовсім або дуже мало формальної освіти. Для поданої тут аналізи вибрано, як зразок, 56 інтерв'ю, записаних УКДДЦ, або його попередником, Комітетом дослідження голоду в Україні.

ПРОЦЕС ПРОВОДЖЕННЯ ІНТЕРВ'Ю

Для проєкту УКДДЦ виготовлено детальну анкету; опитувачі отримали інструкції про її застосовування. Інтерв'ю тривали від одної до трьох годин і були ведені головно українською мовою. Спершу записувано основні персональні дані: дата й місце народження, рівень освіти, родинне походження, кількість власної землі і назва та місцезнаходження міста чи села, де свідок жив під час Голодомору. Далі йшла інформація про місто чи село та опис життя в місті чи селі від найдавніших часів, які опитуваний міг пригадати.

Опитувані повинні були давати інформації про такі установи, як СОЗ (Соціалістична обробка землі), МТС (Машинно-тракторна станція), сільська рада, Комнезам (Комітет незаможних), сільський "актив", церква і школа.

При тому складано списки імен членів родини і селян, які померли від голоду, із зазначенням віку і дати смерті, якщо було

² Commission on the Ukraine Famine, *Investigation on the Ukrainian Famine 1932 – 1933: Report to Congress*. Washington, D.C.: Government Printing Office, 1988.

³ Ширші записи 48 свідчень, які знаходяться в архіві УКДДЦ, опубліковано в книжці *Український Голокост 1932 – 1933: Свідчення тих, хто вижив*, т. 5. Ред. о. Ю. Мишик. Київ: Києво-Могилянська академія, 2008.

можливо це встановити. Ті, хто вижив, повинні були пригадати прізвища службовців, відповідальних за арешти селян, розкуркулювання та конфіскацію харчів, і вказати, чи вони були місцеві селяни, чи сторонні, та подати їхню характеристику. Ключове питання зосереджувалося на 25-тисячниках, на їхніх прізвищах, характеристиках та їхній діяльності в селі. Були також намагання встановити, коли розпочався Голодомор і коли він закінчився в кожному окремому селі, скільки людей померло і особливо, чи померли від голоду також ті селяни, які вступили до колгоспу. Головним чином, інтерв'ю стосувалися питання про розкуркулювання, колективізацію, опір, напр. “бабські бунти”, здача зерна, конфіскація харчів і Голодомор. Окремі питання стосувалися самого виживання.

Більшість інтерв'ю проводилася в домах свідків у надії, що знайоме оточення зменшить травму. Кожне інтерв'ю викликало глибокі емоції, часто сльози, як у жінок, так і в чоловіків. Всі інтерв'ю вичерпували емоційно тих, хто запитував, як і того, хто відповідав.

В час започаткування проєкту (1981) було трудно відшукати тих, які вижили, та інших свідків, які погодилися б давати показання. Вони послідовно подавали, як причину, страх перед советським переслідуванням їхніх родичів, які жили в Советському Союзі. Третина тих, до яких зверталися, відмовлялася свідчити саме з тієї причини. Багато свідків погоджувались, якщо буде гарантована їхня анонімність (з усіх 164 інтерв'ю 65 були записані анонімно). Ситуація драматично змінилася від 1990 року, коли советська влада офіційно визнала Голодомор. Свідки почувалися вільними говорити про свої родинні переживання. Однак, число тих свідків дуже зменшилося за кілька останніх років, а ті, які тепер погоджуються свідчити, були дітьми під час Голодомору. Тепер Центр збирає спогади про переживання дітей, як особливий окремий вид свідчень.

Як впливають ці усні історії на дослідження Голодомору? Тут ми розглянемо два такі питання, що їх висунули на Заході різні науковці, а саме: відношення Голодомору до колективізації і питання плянованості Голодомору.

ВІДНОШЕННЯ ГОЛОДОМОРУ ДО КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ

Часто на Заході були популярні суто теоретичні погляди, що Голодомор був засобом чи знаряддям колективізації селян, і дехто навіть на тій основі його виправдовував. Деякі науковці Заходу вважали колективізацію перехідним періодом до індустріальної агрикультури, яка була потрібна для модернізації економіки Советського Союзу. Часто стверджувалося, що голод був способом

примушення селян відмовитися від їхньої землі, худоби і реманенту та вступити до колективного господарства – колгоспу. Імплікація такої позиції була, що ті, які вступили до колгоспу, мали їжу і не голодували, зате ті, які відмовились, були покарані: всі харчі, які їм удалося заховати, були насильно відібрані і тому вони голодували.

Тут треба вказати, що процес колективізації розпочався 1929 року, тобто три роки перед справжнім Голодомором, і в 1932 році був фактично завершений. Розкуркулювання також розпочалось 1929 року і тривало до 1932⁴.

Із 56 наших відповідачів 44 говорять про розкуркулення, в той час як 50 згадують колективізацію. Майже ніхто не твердить, що голод був засобом примушування вступати в колгоспи. Лише один анонімний свідок стверджує, що колгоспникам поводилося краще, ніж іншим, а 9 із 56 пригадують, що влада запевнювала їх, що колгоспники не будуть голодувати. З другого боку, 12 із тих, хто вижив, вказують на те, що люди в колгоспах голодували так само, як всі інші, і що не було різниці в їхній спроможності здобути їжу. Розповідаючи про обшуки, під час яких забирали харчі,

⁴ У 1930 – 1931 рр. 1,8 мільйона “кулаків” депортовано на Сибір. Див. Nicolas Werth. “A State against Its People: Violence, Repression and Terror in the Soviet Union”, in *The Black Book of Communism: Crimes, Terror, Repression* (“Держава проти свого народу: насильство, репресії і терор в Советському Союзі” в *Чорна книга комунізму: злочини, терор, репресії*), Stéphane Courtois, et al. Eds. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1999, с. 153-158. Однак, це число мабуть занижене. На думку Роберта Конквеста, від зими 1929 – 1930 майже 10 мільйонів “кулаків” – чоловіків, жінок і дітей – були депортовані на Сибір. Див. “Testimony of Dr. Robert Conquest” in *First Interim Report of Meetings and Hearings of and before the Commission of the Ukraine Famine Held in 1986* (“Свідчення д-ра Роберта Конквеста” у Перший тимчасовий звіт із зустрічей і слухань Комісії Голодомору України, проведених у 1986), US Congressional Committee Investigation of the Ukrainian Famine 1932 – 1933. Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1987, с. 61.

Типовий найбагатший “кулак” з України мав приблизно 12 акрів землі, корову, коня, 10 овець, свиню і коло 20 курей на господарстві, яке утримувало чотири особи. Див. Robert Conquest. *Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine (Жнива скорботи: советська колективізація і терор-Голодомор)*. Oxford University Press, 1986, с. 135. Економічна дефініція слова “кулак” не була, однак, практичним вирішальним чинником того, кого насильно депортовано. Як вказує Шіла Фіцпатрик, “що було важливе... це минуле селянина, його ставлення до советської влади і його загальна ментальність”. Див. Sheila Fitzpatrick. *Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization (Селяни Сталіна: спротив і виживання в російському селі після колективізації)*. New York: Oxford University Press, 1994, с. 32. У 1932 році більшість селян вже була колективізована. Згідно з доступними даними, в половині 1932 року 70% українських селян були в колгоспах у той час, коли в Росії лише 59,3% були колективізовані. Див. R. Conquest. *Harvest of Sorrow*, с. 220.

один із свідків заявляє, що ті, які доводили, що вони колгоспники, були трактовані суворіше, а обшуки посилювалися.

Трудно робити висновок, що Голодомор був засобом колективізації. Наші інтерв'ю показують, що докази цього слабкі. Все-таки, як ми вже ствердили, більшість опитуваних згадувала колективізацію. Можна говорити, що відношення Голодомору до колективізації мало каральний характер. У кращому разі, це було покарання за попередні акції спротиву, можливо, включаючи теж жіночі заколоти – “бабські бунти” – з 1930 року. Шість свідків говорять про ці “бабські бунти”, включно з убивствами партійних чиновників, випадки підпалів і забій власної худоби. Генерал Петро Григоренко сказав ось це у своєму інтерв'ю:

<< Баби починали бити владу, а якщо їм опір зуміли організувати, то тут вже за кілки бралися чоловіки... Тоді туди, де не вдалося втихомирити, приходили війська. Стріляли і поверх голів, і в голови, і в груди. Стріляли всяко. Були і втрати.

І от тут часто в розмовах питають – а звідки ви берете, що то плян був такий винищити людей голодом? Й ось це перша ознака того, що то плян такий був. Якраз голод був найсильніший, найсильніше організований, найглибше охопив якраз ті райони, де були оці повстання. Значить тут ясно, що була вказівка виморити там голодом. Бо інакше як би додумались? Не рахуючись ні з чим >> (UCRDC-HD).

Свідки не приписують Голодомору процесові колективізації. Вони радше звинувачують конфіскацію їжі. Є два аспекти насильного відбирання харчових продуктів. Хоча їх часто розглядають як частину того самого процесу, наші свідки вважають їх різними. Перший аспект: заготівля і доставка обов'язкової квоти зерна селянами; другий: обшуки і вилучення харчових продуктів та конфіскація захованих селянами харчів у хатах або навколо них. Партійні чинники вважали цей другий аспект частиною попереднього, мовляв, селяни навмисне ховають харчі і саботують квоту заготівлі зерна. Із 56 свідків 28 розповідають про конфіскацію харчів у хатах, лише деякі говорять про справжні заготівельні квоти. Ці два явища цілковито відрізняються одне від одного і ті, хто вижив, могли дуже багато про це розказати, про що буде далі.

ПЛЯНОВАНІСТЬ ГОЛОДОМОРУ

Друге питання, яке ми хотіли б розглянути, є плянованість Голодомору. Всі наші свідки припускали, що Голодомор не стався природним порядком, але був створений владою. Ніхто з них не згадує про посуху чи неврожай, але коли інтерв'юер запитував про ці проблеми, всі реагували дуже критично.

Свідки докладно зупинялися над способами, якими проводи-

лися обшуки і конфіскація харчів. Вісім з них згадують, що в Росії не було голоду, п'ять розповідають про закриття кордонів і про насильне відбирання харчів від тих, яким удалося їх придбати. Всі мешканці сіл, які уціліли, були свідками процесу конфіскації харчів, а їхні описи були дуже подібні. Їхні розповіді передають відчуття жорстокости і брутальности, що їх застосовувано під час виконання тієї операції. Вісім свідків вказують на брутальні акції 25-тисячників. Типова розповідь включає натяк на бригаду молодих людей; деякі з них були селянам знайомі. Однак, їхнього лідера звичайно називали чужинцем, який завжди розмовляв російською мовою. Спеціально згадується простромлювання землі залізними ломачами і розкопування довкола хати. Багато з них стверджують, що активісти звинувачували селян у нельояльності до держави. Описують погрози карами, побиття та інші форми жорстокого трактування. Два випадки можуть послужити ілюстраціями.

Було це під час подорожей Семена Ляшенка (UFR HC-0001), шофера партійних чиновників, коли то він несподівано зустрінувся з подіями, які показують брутальність такої операції. Він розповів:

<< П. Мостовий із села Водяна, Запорізької області хотів вступити до колгоспу, та його не прийняли. Пішли до нього й забрали не тільки зерно, а навіть все, що було в нього. Розвалили в хаті піч. Повиривали вікна і двері в хаті, а була якраз зимна пора. Що з Мостовим сталось, я не знаю, бо його більше вдома не було. Після прийшли знову до його дружини з дітьми, яка ще жила в хаті.

“Давай хліб (зерно) – у тебе є захований!”.

Ніякі докази, що зерна немає, не допомогали. Жінка не мала чим харчувати дітей. Актив з уповноваженим сказав їй: “Не даєш добровільно, – зараз признаєшся, де він в тебе захований”.

Взяли викопали яму – якраз їй по шию. Поставили її в яму і почали засипати її живу землю. Кінчилось тим, що дружина Мостового збожеволіла, а троє дітей померли з голоду. >>

Мотря Дутка (UFRC-HD) описує типову операцію конфіскації харчів у селі Петрівка, поблизу Донецька.

<< Отже, восени 32-го року було накладено на кожну хату чи на кожного господаря величезну кількість зерна і іншого продукту здати до держави. Вони, звичайно, цього не мали і не могли того виконати. Отже, було прислано з Росії так званих 25-тисячників, здорових молодих мужчин з Росії, щоби, як вони це називали, викачати хліб від селян. Отже, вони йшли з хати до хати. Забирали абсолютно все, що тільки могли побачити в хаті. Забрали зерно, забрали муку, картоплю чи бурячки, чи моркву, чи де що тільки було в хаті з їстівного. Все в них забрали. Крім того, шукали, чи

не було десь заховано. Копали ями в хатах, у дворі. Розвалювали печі. >>

Ці розповіді очевидців збігаються з іншими опублікованими звітами, як напр. *Execution by Hunger (Екзекуція голодом)* Мирона Долота (с. 162-71), і свідчення, записані в *The Black Deeds of the Kremlin (Чорні діла Кремля)*, т. 2, ред. С.О. Підгайний (с. 508-12).

Вісім тих, які вижили, стверджують, що вони, або їхні родичі чи знайомі, могли дістати харчі з Росії, і підкреслюють, що за кордоном не було голоду. Ті свідки, родини яких жили недалеко від кордону, висловлювали своє здивування, що тільки за декілька кілометрів від кордону – в Росії – був і хліб, та інші харчові продукти. Три інші свідки, однак, розповідають, що місцева влада, довідавшись про перетин кордону людьми в пошуках їжі, прийшла й заборонила це, погрожуючи арештом. Параскевія Волинська (UFRC-15) розповідає:

<< Мама їхала до Москви і в інші місця... Від нас до Москви, від Полтави, скільки то було... яких шість годин ...в Росії голоду не було і вона привозила хліб, яких три-чотири хлібини купить, привезе, залишить, а сама знову їде. Але пізніше, як довідалася місцева міліція, то заборонила. Навіть нашу маму хотіли посадити. >>

Крім того, органи влади відбирали хліб від тих людей, які були в дорозі, щоб роздобути його для своїх сімей. Галина Дорош (UFRC-12) заявляє: << Ходила моя, моя мачуха... То вона ходила в Черкаси, то було 30 кілометрів від нашого села. То вона ходила туди і там купила дещо, хотіла принести додому, то її не допустили, від неї відібрали. >>

Василь Ткаченко (UCRDC-67ii), який жив у Харкові, пояснює про комерційний хліб:

<< У Харкові відкрили два склепа, хлібних склепа, комерчиський хліб продавали... А, взагалі в той час хліб... мали право купити один кілограм на персону... І хліб був це страшний. Тому, що сіль, це саме дешевий продукт був, і в цей хліб, чорний хліб, ложили багато солі, і він був мокрий... А черги були, у той час до тих склепів, до комерчиських склепів, по 500, 600 персон, де там один одного давили. І от люди із сел стремілися туди потрапити. Але як... його бачили, що він є зі села, по одягу, то міліція їх відтіля із черги забирала у каміон і вивозила. >>

Це свідчення відповідає описам щоденних рейдів на селян у Києві, як звітує про це в своїх спогадах п.н. *В дев'ятім крузі* Олекса Воропай (с. 14). До того ж, свідки твердять, що службовці відбирали не лише хліб, але й інші харчі, роздобуті будь-яким способом і в будь-якому місці.

Як відомо, в серпні 1932 року був виданий закон, згідно з яким

всі харчі уважалися державною власністю. Цей закон став відомий під назвою «смерть за колосок». Більшість харчових продуктів відбирали, посилаючись на цей закон, і вважаючи злочинцями тих, які відмовлялися. До того ж, цей закон уважав подачу їжі голодуючим людям нелегальною діяльністю – допомогою ворогам народу.

Професор Валеріян Ревуцький (UFRC-10) був студентом інженерії в Київському будівельному інституті, коли розпочався Голодомор. Його змобілізовано до участі у жнивній кампанії 1933 року в селі Руда, де три чверті людей вимерли з голоду. Він описує опустілі хати у вишневих садах, де марнувалися незібрані плоди, бо ті, які залишилися в живих, були паралізовані голодом:

<< В одній хаті я побачив дівчину. Їй було років шістнадцять-сімнадцять. Чудові такі очі. Я зайшов – вона лежить спухла, каже: “Ви ж бачите, що робиться”. І подивилася на мене. У мене заболіло серце з того і я ввечері взяв пайку глизявого хліба, що нам давали, і відніс їй. Робив так двічі. Якась бестія прослідилла це. Наступного дня викликав мене парторг і сказав: “Що ти робиш? Ти годуєш ворогів народу? Я тебе покараю за це”. І, як покарання, мене поставили на тяжку роботу – відгортати солому від молотарки. Два дні я якось витримав, а на третій день знепритомнів. >>

Всі свідчення тих, хто вижив, ведуть до одного можливого висновку: власті, які мали безпосередню контролю над селянами, були багато більше зацікавлені в тому, щоб селяни не мали жодної їжі, ніж у виконанні доставки вимаганої квоти зерна. Мстивість шукачів харчових продуктів і властей, яку описували свідки, є надзвичайно вражаюча і знову вказує на те, що емоційний чинник при забиранні харчів у селян був сильніший за будь-яке раціональне виконання економічного пляну для розвитку індустріалізованої агрикультури. Одним крайнім аспектом тієї жорсткості був ланцюг державних крамниць, відомих під назвою Торгсин (скорочення російських слів “торговля с иностранцами”). Ці крамниці звичайно приміщувались у міських околицях і були, мабуть, спрямовані на міських жителів. У них приймали тільки золото, срібло і чужу валюту, як заплату за товар. З 56 опитуваних п’ять згадують про Торгсини, які були в таких українських містах як Київ, Миргород, Харків. Вони вказують, що селяни вимінювали в тих крамницях свої золоті коштовності за крихту їжі. По суті, вони розповідають, що в Торгсинах можна було дістати все, навіть білу муку, привезену з Америки.

Ми не маємо даних на те, скільки відвідували Торгсини, але п’ять із наших свідчень показують, як матері брали рештки своїх дорогоцінностей і йшли до міста, щоб тим останнім способом рятувати життя своїх голодуючих сімей. Олена Чесніша (UFRC-22)

заявляє:

<<...Совети не тільки голодом виморювали, вони ще від людей забирали золото, різні речі, які вони мали. Вони відкрили так називаєми “торгсини”, це спеціальні склепи, де можна за золото було купити муку, масло, і різні пожитки. І тому мої батьки, маючи нас двоє дітей, то старалися віддати всі свої цінності, які вони мали, тільки, щоб нас врятувати. >>

Інший свідок розповідає, що за всі їхні коштовні речі вони отримали малі клунки їжі. Раїса Ромашина (UCRDC-415) розкажує:

<< Торгсини були в самім Сталіно... То були великі магазини так як універмаг і там ви могли дістать тільки за золото і там було все, все. Я була з мамою як мама взяла файний хрестик, кульчики, перстень-обручку і вона пішла там. То вона дістала трошки муки, квасолі, сої, всього по трошку. Вона то золото віддала. Вона дуже жалувала кульчики і перстень, але мусіла віддати. >>

Цікаво, що в той час, коли селян виганяли й усували з черг за комерційним хлібом, а то й арештували, то в розповідях очевидців не було будь-яких натяків на черги чи які-небудь перешкоди для селян у відношенні до Торгсину. Виглядає, що селяни могли йти туди свобідно і вимінювати свій товар. Можна робити висновок, що як би держава не формулювала причину чи виправдання для Торгсинів, вони функціонували як механізм для видобування від селян їхніх коштовностей, заки вони ще не повмирили з голоду. Це був ефективний спосіб викачування золота у селян. Таким чином конфіскація харчів додала образу до кривди. Можна зрозуміти, чому Малколм Маггеридж (UFRC-HD-18) заявляє в своєму інтерв'ю: “Капіталізм у диявольському виді це крамниця Торгсин, де можна було купити все за золото і чужу валюту”.

Ще одне спірне питання, яке стосується конфіскації харчів, є: хто були ті, які, на місцевому рівні, фізично відбирали харчі від людей? Дехто висуває аргумент, що Голодомор насправді проводили інші українські селяни і саме їх треба звинувачувати найбільше. Офіційна вигадка була, що це бідні селяни звернулися проти заможних селян і що це насправді бідні селяни формували бригади для конфіскації харчів. В такий спосіб механізм Голодомору деколи знаходить виправдання як клясова боротьба. Деякі свідки пригадують, що вони бачили або чули про людей зі села, яких знали інші як таких, котрі були в бригадах розшукування харчів. Звичайно їх називали “голоною”, сільськими покидьками, молодими ледарями, які не хочуть працювати. Однак, опитувані майже постійно згадували інших, які керували тими людьми, і завжди описували їх як присланих до села. Їх зображали як дещо старших, влаштованих, прихожих ззовні, які розмовляли російською мовою, а деколи називали їх “жидами” або євреями. Фактично 12

свідків говорять про єврейських членів партії і їхню роллю під час Голодомору. Цитуємо одного з них, згадуваного раніше шофера, Семена Ляшенка:

<< Під кінець листопада чи на початку грудня 1932 року я возив в село Бабурка уповноваженого агента. (Село Бабурка належить нині до Долинської сільради Запорізького району Запорізької області – ред.). Цей агент був директором Ремонтно-механічного заводу Запоріжжя. Називався Лев Абрамович Рабинович. Перед тим, як їхати на село, Рабинович велів мені під'їхати до крамниці ІНСНАБ (“інострanne снабженіє”). У таку крамницю пускали людей за спеціальними пропусками. Мене Рабинович провів усередину, як свого шофера. Він купив у згаданій крамниці, що його очі бачили та душа бажала, – масло коров'яче, ковбаси, сир голландський, риба і т. п. Потім сіли в авто й поїхали у згадане село....

У дорозі я довідався від Л. Рабиновича, у яких справах ми їдемо в село. Він сказав мені, що колгоспники не хочуть здавати державі збіжжя. Одночасно я тоді довідався, що таким цивільним людям дозволено носити вогняну зброю (револьвер).

Коли ми приїхали до села, Рабиновича примістили в одній сім'ї, яка складалася з двох людей, – діда і баби. Коли тимчасовий “квартирант” розкладав свої харчі, зайшли дід з бабою. Дід сказав: “Шановний товариш поселився в нас. Хату не перележите, а годувати у нас нема чим...”

Рабинович відповів: “Нічево, дед. У меня продукти есть, а если не фатіт, то знаєм, где взятъ.” >>

Ті, хто вижив, часто згадують єврейських членів партії з брязким ваганням. Це вказує на серйозну проблему єврейсько-українських відносин, яка заторкає Голодомор, і вимагає серйозних об'єктивних дослідів.

Підсумовуючи, у відповідь на нашу другу проблему – плянованість Голодомору – ніхто з наших свідків не сумнівався в тому, що Голодомор був наперед задуманий. Деякі з них говорять про ту ціль виразно (див. напр. UFRC-5 і 22, UFRC-HD14, UCRDC-102v). Ми можемо зробити висновок, що Голодомор не був ані наслідком спонтанного бунту бідних селян проти багатих селян, ані неврожаю. Описи нашими відповідачами пошукових груп як організованих відділів з лідерами, звичайно прихожими з-поза села, спосіб проведення обшуків, факти конфіскації їжі практично “з уст голодуючих людей”, суворі покарання за затримування чи здобування навіть малої кількості харчів (“смерть за колосок”) – все це вказує, що не лише організація Голодомору, але й голодна смерть селян були пляновані.

ВАСИЛЬ ХОЛОДНИЦЬКИЙ, ТЕТЯНА ДОЛИНЯНСЬКА
Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича
Чернівці

ВІД ВЕЛИКОГО ГОЛОДОМОРУ В УКРАЇНІ ДО ГОЛОДОМОРУ В БУКОВИНІ

Україна протягом ХХ століття пережила ряд голодоморів. Перший із них відбувся в 1921 – 1923 рр. Радянське керівництво не приховувало від світової громадськості даної трагедії, тому, завдяки міжнародній допомозі, його наслідки були мінімізовані. Проте наступні голодомори були утаємничені і мали фатальні наслідки. Особливо важким за своїми наслідками був Великий Голодомор 1932 – 1933 рр., який забрав близько десяти мільйонів людських життів. Власне, це був відвертий геноцид проти всього українського народу, 75-річні роковини жертв якого вшановано в кінці листопада 2008 року на державному та міжнародному рівнях.

Однак Буковина, як і Західна Україна в цілому, не зазнала цієї трагедії лише через те, що не входила до складу радянської України, а була на той час складовою частиною Румунії. Саме реакція буковинців щодо Голодомору 1932 – 1933 рр. на Великій Україні, а особливо розкриття трагедії Голодомору 1946 – 1947 рр. на території Буковини, і є метою даного дослідження. На сьогодні як одна¹, так і інша² проблеми знайшли своє відображення в ряді пуб-

¹ О.М. Масан. “Голодомор 1932 – 1933 рр. і українська громадськість Буковини”, *Пам’яті жертв радянських голодоморів в Україні: Матеріали наукової конференції (Чернівці, 24 вересня 1993 р)*. Чернівці: Рута, 1994, с. 45-56; Т.В. Вронська, Т.С. Осташко. “Діяльність українських громадських організацій в еміграції з приводу голоду в УСРР”, *Голод 1932 – 1933 років в Україні: причини і наслідки*. Київ: Наукова думка, 2003, с. 776-790; Т.В. Вронська, Т.С. Осташко. “Українські політичні об’єднання в організації всенародного протесту проти голодомору в УСРР”, *Голод 1932 – 1933 років в Україні: причини і наслідки*. Київ: Наукова думка, 2003, с. 757-766; Т.В. Вронська, Т.С. Осташко. “Шляхи надходження інформації про голодомор в Україні”, *Голод 1932 – 1933 років в Україні: причини і наслідки*. Київ: Наукова думка, 2003, с. 746-756.

² Й. Антоній. “З історії голодомору 1946 – 1947 рр. на Буковині”, *Пам’яті жертв радянських голодоморів в Україні: Матеріали наукової конференції (Чернівці, 24 вересня 1993 р)*. Чернівці: Рута, 1994, с. 96-98; М.В. Загайний. “Економічне становище Чернівецької області у 1946 – 1947 рр.”, там само, с. 75-76; В.М. Костиш. “Матеріали колишнього облпартархіву про голод 1947 року в Чернівецькій області”, там само,

лікацій. Однак на цьому шляху здійснюються лише перші кроки. Цією публікацією переслідуються мета ліквідувати цю прогалину, яка утворилася внаслідок відомих причин.

Перебуваючи в складі іншої держави, українство Буковини не залишилося осторонь Великого Голодомору в Україні. По-перше, у періодичній пресі, що виходила за кордоном, постійно з'являлися статті інформативного характеру про трагедію в СРСР, організовану більшовицьким режимом проти селянства України, Поволжя та Північного Кавказу. Наприклад, на Буковині подібну інформацію подавали румуномовна газета *Гласул Буковіней*, єврейська німецькомовна газета *Черновіцер Альгемайне Цайтунг*, російськомовна преса *Наша речь* тощо. Однак активною не тільки в пляні інформації, а також закликів щодо подання матеріальної і фінансової допомоги стражденним братам-українцям була українськомовна преса: газети *Час*, *Народна сила*, *Нове життя*, *Самотійна думка*, журнал *Українська ластівка* і т. п. Отже, буковинська громадськість була добре обізнана з трагедією українського народу.

По-друге, найактивнішою частиною населення Буковини, яка сприйняла трагедію народу радянської України як свою власну, звичайно, були українці. Буковинські українці взяли активну участь не тільки в заходах по інформуванні світової громадськості про трагедію в Україні, але й у заходах по зборі і наданню матеріальної та фінансової допомоги як втікачам з України, так і стражденному українському народу в самій Україні. Зокрема в європейській пресі з численними протестами проти більшовицького Голодомору в Україні виступав Союз українських журналістів, що діяв у Празі на чолі з колишнім професором Чернівецького університету академіком С. Смаль-Стоцьким і О. Кандибою. До цього Союзу входив також буковинець професор С. Сімович³. До Чехословацького Комітету по зборі жертв для голодуючих в Україні входив буковинець Семен Галицький⁴. До Французького міжнародного комітету допомоги голодним в Україні входив про-

с. 87-96; В. Холодницький. "Буковинський край у голодоморному вирі 1946 – 1947 років", *Голод 1946 – 1947 років в Україні: Причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція*. Київ, 27 травня 1997 р. Матеріали. Київ; Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць, 1998, с. 142-150; В. Холодницький. "Голодомор 1946 – 1947 рр. на території Чернівецької області", *Пам'яті жертв радянських голодоморів в Україні: Матеріали наукової конференції (Чернівці, 24 вересня 1993 р.)*. Чернівці: Рута, 1994, с. 78-87; П. Яценюк, Т. Холодницька. "Голод 1946 – 1947 рр. і "Радянська Буковина", *Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців. Історія. Збірник наукових статей*. Ч. 3. Чернівці: Рута, 2005, с. 241-247.

³ О.М. Масан. *Вказ. праця*, с. 47.

⁴ Т.В. Вронська, Т.С. Осташко. "Діяльність українських громадських організацій...", с. 776.

тоіерей Іларіон Бриндзан, настоятель Української православної церкви в Парижі (1932 – 1946 рр.)⁵, який свого часу відправляв службу в Хрещатицькому монастирі, що в Північній Буковині⁶.

На терені самої Буковини протягом багатьох років діяв Громадський комітет української еміграції в Румунії на чолі з В. Трепке (голова) і секретарем, відомим громадсько-політичним діячем і журналістом Д. Геродотом (псевдонім Дмитра Іванишина). Комітет на весні 1933 р. відзначив десятилітній ювілей своєї допомоги втікачам з України⁷. У Чернівцях координаторами цієї допомоги виступило товариство “Жіноча громада на Буковині” на чолі з О. Гузар⁸. Українське жіноче товариство “Мироносиці” в Чернівцях за декілька місяців 1933 р. зібрало багато речей і 6,465 лей готівкою для надання допомоги втікачам з України⁹.

Для керівництва акціями протесту українців, які мешкали в Румунії, 7 серпня 1933 р. у Чернівцях був створений Громадський допомогивий комітет рятунку України за зразком Львівського комітету, утвореного кількома тижнями раніше. Його очолював відомий український громадсько-політичний діяч Буковини сенатор В. Залозецький, секретарем був обраний М. Атаманюк, головою Ділового комітету – А. Кирилів¹⁰. Комітет за підтримки українських часописів організував 28 серпня масову демонстрацію в Чернівцях та інші заходи в містах і селах Буковини¹¹.

Українські послы до румунського сейму Ю. Сербенюк і Д. Маєр-Михальський на державному рівні домагалися сприяння в діяльності українців Румунії по організації як акцій протесту проти організованого більшовиками штучного Голодомору в Україні, так і по організації збору матеріальної і фінансової допомоги для голодного українського люду¹².

Сенатор В. Залозецький та Ю. Сербенюк активно діяли на міжнародній арені з метою доведення до світової громадськості інформації про трагедію в підрадянській Україні, а також ганебного відношення румунських властей до біженців з України. Зокрема, їх голос звучав на IX конгресі національних меншин, який

⁵ Українсько-французькі відносини // <http://uk.wikipedia.org/wiki/>, 21. 12. 2007.

⁶ І. Чеховський. “Хрещатий шлях Хрещатицького монастиря”, *Час* 2000, 2003, №14, 4 квітня.

⁷ Т.В. Вронська, Т.С. Осташко. “Діяльність українських громадських організацій...”, с. 777; Т.В. Вронська, Т.С. Осташко. “Шляхи надходження інформації...”, с. 750.

⁸ О.М. Масан. *Вказ. праця*, с. 48.

⁹ Т.В. Вронська, Т.С. Осташко. “Діяльність українських громадських організацій...”, с. 777.

¹⁰ Там само.

¹¹ О.М. Масан. *Вказ. праця*, с. 51-52.

¹² Т.В. Вронська, Т.С. Осташко. “Діяльність українських громадських організацій...”, с. 777.

проходив у Берні в Швейцарії 16-17 вересня 1933 р.¹³ Разом з галицькими громадськими і політичними діячами М. Рудницькою, З. Пеленським вони привернули увагу учасників конгресу до голодоморної катастрофи в Україні. У їхніх виступах наголошувалося на тому, що під виглядом “невтручання у внутрішні справи СРСР” відповідальні урядові кола більшості європейських країн закривають очі на події в цій країні й одночасно укладають “пакти приязні й неагресії та торгові договори, яких предметом є це криваве українське збіжжя”¹⁴. На конгресі було оприлюднено також пропам’ятний лист його генерального секретаря Е. Амменде про підтримку відповідних дій української еміграції. На 25 вересня 1933 р. – день, коли мала розпочати свої засідання 76 сесія Ради Ліги Націй, до Женеви прибули делегати від більшості українських комітетів допомоги: Львова, Чернівців, Парижа, Брюсселя, Лондона та інших осередків. Звернення до цієї поважної організації подали також послы в Румунському сеймі від Буковини – сенатор В. Залозецький та Ю. Сербенюк¹⁵.

Українська еміграція об’єдналася в єдину акцію протесту проти штучного Голодомору, розв’язаного більшовиками на українській землі. За спільною домовленістю допомогових комітетів, що діяли в країнах Європи й Америки, 29 жовтня було проведено день національної жалоби за жертвами Голодомору у Великій Україні. Такі акції були проведені й на території Буковини. Вони супроводжувались пожертвами для голодуючих братів-українців¹⁶. 16-17 грудня 1933 р. у Відні проходила міжнародна і міжконфесійна нарада представників комітетів допомоги голодуючим у СРСР, у котрій взяли участь представники німецьких, єврейських, російських та українських допомогових комітетів. Чернівецький комітет представляв Н. Бігара¹⁷. Основну доповідь на даній нараді проголосив генеральний секретар Європейського конгресу національних меншин д-р Е. Амменде. “...Я мушу ствердити з цілою силою, ясно й відверто, – наголосив він, – що ...відносно України Росія прямує до знищення великої частини сучасної генерації в Україні...”¹⁸. Результатом даного форуму було й те, що під проводом віденського кардинала Т. Інніцера був створений міжконфесійний і міжнародний Комітет допомоги голодуючим у Радян-

¹³ Там само, с. 780.

¹⁴ Там само.

¹⁵ О.М. Масан. *Вказ. праця*, с. 53-54; Т.В. Вронська, Т.С. Осташко. “Діяльність українських громадських організацій...”, с. 780.

¹⁶ О.М. Масан. *Вказ. праця*, с. 55-56.

¹⁷ Т.В. Вронська, Т.С. Осташко. “Діяльність українських громадських організацій...”, с. 787-789.

¹⁸ Там само, с. 788.

ському Союзі та прийнято низку резолюцій, звернень і листів до Ліги націй та голів урядів з проханням “бойкотувати вивезення збіжжя з СРСР” тощо¹⁹.

Все ж відчутної допомоги голодуючому населенню України з боку міжнародних організацій отримати так і не вдалось, оскільки СРСР відмовився її прийняти. Але їхні зусилля не можна вважати марними. Комітети допомоги, що діяли в Європі та Америці, мали можливість переправити тому чи іншому конкретному адресату в Україні продовольчу посилку чи валютний переказ під виглядом родичів. Такі посилки та перекази (здебільшого в 1-3 долари, 5 фунтів стерлінгів, 50 франків і т. п.) не заборонялися радянським керівництвом і для багатьох голодних були рятівними²⁰. Пожертви, що збиралися безпосередньо на території Буковини, на нашу думку, йшли в основному на надання посильної допомоги біженцям з України, що опинилися в Румунії.

Отже, українство Буковини, як і всієї Західної України та українство еміграції, сприйняло трагедію українського народу як свою власну, і в міру своїх сил і можливостей прагнуло допомогти стражденному народу. Українські об'єднання Буковини – церква, громадсько-політичні організації, молодіжні, жіночі та кооперативні товариства виступили проти Голодомору в СРСР, перетвореного радянським керівництвом в геноцид проти українського народу. Але не пройшло й чотирнадцяти років, як населення Буковини*, особливо її північної частини, яка разом з Північною Бессарабією в серпні 1940 р. склала основу Чернівецької області в межах радянської України, було втягнуте в черговий радянський Голодомор, і спізнало його в усій радянській повноті.

На відміну 1932 – 1933 рр., голод 1946 – 1947 рр. був спричинений рядом як об'єктивних, так і суб'єктивних причин.

Безперечно, серйозний вплив на стан врожайності справили наслідки Другої світової війни. Перш за все населення області скоротилося більш ніж на 300 тисяч осіб (з 875 тис. осіб станом на 1 січня 1941 р. до 565 тис. осіб станом на 1 січня 1945 р.)²¹. Та й 1945 рік був надзвичайно складним у пляні пожинання наслідків війни. Саме на цей рік припадає кульмінаційний момент спалаху епідемії тифу в Чернівецькій області. Смертність цього року до-

¹⁹ Там само, с. 788-789.

²⁰ Див. дет.: В.І. Марочко. “Торгсин”: золота ціна життя українських хліборобів”, *Голод 1932 – 1933 років в Україні: причини і наслідки*. Київ: Наукова думка, 2003, с. 459-460.

* Тут і далі під назвою Буковина розуміється вся територія сучасної Чернівецької області.

²¹ Державний архів Чернівецької області (далі ДАЧО), ф. Р763, оп. 5, спр. 12, арк. 1.

сягла тут 27,341 особи і перевищувала народжуваність на 17,773 особи²².

Не можна не взяти до уваги і війну ОУН-УПА за незалежну Україну, котра продовжувалася в Буковинському краї до кінця 1952 р. Вона привела до того, що тисячі краян, переважно сільських жителів, було вбито, відправлено у табори ГУЛАГу та на спецпоселення у віддалені райони СРСР. Та й щорічні періодичні оргнабори робочої сили для Донбасу, Уралу, Сибіру (переважно також сільського населення) спустошували село. В демографічному пляні буковинський край вийшов на рівень початку 1941 р. лише в кінці 60-х років²³.

Війна значно виснажила також економічний потенціал області. На 1 січня 1946 р. понад 41% селянських господарств не мали корів, більше 65% – свиней, понад 15% – ніякої худоби. За роки війни кількість коней скоротилася на 36,5%²⁴. Усе це разом узятє суттєво відбилося на зниженні продуктивності праці селянських господарств, агротехніці обробітку ґрунту тощо.

Негативний вплив на врожайність перших повоєнних років справили дуже несприятливі кліматичні умови. Посушлива осінь 1945 р., малосніжна зима 1945 – 1946 рр., відсутність весняних опадів і висушення ґрунтів сильними вітрами створили вкрай несприятливі умови для росту як озимих, так і ярих культур. Лише в другій декаді червня випали великі опади, які дещо відродили пізні ярі й овочеві культури. Однак середина і кінець літа не принесли суттєвих змін метеорологічних умов. Як і раніше, на переважній частині території області стійко трималися високі денні температури. В цілому за 7 місяців 1946 р. випало по області 17 сантиметрів опадів, або 42% від норми²⁵. Подібні умови спостерігалися лише в далекому 1882 р. Зі всієї області лише передгірські й гірські райони (Путильський, Сторожинецький та Вижницький) виявилися в дещо ліпших метеорологічних умовах і зазнали значно меншої шкоди від посухи. Але вони ніколи не визначали ситуації у сільськогосподарському виробництві. Натомість рівнинні райони області (Вашковецький, Кіцманський, Заставнівський, Садгірський, Глибоцький, Чернівецький сільський, Герцаївський, Кель-

²² В.Ф. Холодницький. “До питання суспільно-політичних відносин та соціального становища населення Чернівецької області у другій половині 40-х років ХХ століття”, *З історичного минулого Буковини. Збірник наукових статей*. Чернівці: ЧДУ, 1996, с. 175.

²³ В.Ф. Холодницький. “Вплив політичних процесів на демографічні втрати народонаселення Чернівецької області у 1940 – 1950 рр.”, *Науковий вісник Чернівецького університету*. Вип. 6-7. Історія: Збірник наук. праць. Чернівці: ЧДУ, 1996, с. 175.

²⁴ Див. дет.: М.В. Загайний. *Вказ. праця*, с. 75.

²⁵ Див. дет.: В. Холодницький. “Буковинський край у голодоморному вирі...”, с. 142-143.

менецький, Новоселицький, Сокирянський та Хотинський) були землеробськими, однак урожайність, у силу поганих кліматичних умов, особливо в останніх п'яти районах, склала в цьому році від 2,5 до 3,5 центнерів з 1 гектару.

Проте найбільший вплив на вкрай напружену ситуацію з продовольством 1946 – 1945 рр. для населення Буковини мав не об'єктивний, а суб'єктивний фактор, домінуючу роль у котрому посідає грабіжницька політика заготівель сільськогосподарської продукції органами радянської влади.

Загроза сільськогосподарським культурам почала вже чітко проявлятися в другій половині травня 1946 р. унаслідок неймовірної посухи. З наближенням жнив ставало все більш очевидним, що врожай не справджує надій, які покладали на нього. Тим не менше, органи місцевого радпартійного керівництва, незважаючи на об'єктивні труднощі, не вжили жодних заходів для того, щоб знизити для області плянові завдання по здачі хліба та інших сільгосппродуктів і цим пом'якшити продовольчу ситуацію для населення краю, як це робили партійні й радянські керівники областей Південно-Західної, Південно-Східної і Центральної України. І хоча подібні звернення були практично безрезультатними, проте керівництво Чернівецької області не спромоглося заявити про серйозну загрозу виконанню плянових показників. Навіть у таких умовах пом'якшити ситуацію до певної міри можна було шляхом диференціації здачі норм хліба у відповідності з урожаєм у тому чи іншому районі, селі, господарстві. Щоправда, керівництво країни на початку літа 1946 р., враховуючи складні кліматичні умови, дещо знизило плянові завдання в порівнянні з минулим роком для регіонів стихійного лиха, а також рекомендувало підійти в питанні заготівель диференційовано. Та навіть і ці пляни виявились надто надмірними і не враховували всіх тих труднощів у пляні виконання спущених зверху завдань.

Була проведена й диференціація але досить специфічно. Наприклад, Сокирянський райвиконком, згідно з рішенням Чернівецького облвиконкому, своїм розпорядженням від 5 липня 1946 р. зобов'язав сільські виконавчі комітети району диференціювати норми здачі хліба не у відповідності з урожаєм, а по розміру земельного наділу в селян. В результаті для першої групи господарств (площею до 2 га) норми здачі хліба справді зменшувалися на 15%. Для другої групи (площею від 3 до 5 га) норми здачі хліба залишались середніми. Однак для третьої групи (площею від 5 і більше га) – норми здачі хліба збільшувались на 11%²⁶. Тобто керівництво області задалося метою одним ударом виконати

²⁶ ДАЧО, ф. П15, оп. 1, спр. 5, арк. 8.

і плян хлібозаготівель, і знищити заможні так звані “куркульські” індивідуальні господарства та розчистити шлях до суцільної колективізації сільськогосподарського виробництва. Відповідно до даної диференціації були встановлені й норми поставок. Зокрема, по господарствах 1-ї групи з одного гектара землі необхідно було здати 60 кілограмів зерна, з 2-ї – 95, 3-ї – 200²⁷. Отже, для другої та особливо третьої категорій господарств до уваги не бралися об’єктивні умови. Однак на практиці виявилось, що низька врожайність у районах жорстокої посухи не дала можливості навіть селянським господарствам, віднесеним до першої категорії, виконати знижені норми поставок. Отже, клясовий підхід у вирішенні хлібозаготівель у складних кліматичних умовах узяв верх над здоровим глуздом у тодішнього керівництва області.

Зрозуміло, що в таких умовах і в такий спосіб неможливо було чекати виконання плянових завдань. Проте на сполох керівництво області вдаило лише в кінці заготівельного періоду. Так, 20 серпня 1946 р. секретар Чернівецького обкому партії І. Зеленьок і голова облвиконкому О. Коліков направили листа ЦК КП(б) У і Раді Міністрів УСРР з інформацією про хід хлібопоставок в області. В цьому листі вони вперше просили надати знижку по хлібопоставках з урожаю 1946 р. у кількості 200 тис. центнерів та відкласти до урожаю 1947 р. повернення насінневої і продовольчої позик у кількості 7 тис. центнерів. У цьому ж листі простежуються причини такого, дещо запізненого, прохання. По-перше, це було пов’язано з тим, як указується в листі, що “у минулі роки Чернівецька область не відставала по хлібоздачі, хоч і пляни в порівнянні з поточним були більшими”²⁸. По-друге, всі надії були на урожай кукурудзи. “Однак посуха, що продовжується в області до цього часу, негативно відбилася на врожайності кукурудзи, що, за попередніми даними, не перевищить 5 центнерів з 1 гектару”²⁹. Наслідком цього та інших звернень стало не зниження плянових завдань, а фігурування Чернівецької обл. у постановках і рішеннях партійних і радянських органів України й СРСР як такої, що зволікає з виконанням плянових завдань. Обласне керівництво стало обвинувачуватись у різних гріхах, аж до небільшовицького ставлення до виконання пляну хлібозаготівель. Йому спускалися вказівки в найближчі дні ліквідувати “великі недоліки і грубі помилки” у цій справі.

Після подібних звинувачень обласне керівництво стало докладати всіх зусиль, щоб виправдати своє перебування на керів-

²⁷ Там само.

²⁸ *Голод в Україні 1946 – 1947: Документи і матеріали*. Київ; Нью-Йорк, 1996, с. 52

²⁹ Там само.

них посадах. На забезпечення виконання плянових показників на місця було направлено близько 500 працівників управління уповноваженого міністерства заготівель СРСР по Чернівецькій обл. на чолі з уповмінзагом Г. Харченком. Їм допомагала значна кількість уповноважених обкому та міськкомів партії, облвиконкому, міськвиконкомів і райвиконкомів, працівники міліції, служби Міністерства державної безпеки, суду, прокуратури тощо. Цій меті служили близько 11 тис. осіб агентурно-інформаційного апарату, бійців винищувальних батальйонів, членів бригад міліції та груп охорони громадського порядку³⁰. Крім того, при кожній сільській раді в жовтні 1946 р. створювались спеціальні бригади для подвірного обходу здавачів і пред'явлення їм вимог щодо негайного погашення заборгованости.

Здебільшого все це були люди малограмотні, з низьким рівнем свідомости і моралі, навіть злочинці, які за інших часів ніколи б не служили опорою радянської влади. Але саме на таких і робив ставку більшовицький режим, за якого вони зажили собі серед односельців ганебної слави. Часто погрозами, інколи забираючи не тільки те, що по пляну належало здати, але й понад плян, оббираючи односельчан до нитки, вони нерідко не гребували реквізованим чи конфіскованим майном для власних потреб та для потреб своєї родини. Наприклад, агент райуповмінзагу по с. Подвір'ївка, Кельменецького р-ну І.А. Тихий (1916 року народження, безграмотний, інвалід III групи Другої світової війни), займався здирництвом із застосуванням фізичного насилля. Основним аргументом в арсеналі переконання в правильності власних дій, які ще й супроводжувались вигуками про те, що він є "кандидатом партії", був кулак. Під загрозою фізичної розправи та вислання із села він не тільки забирив у селян різні продукти, гроші та інші матеріяли для особистих потреб, але й заставляв їх працювати у власному господарстві³¹. Це ж стосується й інших представників низових структур радянської влади. Так, голова сільської ради с. Вашківці Сокирянського р-ну Дайников систематично проводив незаконні обшуки в господарствах селян. Залякуючи висланням їх на Донбас, забирив у них усе, що йому було необхідне³². Голова сільради с. Берегомет Кіцманського р-ну Тимчук, здійснюючи фізичні насилля над селянами, також постійно забирив у них продукти харчування для власних потреб³³.

Подібні сцени були в кожному селі і проходили для їхніх ініціаторів, як правило, безкарно. Представникам советської влади,

³⁰ В. Холодницький. "Буковинський край у голодоморному вирі...", с. 144.

³¹ ДАЧО, ф. Р2247, оп. 1, спр. 176, арк. 186.

³² Там само, ф. П15, оп. 1, спр. 358, арк. 79.

³³ Там само, ф. П16, оп. 2, спр. 176, арк. 6.

які часто порушували чинне законодавство по відношенню до селян в ім'я виконання плянових показників, практично майже все “сходило з рук”. Здебільшого вони не несли жодної відповідальності за порушення законів. Навіть за наявності скарг з боку скривджених ними селян вище партійне і радянське керівництво завжди захищало представників низової ланки влади, заявляючи, що селяни здійснюють наклеп на місцевих партійних і советських керівників з метою дискредитації влади взагалі. А це давало підстави для продовження зловживань представників низових владних структур. Нерідко зерно й інші продукти насильно забирали навіть у тих, хто вже виконав плян, або, згідно з тодішнім законодавством, був звільнений від обов'язкової здачі зерна державі. В краї правив, як і в усьому Радянському Союзі, не закон, а “революційна доцільність”.

Щоб мати хоч приблизне уявлення про ту вакханалію, яка розігралася в селах області, вдамося до свідчень очевидців. Так, Віра Борислав, яка пережила голод у с. Михайлівка Кельменецького р-ну, стверджує, що “тих, хто не хотів віддати хліб, “стрибки”* вели до сільської ради і закривали у спеціальній кімнаті, підлога якої була залита водою, щоб людина не могла сісти. І вона стояла у воді до тих пір, поки не зізнавалася, де в неї є ще трошки прихованого хліба”³⁴. В інших селах чинили ще жорстокіше. Параска Чебан із с. Новоселиця цього ж району пригадує, що “стрибки” безжалісно забирали в людей хліб та інші продукти. Забирали навіть від дітей зі стола. Могли і вбити, якщо хтось чинив їм опір. “Біля мене вбили Марію Твердохліб, – стверджує очевидиця, – бо та не давала забрати від дітей хліб... Особливо жорстоко поводити себе І. Танасків, І. Тихон, Н. Лисий, Ф. Брагар... У голод вони закрили Івана Балана в stodолі і били. А він кричав: “Ваня! Даруй мені життя!”. Але “стрибки” були п'яні, і їх ці мольби не розчулили. Вони убили його, а тіло прив'язали до хвоста кобили і так тягли по селу. Викинули десь на Говді, і собаки шматували його тіло. Брат Юхим насилу упросив голову сільради, аби дозволив поховати тіло мученика”³⁵.

Зрозуміло, що ці і їм подібні акції були антизаконними, але не поодинокими. Про це, зокрема, говорив на березневному (1947 р.) пленумі Чернівецького обкому партії начальник управління МВС по Чернівецькій області генерал-майор М.І. Наумов, який підкреслював, що безконтрольні озброєні бійці винищувальних батальйо-

* Так сільські жителі Чернівецької області називали бійців винищувальних батальйонів, що створювались органами радянської влади в кожному районі для боротьби з так званім “бандитизмом” в 1944 – 1947 рр.

³⁴ *Голод в Україні 1946 – 1947: Документи і матеріали*, с. 323.

³⁵ Там само, с. 328.

нів у Чернівецькому, Вашковецькому та інших районах області спричинюють грабунки і бандитизм, з якими необхідно негайно покінчити. А вже в кінці серпня 1947 р. той же Наумов доповідав обласному керівництву про конкретні випадки бандитизму з боку окремих посадових осіб. За його ж даними, 15 липня секретар Ставчанської сільської ради Хотинського р-ну А.І. Грубляк разом з бійцями винищувального батальйону І.Г. Грубляк, С.А. Захарій і сторожем П.А. Білим зайшли в сад до селянина Петрушко і стали зривати фрукти. Господар застав їх на місці злочину і зажадав від них покинути сад. У відповідь “стрибки” відкрили із гвинтівки вогонь і вбили Петрушко³⁶ і т. п. Ця інформація, як і багато інших, була надіслана обласному керівництву для загального ознайомлення із ситуацією в краї.

Разом з тим чималі зловживання здійснювались і на рівні районних радянських і партійних структур. Так, 25 липня 1947 р. завідувач відділом сільського господарства Складенко і завідувач відділом сільськогосподарського і колгоспного будівництва Чернівецького р-ну Бевз під'їхали на підводі до селища Роша-Пояни і під виглядом усупільнення майна і тварин у місцевих селян Мітшук і Кожухарь відібрали корову, 17 овечих і 1 кінську шкіри³⁷. Уповноважений Чернівецького сільського РК КП(б)У Борсук, користуючись своїм становищем, протягом 1947 р. закупив і зарізав 9 голів телят у жителів с. Кам'яна. Це при тому, що офіційно забій тварин був заборонений. Крім того, громадяни цього села К. Костиняк відгодовував йому кабана, В. Ткачук – овець, Т. Бузяк – домашню птицю, Т. Цуркан також відгодовував йому кабанця, якого в нього вкрали. За це вимушений був віддати уповноваженому 700 кілограмів кукурудзи³⁸. У с. Веренчанка Заставнівського р-ну завідувач військовим відділом райкому партії В.М. Лежанін разом із заступником директора Веренчанської МТС з політичної роботи Ф.Ф. Мартиненком, прикриваючись збором добровільної позики посівного матеріалу на 1947 р. для місцевого колгоспу, займалися насиллям та привласненням громадського майна. Крім того, під загрозою виселення на Донбас, вони намагалися гвалтувати дівчат і жінок села тощо³⁹.

Інколи й представники владних структур обласного рівня також долучалися до зловживань своїм службовим становищем. Наприклад, 22 липня 1947 р. до Новоселицького райвідділу МВС бійцями винищувального батальйону із с. Шишківці були доставлені громадяни А.П. Унгурия і І.М. Настас, затримані головою

³⁶ ДАЧО, ф. П1, оп. 2, спр. 632, арк. 1.

³⁷ Там само, арк. 59.

³⁸ Там само, арк. 75.

³⁹ Там само, ф. Р59, оп. 1, спр. 38, арк. 1, 5-6.

Шишківської сільради Мельник за підозрою в здійсненні “спекуляції” часником. Вони були піддані публічному побиттю, в якому, крім голови сільради, взяли участь уповноважений ОК КП(б) У Т.А. Арсієнко, агент Новоселицького уповмінзагу В.П. Безотосний і заступник голови Шишківської сільради І.М. Волощук. Усі вони, за винятком останнього, були членами ВКП(б). При цьому вони забрали в затриманих 80 кілограмів часнику та 16,000 крб., котрі поділили між собою⁴⁰.

Не відставали в цьому пляні і солдати та офіцери Радянської армії, яких на терені краю було чимало. На початку 1947 р. перший секретар Чернівецького ОК КП(б)У В. Вовк з приводу злочинних дій військових повідомляв МВС України: “...Лише за грудень 1946 і січень 1947 рр. зареєстровано більше 40 випадків пограбувань військовими.... Причому не рахувалися не тільки з цивільним населенням, – зауважував він, – а й представниками правових органів”⁴¹.

Усе це зайвий раз свідчило про те, що представники владних структур різних рівнів здійснювали порушення чинного законодавства. Однак тих, хто не виконував зобов’язань по поставках сільськогосподарської продукції в установлені терміни, притягували до кримінальної відповідальності. Тільки в 1946 р. за позовами агентів Мінзагу було притягнуто до судової відповідальності по Чернівецькій обл. 6,355 осіб⁴².

У результаті владним структурам вдалося забрати в селян все до останньої зернини, але виконати грабїжницькі пляни заготівель по багатьох показниках так і не вдалося. Зокрема, по зерну недодано по Чернівецькій області 10 тис. тон⁴³, плян заготівель молока виконаний на 90%, овочів – на 44,3%, картоплі – на 33,8%⁴⁴. Лише по поставках м’яса, вовни та шкіри, особливо свинячої, плян було перевиконано⁴⁵. Причому перевиконання здійснене не через надлишок даного виду продукції, а через відсутність кормової бази і загрози повного вимирання тварин від голоду. Щоб запобігти остаточним втратам поголів’я сільськогосподарських тварин, селяни продавали їх на ринках, здавали м’ясопоставки за 1946 р. і, навіть, у рахунок пляну 1947 р., продавали тварин різним заготівельним організаціям, котрі мали дозвіл на децентралізовану заготівлю м’яса, в тому числі й представникам сусідніх областей, що, в принципі, для обласного керівництва було небажаним явищем,

⁴⁰ Там само, арк. 58.

⁴¹ Там само, ф. П1, спр. 463, оп. 2, арк. 2.

⁴² Там само, ф. Р38, оп. 3, спр. 44, арк. 42-43.

⁴³ Там само, ф. Р22, оп. 1, спр. 45, арк. 1.

⁴⁴ Там само, ф. Р19, оп. 10, спр. 4, арк. 2.

⁴⁵ Там само.

й тому подібна торгівля офіційно не підтримувалась. Проте з метою власного виживання селяни потай здійснювали торговельні операції з представниками сусідніх областей. Наприклад, житель с. Прелипче Заставнівського р-ну Ф.І. Холодницький пригадував, що його родина (батько й мати) не голодувала не тільки тому, що мала певний продовольчий запас, а переважно через те, що він особисто знаходився на фронті, був безпосереднім учасником бойових дій проти Німеччини, Японії, а по завершенні війни продовжував службу в Китаї, звідки повернувся лише в березні 1947 р. Саме з цієї причини одноосібне господарство його пенсійного віку батьків не обкладалося немилосердними податками. Проте із поверненням його в село батьківське господарство було позбавлене пільг і змушене нести на собі весь податковий тягар. Щоб вилучити трохи грошей, в яких відчувалась крайня нужда, він змушений був уночі, щоб ніхто не бачив, відвести берегом Дністра власного бичка до родичів Тарнавських, котрі проживали в селі Городниця Станіславської області. Вони і допомогли там реалізувати бичка⁴⁶. Так поступали й інші селяни особливо тих сіл, котрі розташовані були на кордонах із сусідніми областями. Крім того, м'ясопоставки осені 1946 р. приймалися й замість плянових поставок зерна за спеціально розробленим еквівалентом. Одним словом, жорстка і навіть жорстока система заготівель вихолощувала і без того збіднілий економічний потенціал індивідуальних господарств краю.

Подібні дії представників органів радянської та партійної влади, силових структур не могли не викликати адекватної реакції з боку селян. Безперечно, останні також не сиділи, склавши руки. В міру того, як заходи щодо виконавців хлібопоставок ставали все жорстокішими, наростав і їхній спротив, який носив здебільшого пасивний характер⁴⁷. Тим, кому вдалося приховати навіть мізерні припаси продовольства, мали гарантоване виживання в умовах голоду. Подекуди селяни вдавалися до більш активних форм опору. Особливо це було поширено у Глибоцькому, Вашковецькому, Вижницькому, Заставнівському, Кіцманському, Садгирському, Сторожинецькому, Путильському та Чернівецькому сільському районах. Наприклад, у ніч з 24 на 25 травня 1947 р. у с. Опришани, Глибоцького р-ну був убитий агент Мінзагу А.Р. Арсеньєв⁴⁸. На цей же період часу припадає здійснення подібних акцій у Заставнівському р-ні. Тут було вбито агента заготівель по с. Лука

⁴⁶ З архіву автора.

⁴⁷ Див. дет.: В. Холодницький. "Голодомор 1946 – 1947 рр. на території...", с. 81-82.

⁴⁸ Там само, спр. 632, арк. 42.

Холодюка⁴⁹, а також агента заготівель по с. Хрещатик Блауша⁵⁰.

Без сумніву, не останню роль у цій справі відіграло підпілля ОУН та боївки УПА, котрі особливо активно діяли в буковинському регіоні. Члени ОУН-УПА розповсюджували серед місцевих селян відозви, в котрих закликали не виконувати грабіжницьких плянів хлібозаготівель, приховувати хліб до гірших часів, щоб самим не померти голодною смертю, закликали також допомагати приїжджим людям з голодних регіонів. Перебуваючи у складному становищі, повстанці при нагоді самі допомагали злиденному народу⁵¹. Своїми активними діями проти представників радянської влади вони впливали на пом'якшення політики заготівель. Про це відверто говорив на нараді райуповмінзагів області 14 січня 1947 р. уповноважений міністерства заготівель по Заставнівському району Нечаєв. Він підкреслював, що склад агентів дуже заляканий, і це є причиною відставання району в поставках продукції державі⁵².

Однак не тільки діяльність ОУН сприяла послабленню хлібозаготівельної політики. Інколи селяни, керуючись почуттям самозбереження, з власної ініціативи виступали проти свавілля місцевих активістів. Так, селяни с. Раранча Садгирського району, гнані голодною смертю, самі піднялися на збройний спротив, захопили комори з зерном і розподілили його між собою⁵³. Виступи селян спостерігаються і в бессарабських районах області, в яких на цей час підпілля ОУН не існувало. Зокрема, секретар Сокирянського райкому партії Д. Схабицький у таємному донесенні від 10 червня 1947 р. повідомляв секретаря Чернівецького ОК КП(б)У В. Вовка та начальника обласного Управління МВС М. Наумова, що в районі почастішали факти грабунку і тероризму радянського активу. За його ж даними, в с. Вітрянка в 1946 р. був важко поранений уповноважений райкому партії Бабій, у с. Кобильчин у 1947 р. смертельно поранений голова сільської ради Г. Жук, у с. Ломачинці квартиру голови сільської ради Н. Бузурного невідомі закидали камінням і викликали його з хати, в с. Шибутинці селяни побили голову сільської ради Пастушка і т. п.⁵⁴

Дещо ліпшою була ситуація в Чернівцях, населення якого знаходилося на картковому продовольчому постачанні. Тут діяли торговельні заклади (гастрономи, ринки, їдальні, ресторани), де

⁴⁹ Архів СБУ Чернівецької області, спр. 1443, арк. 81.

⁵⁰ Там само, арк. 74.

⁵¹ М. Андрусак. *Брати грому. Художньо-документальна повість*. Коломия: Вік, 2002, с. 467.

⁵² В. Холодницький. "Голодомор 1946-1947 рр. на території...", с. 82.

⁵³ П. Мірчук. *Українська повстанська армія 1942 – 1952. Документи і матеріали*. Львів, 1991, с. 353.

⁵⁴ ДАЧО, ф. П115, оп. 1, спр. 428, арк. 15.

можна було за наявності грошей, часто немалих, підкріпитися і не померти з голоду. Хоча і міському населенню вистачало проблем. Ситуація ускладнювалася тим, що з вересня 1946 р. керівництвом СРСР був узятий курс на економію у витрачанні хліба. Серед багатьох заходів, спрямованих на реалізацію даного курсу, передбачалося не тільки зниження норм споживання хліба, круп, але й значне скорочення кількості осіб, які охоплювалися картковою системою постачання хлібом. Зауважмо, що карткова система постачання продовольством і промисловими товарами була введена в області ще в роки війни. Зокрема в Чернівцях вона була запроваджена з червня 1944 р., у містах Сторожинець, Новоселиця, Герца, Заставна, Вашківці, і Кіцмань – з грудня 1944 р., а у Вижниці і робітничих селищах Садгора і Сокиряни – з 1 січня 1945 року⁵⁵. До кінця цього року на гарантованому постачанні хлібом перебувало 112,054 особи, а на вересень 1946 р. – 139,187 осіб⁵⁶. На цей час для впорядкування цієї системи в області було створено з партійного і комсомольського активу 98 бригад загальною чисельністю 272 особи. Результатом їхньої діяльності стало, як і передбачалось рядом урядових постанов, значне зменшення карткового контингенту. Кількість населення, яке залишилося без гарантованого карткового постачання хлібом, зменшилося з 139 тис. 178 осіб на початок вересня до 88 тис. 304 осіб у листопаді 1946 р.⁵⁷ Зменшення відбулося в основному за рахунок жителів сільської місцевості та міських окраїн, які володіли невеличкими присадибними ділянками, що було серйозною підставою для зняття господарів та членів їх сімей з гарантованого забезпечення хлібом. Практично всі вони опинилися віч-на-віч із загрозою голодної смерті. Звичайно, ті, хто знаходився на гарантованому картковому забезпеченні продовольчими товарами, а головне хлібом, не відчували такої скрути. Проте і тут весною 1947 р. продовольча ситуація значно загострюється. Так, на текстильній фабриці №2 хліб щоденно надходив о 8-9 годині вечора і видавався лише половині робітників, які працювали в другу зміну. Ті, хто працював у першу зміну, не отримували хліба інколи протягом 2 діб, що викликало нарікання з боку працівників заводу. 19 травня під час обіду, який був приготовлений з однієї юшки, без будь-яких жирів і за відсутності хліба, робітницями фабрики Д.Ф. Беседіною і М.М. Яремчук було зроблено демонстративну заяву такого змісту: “Ось подивіться, сьогодні на обід приготували одну юшку, в якій є небагато підмішаної кукурудзяної муки, а хліба до обіду зо-

⁵⁵ Там само, ф. П1, оп. 2, спр. 28, арк. 5.

⁵⁶ В. Холодницький. “Буковинський край у голодоморному вирі...”, с. 145.

⁵⁷ ДАЧО, ф. Р38, оп. 2, спр. 393, арк. 123, 141.

всім не привезли”⁵⁸. Д.Ф. Беседіна наголосила на тому, що “наші керівники вимагають тільки виконання плану, а ніхто питаннями забезпечення робітників харчуванням не займається. Ми голодні. Потрібно кидати роботу і йти додому”⁵⁹. Ця заява послужила підставою масовому виходу з роботи робітників після обіду⁶⁰. Зрозуміло, що навіть така їжа для десятків тисяч виснажених голодом селян була б життєдайною. Але робітники не стали миритися з її якістю і застрайкували. Ситуацію швидко поправили, помінявши не тільки директора фабрики, але й поліпшивши харчування у фабричній їдальні.

Селянство ж, як сказано вище, вдаючись до різних форм опору, також боролось за своє виживання. Однак натиск радянської влади на село був настільки потужним, що цей опір не міг суттєво вплинути на остаточний результат політики хлібозаготівель. У кінцевому підсумку під кінець 1946 р. продовольча проблема серед безпосередніх виробників сільськогосподарської продукції значно загострилася.

Використавши останні запаси продовольства, селяни впали в крайню нужду, включаючи у свій раціон жолуді, кору дерев, кісточки слив, макуху, кукурудзяні качани, собак, кішок і т. п. Весною 1947 р. почали їсти лободу, кропиву, бруньки дерев, цвіт акації, ліщини тощо. Коли з’явилися колоски жита, спухлі від голоду люди ходили по полях, їли молоде зерно, там же й помирали.

Селяни, коли ставало вже зовсім сутужно, відправлялися також у Станіславську, Львівську та Дрогобицьку області, щоб обміняти останні свої пожитки на продукти. Той, хто не мав що міняти, вдавався до споживання жому з багаторічної давности ям, що знаходилися біля цукрових і спиртових заводів Чернівців, Вашківців, Снятина, Калуша, Станіслава та інших міст Західної України. Від такої їжі пухли животи, ноги, руки до такого стану, що люди не могли ходити і помирали.

Самі поїздки за продуктами були надзвичайно важкими і небезпечними. Основним видом транспорту залишався залізничний. Чимало “подорожуючих” помирало в дорозі. Страшну картину являли собою узбіччя залізничної колії, що проходила з Молдавії у Західну Україну. Іван Головачук із Чернівців стверджує, що “узбіччя цієї дороги були встелені трупами”. Подібну картину описує Нестор Думич із с. Вали Вижицького р-ну. Зокрема, він пише: “Я бачив, як від станції Вашківці до заготівельної контори по обидва боки залізничної колії лежало дуже багато людей,

⁵⁸ Там само, ф. П115, оп. 1, спр. 428, арк. 40.

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ Там само, арк. 41.

які вмерли з голоду”⁶¹. Проте не тільки залізниця була останнім пристанищем голодного люду. “Наша вулиця, – згадує Мидора Скринська, яка пережила голод у Садгорі, – була всіяна трупами, які лежали попід парканами. Люди нічим не могли допомогти помираючим, тому що голодували самі”⁶².

Проте найтрагічнішим стало те, що доведені до крайнього відчаю голодуючі вдавалися до людоїдства. Так, 7 лютого в с. Мовила, Герцаївського району Щ. зарізала свого сина К., порізала його на куски, зварила в котлі і з’їла разом зі своєю дочкою⁶³. 5 травня 1947 р. дванадцятилітня Ліда Заплітна, уродженка с. Пашківці Хотинського р-ну, будучи сиротою, пішла у с. Долиняни цього ж району до сестри своєї мачухи П., де і була останньою вбита, а її тіло пішло на харчі сім’ї вбивці⁶⁴. За першу половину 1947 р. по Чернівецькій обл. зафіксовано 6 випадків з’їдання трупів. Практично в усіх спецповідомленнях МВС і МДБ УСРР Чернівецька область фігурує як така, де в голодні місяці 1947 р. в їжу вживали людські трупи.

У відчаї, навіть не заради канібалізму, а щоб зберегти власне життя і життя своїх старших дітей, матері-одиначки, чоловіки яких загинули на фронті, вдавалися до душогубства щойно народжених власних немовлят. Зокрема, жителька С. із с. Черногузи Вижицького р-ну, маючи на утриманні доньку, 22 лютого 1947 р. народила ще одну дитину, а вже 7 березня, зразу ж після виписки з лікарні, викинула її у криницю. “Як здійснила такий важкий злочин – сама не пам’ятаю”, – стверджувала вона на суді⁶⁵. Інша мати – Г., жителька Молдавії, яка у пошуках порятунку 24 травня 1947 р. прибула до Вижицького р-ну з шестилітньою донькою та півторамісячним немовлям і поселилася в с. Черешеньки, вже 26 травня задушила немовля і закопала його тіло в лісі. В касаційній скарзі, яку подала до суду, вчиненому над нею, пояснювала свій вчинок так: “Я щойно піднялася з ліжка родів. З матеріальних причин у моїх грудях не було ніякого корму для немовляти. Я безпорадно дивилася, як моя грудна дитина і друга шестилітня пухли з голоду. Я скоїла тяжкий злочин необдуманно, а в якомусь туманному психічному стані. Я не мала цілей відібрати життя своєї рідної дитини, за котрою 45 днів після родів доглядала, як могла. І тільки душевна криза була наслідком скоєного”⁶⁶.

У даних умовах значно зросли крадіжки державного та суспіль-

⁶¹ В. Холодницький. “Буковинський край у голодоморному вирі...”, с.148.

⁶² Там само.

⁶³ *Голод в Україні 1946 – 1947: Документи і матеріали*, с. 200-201.

⁶⁴ ДАЧО, ф. П1, оп. 2, спр. 632, арк. 46.

⁶⁵ Там само, ф. Р55, оп. 1, спр. 155, арк. 29-31.

⁶⁶ Там само, спр. 125, арк. 38.

ного майна, особистої власности, нерідко з трагічними наслідками. При чому, на 70% крадіжки здійснювалися тими людьми, які ніколи раніше їх не чинили. 4 червня 1947 р., якраз напередодні жнив, після голодної осені 1946 – весни 1947 років, Президія Верховної Ради СРСР приймає Указ “Про кримінальну відповідальність за крадіжки державного і громадського майна”, за яким тільки протягом наступних місяців 1947 р. у народних судах області було розглянуто 511 справ. За цей же період згідно з цим Указом засуджено 822 особи⁶⁷. Зауважмо, що по даній категорії справ крадіжки здійснювалися з державних підприємств та установ не в значних розмірах. 78% крадіжок здійснювалось з індивідуальних городів робітників, службовців і з полів селян-одноосібників. Найчастіше особи, які здійснювали крадіжки, за даними Міністерства юстиції по Чернівецькій області, знаходились у крайній нужді, яка була викликана неврожаєм 1946 р.

Але це аж ніяк не означало, що за кількістю вкраденого індивідуальний сектор переважав державний. Швидше все відбувалося навпаки. При чому, місцеве керівництво також було причетне до крадіжок продовольства і в чималих масштабах. Так, у кінці жовтня 1946 р. на Васкауцькому пункті Заготзерно Сокирянського р-ну було виявлено безнарядну видачу муки 1,437 кілограмів, вкраденої муки 403 кілограмів, всього 1,840 кілограмів. Крім того, було виявлено незаконну витрату близько 2 тон відходів для відгодівлі 9 свиней, які належали працівникам обласної контори Заготзерно⁶⁸. Зі складів Веренчанського Заготзерно Заставнівського р-ну в 1946 р. за сприяння районного прокурора було розкрадено 114 тон хліба⁶⁹. В той же час завдяки невчасно вжитим заходам з боку облконтори Заготзерно і відмові в санкції на арешт прокурорами, злочинці здійснювали втечі і залишалися безкарними. Наприклад, у жовтні місяці 1946 р. втік директор глибинного пункту Заготзерно Вашковецького р-ну Здихальський, завідувач складом Мамалізького пункту Заготзерно Новоселицького р-ну Булавін, директор Веренчанського пункту Заготзерно Заставнівського р-ну Морієв⁷⁰ і т. п.

Крім того, в цей же час набувають поширення вбивства на ґрунті заволодіння чужим майном. Зокрема 22 травня 1947 р. у с. Ленківці Кельменецького р-ну мешканка цього села К. зі своїм сином вбили 10-літнього В.О. Дворського, який випасав корову⁷¹. Жителі с. Ларга Молдавської РСР Ш. і К. 2 червня 1947 р. у с.

⁶⁷ Там само, ф. Р38, оп. 3, спр. 54, арк. 11.

⁶⁸ Там само, ф. П1, оп. 2, спр. 632, арк. 5.

⁶⁹ Там само, арк. 6.

⁷⁰ Там само.

⁷¹ Там само, ф. Р2247, оп. 1, спр. 189, арк. 71.

Кишло-Замжієво Кельманецького р-ну задушили двох малолітніх пастухів Гушака і Белеменчука з метою заволодіння коровою, яку вони випасали разом з вівцями. З 21 на 22 травня 1947 р. громадянин М., уродженець с. Маршинці, в с. Малинці Новоселицького р-ну з метою заволодіння коровою і носильними речами вбив одинокую Банарь⁷² і т. д.

Відчуваючи власну безпорадність і відсутність належної уваги до їхніх проблем з боку органів влади, селяни вдавалися до самосудів над злодіями. Так, 26 березня 1947 р. на хуторі Верхня Слобідка Кельманецького р-ну був вчинений самосуд над К. Кушніром та його синами Філіпом і Олександром, які вкрали у людей близько 2-х центнерів картоплі. Били їх усім селом. У результаті від побоїв Філіп помер⁷³. З червня 1947 р. у с. Лівенці Кельманецького р-ну за підозрою у крадіжці одягу вчинений самосуд над Зеленюк і Рябчик. Після 4-годинного побиття Зеленюк померла⁷⁴. Лише по Новоселицькому р-ну за квітень-червень 1947 р. місцевим населенням було вчинено 11 самосудів, з яких 10 зі смертними випадками⁷⁵.

Усе це відбувалося в той час, коли на складах області знаходилось і псувалось чимало продовольчого зерна. Наприклад, на складі №2 Хотинського спиртозаводу зберігалось 16 тон ячменю, який зовсім прийшов у непридатність, мав тухлість, проріс, температура його доходила до 40 градусів. У церкві м. Хотина, пристосованій також під зерносховище, зберігалось 53 тони кукурудзи, яка майже вся проросла. Наявне зерно на складі спиртозаводу с. Маморниця Чернівецького р-ну та Рогізнянського спиртозаводу, де зберігалось 505 тон, також не вивозилось через погану його якість⁷⁶. Таке ж становище було й на інших складах спиртозаводів області. Проте своєчасно розбронювати це зерно і віддати його злидненим людям не було можливості через заборону московського центру.

В результаті голод, який розпочався в жовтні-листопаді 1946 р., посилюючись у грудні і наступних зимових і весняних місяцях 1947 р., привів до того, що десятки тисяч людей внаслідок голодування захворіли дистрофією і стали помирати голодною смертю. Вже в грудні 1946 р. хворі з діагнозом "дистрофія" почали надходити з навколишніх сіл у лікарні Хотина та Чернівців. З березня по липень 1947 р. практично всі лікарні області були зайняті

⁷² Там само, арк. 72.

⁷³ Там само, ф. П60, оп. 2, спр. 22, арк. 74.

⁷⁴ Там само, ф. Р2247, оп. 1, спр. 176, арк. 136-137.

⁷⁵ Архів інформаційного центру УМВС України в Чернівецькій області (далі АІЦ УМВС України в ЧО). Колекція документів.

⁷⁶ ДАЧО, ф. Р2247, оп. 1, спр. 176, арк. 7.

лікуванню дистрофіків. За цей час госпіталізовано з діагнозом “дистрофія” 6 тис. 74 хворих. Для їхнього лікування додатково влаштовано 1,196 ліжок. Однак і цього виявилось замало. За даними подвірного обходу населених пунктів області, в 1947 р. за-реєстровано 41 тис. 264 хворих дистрофією, в тому числі дітей до 14 років – 10 тис. 397 осіб⁷⁷.

Великою була і смертність від голоду. Причому помирили люди голодною смертю навіть у лікарнях, куди потрапляли далеко не всі нужденні. Особливо страждали діти. Зокрема, за даними дитячих лікарень м. Чернівці та м. Сторожинець, загальна дитяча смертність тут сягала 18,7%. У стаціонарі для дизентерійно хворих, котрий був спеціально відкритий у 1947 р. при дитячій лікарні Чернівців, дитяча смертність досягала 43,3%. Але найбільшою була смертність в стаціонарі для дистрофіків, котрий також був відкритий при Чернівецькій дитячій лікарні. Смертність тут досягла 73,1% від тих, хто поступив до лікарні на лікування⁷⁸.

Не вистачало найголовніших ліків – хліба. Помирили не тільки хворі з діагнозом дистрофія, але й з іншими діагнозами, оскільки лікування різних хвороб за відсутності харчів було малоефективним, а то й безперспективним. Завідувач кафедри шкірно-венерологічних хвороб Чернівецького медінституту М.Г. Бевзюк, якого звинувачували у слабкій ефективності лікування хворих, відверто заявляв, що якість лікування залежить від нормального харчування людини, що саме відсутність останнього приводить до летальних випадків і лікарі тут безсилі⁷⁹. Незважаючи на те, що його слова не набули широкого розголосу, він був звинувачений в обмані, а також у тому, що настроює людей проти місцевого й обласного партійного та совєтського керівництва і через певний період звільнений з роботи, хоча М.Г. Бевзюк говорив про абсолютно очевидні речі. Це підтверджує і записка, щоправда, таємна, яку направив 4 червня 1947 р. завідувач Чернівецьким облздороввідділом Лічман керівником області. В ній він говорив, що постановою Ради міністрів і ЦК КП(б)У від 4 квітня 1947 р. і відповідна постанова бюро ОК КП(б)У від 26 квітня 1947 р. “Про заходи по поліпшенню медичного обслуговування населення” в частині забезпечення лікувальних і дитячих закладів продуктами харчування не виконуються, що облторгвідділ занижує фонди районам в окремих випадках на 60-70% і в “результаті голодування хворих у лікарняних і дитячих закладах різко підвищилась смертність”⁸⁰.

Однак говорити правду про конкретні й очевидні речі заборо-

⁷⁷ В. Холодницький. “Буковинський край у голодоморному вирі...”, с. 148.

⁷⁸ В. Холодницький. “Голодомор 1946 – 1947 рр. на території...”, с. 85.

⁷⁹ ДАЧО, ф. П1, оп. 2, спр. 632, арк. 5.

⁸⁰ Там само, спр. 670, арк. 6.

нялося. Натомість брехати на користь влади було бажаним і навіть звичним явищем. Приклад у цьому пляні подавали партійні лідери країни в засобах масової інформації, які в 1947 постійно говорили про відсутність голоду і смертей на його ґрунті, про переваги колгоспного ладу тощо⁸¹. І це, як справедливо зауважують буковинські історики Петро Яценюк та Тетяна Холодницька, була наскільки відверта й огидна брехня, що редакція місцевої газети *Радянська Буковина* не насмілилася повторювати її в наступних номерах, як це вона робила неодноразово з іншими подібними матеріалами, використовуючи їх у редакційних статтях⁸².

Навіть у матеріалах “для службового користування” або в матеріалах, які мали гриф “таємно” чи “цілком таємно”, намагалися применшити трагічність ситуації. Так, за офіційними архівними даними, загальна кількість жителів Чернівецької обл., померлих від дистрофії в 1947 р., становила 2 тис. 829 осіб. Але ці дані далеко не повні хоча б тому, що багато жителів області помирали з такими діагнозами, як дизентерія, токсична диспепсія, септична ангіна, тиф тощо. Носіями цих хвороб стали, в основному, люди, які, рятуючись від голоду, виїжджали в Станіславську, Львівську та Дрогобицьку області, де продовжували вирувати інфекційні епідемії. За попередніми підрахунками, голод забрав у Чернівецькій обл. близько 17 тис. осіб⁸³.

Чернівецька область вийшла на сумне 2 місце в Україні за смертністю дітей віком до 1 року. Так, якщо по Україні вона становила 127,7 осіб на тисячу людей, то по Ізмаїльській – 319,0, по Чернівецькій – 217,0, по Запорізькій області – 179,9 людини⁸⁴.

Зі збором нового, 1947 р. урожаю, який видався гарним, ситуація з продовольством дещо поліпшилася і населення Буковини почало виходити з крайньої нужди. Поступово відновлювався стабільний ритм життя. Хоча в таких районах, як Хотинський, Кельманецький та Сокирянський, ситуація стабілізується лише в кінці 1948 р. Та й у самих Чернівцях ситуація з продовольством покращується в кінці 1947 – на початку 1948 рр. Однак і тут в окремих закладах ще і в 1948 р. спостерігається серйозна напруженість з продовольчим забезпеченням. У першу чергу це стосується дитячих закладів і установ. Наприклад, систематичне недоїдання та нестерпні умови проживання привели до того, що в ніч з 14 на 15 квітня 1948 р. повстали вихованці дитячої колонії в Чернівцях. Вирвавшись із гуртожитку на вулицю, в загальній кількості до 40

⁸¹ П. Яценюк, Т. Холодницька. Вказ. праця, с. 244.

⁸² Там само.

⁸³ В. Холодницький. “Буковинський край у голодоморному вирі...”, с. 145.

⁸⁴ А.Л. Перковський, С.І. Пирожков. “Демографічні втрати народонаселення Української РСР в 40-х роках”, *Український історичний журнал*, 1990, №2, с. 19.

осіб, та озброївшись палицями і камінням, вони розбили двері і вікно контрольно-пропускного пункту, відкрили ворота і подалися до міста. Вжитими оперативними заходами частину дітей вдалося повернути в колонію. Проте 21 вихованець у такий спосіб покинув стіни даної колонії назавжди⁸⁵. Невдовзі Чернівецька дитяча колонія була розформована.

Не можна сказати, що обласне керівництво нічого не робило для поліпшення продовольчої ситуації. Вже у грудні 1946 р. в обком КП(б)У та облвиконком почали надходити тривожні сигнали з місць про різке загострення продовольчої проблеми. На основі цих та інших даних на початку січня 1947 р. голова облвиконкому О. Коліков і секретар обкому КП(б)У В. Вовк відправили М. Хрущову таємну інформацію, у якій повідомляли, що серед сільського населення є безбілкові захворювання, на 5 січня 6 тис. 158 сімей – 20 тис. 514 жителів Кельменецького, Хотинського, Заставнівського, Новоселицького, Герцаївського та Чернівецького р-нів гостро потребують продовольчої допомоги, в селах Анадоли і Атаки Хотинського р-ну, Кононовка Кельменецького р-ну зареєстровані випадки смерті від недоїдання. Вони просили М. Хрущова надати області продовольчу допомогу в розмірі 592 тон борошна⁸⁶. Проте уряд зволікав з вирішенням цієї життєво важливої проблеми. А тим часом на місцях ситуація катастрофічно ускладнювалася, викликавши чималий переполюх серед керівництва області, руками якого і було доведено населення краю до відчаю. З середини січня 1947 р. в обком КП(б)У та облвиконком почали надходити таємні телеграми з районів, охоплених голодом, з проханням надати конкретну допомогу⁸⁷. Обласне керівництво знову зверталось до республіканських владних структур. Зрештою, Рада Міністрів УСРР, за погодженням із союзним керівництвом, виділила на I та II квартали 381 тон продуктів. Однак насправді область отримала з цієї кількості лише 105 тон, котрі були розподілені серед 150 харчувальних пунктів, організованих у 7 районах та в містах Хотині і Чернівці. Передбачалось охопити цією допомогою 19 тис. 887 осіб⁸⁸. Це при тому, що голодним гаряча рідка їжа відпускала, як правило, лише один раз у день з закладкою на одне блюдо: 25 грамів м'яса-риби, 100 грамів картоплі і 100-200 грамів хліба за комерційними цінами. Звичайно, за такі обіди потрібно було заплатити від 1 крб. 70 коп. до 2 крб. 85 коп.⁸⁹ Хоча ціна була невисокою, однак не кожен нужденний міг собі дозво-

⁸⁵ АЦ УМВС України в ЧО. Колекція документів.

⁸⁶ В.М. Костиш. *Вказ. праця*, с. 88.

⁸⁷ Там само, с. 91-93.

⁸⁸ Див. дет.: В.М. Костиш. *Вказ. праця*, с. 94.

⁸⁹ *Голод в Україні 1946 – 1947: Документи і матеріали*, с. 196-197.

лити подібну розкіш. Крім того, харчувальні пункти працювали погано, з великими перебоями і отримували харчування далеко не всі ті, хто відчував в ньому гостру потребу. Особи, які не мали можливості заплатити за обід, часто приречені були йти з харчувального пункту ні з чим⁹⁰. Кількість голодного населення і його потреби зростали з кожним днем, що вело до чергових звернень по допомогу.

Не можна не брати до уваги і діяльність санітарно-епідемічних загонів (СЕЗ) цього часу, які створені були для боротьби з інфекційними хворобами в районах масового враження. СЕЗ цього часу були переорієнтовані на надання термінової допомоги дистрофікам. Зокрема, СЕЗ №21, який діяв у Кельменецькому р-ні, з 1 квітня 1947 р. приступив до розгортання в с. Перківці стаціонару для дистрофіків. Подібний ізолятор було відкрито і в с. Зелене цього ж району. Крім того, працівниками даного загону було відкрито також чотири лікарські дільниці в селах Іванківці, Нелипівці, Лівинці і Зелене. В цьому ж напрямку була спрямована і робота СЕЗ №26, працівниками якого в березні 1947 р. в с. Чудей Сторожинецького р-ну відкрито стаціонар для хворих паразитарними тифами. На початку квітня загін передислоковано на станцію Чудей для відкриття дитячого стаціонару для хворих дистрофіків. У травні СЕЗ №26 було відкрито стаціонар для хворих паразитарними тифами в районному центрі Новоселиця, а з початку червня його передислоковано в с. Сталинешти, Новоселицького району і т. п. Подібну ж роботу виконував і загін №19⁹¹. Працівники СЕЗ своєю самовідданою працею зробили все можливе для того, щоб врятувати життя десяткам тисяч людей. Проте навіть ці заходи не могли у повній мірі зарадити стражденному люду та врятувати нещасних від голодної смерті, особливо багатодітні, сирітські сім'ї.

Але в даних умовах, на наш погляд, вищі владні структури турбувало не стільки те, щоб допомогти нужденному населенню, скільки використати ситуацію для зламу опору одноосібного селянства суцільній колективізації.

Незважаючи на повідомлення у пресі і по радіо про те, що колгоспи успішно справляються з виконанням плянових завдань здачі зерна державі, насправді шойно створені, дуже слабкі колгоспи області були звільнені в 1946 р. від обов'язкових поставок державі хліба. Вони повинні були забезпечити себе насіннєвим фондом під урожай наступного року, розраховатися з державою за надану насіннєву позику та з МТС за обробіток ґрунту. В той час, коли в одноосібників вилучалося навіть насіннєве зерно, кол-

⁹⁰ ДАЧО, ф. 2471, оп. 1, спр. 22, 42, арк. 16.

⁹¹ Там само, спр. 9, арк. 16.

госпникам було видано від 1 до 2,5 кг зерна на зароблений трудодень⁹². Крім цього, у голодоморні місяці 1947 р. голодуючим одноосібникам була видана лише одноразова продовольча допомога у розмірі 500 ц зерна, яке необхідно було ще викупити у споживкооперації з розрахунку не більше 6 кг зерна на 1 людину на місяць. У цей же час колгоспники отримали 3 таких допомоги у загальній кількості 2 тис. 128 ц з розрахунку також не більше 6 кг, але не зерна, а борошна на 1 людину на місяць з погашенням цієї позики з нарахуванням 10% не негайно, а з нового урожаю⁹³. Подібними заходами доводилася перевага колгоспної форми виробництва над одноосібною. І результат не змусив себе довго чекати. Якщо в березні 1946 р. в області нараховувалося 36 колгоспів, то в січні 1947 р. – 70, а на кінець цього ж року – 296 колгоспів, які об'єднали близько 1/3 сільських дворів⁹⁴. Державна допомога, отже, була в багатьох випадках несвоєчасною і недостатньою. Хоч область володіла чималими запасами хліба, вони були захищені в державні резерви, якими розпоряджалася Москва, відправляючи їх в той чи інший промисловий регіон країни, в тому числі й за кордон, але тільки не на потреби обкраденого власного селянства.

Надзвичайно бажаною в тих страшних і трагічних умовах була і міжнародна допомога. Однак на неї, хоча би в масштабах Голодомору 1932 – 1933 рр., годі було й сподіватися. Населення Буковини, як і Західної України взагалі, яке свого часу було будителем світової громадськості в пляні осуду більшовицького керівництва за організацію Голодомору в радянській Україні і виступило організатором матеріальної та продовольчої допомоги братам-українцям, тепер, опинившись у складі Радянського Союзу, саме гинуло від організованого більшовиками чергового штучного голоду. Розкидані Другою світовою війною, українці по всьому світі займалися проблемами власного облаштування. Частина західноукраїнських і буковинських активістів, свідомих громадсько-політичних діячів 30-х років, загинула під час війни. Інша частина – опинилась тепер на еміграції і сама потребувала певної підтримки. Ще інша частина – опинилась у таборах ГУ-ЛАГу. Подібних комітетів допомоги, як це було в 1933 р., нікому було організувати. Нікому було подати голос на порятунок вмираючому від чергового штучного Голодомору українському народові і на міжнародному рівні.

Як і Голодомор 1932 – 1933 рр., повоєнний голод 1946 – 1947 рр. був також утаємничений від світової громадськості. На міждержавному рівні керівництво СРСР всіляко заперечувало наяв-

⁹² Буковина: історичний нарис. Чернівці: Зелена Буковина, 1998, с. 273-274.

⁹³ Там само.

⁹⁴ Там само, с. 274.

ність голодної трагедії, а тому і відкидало будь-яку допомогу з боку західних держав і міжнародних організацій, котрі прагнули допомогти голодним людям. Більше того, для підтримки просоветських режимів у країнах Центральної Європи та ряду капіталістичних країн Заходу керівництво СРСР саме надало в цей час продовольчу допомогу розміром 2,5 млн. тон зерна, пограбованого у власного селянства, в тім числі і селян Буковини.

На наше глибоке переконання, наслідки цієї трагедії можна віднести і на результат початкового періоду “холодної війни”, яка розколола світ на “Схід” і “Захід” і привела до шаленої гонки озброєнь. В цих умовах керівництво США наполегливо робило вигляд, що не помічає голодоморної трагедії в СРСР, а керівництво останнього в засобах масової інформації створювало ілюзію швидкого та успішного подолання повоєнних труднощів, покращення становища в країні тощо. Ціною такого протистояння обох наддержав стало близько 2 млн. жертв убієнних голодом у СРСР⁹⁵, з яких понад 1 млн. осіб припадає на Україну⁹⁶. Разом з тим не можна сказати, що державні органи влади стояли осторонь цієї трагедії. Нижче партійне й радянське керівництво, володіючи конкретною інформацією про реальне становище на місцях, било на сполох, зверталось по допомогу до вищестояючого керівництва. Але все це зроблено було надто пізно. Надто пізно і в недостатніх обсягах були розброньовані державні продовольчі резерви і надана певна насіннева, продовольча і фуражна допомога голодним районам, здійснено відкриття додаткових харчувальних пунктів, надана медична допомога нужденному населенню.

Підсумовуючи сказане можна стверджувати, що голод був спричинений не лише посухою та наслідками війни, але в основному тією варварською заготівельною політикою, яку проводила радянська держава. До цього доклали руки й представники місцевих органів радянської влади всіх рівнів, які в ім'я задоволення власних інтересів інколи йшли на ужорсточення цієї політики, що доводило маси знедоленого населення до відчаю і голодної смерті. Практично це був черговий радянський голодомор з усіма трагічними наслідками. Таким чином, радянський режим, побудований на обмані, насиллі і приниженні гідності людини, позбавленої права на життя, був недієздатним, недовговічним тому і рухнув в один момент.

⁹⁵ В. Зима. “Последний советский голод”, *Голод 1946 – 1947 років в Україні: Причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція*. Київ, 27 травня 1997 р. Матеріали. Київ; Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць, 1998, с. 52.

⁹⁶ О.М. Веселова “Післявоєнний голодомор (1946 – 1947 рр.)”, у книзі: О.М. Веселова, В.І. Марючко, О.М. Мовчан. *Голодомори в Україні, 1921 – 1923, 1932 – 1933, 1946 – 1947: Злочини проти народу*. Київ; Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць, 2000, с. 243.

ВАСИЛЬ МАРОЧКО

Інститут історії України НАНУ

Київ

ОБМІН ПОБУТОВОГО ЗОЛОТА НА ХЛІБ В УКРАЇНІ ПЕРІОДУ ГОЛОДОМОРУ 1932 – 1933 РОКІВ

Жовтневий переворот 1917 р., крім його геополітичних трансформацій, виявився взірцем масового пограбування золотого запасу Російської імперії, позаяк шляхом масових реквізицій ним заволоділа більшовицька Росія. Лише в кладових Казанського сховища було вилучено 330 тон, а Нижнього Новгороду 200 тон золота¹. За так званий економічний Брест, радянська Росія відвантажила Німеччині 93 тон коштовного металу. Створення та утримання Червоної армії, “експорт революції”, забезпечення діяльності надзвичайних карально-репресивних органів, фінансування лояльності урядів європейських країн та визнання ними радянської влади, підтримка лівих партій за кордоном, боротьба з опозиційними групами в Комінтерні, закупівля зброї, техніки, продовольства – вимагали колосальних витрат. Так, у 1920 р. Виконком Комінтерну одержав від уряду РСФРР 2,6 тон золота на суму понад 2 млн. золотих крб.² Вивезення золота відбувалося переважно через Прибалтику, яке стало для радянського уряду своєрідним “золотим вікном” до Європи, позаяк протягом 1920 – 1921 рр. вдалося напівлегально переправити 500 тон дорогоцінного металу³. Його збували за низькими цінами, а натомість купували політичний товар – визнання країни Рад, хоча завозили і промислові товари. Сподіваючись на світову пролетарську революцію, на її перманентність, більшовики не шкодували золотого запасу “незалежного царського режиму”, але воєннокомуністичний принцип їхньої дипломатії викликав дефіцит золота. Його видобуток в Росії у 1920 р. становив 2,8 тон, а на початку 1921 р. 2,5 тон⁴.

¹ Л.В. Сапоговская. “Золото в политике России (1917 – 1921 годах)”, *Вопросы истории*, 2004, №6, с. 31-32.

² Там само, с.41.

³ Там само, с.37.

⁴ Там само, с.41.

Контроль за його витратами перебравало на себе політбюро, а облік займався особисто Ленін. Проголошуючи неп, він не скасував державної монополії на видобуток золота, однак дозволив пошукову та видобуткову діяльність кооперативним товариствам, артілям “старателів” на умовах концесій. Одночасно відбувалося масове вилучення церковних коштовностей, які також спрямовувалися на внутрішні та зовнішньо-економічні потреби більшовицького режиму. Восени 1921 р., враховуючи голод та соціальну скруту, уряд започаткував систему закупівель золота, платини, валюти у населення, проте вона не дала тоді бажаних наслідків.

Золота лихоманка сталінського “розливу” розпочалася наприкінці 20-х рр. з чергового пограбування церков, яке супроводжувалося оскаженілою атеїстичною пропагандою. В архівах України збереглися документи, які свідчать про масове закриття церков в українських містах і селах протягом 1928 – 1930 рр., а також в роки нестерпного голоду. На “переплавку” відправляли дзвони, золоте і срібне церковне оздоблення, реліквії, хрести, посуд, намагаючись занапастити людську душу “войовничим безвірництвом”. Зруйновані храми перетворювали на колбуди, хатичитальні, склади для вилученого у селян хліба. Церковного майна виявилось замало, тому вигадали набагато радикальнішу форму – торгівлю побутовим золотом через державну систему спецмагазинів. Валютний дефіцит і водночас захмарні пляни промислового будівництва змушували партійне керівництво шукати нових золотих родовищ, але не в Сибіру, а в зернових районах країни шляхом впровадження карткової системи розподілу продовольства, перегляду установ з централізованим постачанням, позбавляючи його дитячих закладів, педагогів, систему освіти та запровадження хлібозаготівельної повинності в українському селі.

Історія формування системи торгсину (російською мовою – торгівля с іноземцями) розпочалася влітку 1930 р. з контори Мосторгу, яка займалася забезпеченням товарами іноземних матросів в радянських портах та продажем різного антикваріату⁵. Послугами торгсину користувалися іноземні фахівці, які займалися спорудженням фабрик та заводів в УСРР. 4 січня 1931 р. було засновано Всесоюзне об’єднання торгівлі з іноземцями, а вже 14 червня до прилавку допустили “совгравдан”, якщо вони мали монети царського карбування. Їх випуск припав на 1897 р. Саме тоді було випущено 11,9 млн. монет номіналом 15 крб., з них весною 1918 р. було захоплено більшовиками – 9,5 млн.; 16 млн. 829 тис. штук з номіналом 7 крб. 50 коп., з яких у 1918 р. реквізували 14 млн. 850 тис. одиниць; 5 млн. 372 тис. монет номіналом 5 крб.,

⁵ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВОУ), ф. 4051, оп. 1, спр. 178, арк. 8.

проте було забрано 2 млн. 100 тис.⁶ На руках залишилось понад 7 млн. монет царського карбування зразка 1897 р., тобто перспектива для їх вилучення приваблювала більшовицьких фінансистів.

Для збільшення золотого фонду СРСР вирішили вдатися до заготівель побутового золота через систему торгсину. Її ініціатором виявився директор московського універмагу №1 Є. Курлянд, запропонувавши Наркомзовнішторгу здійснювати подібні операції, а 3 листопада 1931 р. політбюро ЦК ВКП(б) видало офіційну директиву про обмін побутового золота на продукти харчування та промтовари⁷. Всесоюзна контора мала філіяли в Одесі, Харкові, Києві, обслуговуючи українською мережею торгсину переважно іноземців, якою керував уповноважений Московської контори. Весною 1932 р. магазини торгсину діяли в обласних центрах, а також в деяких районах УСРР. Почала формуватися всеукраїнська система торгсину. 30 січня 1932 р. виникло Дніпропетровське відділення, яке 1 квітня реорганізували в облконтору, що мала власні магазини в дев'яти районах⁸. У квітні розпочала діяльність і харківська облконтора торгсину, а 29 червня 1932 р. Українська економічна нарада (УЕН) прийняла постанову “Про утворення Всеукраїнської контори торгсину”. Вона підпорядковувалася уповноваженому Наркомзовнішторгу при РНК УСРР, тобто була філіялом всесоюзного об'єднання. Його завданням було обслуговування іноземних представництв, туристів, пароходів та громадян, які прибували до СРСР. В актах обстеження торгсинівської системи експертами Народного Комісаріату Робітничо-Селянської Інспекції знаходимо таке політико-економічне обґрунтування необхідності її роботи: “В період реконструкції нашого народного господарства, коли ми ще вимушені будемо завозити з-за кордону різне обладнання, мобілізація внутрі країни ефективної валюти відіграє колосальну роль, одночасно з цим, вилучення побутового золота, яке після революції втратило своє побутове значення і як предмету прикрас (обручки, сережки, браслети, хрести і т. д.) в руках утримувачів – вони не мають споживчої вартості, проте золото свою цінність зберегло, тому його необхідно зібрати за допомогою системи “торгсину” і направити на службу інтересам пролетарської держави”⁹. В доповідній записці управляючого Харківської облконтори “Торгсин” від 3 листопада 1932 р. до облвиконкому зазначалося, що система зосереджувала свою діяльність на мобілізації валюти, золотих монет, побутового золота¹⁰.

⁶ И. Бунич. *Золото партии*. Москва, 1994, с. 42.

⁷ Е. Осокина. “Золотая лихорадка по-советски”, *Родина*, 2007, № 9, с. 111.

⁸ ЦДАВОУ, ф. 4051, оп. 1, спр. 175, арк. 8.

⁹ Там само, ф. 539, оп. 17, спр. 366, арк. 6.

¹⁰ Там само, ф. 4051, оп. 1, спр. 3, арк. 88.

10 грудня 1932 р., коли голодували все сільське і значна частина міського населення України, політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову “Про роботу “Торгсину”, якою передбачалося запровадження в структурі ЦК посади управляючого облконторами та їх заступників, а до обкомівської номенклатури прирівнювалися директори великих універмагів та баз.

Кадровий склад системи ВУК “Торгсин” вирізнявся соціальним та національним походженням, наявністю малокваліфікованого обслуговуючого персоналу, хоча бажаних отримувати торгсинівський продпайок було чимало. Весною 1932 р. Всеукраїнська та Харківська контори разом з магазинами налічували 187 штатних працівників, з них 20 членів партії, 9 комсомольців, 54 робітники, 9 висуванців, серед яких з вищою освітою було троє, середню мали 72 особи¹¹. За національним складом “торгсинівські кадри” представляли: 99 – євреїв, 56 – українців, 40 – росіян, двоє – німців, інших національностей – чотири¹². Їх постійно звільняли за різні порушення, а зменшення продпайків викликало самоплив робітників магазинів, баз та лавок.

Система торгсину в УСРР переживала організаційний та фінансовий бум саме в апогей Голодомору. Якщо весною вона мала в Україні 26, восени 1932 р. 50, то станом на серпень 1933 р. 255 магазинів. Зокрема, в Харківській 47, Київській 58, Одеській 42, Вінницькій 46, Дніпропетровській 27, Чернігівській 20 та в Донецькій області 11 магазинів. Їх відкривали в містах, які мали активний транспортний зв'язок. Так, Коростенське відділення представляли осередки в Овручі, Малині, Олевську. Збільшення кількості магазинів вимагало відповідного кадрового забезпечення “працівників прилавку”. У 1932 р. їх загальна кількість, незважаючи на звільнення та плинність, становила 1,420 чол., з них вищу освіту мали 32 чол., а решта – “низчу”¹³. Причини звільнення були різними: за “обважування”, спекуляцію, крадіжку, прогули, за підробку бухгалтерських документів, самочинне підвищення цін. Наприклад, касира універмагу № 1 з Одеси звільнили з роботи за хабар 30 доларів, одержаний від клієнта за розмін купюри в одну тисячу доларів. “Відповідальні працівники” Чернігівської області продали в голодному 1933 р. спекулянтам 3,6 тон хліба за інвалюту та золото, а на одержані кошти придбали промтовари для облпартноменклатури¹⁴. В магазині торгсину пуд борошна коштував 3 крб. 60 коп., а на “чорному ринку” – 150 крб., тому

¹¹ Там само, ф. 539, оп. 17, спр. 366, арк. 6.

¹² Там само, ф. 4051, оп. 1, спр. 168, арк. 7.

¹³ Там само, спр. 71, арк. 71.

¹⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 6, спр. 286, арк. 87-88.

спокуса виявилася надто великою для співробітників облконтор і керівників державних установ. Директорів магазинів змінювали досить часто, але спекуляція, розкрадання й “обвішування” покупців продовжувалися. 2 червня 1932 р. поновили видачу пайка, але винятково для “робітників прилавка”, котрий мав такий перелік продуктового набору: масло вершкове – 1 кілограм (кг), копченості – 1 кг, борошно пшеничне – 3 кг, макарони – 2 кг, рис – 1 кг, консерви рибні – 3 банки, оселедці – 1 кг, сир голландський – 1 кг, чай – 0,1 кг, цукор – 1 кг, мило господарче – 1 кг і туалетне – 2 бруски¹⁵. Для голодних українських селян подібний асортимент міг лише наснитися.

За розпорядженням ВУК “Торгсин” видавали одноразову допомогу для робітників системи, ніби вони голодували. Політбюро ЦК КП(б)У звільнило “торговельну номенклатуру системи торгсину від участі у хлібозаготівельних кампаніях, тому що золотозаготівлі вважало надзвичайно важливою справою. На утримання “золотих майстрів” у 1933 р. Вінницька облконтора виділила фонд зарплати – 826 тис. крб.¹⁶ Середня платня директора облконтори становила 260, заступника – 140, продавця – 94, учня – 55, контролерів на торгбазах – 100, товарознавців – 120, охоронців – 113 крб. золотом. У 1933 р. було 3,418 службовців ВУК “Торгсин”, а фонд їхньої оплати праці становив у Харківській – 1,6 млн., у Дніпропетровській – 839 тис., в Одеській конторі – 879 тис. крб. золотом¹⁷. Серед співробітників облконтор переважали євреї, особливо поміж економістів, бухгалтерів і завмагів. Наприклад, у Харківській конторі бухгалтерами працювали Р.М. Азарх, З.Г. Зімілевич, С.Б. Смілянський, Д.А. Зеленський, Є.А. Альтшулер¹⁸. В апараті управління та в магазинах було 334 особи, з них – євреї становили 134¹⁹. Для працевлаштування національне походження не брали до уваги, а соціальне перевіряли з особливою прискіпливістю, тому що в 1933 р. з роботи звільнили 116 “класово-ворожих елементів”. Для влаштування на роботу вимагали рекомендації двох членів партії та довідку про перевірку органами ДПУ. Посилення контролю й відбору співробітників не позбавило зловживань у конторах і магазинах торгсину. Причинами звільнення протягом червня – липня 1933 р. були: скупка заборних книг, спекуляція, підробка документів, “самозабезпечення без чеків”, зарахування продуктів до пайка, привласнення різниці прийнятого від населення золота

¹⁵ ЦДАВОУ, ф. 4051, оп.1, спр.3, арк.16.

¹⁶ Там само, спр. 19, арк. 2.

¹⁷ Там само, арк. 21.

¹⁸ Там само, ф. 539, оп. 17, спр. 366, арк. 40-43.

¹⁹ Державний архів Харківської області (далі – ДАХО), ф. 4640, оп. 14, спр. 3, арк. 88.

і зданого до банку, крадіжки, “їли за прилавком продукти”, підвищення цін. Багатьох “робітників прилавку” судили, але службові зловживання продовжувалися. Організаційна мережа торгсину проіснувала до середини листопада 1936 р.²⁰

Восени 1931 р., коли двері торгсину відчинили для громадян СРСР, які пропонували карбованці з більшовицькими лідерами та символами на банкнотах, політичне керівництво запропонувало справді ефективну валюту – золото, срібло, іноземні грошові перекази. Держбанк був зацікавлений у безпосередньому надходженні валюти, позаяк дорогоцінні метали доводилося продавати за міжнародним біржовим курсом, враховуючи той факт, що золото виявилось побутовим. Грошові та продуктово-речові перекази, які надходили в Україну з багатьох країн світу засвідчували факт поінформованості їхніх громадян про голод в українському селі. Валютні перекази потрапляли до адресата через систему Держбанку, тобто через московську контору, а продуктові – через південні порти. До березня 1932 р. усі перекази в іноземній валюті одержувала виключно Москва, тобто центральне об’єднання торгсину, а їхні адресати діставали очікувану суму через 2-3 місяці. Належна фінансова документація не реєструвалась. Упродовж лютого-квітня 1932 р. у Харкові було одержано 312 продуктових переказів від іноземних громадян на суму 2656 крб., з них 25% утримали за пересилку²¹. Відрахування за обслуговування з проходженням переказів сягало подекуди 54% їх початкової вартості. За 1932 р. плян надходження валюти не виконали, обсяги якої поквартально зменшувалися, тому в жовтні 1932 р. голова Раднаркому УСРР В. Чубар вимагав від торгсину максимального зосередження валютних засобів, визнавши плян в 2,1 млн. інвалютних карбованців мінімальним²². За перший квартал 1932 р. надійшло 2,6 млн., другий – 3,6 млн., третій – 3,2 млн., а в четвертому – лише 1,4 млн. валютних карбованців саме за переказами²³. Валюта надходила малими сумами. Так, 8 лютого 1933 р. в листі з Африки на ім’я харків’янина Б. Полякова знайшли 10 шилінгів, а для мешканки м. Охтирки А. Парфьонові надійшов переказ із США сумою в один долар. Іноземна валюта потрапляла в Україну із США, Канади, Африки, Європи, Скандинавії, Китаю, хоч і мізерними долями (від 3 доларів до 5 фунтів стерлінгів, від 35 марок до 50 франків). Для монгольських тугриків видавали заборні книжки та бони на суму лише 100 крб. Протягом 1933 р. лише Дніпропетровська об-

²⁰ Див.: *Вісті ЦВК УСРР*, 1936, 17 листопада.

²¹ ЦДАВОУ, ф. 539, оп. 17, спр. 366, арк. 8.

²² ДАХО, ф. 4640, оп. 13, спр. 4, арк. 23.

²³ ЦДАВОУ, ф. 4051, оп. 1, спр. 168, арк. 34.

лконтора одержала грошових переказів на суму 600 тис. крб.²⁴ Із США тоді надійшло 185 тис. грошових переказів на 2,3 млн. крб., з Великобританії понад 11 тис. переказів на 136 тис. крб., з Франції 21 тис. на 308 тис. крб., з Німеччини 57,4 тис. на 482 тис. крб., з Литви 2 тис. на 26 тис. крб., з Польщі 40 тис. на 436 тис. крб., з Палестини 26 тис. на 210 тис. крб., з Туреччини 1,1 тис. на 21 тис. крб., з Італії 432 перекази на 6,6 тис. крб., з Чехословаччини 1,6 тис. переказів на 20 тис. крб., а разом в Україну надіслали 376 тис. грошових переказів на суму 4,3 млн. крб.²⁵ Діяла так звана “гітлерівська допомога голодуючим німцям України”, якою особисто опікувався сам А. Гітлер, переказуючи власні кошти.

Українці за кордоном рятували українських хліборобів, євреї Палестини дбали про євреїв, німці Німеччини та США переймалися проблемами німців-колоністів. Заступник наркома зовнішньої торгівлі Л. Германов (Фрумкін), наповнюючи валютний фонд, дозволив торгсінівським структурам оренду і продаж квартир за валюту в Москві, Ленінграді, Тифлісі, Харкові, Ростові, Києві, Мінську, Вінниці. За валюту продавали лише “совгромам” – членам житлової кооперації, а іноземцям дозволяли оренду за погодженням з НКВС та Наркоміноземсправ на термін не більше 3-х років²⁶. Валюта потрібна була не лише для індустріялізації, а також для підтримки комуністичних партій. У 1933 р. політбюро ЦК КП(б)У виділило 60 тис. доларів для фінансування соціалістичної преси Західної України²⁷.

Основним джерелом надходження валюти виявилася золотозаготівлі системою торгсину золота й срібла у населення. Виконання валютного пляну вважалося важливим політико-економічним завданням подібно хлібозаготівельним. Вилучений насильно хліб в українських селян пропонували купувати в магазинах торгсину в обмін на обрядово-побутове золото: нагрудні хрести, подружні обручки, сережки, сімейні реліквії, монети царського карбування. Золото почали приймати з січня 1932 р., тому магазини торгсину фактично перестали обслуговувати іноземців з-за величезних “голодних черг”. Пробу металу визначали “на око”, а золото надходило досить активно саме в голодні 1932 – 1933 рр. Так, протягом січня 1932 р. лише два приймальні пункти системи торгсину одержали 17 кілограмів, за лютий – 96 кілограмів, березень – 141 кілограм, за квітень – 120 кілограмів побутового золота²⁸. Наплив населення до магазинів торгсину виявився колосальним, тому ви-

²⁴ Там само, спр. 173, арк. 8.

²⁵ Там само, спр. 33, арк. 7.

²⁶ ДАХО, ф. 4640, оп. 13, спр. 13, арк. 40.

²⁷ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 16, спр. 9, арк. 133.

²⁸ ЦДАВОУ, ф. 539, оп. 17, спр. 366, арк. 11.

никла потреба збільшення кількості пунктів закупівлі золота. За день доводилося приймати до 800 грам, тому що в чергах перебувало сотні людей. Здатчик одержував бони, квитанцію, ордер, в яких вписувалися вага прийнятого золота та відповідна сума товару в торгсинівських карбованцях. Приймали золото за 56-ою, а записували й розраховувалися за 48-ою пробою, тому з'являвся лишок. У деяких приймальних пунктах за день проходило 400-450 чол., які здавали обручки, сережки й інші золоті предмети, оздоблені коштовними "камінцями". Але голодні люди забували про них, думаючи про якнайшвидшу реалізацію золотих речей на борошно і хліб. Прийомщики, а ними, зазвичай, були колишні ювеліри, крім продовольчого пайка, мали так званій "припек" – різницю між прийнятим у населення та зданим до банку золотом. Траплялося, що він становив 2-3 грами на 1000 грам зданого дорогоцінного металу. За січень-квітень 1932 р. "припек" досяг 2,3 кілограмів від 374 кілограмів заготовленого скупниками побутово-обрядового золота²⁹. Досить частими були випадки зловмисного фальшування фінансовими документами, відтак золото залишалося в кишенях прийомщиків, які вихвалялися тим, що мають "закусити і випити". У 1933 р. сумнозвісний "припек", як наслідок не виплат та фальшування "золотих справ майстрів", становив близько 7 тон чистого золота³⁰. У містах, крім голодних дітей, які вимагали хліба, зосереджувалися "величезні і потворні" черги дорослих, можливо, їхніх батьків, які прагнули щонайшвидше реалізувати весільну обручку на пуд борошна. В Харкові за вересень – початок жовтня 1932 р. до приймальних пунктів надійшло 380 кілограмів побутового золота, хоча пляном передбачалося "заготовити" 920 кілограмів³¹. Обсяги "золотодобування" фіоргани плянували в інвалютних карбованцях. Однак, враховуючи досвід хлібозаготівель, уряд встановлював подекадний, помісячний, поквартальний і щорічний плян мобілізації валюти, основним джерелом надходження якої виявилось обрядово-побутове золото та срібло.

Для того, щоб з'ясувати фізичний зміст реалізованого золота і срібла в інвалютних карбованцях, необхідно було знати ціну одного грама дорогоцінних металів, яку виставляли скупщики системи торгсину, а також ціни світового ринку. Перша половина золото-срібних операцій 1932 р. відбувалася хаотично, але колосальна пропозиція дорогоцінних металів від населення зумовила власну цінову політику. В грудні 1932 р. за грам срібла (брухту) 84 проби давали 1 крб. 25 коп., а так зване "банківське срібло",

²⁹ Там само.

³⁰ Е. Осокина. *Золотая лихорадка*, с. 113.

³¹ ДАХО, ф. 4640, оп. 13, спр. 3, арк. 79.

тобто монети старого карбування, коштували: від 1 крб. 15 коп. до 1 крб. 30 коп. Дореволюційний карбованець містив 18 грам срібла, а його лігатурна вага – 20 грам. Монети від 10 до 50 коп. мали 1,8-9 грам срібла. На Нью-Йоркській біржі за 1 грам срібла давали 1 крб. 80 коп., відтак один карбованець старого карбування, куплений за 1 крб. 30 коп. у голодних людей³², давав торгсину “вагомий” прибуток. Торгсин платив за срібло значно менше світових цін, тому що ціна срібла порівняно з дореволюційними роками зменшилася втричі, що, власне, спонукало населення здавати саме золото. В Нью-Йорку за 1 кілограм срібла платили 17 крб., а за 1 кілограм золота – 1,300 крб.³³ Тому валютні пляни, враховуючи світові ціни, можна відчутти на “вагу золота”, а сума мобілізованої у такий спосіб валюти, якщо розділити її подушно серед померлих від голоду українських хліборобів, засвідчує ціну їхнього життя в грамах золота. Вся система торгсину нагадувала жадливий аукціон, на терезах якого зважували життя і смерть, позаяк декілька золотих грамів від нагрудного хреста чи шлюбної обручки не рятували родину селянина, яка нестерпно голодувала упродовж двадцяти місяців.

Вражає техніка прийомки золота, тобто ювелірних та художніх виробів, предметів побуту, золотого піску, самородків, сережок, весільних обручок, нагрудних хрестів, сімейних реліквій, монет, орденів тощо. Вони підлягали переплавленню та формуванню злитків. Прийомщик перевіряв метал азотною кислотою, щоб з'ясувати його властивість, а згодом зважував та визначав пробу. Переконавшись в тому, що то є золото, клав до запломбованої скриньки. Партії побутового золота відправляли до Управління коштовних металів та інвалюти Держбанку, котрий через Наркомзвнiшторг реалізовував на різних біржах світу. Траплялося, коли прийомщики їздили селами, заготовляючи побутове золото.

У січні 1932 р. ВУК “Торгсин” визначила валютний плян – 16,7 млн. крб., а УЕН при РНК УСРР збільшила його до 18,5 млн. крб., хоча фактично виконали 59,3% плянового завдання, тобто “мобілізували” 10,9 млн. крб.³⁴ За виконанням валютного пляну спостерігали в політбюро ЦК КП(б)У. Так, 10 грудня 1932 р. ВУК “Торгсин” одержала від ЦК КП(б)У до виконання плян мобілізації золота й інвалютних ресурсів у 1933 р. на суму 35 млн. крб.”³⁵ Сам П. Постишев у липні 1933 р. заборонив використовувати співробітників торгсину на хлібозаготівлях, тому що “мобілізація валю-

³² Российский государственный архив экономики (РГАЭ), ф. 4333, оп. 1, спр.78, арк. 127.

³³ Там само, спр.78, арк. 143.

³⁴ ЦДАВОУ, ф. 4051, оп. 1, спр. 168, арк. 3-12.

³⁵ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 6, спр. 238, арк. 153.

ти” вважалася важливим державним завданням. Спочатку масово і насильно позбавляли селян хліба, а тоді змушували купувати його в обмін на золото. Темпи помісячного виконання плану надходження валюти свідчили про нереальність методів форсування. Так, протягом січня 1932 р. надійшло – 537 тис., у лютому – 816 тис., у березні – 1,1 млн., у квітні – 1,2 млн., в травні – 1,3 млн. крб.³⁶ Основне навантаження припадало на контори в Одесі, Києві, Харкові (9 млн. крб.), а після збільшення плану “золотозаготівель” Всеукраїнською конторою до 16,7 млн. крб. його “розверстали” по інших містах – Вінниці, Дніпропетровську. В Одесі контора торгсину купила коштовностей на 1,7 млн., в Харкові – 3,2 млн., у Києві – 1,5 млн., у Вінниці – 0,7 млн., у Дніпропетровську 0,5 млн., в Маріуполі на 188 тис. крб.³⁷ Половину надходження валюти становило побутове золото. Зазначу, що у 1932 р. Московська контора, яка мала зовсім інші можливості, “заготовила” золота на 4,6 млн.³⁸

Ефективна валюта, тобто грошові та продуктові перекази, валютнообмінні операції інтуристів, посідала вагоме місце серед джерел надходження, але основними залишалися золоті монети та золото. В Одесі та Харкові питома вага надходження валюти від реалізації обрядово-побутового золота сягала 44-47 %, що значно вище від союзної системи торгсину. Золотомонети становили 14,4%, а золото (брухт) – 35,8% загального валютного плану, тобто торгівля селянським хлібом за “валютні цінності” виявилася досить ефективним засобом мобілізації коштів. Виконання плану скупки побутового золота припадає на зимово-весняні місяці 1932 р., тобто найтрагічніші в роки Голодомору, а протягом літа вдалося досягти лише 65% завдання³⁹.

Отже, золота амплітуда заготівель залежала і від масштабності голоду. Золотозаготівлі 1933 р. вирізнялися від попереднього року обсягами і темпами. План накопичення валютних цінностей голодного лихоліття сягнув 122 млн. крб., з них для ВУК “Торгсину” – 28 млн. крб., для Московської контори – 29 млн. крб. За джерелами надходження валютний план першого кварталу 1933 р. розподілили таким чином: побутове золото становило 26 млн. крб., золото-монети – 22 млн. крб., срібло – 40 млн. крб., грошові перекази 14 млн. крб., а решту портові операції⁴⁰. Плянували “стягнути” 32,2 млн. валютних крб., тому “розверстали” план по облконторах: для Північного Кавказу – 300 тис., для Москви – 7

³⁶ ЦДАВОУ, ф. 4051, оп. 1, спр. 168, арк. 11-12.

³⁷ РГАЭ, ф. 4333, оп. 1, спр. 66, арк. 174.

³⁸ Е. Осокина. *Золотая лихорадка*, с. 112.

³⁹ РГАЭ, ф. 4333, оп. 1, спр. 66, арк. 174.

⁴⁰ Там само, арк. 190.

млн., для Харкова – 2,4 млн., для Києва – 2,5 млн., для Вінниці – 1 млн., для Дніпропетровська – 1,1 млн., для Маріуполя – 250 тис., для Всемолдавської контори торгсину – 50 тис. крб.⁴¹ У 1931 р. через систему торгсину викачали 6 млн. крб., в 1932 р. – 49,2 млн. крб., в 1933 р. – 106,3 млн. крб., але саме упродовж голодного року 75,2% всіх надходжень становили дорогоцінні метали – золото, срібло, монети. Срібло почали приймати лише з грудня 1932, придбавши його на суму 23 млн. крб. або 21,6% всієї реалізації інвалюти системою торгсину⁴². Так, золото становило 36-38%, золоті монети старого карбування – 15-18% від загальної суми валютних надходжень, залишаючись головним джерелом валютної мобілізації.

Надходження золота в 1933 р. в 2 рази з лишком перевищило показники 1932 р., тому що основним постачальником золотих монет стали саме селяни. За грам їхнього золота платили 1 крб. 29 коп., а за грам срібла – 1 крб. 4 коп. В 1933 р. торгсин “працював” головним чином з сільським населенням, котре вичерпало резерви побутового золота, якого було обмаль, і почало віддавати золоті монети. Внутрішні джерела надходження інвалюти дали 86 млн. крб., а так звана ефективна валюта – 20 млн. крб. від загальної суми 1933 р.⁴³ За весь час діяльності системи торгсину “найсприятливішими” виявилися саме 1932 – 1933 рр., тобто період Голодомору, коли золото від селян потекло до приймальних пунктів обласних контор та районних відділень ВУК “Торгсин”. Організатори системи торгсину, а до них слід віднести ЦК ВКП(б), Наркомзовнішторг та Держбанк, прагнули витворити механізм надходження інвалюти саме з-за кордону, але зосередилися на максимальному вилученні внутрішніх валютних цінностей у населення, яке мало на руках побутове золото – “живу валюту”, але приховувало її, налякане арештами ДПУ.

Апогей Голодомору припав на першу половину 1933 р., яка стала долиною масової смерті українських селян, а для торгсину періодом ефективного вилучення побутового золота. Протягом першого кварталу в Україні його було куплено на 6,5 млн., у другому на 8,5 млн., у третьому 5,6 млн. крб., а за 9 місяців близько 21 млн. крб.⁴⁴, що значно перевищувало заготівлю валюти елітної Ленінградської контори. Голодний 1933 р. вирізнявся ваговими показниками заготовленого золота. Якщо протягом 1932 р. торгсин купив в обмін на хліб 21 т., то у 1933 р. – 44,9 тон побутового

⁴¹ Там само, арк. 178.

⁴² Там само, ф. 413, оп. 13, спр. 633, арк. 27.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Там само, арк. 27.

золота⁴⁵.

Черговий плян валютних надходжень у 1934 р. становив 22 млн. крб., який, на переконання уповноваженого Наркомзовнішторгу в Україні М. Каттеля, був – “напевно недосяжним”. Якщо у четвертому кварталі 1933 р. “заготовили” 4,3 млн. валютних крб., то в наступному році майже вдвічі менше. Однак, враховуючи суму четвертого кварталу, в 1933 р. “видобули” шляхом скупки побутового золота та срібла 24,7 млн. крб. валютних цінностей, тобто 88,3% плянового завдання⁴⁶. Протягом 1934 р. через торгсин вдалося “заготовити” золота, срібла, інвалюти, діамантів на 16 млн. крб., хоча побутове золото дало лише 27% надходжень⁴⁷.

Зменшення золота в приймальних пунктах торгсину спостерігалось вже восени 1933 р., коли відсоток хлібозаготівель в колгоспах відповідав нормам хлібофуражного балансу, а колгоспники одержали натуральний аванс на трудовні. За вересень – жовтень 1933 р. периферія торгсину дала 37,5%, а 62,5% валютних надходжень забезпечили облконтори⁴⁸. Селяни, котрі дожили літа, вичерпали свої золоторесурси, яких було обмаль, а відносно врожайний рік подарував надію на порятунок. Керівництво Чернігівської облконтори торгсину інформувало 31 серпня 1933 р. управління дорогоцінних металів Держбанку про обставини зменшення надходження золота від селян: “Починаючи з 1-го серпня, ми мали в області різке зниження надходжень валютних цінностей, куплених через торгсин. Якщо в червні ми мали пересічно на кожну декаду по 160 тис. крб., то за першу декаду серпня ми мали всього лише 78 тис. крб., менше 50% однієї липневої декади. Таке різке зниження пояснюється головним чином зменшенням потреб населення в продуктах харчування у зв’язку з появою овочів та хліба нового врожаю”⁴⁹. Воно запропонувало продавати через систему торгсину картоплю, особливо в містах, тому що держава офіційно скасувала право торгівлі нею до 15 жовтня, відтак міське населення змушено було б купувати її за золото та срібло. Отже, у голодний 1933 р. селяни розлучилися назавжди з сімейними реліквіями золото-срібного гатунку, з монетами срібного та золотого змісту.

Починаючи із серпня 1933 р., коли крива золотонадходжень почала падати, держава дозволила скупку діамантів в трьох містах – Москві, Ленінграді, Харкові. Ціни на діаманти були відносно високими, якщо порівнювати з цінами на побутове золото.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ ЦДАВОУ, ф. 4051, оп. 1, спр. 168, арк. 51.

⁴⁷ Там само, спр. 33, арк. 137.

⁴⁸ Там само, спр. 168, арк. 1-2.

⁴⁹ РГАЭ, ф. 4333, оп. 1, спр. 78, арк. 181.

За один карат, що мав фізичні дефекти, торгсинівські “фахівці” давали 12-25 крб., якщо вони виявилися круглими, а за продовгуваті – 15-35 крб.⁵⁰ Чим важчим був діямант, тим вищою була ціна. Чисті діяманти коштували від 130 до 260 крб. за карат. Їх відвозила до Держбанку не служба фельдзв’язку НКВС, а Наркомату зв’язку, що відправляв вантаж зі штемпелем – “особливого значення”. Власниками фамільних діямантів було міське населення, яке замовляло їх за кордоном до революції 1917 р., а також вклало всі свої збереження в дорогоцінні прикраси в роки більшовицької націоналізації промисловости. За чотири місяці “діямантових операцій” на рахунок торгсину надійшло 600 тис. крб., з них 243 тис. крб. було реалізовано за кордоном. На початку 1934 р. “діямантова бригада” торгсину одержала 13 тис. крб. премії за успішну торгівлю “коштовними камінцями”⁵¹. З метою “видобутку” іноземної валюти було засновано Всесоюзне об’єднання для експорту (“Антикваріят”). В 1932 р. за кордон відправили різних творів мистецтва, старовинних коштовностей вартістю 2,6 млн. крб., а в 1933 – 3,2 млн. крб.⁵² Вони зосереджувалися переважно в Німеччині, хоча серед країн – споживачів антикваріату з СРСР були й Англія, Франція, США, Швеція, Голляндія, Фінляндія, Італія, Австрія, Данія, Польща, Чехословаччина та інші.

Політика заготівель хліба і золота, основним чинником яких стала торгівля борошном за валюту, мала єдину мету – мобілізацію валютних цінностей. Селяни, одержавши в приймальних пунктах квитанції, ордери, бони, поспішали до магазинів торгсину. Наявність біля них величезних черг свідчила про “отоварювання” бонів та ордерів за курсом торгсинівського карбованця (один до 55 звичайних). В обмін на золото купували переважно борошно, крупу, цукор, жири. Борошно відпускали тарою 1 пуд 20 фунтів. НК РСІ, обстеживши діяльність торгсину, зробив у звіті такий висновок: “Коли немає борошна та круп – немає черг”⁵³. Існувала тасмна інструкція: “Не давати обіцянок покупцям на швидке одержання цих продуктів”⁵⁴. В магазинах накопичувалася велика кількість “не отоварених квитанцій”. Так, у Харкові в грудні 1932 р. торгсин заборгував покупцям продуктів на 76 тис. крб. лише за ордерами грошових переказів, а по золоту 15 тис. крб., тобто вони не одержали жаданого хліба. “Принесла селянка хрест та сережки, – повідомлялося в акті перевірки роботи Донецької облконтори торгсину, – проте у нас часто не буває борошна, а громадянка,

⁵⁰ ДАХО, ф. 4640, оп. 13, спр. 12, арк. 67.

⁵¹ ЦДАВОУ, ф. 4051, оп. 1, спр. 152, арк. 17.

⁵² РГАЭ, ф. 413, оп. 13, спр. 633, арк. 8, 22.

⁵³ ЦДАВОУ, ф. 539, оп. 17, спр. 366, арк. 16.

⁵⁴ ДАХО, ф. 4640, оп. 13, спр. 3, арк. 4.

якій довелося повернути золото, напевно, сподівалася купити борошна, але коли згодом борошна не виявилось, вона навмисно зчинила такий галас, щоб їй повернули золото. Вона заявила, що за її золото дали менше, ніж треба, тобто оцінили золото менше вартості”⁵⁵. Таких випадків, як свідчать акти перевірок системи торгсину, було безліч. Сумнозвісний “припек”, котрий одержували скупщики від різниці прийнятого та зданого в банк золота, коштував життя сотням українських селян, які, не дочекавшись хліба, поверталися додому. Отримавши в приймальному пункті квитанцію за продане торгсину золото, його власник мав одержати в магазині продукти через три дні, а доводилося чекати тижнями. Велика затримка спостерігалася з грошовими переказами, які надходили з-за кордону через Москву. Траплялися “випадки”, коли в товарних ордерах, замість цифри 2,3 кілограми, виявляли 0,3 кілограми, тобто працівники прилавка нахабно і цинічно викрадали селянське обрядове золото. Політику ціноутворення визначала Москва, тобто Всесоюзне об’єднання “Торгсин”. Так, борошно в магазині торгсину коштувало 25 коп. золотом за кілограм (на ринкові 7-9 крб.); пшона – 12 коп. (4-5 крб.). В магазинах був великий вибір одягу, текстилю, посуду, “колоніальних товарів” (цитрусових, чаю). В один з магазинів навіть завезли чашки “з видом на Кремль”, але ні кремлівські вежі, ні гумові галоши, ні цейлонський чай не вабили селян, які вимагали виключно борошна, круп, солі. Продовольча група товару, реалізованого в першому кварталі 1932 р. торгсином, становила 72%, восени того ж року – вже 89% від загального обсягу товарообороту⁵⁶. В червні-серпні 1932 р., коли голод набрав масового характеру, вся українська мережа торгсину “сиділа без борошна, круп, жирів”, а селянам тоді запропонували тульські самовари замість хліба. 14 січня 1933 р. Всесоюзне об’єднання “Союзмука” інформувало НК РСІ про відвантаження для системи ВУК “Торгсин” 9,487 тон борошна, в тому числі до Одеси – 1,246, до Артемівська – 141, до Харкова – 3,490, Дніпропетровська – 719, до Києва – 1,040, тобто 5,641 т, а решту мали ще надіслати⁵⁷. Тонна борошна коштувала від 160 до 370 крб., тому будь-яка селянська родина не мала “золотоможливості” на її придбання в магазині торгсину. В першому кварталі 1933 р. продовольчі товари в магазинах торгсину становили 94% товарообороту, а протягом року – 92%⁵⁸ в магазинах торгсину, тобто виразно позначився вплив голоду в Україні.

Назва “торгсин” втратила своє початкове призначення, тому

⁵⁵ ЦДАВОУ, ф. 539, оп. 17, спр. 367, арк. 25.

⁵⁶ Там само, ф. 4051, оп. 1, спр. 168, арк. 10.

⁵⁷ Там само, ф. 539, оп. 11, спр. 648, арк. 11.

⁵⁸ Там само, ф. 4051, оп. 1, спр. 33, арк. 11.

що черги голодних українських селян “відбили” всяке бажання іноземців відвідувати магазин. “Незважаючи на те, що ми ніби повинні були мати справу з іноземцями, про що засвідчує назва “Торгсин”, – зазначалося в одному з актів перевірки НК РСІ весною 1932 р., – а насправді виходить зовсім навпаки, що ми більше обслуговуємо селян”⁵⁹. Постачанням іноземних робітників та інженерів, які працювали на будівництві промислових об’єктів в 1932 – 1933 рр. в Україні займалася система “Інснаб”, яка підпорядковувалася Народному комісаріату постачання УСРР. Влітку 1933 р. в Україні працювало 490 зарубіжних спеціалістів, 509 кваліфікованих робітників, 219 осіб допоміжного персоналу та 4,524 члени їхніх сімей⁶⁰. Вони були очевидцями “голодних черг” пухлих українських селян, але вимагали від співробітників “Інснабу” не борошна, а швейцарського сиру, кави, вершків, білого хліба, молока, фруктів, овочів. Зокрема, 29 іноземних фахівців, які працювали в Кривому Розі, просили саме білого хліба, “тому що від чорного хліба трапляється багато захворювань”. Серед клієнтів магазинів закритого типу системи “Інснаб” були громадяни Австрії, Німеччини, Італії, Швеції, Фінляндії, США, Польщі, Канади, Голляндії, а за фахом – інженери, фізики, хіміки-коксовики тощо. Вони не лише допомагали споруджувати різні технологічні лінії безпосередньо на металургійних заводах гірничо-промислового району України, а також були консультантами і співробітниками наукових установ. Грошові перекази, які надходили з-за кордону, адресувалися переважно іноземним фахівцям. Німецькі робітники, споруджуючи завод “Плуг та молот” в Миколаєві, звернулися з листом до ЦК ВКП(б) 28 березня 1932 р. про дозвіл отримувати одяг та продукти з Німеччини. Відповідь надійшла одразу: “Даючи іноземцям подібний дозвіл, згодом можна було б прочитати за кордоном в соціал-фашистських газетах: “Харчі та інші предмети першої необхідності отримували з-за кордону, щоб не терпіти голоду та зубожіння, з цього видно, як живуть російські робітники”⁶¹. Якщо в “інконтингенту” чорний хліб викликав хворобу, то в українських селах помирили мільйони селян від його абсолютної відсутності. Навіть придбавши в торгсинах хліб, віддавши золотий нагрудний хрест чи обручку, селяни не могли скористатися ним, тому що їх арештовували органи ДПУ. Селян, які здавали до приймальних пунктів золоті монети, затримували одразу. Чекісти вимагали формувати списки “золотоздавачів” з адресами та прізвищами. Директорів торгсинівських магазинів зобов’язували

⁵⁹ Там само, ф. 539, оп. 17, спр. 367, арк. 319-320.

⁶⁰ Там само, ф. 812, оп. 1, спр. 81, арк. 1-2.

⁶¹ Там само, арк. 1.

переказувати валютні цінності у фонд індустріалізації. Подібні дії та арешти траплялися в Києві, Чернігові, Дніпропетровську, Запоріжжі, Одесі. На час арешту черги швидко зникали, а серед селян, як зазначалося в рапорті Всесоюзного об'єднання торгсину наркомом фінансів Г.Ф. Гриньку в жовтні 1932 р., з'являлася думка: "Торгсин – ловушка для здатчиків золота". В арештованих забирали квитанцію на одержання товару, а селян відпускали з порожніми торбами до голодних дітей. Вилучене у них золото "переплавляли" на валюту, залишали для зубопротезної промисловості, хоча і вона з грудня 1932 р. почала переходити на сталеві "жувальні" конструкції. В 1932 р. Москва використала на зубопротезування 15,213 кг золота, а в січні 1933 р. – 3,757 кг⁶².

Таким чином, система торгсину, заснована 1930 р., мала б обслуговувати іноземних громадян (туристів, фахівців, торгфлотівців різних країн), але у 1932 – 1933 рр. була використана переважно для мобілізації валютних цінностей в межах СРСР. Викачка хліба і золота відбувалися одночасно. Держава, насильно позбавивши селян хліба, запропонувала купувати його за валюту та золото через систему торгсину. Хлібозаготівлі та золотозаготівлі відбувалися за принципом рознарядки, які вирізнялися небувалим цинізмом та зухвальством конкретних виконавців. За торсинівську валюту держава придбала обладнання для 10 "велетнів" перших сталінських п'ятирічок: Горьківського автозаводу, Сталінградського, Челябінського та Харківського тракторних заводів, Уралмашу, Кузнецькбуду, Магнітбуду, Дніпрогесу. Обладнання Дніпрельстану коштувало 31 млн. валютних крб., а для ХТЗ – 15,3 млн. крб.⁶³ Отже, на їх спорудження вистачило саме валютних коштів ВУК "Торгсин", вилучених протягом 1932 р. (13,8 млн. крб.) та в 1933 р. (24,8 млн. крб.). Протягом 1932 – 1935 рр., за підрахунками істориків⁶⁴, торгсин "заготовив" 98,7 тон чистого золота, а вся золотопромисловість СРСР видобула у 1933 р. 82,8 тон. Тоталітарний режим витворив та здійснив цинічну форму масових заготівель побутового золота – ТОРГСИН, яку у 30-х рр. люди тлумачили таким чином: "Товарищи Опомнитесь! Родина Гибнет. Сталин Истребляет Народ". Якщо зважити, що від голоду в Україні померло близько 10 млн. осіб, то життя українського селянина коштувало 3,9 торгсинівського карбованця.

⁶² РГАЭ, ф. 4333, оп. 1, спр. 148, арк. 28.

⁶³ Е. Осокина. "За зеркальной дверью торгсина", *Отечественная история*, 1995, № 2, с. 101.

⁶⁴ Е. Осокина. *Золотая лихорадка*, с. 117.

ЄВГЕН ФЕДОРЕНКО

Українська Вільна Академія Наук

Нью-Йорк

УКРАЇНСЬКИЙ ГЕНОЦИД (75-ЛІТТЯ ГОЛОДОМОРУ В УКРАЇНІ)

Бурхливий розквіт державно-правового відродження українського народу в 1917-20 роках і продовження культурно-національного відродження в 1920-26 роках у Советській Україні та невпинне зростання національної свідомости серед широких прошарків українського населення викликало в комуно-кремлівських самодержавців велике занепокоєння.

Пролетарська правда з 22 січня 1930 року, застерігаючись перед небезпечним зростанням українського націоналізму, відверто писала, що, мовляв, колективізація має за мету “знищити соціальну базу українського націоналізму – індивідуальні господарства”. Розбудувавши і скріпивши партійно-поліцейські органи, кремлівські самодержавці дбайливо опрацювали свій плян, розпочали похід проти українського села, організовуючи штучний Голодомор в Україні. Це безприкладна найжахливіша в історії людства трагедія, остаточна дія якої розігралася за час неповного одного року (1932-33), що був роком смертельних жнив голодомору, жертвою якого стали понад 7 мільйонів селян-українців, що вимирали в той час цілими селами й районами. Різні джерела подають, що за три роки – 1930-33 – від 9 до 14 мільйонів стали жертвами Голодомору-Геноциду, примусової колективізації так званої “ліквідації куркульства як кляси”.

Голодомор, як засіб репресій, був докладно розпрацьований в Кремлі. В Україну вислали спеціальні бригади, т.зв. “двадцятип’ятитисячників”, які з місцевими комуністами та з окремими військовими частинами ГПУ відбирали харчі від селянства, поробили відповідні заходи, щоб не допустити селян на працю в фабриках і заводах, бо робітники отримували на місці праці приділ хліба і в той спосіб рятувалися від голоду.

Зимою та ранньої весни 1933 Голодомор набрав нечувано страшних розмірів. Як подають різні джерела, в 1932-33 роках Україна втрачала 25,000 людей в день. Тисячі трупів лежали по ха-

тах, на вулицях, на залізничних станціях. “Спецотряди” робітничо-селянської міліції не пускали до міста селян, які шукали якихось харчів, а тих, що пробивалися до міста, виловлювали і вивозили з міста. Голодуючі селяни жили різними сурогатами, ширилися хвороби. Сотні сіл повимирали з голоду в Україні. На Заході, а зокрема в Україні ще живі свідки цього людоморства. Про це розповідають ті, що вціліли від цього страшного народовбивства-геноциду, розповіді яких тут, на заході, зібрані в двох томах *Білої книги про чорні діла Кремля*, в трьох томах свідчень перед Комісією Американського Конгресу та інших. В Україні появилися багато книг, серед них: Лідія Коваленко та Володимир Маняк, *Голод-33*, Народна книга-меморіал *Український Голокост 1932-33* (упорядник о. Юрій Мицик), Олександр Міщенко *Безкровна війна. Книга свідчень* та інші.

На цьому місці хочу подати в перекладі на українську мову цитати із забороненого в Советському Союзі твору *Все течет...* (який появилася на Заході у 1970 р.) живого свідка подій – відомого російського письменника єврейського походження В. Гроссмана. В цьому творі головним персонажем є росіянка, яку з Росії, як активістку, послали в Україну для скріплення колгоспів. У формі запитів вона дає відповідь про те, хто і де плянував масове знищення українських селян: “Хто вбивство масове підписав? Невже Сталін... такого наказу не те що цар, а й татари, і німецькі окупанти не підписували. А наказ велить – виморити голодом селян на Україні, на Дону, на Кубані, знищити разом з малими дітьми. Вказівка була забрати й увесь насінневий фонд. Шукати зерно, наче це не хліб, а бомби, кулемети. Землю штрикати списами, шомполами, всі підлоги поламали, в городах шукати теж.

У декотрих забирали зерно, що в хатах було – в горщиках, у ночвах насипане. У однієї жінки хліб печений забрали, поклали на підводу й також у район відвезли. Вдень і вночі підводи рипіли, пилюка над усією землею висіла, але елеваторів не було, і зерно почали зсипати на землю просто неба, а навколо патрулі озброєні ходять. Зерно від дощу намокло, горіти почало – не вистачало в советській владі брезенту мужицький хліб прикрити”¹.

Ограбувавши українських селян, зерно за вказівками Москви вивозили за кордон, запевняючи своєю підлою пропагандою про “щасливе й радісне життя” в “комуністичному раї”. В цей же самий час робітники в містах переступали через трупи померлих за ніч голодних селян-колгоспників, які, обминаючи охорону, пробивалися до міст, шукаючи хліба і там вмирали.

“А ранком – як оповідає активістка, – їздили бандюги, збирали тих, що за ніч померзли. Я бачила одну гарбу, діти на ній були

¹ В. Гроссман. *Все течет*. Франкфурт; Поссев, 1970, с. 122-123.

складені. Такі, як я вже говорила – тоненькі, довгенькі обличчя, як у мертвих пташок, дзьобики гострі. Долетіли ті пташки до Києва, а що з того? Були серед них ще живі, пищали, голівки, як оливом налиті, теліпаються. Я сказали бандюжникові, а він рукою махнув: “Поки доведу до міста, затихнуть”².

Як я вже згадував, що сотні сіл повимирали з голоду в Україні. Ось як описав вимирання цілого села свідок у книзі В. Гроссмана: “Пішов по селі суцільний мор. Спочатку діти, старі, потім середній вік. Перших закопували, а тоді вже й не стали закопувати. Так мертві й валялися на вулицях, по дворах, а останні в хатах лишилися лежати. Тихо стало. Все село вимерло. Хто останнім умирав, я не знаю. Нас, хто в управі працював, до міста забрали”.

“Я – веде далі свою розповідь свідок подій, – потрапила спершу до Києва. Туди звідусіль селянство повзло. Вокзали оточені охоронними загонами, всі потяги обшуковують. На дорогах всюди застави – військо, енкаведе. Та однак добиралися люди до Києва – повзли полем, цілиною, болотами, лісками, щоб тільки застави обминути на дорогах... вони тільки повзли. А в місті народ поспішає, кожен по своїй справі, а голодні серед них повзуть – діти, дядьки, дівчата і здається немов це вже не люди, а тварини якісь, що рачки ходять... Але це тільки щасливі доповзли до міста, один на десять тисяч. Та однак їм не було рятунку; лежить було голодний на землі, шепче щось, просить, а їсти він не може; окрасць поруч, а він уже не бачить, “доходить”³.

Винищене голодом і терором населення України, Москва почала поповнювати переселенцями з Росії. Відомо, що вже влітку 1933 року, на Харківщині, Полтавщині, Донеччині й Дніпропетровщині, спустошені українські села заселялися переселенцями з Росії. Сам Постишев, як спеціальний секретар “інспектор по переселенню при Наркомземі СРСР” керував цією акцією – переселення росіян в Україну після катастрофи 1933 р. Оповідаючи про дальшу долю вимерлого українського села, в якому згадана активістка працювала, вона розповідає також про переселення із Орловської області, що ними заселяли вимерле село. Ось що вона говорить: “Я довідалася потім... що (пшеницю врожаю 1933 року в колгоспі того села) військо косило, тільки червоноармійців у мертве село не пускали, в шатрах стояли. Їм пояснили, що “епідемія була”. Але вони скаржилися, що від села запах жахливий іде. А наступного року привезли переселенців з орловської області, земля ж бо українська – чорнозем, а в орловських завжди недорід. Жінок з дітьми залишили біля станції, а чоловіків повезли в село. Дали їм вила і звеліли по хатах ходити й витягати тіла померлих –

² Там само, с.130.

³ Там само, с.123-130.

покійники лежали, чоловіки і жінки, хто на підлозі, хто на ліжку. Запах страшний в хатах стояв. Прибулі чоловіки (орловці) собі роти і носи хустками зав'язували – стали витягати тіла, а вони на шматки розпадаються. Потім закопали ті шматки за селом... коли вичистили від мертвих хати, привели жінок підлоги мити, стіни білити. Вони все зробили як слід, а запах стоїть. Удруге побілили й підлоги новою глиною мазали та не зникає запах. Не змогли вони в цих хатах ні їсти, ні спати, повернулися в свою Орловську область. Та, звичайно, земля пустою не лишилася, – земля ж бо яка!”⁴

Москва також почала в 1933 році масово колонізувати російським елементом українські міста. Саме в такий спосіб неймовірно зросла кількість росіян в Україні – збільшилось майже удвоє (від 5,6 % до 9,2%) під кінець 30-их років.

Досить промовисте свідчення – також із неукраїнської, а російської офіційно-советської сторони – доповнює про голодомор в Україні Микита Хрущов у своїх спогадах *Хрущов пригадує* (*Khrushchev Remembers*) пише, що московський центр влади під керівництвом Сталіна не хотів навіть слухати страшної правди про голодомор в Україні навіть від українських комуністів. Ось що пише М. Хрущов:

“Щойно кілька років пізніше, коли Анастас Мікоян розповів мені про що зараз буде мова, я довідався, наскільки дійсно погано стояли справи в Україні в початкові тридцять роки. Мікоян розповів мені, як товариш М. Демченко, що тоді був Першим секретарем Київського обкому партії, одного разу приїхав до нього в Москву. І ось що Демченко йому сказав: “Анастасе Іванович, чи товариш Сталін – або хоч хто-небудь у Політбюро – знає, що діється в Україні? Так от, якщо ні, я наведу вам приклад, щоб ви мали хоч якийсь уявлення про це. Оце недавно до Києва прибув потяг, навантажений самими трупами людей, що померли з голоду. Це був потяг, що підбирав ці трупи вздовж залізничної колії від Полтави до Києва. Я думаю, що хтось мусив би краще поінформувати Сталіна про цю ситуацію”.

На заході ще живі свідки цього народобивства в Україні, вони свідчили про цю національну катастрофу, свідчили про це і сучасники голоду, чужинці, не засліплені советською пропагандою, які побували тоді в Україні. Англієць Г. Джонс у лондонському *Дейлі експрес* писав про те, як він мандрував пішки по спустошеній Україні і бачив сотні сіл вимерлих або покинутих. А в статті Малколма Магеридж в англійському *Фортнайтлі ревію* за травень писалося: “Під час відвідин України я трохи бачив той бій, що його провадить советський уряд проти селян. Поле бою спусто-

⁴ Там само, с.132-133.

шене, як на справжній війні, і нищення провадяться далі. По один бік – мільйони селян, з тілами, опухлими від голоду. По другий – вояки, міліціонери, агенти ГПУ, що виконують накази диктатури пролетаріату. Вони накинулися на Україну, наче сарана і пограбували все їстівне; вони вистріляли і повиселяли тисячі селян, іноді цілі села; вони створили з найплodючішого краю в світі меланхолійну пустелю”.

Це не були поодинокі вістки про нечуваний голод в Україні, їх було більше. Але вільний світ просто загіпнотизований советською пропагандою-брехнею і не вірив численним західним кореспондентам, які були свідками народобивства в Україні. Пресовий корпус на чолі з В. Дюранті, головою московського бюро *Нью Йорк Таймс*, і Л. Фішером, московським кореспондентом *Нейшен* вславилися своєю допомогою советській пропаганді скрити правду про голодомор в Україні. В той час, коли Америка переживала найгіршу депресію, серед лібералів панувало переконання, що комуністи будують “новий й суспільний лад, безкласове суспільство”, а критиків тоталітарної комуністичної влади таврували “фашистами”. Советській брехні вірили поважні вчені, політики та навіть голови урядів. Досить лише тут згадати французького прем’єра Е. Ерію, який після відвідин кількох організованих комуністами “маскарадів” в Україні, заявив, що страшного голоду не було в Україні, і якраз в 1933 р. Франція поновила “дружні взаємини” з Московією, а президент Ф. Рузвельт визнав советський режим.

І от через цю советську брехню та байдужість, а часом і схвалення Заходу, що вбачали навіть процвітання “демократії” в Советському Союзі, Кремлеві вдалося виконати свій диявольський плян народобивства в Україні в 1933 році. Цю генеральну розправу над українським селом попередило винищення української інтелігенції. Вимордовано тисячі культурно-творчих людей, що розквітли в часи державно-культурної боротьби в 1917-20 роках і продовження культурно-національного відродження. Розгромлено ВУАН (Академію наук), припинення українізації в Україні та інших республіках. Ліквідовано відновлену УАПЦ, замучено її ієрархію, духовенство і тисячі віруючих. Знищене голодом і політичним терором населення України Москва стала відразу поповнювати росіянами, щоб колонізувати в першу чергу українські міста з метою русифікації України. Постишев, якого Сталін призначив на найвищий пост в Україні, виступаючи на з’їзді в 1934 році, наголосив: “Украинский голодомор 1933 года был годом поражения украинской националистической контрреволюции. Партия проделала гераклов труд по ликвидации националистических

елементов на Україне” *.

На українське село, життєву силу нації, була направлена тотальна розправа, бо ж Сталін писав, що “селянство являє собою основну армію національного руху”. Максим Сагайдак слушно пише в своїй статті “Етноцид українців ССРСР” (*Український вісник*, ч. 2-8), що “це і було головною причиною смертоносного голоду на Україні 1932-33 рр.” Такий “оригінальний”, “найсправедливіший в усьому світі” метод розв’язання національного питання знайшов “батько Сталін”. Таким чином, за допомогою народоббивства 1933 року Москва приступила до так званого “злиття” і нищення української нації в лоні російської.

Усі намагання советського уряду навіть з допомогою спільників за кордоном не вдалося стерти чи приховати диявольський плян народоббивства в Україні в 1933 р. Після Другої світової війни чимало свідків Голодомору опинилися на Заході.

В 20-тіліття Голодомору-Геноциду Україні появились публікації, книги спогадів людей, котрі безпосередньо пережили цей штучний голод, або знали про нього від членів родини, зокрема *Біла книга про чорні діла Кремля*, в двох томах. Почали появлятися науково-дослідницькі праці про Голодомор, написані чужинцями. Визначний вчений, автор відомого твору *Червоний терор* Роберт Конквест написав ґрунтовну працю про Голодомор в Україні під назвою *Жнива скорботи* в 1986 р. англійською мовою, українською появилась в 1994 р. в Україні. Заслужовують особливої уваги науково-дослідні роботи молодого американського історика Джеймса Мейса, який згодом очолив Комісію Конгресу з Голодомору в Україні. Результатом праці стали 3 томи зібраних, записаних і в 1990 р. виданих свідчень очевидців і сучасників Голодомору.

В Україні, як вже раніше згадано, появилась праця Максима Сагайдака “Етноцид українців в ССРСР”, про етнічно-національне народоббивство, а також у 1976 р. опубліковано самвидавом у Києві меморандум Української Гельсінської Групи, в якому написано, що “з перших років сталінської диктатури Україна стала ареною “геноциду” (всі в лапках. – Є. Ф). Також в цьому меморандумі зазначено, що “лише за якихось три роки (1930-33) ми налічуємо не менше 10-ти мільйонів “цілком свідомо винищених українців”. Четверта частина українського народу”. А на підставі тисяч документів та свідчень встановлені причини та наслідки цієї трагедії в Україні: “Голодомор був запланований акцією сталінського режиму як геноцид проти українського народу”.

* “Український Голодомор 1933 року був роком поразки української націоналістичної контрреволюції. Партія проробила гераклову працю по ліквідації націоналістичних елементів на Україні”. (Переклад редакції).

Нещодавно Верховна Рада України прийняла нарешті рішення про те, що “Голодомор в 1932-33 рр. був актом геноциду проти українського народу”. Україна робила заходи перед ООН у вересні 2007, щоб ООН визнав цей голодомор 1932-33 рр. актом геноциду. Президент України подбав про створення державного історико-меморіального комплексу жертв голодомору, політичних репресій та насильницьких депортацій.

Теперішні та наступні покоління повинні знати, що це був свідомий геноцид проти українського народу, який наклав трагічний відбиток на всю українську історію, на національну свідомість. І ця жорстока істина не може тепер піддаватися сумніву.

Література:

1. *The Black Deeds of the Kremlin: a White Book*. 2 volumes: v. 1, Book of Testimonies. Toronto, Ukrainian Association of Victim of Russian Communist Terror, 1953. v. 2, *The Great Famine in Ukraine in 1932-33*. New York; Toronto, DOBRUS, 1955.
2. *Investigation of the Ukrainian Famine 1932-33. Oral History Project of the Commission on the Ukrainian Famine*. US Government Printing Office. Washington, 1990.
3. Л. Коваленко, В. Маняк. *Голод-33. Народна книга-меморіал*. Київ, 1991.
4. *Український голокост 1932 – 1933. Свідчення тих, хто вижив*. Упорядник о. Юрій Мицик. Видавничий дім “КМ Академія”. Київ, 2003 та інші томи.
5. Олександр Міщенко. *Безкровна війна. Книга свідчень*. Київ: ЦК ЛКСМУ (МДС), Молодь, 1991.
6. В.І. Гришко. *Український “голокост” 1933*. Нью Йорк; Торонто: ДОБРУС – СУЖЕРО, 1978.
7. В. Гроссман. *Все течет*. Франкфурт; Поссев, 1970.
8. R. Conquest. *The Harvest of Sorrow: Collectivization and the Terror Famine*. New York: Oxford University Press, 1986.
9. Р. Конквест. *Жнива скорботи: Радянська колективізація*. Київ: Либідь, 1994.
10. *Українська Громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод*. Київ. Україна. Меморандум, ч. 1.
11. М. Сагайдак. “Етноцид українців в ССРС”, *Український вісник*, ч. 7-8, 1974.
12. *Case Studies: Persecution Genocide*. The Human Rights Series. V. 3. Albany: State Education Dept. Bureau of Curriculum/Development, 1986.
13. Marco Carynyk, Lubomyr Luciuk and Bohdan Kordan (editors). *The Foreign Office and the Famine: British Documents on Ukraine and the Great Famine of 1932 – 1933*. Kingstone; Ontario, 2002.
14. T. Hunczak and R. Serbyn (editors). *Famine in Ukraine 1932 – 1933: Genocide by Other Means*. New York: Shevchenko Scientific Society, 2007.

ДОКУМЕНТАЦІЯ ВІДЗНАЧЕННЯ РОКОВИН ГОЛОДОМОРУ

ДОКУМЕНТАЦІЯ

№1

ЗАКОН УКРАЇНИ № 376 – V

Про Голодомор 1932 – 1933 років в Україні*

Верховна Рада України **постановляє:**

- вшановуючи пам'ять мільйонів співвітчизників, які стали жертвами Голодомору 1932 – 1933 років в Україні та його наслідків;
- шануючи всіх громадян, які пережили цю страшну трагедію в історії Українського народу;
- усвідомлюючи моральний обов'язок перед минулими та наступними поколіннями українців і визнаючи необхідність відновлення історичної справедливості, утвердження в суспільстві нетерпимості до будь-яких проявів насильства;
- відзначаючи, що трагедія Голодомору 1932 – 1933 років в Україні офіційно заперечувалася владою СРСР протягом багатьох десятиріч;
- засуджуючи злочинні дії тоталітарного режиму СРСР, спрямовані на організацію Голодомору, наслідком яких стало знищення мільйонів людей, руйнування соціальних основ Українського народу, його вікових традицій, духовної культури і етнічної самобутності;
- співчуваючи іншим народам колишнього СРСР, які зазнали жертв внаслідок Голодомору;
- високо цінуючи солідарність та підтримку міжнародної спільноти у засудженні Голодомору 1932 – 1933 років в Україні, що відображено в актах парламентів Австралії, Аргентинської Республіки, Республіки Грузія, Естонської Республіки, Італійської Республіки, Канади, Литовської Республіки, Республіки Польща, Сполучених Штатів Америки, Угорської Республіки, а також у розповсюдженій як офіційний документ 58-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН Спільній заяві з нагоди 70-х роковин Голодомору – Великого голоду 1932 – 1933 років в Україні, яку підписали Аргентинська Республіка, Азербайджанська Республіка, Народна Республіка Бангладеш, Республіка Білорусь, Республіка Бенін, Республіка Боснія і Герцеговина, Республіка Гватемала, Республіка Грузія, Арабська Республіка Єгипет, Ісламська Республіка Іран, Республіка Казахстан, Канада, Держава Катар, Киргизька Республіка,

* Тут і далі тексти документів, прийнятих в Україні, подано за “харківським” правописом.

Держава Кувейт, Республіка Македонія, Монголія, Республіка Науру, Королівство Непал, Об'єднані Арабські Емірати, Ісламська Республіка Пакистан, Республіка Перу, Південно-Африканська Республіка, Республіка Корея, Республіка Молдова, Російська Федерація, Королівство Саудівська Аравія, Сирійська Арабська Республіка, Сполучені Штати Америки, Республіка Судан, Республіка Таджикистан, Туркменістан, Демократична Республіка Тимор-Лешті, Республіка Узбекистан, Україна та Ямайка, а також підтримали Австралія, Держава Ізраїль, Республіка Сербія і Чорногорія та 25 держав – членів Європейського Союзу;

– виходячи з Рекомендацій парламентських слухань щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932 – 1933 років, схвалених Постановою Верховної Ради України від 6 березня 2003 року № 607 – IV, та Звернення до Українського народу учасників спеціального засідання Верховної Ради України 14 травня 2003 року щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932 – 1933 років, схваленого Постановою Верховної Ради України від 15 травня 2003 року № 789-V, в якому Голодомор визнається актом геноциду Українського народу як наслідок зумисних дій тоталітарного репресивного сталінського режиму, спрямованих на масове знищення частини українського та інших народів колишнього СРСР;

– визнаючи Голодомор 1932 – 1933 років в Україні відповідно до Конвенції від 9 грудня 1948 року про запобігання злочину геноциду та покарання за нього як цілеспрямований акт масового знищення людей, приймає цей Закон.

Стаття 1. Голодомор 1932 – 1933 років в Україні є геноцидом Українського народу.

Стаття 2. Публічне заперечення Голодомору 1932 – 1933 років в Україні визнається наругою над пам'яттю мільйонів жертв Голодомору, приниженням гідності Українського народу і є протиправним.

Стаття 3. Органи державної влади та органи місцевого самоврядування відповідно до своїх повноважень зобов'язані:

– брати участь у формуванні та реалізації державної політики у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу;

– сприяти консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості та культури, поширенню інформації про Голодомор 1932 – 1933 років в Україні серед громадян України та світової громадськості, забезпечувати вивчення трагедії Голодомору в навчальних закладах України;

– вживати заходів щодо увічнення пам'яті жертв та постраждалих від Голодомору 1932 – 1933 років в Україні, в тому числі спорудження у населених пунктах меморіалів пам'яті та встановлення пам'ятників

знаків жертвам Голодомору;

– забезпечувати в установленому порядку доступ наукових та громадських установ і організацій, вчених, окремих громадян, які досліджують проблеми Голодомору 1932 – 1933 років в Україні та його наслідки, до архівних та інших матеріалів з питань, що стосуються Голодомору.

Стаття 4. Держава забезпечує умови для проведення досліджень та здійснення заходів з увічнення пам'яті жертв Голодомору 1932 – 1933 років в Україні на основі відповідної загальнодержавної програми, кошти на виконання якої щорічно передбачаються в Державному бюджеті України.

Стаття 5. Прикінцеві положення

1. Цей Закон набирає чинности з дня його опублікування.

2. Кабінету Міністрів України:

1) визначити статус і функції Українського інституту національної пам'яті та забезпечити його утримання за рахунок коштів державного бюджету як спеціального уповноваженого центрального органу виконавчої влади у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу;

2) у тримісячний термін з дня набрання чинности цим Законом:

– подати на розгляд Верховної Ради України пропозиції щодо приведення законодавчих актів України у відповідність із цим Законом;

– привести свої нормативно-правові акти у відповідність із цим Законом;

– забезпечити перегляд і скасування органами виконавчої влади прийнятих ними нормативно-правових актів, що не відповідають цьому Закону;

3) вирішити в установленому порядку за участю Київської міської державної адміністрації питання щодо спорудження у м. Києві до 75-х роковин Голодомору 1932 – 1933 років в Україні Меморіялу пам'яті жертв голодоморів в Україні.

Президент України

Віктор Ющенко
28 листопада 2006 року

№2

*Звернення Президента України до світового українства
з нагоди вшанування 75-х роковин Голодомору 1932 – 1933 років*

Дороге світове українство! Браття і сестри!

У ці дні Україна розпочинає вшановувати 75-у річницю Голодомору 1932 – 1933 років.

Голодомор – одна з найстрашніших гуманітарних катастроф в іс-

торії людства. Внаслідок свідомої і чітко спланої політики тоталітарного комуністичного режиму були знищені мільйони наших співвітчизників. За своїм вражаючим масштабом Голодомор перевищив навіть втрати нашого народу від Другої світової війни. Ми й досі переживаємо наслідки цього безжального терору, спрямованого на пляномірне винищення Української нації.

Дії тоталітарного режиму вимагають світового засудження. Українська дипломатія та закордонне українство доклали значних зусиль для визнання світовою спільнотою та міжнародними інституціями Голодомору геноцидом Українського народу. Цю роботу потрібно наполегливо і послідовно продовжувати, щоб повною мірою донести світові правду про минулі лихоліття.

Скрізь і всюди, де представлена наша громада, має бути збережена й гідно вшанована пам'ять про невинні жертви Голодомору. Усіх вас я закликаю активно сприяти появі інформаційних центрів, навчальних програм та виставок про трагічні події 1932-33 років.

Окремо звертаюсь до молодих українців по всьому світу. Я прошу вас якнайактивніше відгукнутися на моє слово і стати широю і палкою основою великої праці для відкриття світові правди про Голодомор.

З шаною закликаю світове українство і всіх людей доброї волі незалежно від походження 24 листопада запалити свічки пам'яті за жертвами Голодомору по всій планеті.

Донесіть ці пломені правди до кожного народу і кожної землі, а в листопаді 2008 року передайте їх як єдину свічу в Україну, щоб стала вона вічним і незгасним символом нашої скорботи за мільйонами загиблих братів і сестер, нашої єдності і нашої віри у незламну силу Українського народу.

Наш обов'язок – об'єднати зусилля й зробити все можливе, щоб ці трагічні сторінки історії ніколи не були забуті.

Україна пам'ятає! Світ визнає!

Віктор Ющенко

№3

*“Remembrance of victims of the Great Famine (Holodomor) in Ukraine”
Resolution, adopted on November 1, 2007 at the 34-th session
of the UNESCO General Assembly*

The General Conference,

Remembering the Great Famine (Holodomor), that took innocent lives of millions of Ukrainians in 1932 – 1933,

Equally commemorating the memory of millions of Russians, Kazakhs and representatives of other nationalities who died of starvation in 1932 – 1933 in the Volga river region, Northern Caucasus, Kazakhstan and in other

parts of the former Soviet Union,

Recalling the Joint Statement on the 70th anniversary of the Great Famine (Holodomor) of 1932 – 1933 in Ukraine that was circulated as an official document of the United Nations General Assembly and in which the Great Famine (Holodomor) was officially recognized as the national tragedy of the Ukrainian people,

Convinced that the tragedy of the Great Famine (Holodomor) caused by the cruel actions and policies of the totalitarian Stalinist regime should be a warning to the present and future generations to cherish the values of democracy, human rights and the rule of law,

1. Expresses sympathy to the victims of the Great Famine (Holodomor) of 1932 – 1933 in Ukraine and the victims in Russia, Kazakhstan and in other parts of the former Soviet Union and honours the memory of those who perished as a result of it;

2. Welcomes the initiative of Ukraine to organize the commemorations on the occasion of the 75th anniversary of the Great Famine (Holodomor) of 1932 – 1933 in Ukraine and invites Member States to consider taking part in those and similar commemorative events;

3. Calls upon the Member States to consider promoting awareness of the Great Famine (Holodomor) remembrance by means of incorporating this knowledge into the educational and research programmes to inculcate forthcoming generations with the lessons of this tragic page.

*Резолюція, прийнята 1 листопада 2007 року
на 34-й сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО**

Генеральна конференція,

пам'ятаючи про Великий голод (Голодомор) – штучно створений голод, який забрав життя мільйонів українців у 1932 – 1933 рр.,

будучи переконана в тому, що трагедія Голодомору має служити попередженням теперішнім та майбутнім поколінням,

нагадуючи про Спільну заяву з нагоди 70-ліття Великого голоду (Голодомору) 1932 – 1933 рр. в Україні, яке було розповсюджене в якості офіційного документу Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй і в якому Голодомор був офіційно визнаний як національна трагедія українського народу, викликана жорстокими діями та політикою тоталітарного режиму

1. Висловлює співчуття жертвам Великого голоду (Голодомору) 1932 – 1933 рр. в Україні та шанує пам'ять про тих, хто загинув внаслідок нього;

2. Вітає ініціативу України зорганізувати пам'ятні заходи з нагоди 75-ї річниці Голодомору 1932 – 1933 рр. в Україні й закликає держав-

* Неофіційний переклад.

членів взяти в них участь;

3. Просить Генерального директора сприяти укріпленню пам'яті про Голодомор шляхом включення цієї інформації у освітні програми з метою засвоєння майбутніми поколіннями уроків цього трагічного періоду історії.

№4

УКАЗ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ № 250/2007
Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору
1932 – 1933 років в Україні

З метою забезпечення належного вшанування пам'яті жертв геноциду Українського народу та на підтримку ініціатив Координаційної ради з підготовки заходів у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932 – 1933 років в Україні постановляю:

1. Кабінету Міністрів України розробити у місячний строк із залученням Координаційної ради з підготовки заходів у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932 – 1933 років в Україні та затвердити План заходів на 2007 – 2008 роки у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932 – 1933 років в Україні, передбачивши в ньому, зокрема:

– заходи з роз'яснення положень Закону України “Про Голодомор 1932 – 1933 років в Україні”;

– забезпечення складання списків жертв Голодомору в Україні, формування Національної книги пам'яті та відповідних регіональних книг пам'яті, а також складання єдиного списку постраждалих від Голодомору;

– встановлення в населених пунктах України, жителі яких постраждали від Голодомору, відповідних пам'ятників та пам'ятних знаків;

– здійснення дальших заходів щодо спорудження у місті Києві пам'ятника визначному досліднику Голодомору 1932 – 1933 років в Україні Джеймсу Мейсу;

– здійснення додаткових заходів щодо визнання міжнародною спільнотою, зокрема Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй та Європейським Парламентом, Голодомору 1932 – 1933 років в Україні геноцидом Українського народу;

– заходи зі сприяння українській громадськості за кордоном в організації та проведенні до 1 жовтня 2007 року в установленому порядку міжнародного конкурсу на кращий проект пам'ятника жертвам Голодомору 1932 – 1933 років у місті Вашингтоні (Сполучені Штати Америки);

– вивчення питання щодо можливості встановлення в інших іноземних державах відповідних пам'ятників та пам'ятних знаків жертвам Голодомору 1932 – 1933 років в Україні;

- забезпечення співробітництва з Міжнародним координаційним комітетом Світового конгресу українців для плянування відзначення 75-х роковин Голодомору в Україні;
- проведення у 2008 році в місті Києві Міжнародного форуму, присвяченого 75-м роковинам геноциду Українського народу;
- заснування грантів науковцям для дослідження Голодомору 1932 – 1933 років в Україні;
- забезпечення формування єдиного реєстру документів, матеріалів, пов'язаних із Голодомором 1932 – 1933 років в Україні, у тому числі здійснення заходів щодо повернення в установленому порядку в Україну відповідних документів з інших держав;
- проведення в населених пунктах України тематичних виступів творчих колективів, діячів культури та мистецтва;
- організацію та проведення закордонних турів творчих колективів з метою поширення правдивої інформації про трагедію Голодомору 1932 – 1933 років в Україні, організацію тематичних виставок у парламентах, урядових установах іноземних держав;
- організацію в населених пунктах України постійно діючих експозицій, виставок архівних документів, фотоматеріалів, творів мистецтва та літератури, які відображають події, пов'язані з геноцидом Українського народу, формування та оновлення відповідних музейних збірань, зокрема в краєзнавчих музеях;
- створення художнього та документальних фільмів про події часів Голодомору 1932 – 1933 років в Україні;
- проведення конкурсів на створення кращого твору літератури, твору образотворчого мистецтва, музичного твору на вшанування пам'яті жертв геноциду Українського народу;
- видання, перевидання та розповсюдження наукових, науково-популярних, художньо-публіцистичних праць, збірок документів та матеріалів про Голодомор 1932 – 1933 років в Україні, а також здійснення заходів щодо перекладу та видання іноземними мовами окремих тематичних видань для розповсюдження їх за межами України;
- проведення у навчальних закладах і військових частинах тематичних уроків, лекцій про історичні події Голодомору 1932 – 1933 років в Україні;
- вирішення в установленому порядку питання щодо поглибленого вивчення в загальноосвітніх та вищих навчальних закладах причин та наслідків Голодомору в Україні;
- організацію серед школярів, студентів та педагогічних працівників всеукраїнського конкурсу науково-пошукових робіт “Голодомор 1932 – 1933 років. Україна пам'ятає”;
- започаткування та забезпечення проведення щорічної всеукраїнської акції “Колосок пам'яті” із покладання учнями загальноосвітніх

навчальних закладів колосків пшениці до пам'ятників, меморіалів жертвам геноциду Українського народу;

– випуск в обіг поштової марки і конверта у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932 – 1933 років в Україні та здійснення спецпогашення поштової марки.

2. Кабінету Міністрів України забезпечити завершення спорудження до 1 жовтня 2008 року у місті Києві до 75-х роковин Голодомору 1932 – 1933 років в Україні Меморіалу пам'яті жертв голодоморів в Україні, передбачене підпунктом 3 пункту 2 статті 5 “Прикінцеві положення” Закону України “Про Голодомор 1932 – 1933 років в Україні”.

3. Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласним, Київській та Севастопольській міським державним адміністраціям:

– утворити у місячний строк відповідні координаційні ради, включивши до їх складу представників громадськості, для забезпечення організації та проведення заходів у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932 – 1933 років в Україні, забезпечити розроблення за участю координаційних рад та затвердити відповідні плани заходів;

– сприяти громадським організаціям, благодійним фондам, окремим громадянам у їх діяльності з ушанування пам'яті жертв Голодомору 1932 – 1933 років в Україні, проведення ними науково-пошукової та просвітницької діяльності;

– забезпечити за участю науковців, дослідників Голодомору в Україні, представників громадських організацій збирання свідчень очевидців Голодомору 1932 – 1933 років в Україні;

– внести у тримісячний строк пропозиції щодо відзначення державними нагородами України громадян, які зробили вагомий внесок в дослідження Голодомору 1932 – 1933 років в Україні, донесення правди про трагедію до української та світової громадськості;

– створити до кінця 2007 року списки мешканців регіонів, що постраждали від Голодомору 1932 – 1933 років в Україні, вжити заходів щодо належного впорядкування місць поховань жертв геноциду Українського народу;

– вжити в установленому порядку заходів щодо демонтажу пам'ятників та пам'ятних знаків, присвячених особам, причетним до організації та здійснення Голодомору 1932 – 1933 років в Україні та політичних репресій, а також щодо перейменування в установленому порядку вулиць, площ, провулків, проспектів, парків та скверів у населених пунктах України, назви яких пов'язані з такими особами.

4. Державному комітету телебачення та радіомовлення України, Національній телекомпанії України, Національній радіокомпанії України забезпечити широке висвітлення у засобах масової інформації заходів у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932 – 1933 років в Україні, а також виготовлення та розповсюдження інформаційної продук-

ції, організацію циклів теле- та радіопередач з тематики Голодомору в Україні.

Президент України
28 березня 2007 року

Віктор ЮЩЕНКО

№5

*Резолюція Парляментської Асамблеї ОБСЄ
Resolution on the Holodomor of 1932 – 1933 in Ukraine*

The OSCE Parliamentary Assembly:

1. Reiterating the crucial role of the OSCE in the promotion of human rights and values;
2. Reminding that parliamentary institutions play a decisive role in defining humanitarian policies and legislation and represent the will of the people of relevant countries;
3. Emphasizing that raising public awareness of humanitarian tragedies of our history is an important tool of restoring the dignity of victims through acknowledgment of their suffering and preventing similar catastrophes in the future;
4. Reminding the OSCE participating States of their commitment to “clearly and unequivocally condemn totalitarianism” (1990 Copenhagen Document);
5. Recalling that the rule of the totalitarian Stalinist regime in the former USSR had led to tremendous human rights violations depriving millions of people of their right to live;
6. Recalling also that crimes of the Stalinist regime have been already revealed and condemned and some still require both national and international recognition and unequivocal condemnation;

The OSCE Parliamentary Assembly:

7. Pays tribute to the innocent lives of millions of Ukrainians who perished during the Holodomor of 1932 and 1933 as a result of the mass starvation brought about by the cruel deliberate actions and policies of totalitarian Stalinist regime;
8. Welcomes the recognition of the Holodomor in the United Nations, by the United Nations Educational and Scientific Organization and by the national parliaments of a number of the OSCE participating States;
9. Endorses the Joint Statement of 31 OSCE participating States on the 75th anniversary of Holodomor of 1932 and 1933 in Ukraine, delivered at the 15th Meeting of the OSCE Ministerial Council;
10. Supports the initiative of Ukraine to reveal the full truth of this tragedy of Ukrainian people, in particular, through raising public awareness of the Holodomor at international and national levels, organizing the

commemorations of the Holodomor as well as academic, expert and civil events aimed at discussing this issue;

11. Invites the parliamentarians of the OSCE Member States to participate in the events, commemorating the 75th anniversary of the Holodomor of 1932 – 1933 in Ukraine;

12. Strongly encourages all parliaments to adopt acts regarding recognition of the Holodomor.

*Резолюція Парляментської Асамблеї ОБСЕ
Голодомор 1932 – 1933 років в Україні**

1. Підкреслюючи важливу роль ОБСЕ у підтриманні прав людини і людських цінностей,

2. Нагадуючи, що парламентські інститути відіграють вирішальну роль у визначенні політики і законодавства в гуманітарній сфері та представляють волю народів відповідних країн,

3. Наголошуючи, що просвітницька робота серед громадськості про трагедії в історії людства є важливим засобом відновлення гідності жертв шляхом визнання їх страждання та запобігання подібних катастроф у майбутньому,

4. Нагадуючи країнам – членам ОБСЕ про їх обов'язок “чітко та недвозначно засудити тоталітаризм” (Копенгагенський документ 1990 року),

5. Нагадуючи, що правління тоталітарного сталінського режиму в колишньому СРСР супроводжувалося значними порушеннями прав людини, позбавивши мільйони людей їхнього права на життя,

6. Нагадуючи також, що злочини сталінського режиму вже викриті та засуджені, і деякі все ще потребують як національного, так і міжнародного визнання та недвозначного засудження,

Парляментська асамблея ОБСЕ:

7. Вшановує пам'ять мільйонів невинно загиблих українців під час Голодомору 1932 – 1933 років у результаті масового голоду, викликаного жорстокими цілеспрямованими діями і політикою тоталітарного сталінського режиму;

8. Вітає визнання Голодомору Організацією Об'єднаних Націй, ЮНЕСКО та національними парламентами низки країн-учасниць ОБСЕ;

9. Схвалює спільну заяву 31 країни-учасниці ОБСЕ з нагоди 75-ої річниці Голодомору 1932 – 1933 років в Україні, виголошену під час 15-ої засідання Ради Міністрів ОБСЕ;

10. Підтримує ініціативу України щодо розкриття всієї правди про цю трагедію українського народу, зокрема шляхом підвищення рівня

* Неофіційний переклад.

обізнаности громадськості про Голодомор на міжнародному та національному рівнях, а також організації академічних, експертних та громадських зустрічей, спрямованих на обговорення та вшанування пам'яті про Голодомор;

11. Запрошує парламентарів країн – учасниць ОБСЕ до участі у заходах зі вшанування 75-ої річниці Голодомору 1932 – 1933 років в Україні;

12. Рішуче закликає всі парламенти вжити заходів щодо визнання Голодомору.

№6

Необхідність міжнародного засудження злочинів тоталітарних комуністичних режимів

Рада Європи. Парламентська асамблея
Резолюція 1481 (2006)

1. Парламентська асамблея Ради Європи звертається до своєї резолюції 1096 (1996) “Про заходи, спрямовані на ліквідацію спадку колишніх комуністичних тоталітарних режимів”.

2. Усі без винятку тоталітарні комуністичні режими, які панували в Центральній та Східній Європі в минулому столітті та які ще й досі залишаються при владі в деяких країнах світу, характеризуються численними порушеннями прав людини. Порушення мали різний характер залежно від культури, країни та історичного періоду. Це були індивідуальні та масові вбивства і страти, смерть у концентраційних таборях, голодомори, депортації, катування, примусова праця та інші форми масового фізичного терору, переслідування з етнічних або релігійних мотивів, порушення свободи совісті, думки й вираження поглядів, порушення свободи преси, а також відсутність політичного плюралізму.

3. Злочини виправдовували теорією класової боротьби й принципом диктатури пролетаріату. Тлумачення обох принципів узаконювало “ліквідацію” людей, які, як вважалось, стояли на заваді побудові нового суспільства і, відповідно, були ворогами тоталітарних комуністичних режимів. Переважну частину жертв у кожній відповідній країні становили її власні громадяни. Зокрема, це стосується населення колишнього СРСР, кількість жертв якого значно перевищує кількість жертв населення інших країн.

4. Асамблея визнає, що, незважаючи на злочини тоталітарних комуністичних режимів, деякі європейські комуністичні партії сприяли розбудові демократії.

5. Падіння тоталітарних комуністичних режимів у Центральній та Східній Європі не завжди супроводжувалося міжнародним розслідуванням їхніх злочинів. Більше того, міжнародне співтовариство не

притягнуло виконавців цих злочинів до суду, як це було з жакливими злочинами націонал-соціалізму (нацизму).

6. Відповідно, широкій громадськості майже не відомі злочини тоталітарних комуністичних режимів. У деяких країнах комуністичні партії легально існують та все ще активно діють, попри те, що інколи вони навіть не відмежувалися від злочинів, учинених у минулому тоталітарними комуністичними режимами.

7. Асамблея впевнена, що знання історії є однією з передумов запобігання подібним злочинам у майбутньому. До того ж, моральна оцінка й засудження вчинених злочинів мають велике значення для виховання молодих поколінь. Чітко визначене ставлення міжнародного співтовариства до минулого може стати орієнтиром на майбутнє.

8. Крім того, Асамблея впевнена, що жертви злочинів тоталітарних комуністичних режимів, які продовжують жити сьогодні, або їхні родини заслуговують на співчуття, розуміння й визнання їхніх страждань.

9. У деяких країнах світу тоталітарні комуністичні режими продовжують існувати і скоювати злочини. Так звані національні інтереси не повинні заважати країнам висловлювати справедливую критику щодо сучасних тоталітарних комуністичних режимів. Асамблея суворо засуджує подібні порушення прав людини.

10. Обговорення та обвинувачення, висунуті на національному рівні деякими державами – членами Ради Європи, не позбавляють міжнародне співтовариство необхідності зайняти чітку позицію щодо злочинів тоталітарних комуністичних режимів. Міжнародне співтовариство має моральне зобов'язання зробити це без будь-якої подальшої затримки.

11. Рада Європи займає гарну позицію для того, щоб провести таке обговорення на міжнародному рівні. Всі колишні комуністичні країни Європи, за винятком Білорусі, сьогодні є членами Ради Європи, а права людини та верховенство права залишаються основними цінностями, які захищає Рада Європи.

12. Відтак, Асамблея суворо засуджує численні порушення прав людини, вчинені тоталітарними комуністичними режимами, висловлює жертвам цих злочинів свої співчуття, розуміння та визнає їхні страждання.

13. Крім того, Асамблея закликає всі комуністичні та посткомуністичні партії у державах – членах Ради Європи – якщо вони ще не зробили цього – дати нову оцінку історії комунізму та своєму власному минулому, чітко відмежуватись від злочинів тоталітарних комуністичних режимів та однозначно їх засудити.

14. Асамблея впевнена, що така чітка позиція міжнародного співтовариства сприятиме подальшому примиренню. До того ж треба сподіватися, що вона надихатиме істориків в усьому світі продовжувати

дослідження з метою встановлення та об'єктивної перевірки фактів.

№7

*Конвенція про запобігання злочину геноциду
і покарання за нього*

Прийнято і запропоновано для підписання, ратифікації чи приєднання резолюцією 260 А (III) Генеральної Асамблеї від 9 грудня 1948 року.

Вступ у силу: 12 січня 1951 року у відповідності зі статтею XIII.

Договірні сторони,

– приймаючи до уваги, що Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй у своїй резолюції 96 (I) від 11 грудня 1946 року оголосила, що геноцид є злочином, що порушує норми міжнародного права і суперечить духу і цілям Організації Об'єднаних Націй, і що цивілізований світ засуджує його, і визнаючи, що протягом всієї історії геноцид завдавав великих втрат людству,

– будучи переконаними, що для рятування людства від цього огидного нещастя необхідне міжнародне співробітництво, погоджуються, як це передбачено нижче:

Стаття I

Договірні сторони підтверджують, що геноцид незалежно від того, чи відбувається він у мирний, чи воєнний час, є злочином, що порушує норми міжнародного права і проти якого вони зобов'язуються вживати заходів попередження і карати за його здійснення.

Стаття II

У даній Конвенції під геноцидом розуміються наступні дії, чинені з наміром знищити, цілком чи частково, яку-небудь національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку:

- a) убивство членів такої групи;
- b) заподіяння серйозних тілесних ушкоджень чи розумового розладу членам такої групи;
- c) навмисне створення для якої-небудь групи таких життєвих умов, що розраховані на повне чи часткове фізичне знищення її;
- d) міри, розраховані на запобігання дітородіння в середовищі такої групи;
- e) насильницька передача дітей з однієї людської групи в іншу.

Стаття III

Карні наступні діяння:

- a) геноцид;
- b) змова з метою здійснення геноциду;
- c) пряме і публічне підбурювання до здійснення геноциду;
- d) замах на здійснення геноциду;
- e) співучасть у геноциді.

Стаття IV

Особи, що чинять геноцид чи які-небудь інші з перерахованих у статті III діянь, підлягають покаранню, незалежно від того, чи є вони відповідальними по конституції правителями, посадовими чи приватними особами.

Стаття V

Для введення в силу положень даної Конвенції договірні сторони зобов'язуються провести необхідне законодавство, кожна у відповідності зі своєю конституційною процедурою, і, зокрема, передбачити ефективні заходи покарання осіб, винних у здійсненні геноциду чи інших згаданих у статті III злочинів.

Стаття VI

Особи, звинувачені в здійсненні геноциду чи інших перерахованих у статті III діянь, повинні бути суджені компетентним судом тієї держави, на території якої було зроблено це діяння, чи таким міжнародним карним судом, що може мати юрисдикцію у відношенні сторін даної Конвенції, що визнали юрисдикцію такого суду.

Стаття VII

У відношенні видачі винних геноцид і інші перераховані в статті III діяння не розглядаються як політичні злочини.

У таких випадках договірні сторони зобов'язуються здійснювати видачу у відповідності зі своїм законодавством і діючими договорами.

Стаття VIII

Кожен учасник даної Конвенції може звернутися до відповідного органу Об'єднаних Націй з вимогою вжити, відповідно до положень Статуту Організації Об'єднаних Націй, усіх необхідних, на його думку, заходів з метою попередження і припинення актів геноциду чи одного з інших перерахованих у статті III діянь.

Стаття IX

Суперечки між договірними сторонами по питанню тлумачення, чи застосування виконання даної Конвенції, включаючи суперечки щодо відповідальності тієї чи іншої держави за здійснення геноциду чи одного з інших перерахованих у статті III діянь, передаються на розгляд Міжнародного Суду за вимогою кожної зі сторін у суперечці.

Стаття X

Дана Конвенція, англійський, китайський, іспанський, французький і російський тексти якої є рівно автентичними, датується 9 грудня 1948 року.

Стаття XI

Дана Конвенція буде відкрита для підписання її до 31 грудня 1949 року від імені будь-якого члена Організації Об'єднаних Націй і будь-якого, хто не є членом Організації держави, що одержала запрошення Генеральної Асамблеї підписати Конвенцію.

Дана Конвенція підлягає ратифікації, і акти про ратифікацію депонуються в Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй.

Починаючи з 1 січня 1950 року до даної Конвенції можуть приєднатися будь-який член Організації Об'єднаних Націй і будь-яка держава, що не є членом цієї Організації, яка одержала вищезазначене запрошення.

Акти про приєднання депонуються в Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй.

Стаття XII

Кожна з договірних сторін може в будь-який час шляхом повідомлення на ім'я Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй поширити застосування даної Конвенції на всю чи деяку територію, за ведення зовнішніх відносин яких вона відповідальна.

Стаття XIII

У день, коли в Генерального секретаря будуть депоновані перші двадцять актів про ратифікацію чи приєднання, Генеральний секретар заготовляє Протокол, що у копіях перепроводжується всім державам – членам Організації Об'єднаних Націй і всім державам, які не є членами Організації, передбаченим у статті XI.

Дана Конвенція набирає сили на дев'яностий день, починаючи з дня депонування двадцятого акта про ратифікацію чи приєднання.

Акти про ратифікацію і приєднання, отримані після вступу в силу даної Конвенції, вступають у дію на дев'яностий день, починаючи з дня їхнього депонування в Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй.

Стаття XIV

Дана Конвенція дійсна протягом десяти років, починаючи з дня вступу її в силу. Вона залишається в силі на наступні п'ятнадцять у відношенні тих договірних сторін, що не денонсують її щонайменше за шість місяців до закінчення відповідного терміну її дії.

Денонсація виробляється шляхом письмового повідомлення на ім'я Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй.

Стаття XV

Якщо в результаті денонсації число учасників даної Конвенції стане менш шістнадцяти, Конвенція припиняє свою дію в день вступу в силу останньої денонсації.

Стаття XVI

Вимога про перегляд даної Конвенції може бути представлена в будь-який час кожною з договірних сторін шляхом письмового повідомлення на ім'я Генерального секретаря.

Генеральна Асамблея вирішує те, які міри необхідно прийняти у відношенні такої вимоги, якщо вона визнає необхідним вживання яких-небудь заходів.

Стаття XVII

Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй сповіщає всіх членів Організації Об'єднаних Націй і тих хто не є членами Організації держави, передбачених у статті XI:

- a) про всі акти про підписання, ратифікацію і приєднання, отриманих у відповідності зі статтею XI;
- b) про всі заяви, отримані у відповідності зі статтею XII;
- c) про день вступу в силу даної Конвенції у відповідності зі статтею XIII;
- d) про денонсації, отримані у відповідності зі статтею XIV;
- e) про скасування Конвенції у відповідності зі статтею XV;
- f) про заяви, отримані у відповідності зі статтею XVI.

Стаття XVIII

Оригінал даної Конвенції депонується в архів Організації Об'єднаних Націй.

Засвідчені копії Конвенції розсилаються всім членам Організації Об'єднаних Націй і державам, які не є членами Організації, передбаченим у статті XI.

Стаття XIX

Дана Конвенція реєструється Генеральним секретарем Організації Об'єднаних Націй у день вступу її в силу.

№8

Резолюція Палати Представників США №1314

Конгрес 110-го скликання, II Сесія

Резолюція Палати Представників № 1314

Враховуючи, що у 1932 та 1933 роках від 7 до 10 мільйонів українців загинуло за бажанням сталінського режиму у колишньому Радянському Союзі, який сплянував та організував голод в Україні з метою подолання спротиву нації перед колективізацією та комуністичною окупацією;

Враховуючи, що радянський уряд навмисно конфіскував врожаї зерна та мучив голодом мільйони українських чоловіків, жінок та дітей через примусову колективізацію, яка була направлена на знищення національно свідомого руху за незалежність;

Враховуючи, що радянський диктатор Йосиф Сталін наказав закрити кордони України для того, щоб унеможливити втечу від влаштованого голоду та завадити наданню міжнародної продовольчої допомоги, яка б могла врятувати постраждалих від голоду;

Враховуючи, що багато вчених у всьому світі намагались відкрити масштаби голоду, включаючи канадського експерта по пшениці Ендрю Кеїрнза, який відвідав Україну у 1932 році і був поінформований, що

зерно відсутнє через те, що “уряд зібрав його повністю для експорту до Англії та Італії”, в той же час відмовляючись від продовольчої допомоги українцям;

Враховуючи, що майже чверть сільського населення України була знищена через примусовий голод, і вся нація страждала від наслідків тривалої нестачі продовольства;

Враховуючи, що радянський уряд маніпулював іноземними журналістами та цензурував їх, включаючи кореспондента “Нью Йорк Таймс” Уолтера Дюранті, який у своїх репортажах з України свідомо заперечував не тільки розміри та значимість, але й саме існування смертоносного штучного голоду;

Враховуючи, що видатні журналісти того часу, включаючи Гарета Джонса, Уільма Генрі Чамберліна та Малькома Маггеріджа, який писав “селяни можуть розповісти вам, що багато вже померло від голоду та багато ще продовжують вмирати; що тисячі були розстріляні владою та сотні тисяч відправлені у заслання”, піддавались жорсткій критиці з боку Радянського Союзу за їхню об’єктивність та мужність у висвітленні голодомору в Україні.

Враховуючи, що в травні 1934 року колишній конгресмен Гамільтон Фіш вніс на розгляд Палати Представників резолюцію (номер 399, 73-го скликання Конгресу), в якій вимагав засудження Радянського Союзу за акти насильства проти української нації;

Враховуючи, що Комісія Сполучених Штатів щодо Голодомору в Україні, сформована 13-го грудня 1985 року, провела дослідження з метою інформування світової спільноти щодо Голодомору 1932 – 1933 років в Україні, та дійшла висновків, що жертви були “знищені через штучний голод” та **“Йосиф Сталін і його оточення здійснили акт геноциду проти українців у 1932 – 1933 роках”**.

Враховуючи, що у травні 2003 року на спеціальному засіданні український Парламент визнав, що Голодомор в Україні був влаштований Йосифом Сталіним та радянською владою навмисно проти української нації та виступив за міжнародне визнання Голодомору.

Враховуючи, що із розпадом Радянського Союзу архівні дані підтвердили, що смертоносний голод був навмисно спланиований, і це викрило звірства Радянського Союзу по відношенню до української нації; та

Враховуючи, що 13 грудня 2006 року Президент Сполучених Штатів підписав закон №109-340, відповідно до якого в Окрузі Колумбія має бути встановлений меморіал жертвам Голодомору-Геноциду в Україні на честь вшанування його 75-ї річниці в 2008 році:

Враховуючи наведене вище, заявляємо, що Палата Представників
1) вшановує 75-ту річницю Голодомору 1932 – 1933 років в Україні та висловлює щире співчуття жертвам, тим, хто вижив та сім’ям, що

стали свідками цієї трагедії;

2) засуджує систематичні порушення Радянським Союзом прав людини по відношенню до українців, включаючи право на свободу самовизначення та свободу слова;

3) заохочує розповсюдження інформації щодо українського Голодомору з метою поширення знань про цю трагедію; та

4) підтримує зусилля України щодо забезпечення демократичних засад, принципів ринкової економіки та повної поваги до прав людини аби дати їй можливість реалізувати власний потенціал в якості важливого стратегічного партнера Сполучених Штатів у даному регіоні світу.

№9

Міжнародний координаційний комітет СКУ

1. КОМІТЕТ

Комітет покликаний Екзекутивою СКУ і працюватиме від СКУ.

2. МЕТА

Плянувати та координувати міжнародну роботу щодо підготовки та проведення відзначення 75-ліття Голодомору.

Здійснити кроки для скріплення міжнародного розуміння Голодомору та його наслідків.

ЗАВДАННЯ КОМІТЕТУ

Політизувати та українізувати суспільство в діаспорі та в Україні навколо питання Голодомору.

Винести питання Голодомору на міжнародну сцену в пляновій та координованій формі.

Плянувати та координувати міжнародну програму роботи СКУ.

Ініціювати акції та справи.

Координувати справи міжнародного характеру з Україною через Радника з Гуманітарних справ, Президентської Адміністрації, УВКР.

Долучати до праці інші установи, українські й неукраїнські організації в діаспорі.

ПРАЦЯ КОМІТЕТУ

Мережі завдань та праця в таких ділянках: просвітницька, виховно-вишкільна, політична, рекламна, видавнича.

АКЦІЇ

Відносно акції Голодомору наголосити, що це був Геноцид Українського Народу, з метою ліквідації не тільки поодиноких людей, сіл чи міст, але й Українського Народу.

Опрацювати стратегію інформування міжнародної спільноти та України про Голодомор та координацію такої стратегії.

Провести акції або долучитися до акцій побудови пам'ятника-

меморіялу Голодомору та Інституту пам'яті Голодомору в Україні.

Розглянути можливості підготовки шкільних програм для вивчення питань Голодомору.

Домагатися, щоб Уряд і Верховна Рада України визнали Голодомор 1932 – 1933 рр. Геноцидом українського народу.

Виготовувати в співпраці з Президентською Адміністрацією міжнародну стратегію інформації для преси, радіо і телебачення.

Провести міжнародне опитування про існуючі матеріали, програми й виставки.

Провести акції за визнання Голодомору актом Геноциду урядами інших країн (в Парляментах, Конгресах і т.п.).

У співпраці з Україною запропонувати виготовлення міжнародної відзнаки (символіки).

Лобювати ООН та інші міжнародні установи у цій справі.

Домовитися про міжнародну виставку на тему Голодомору (наприклад, виставку картин Моргана Вільямса).

Допильнувати, щоб школи, молодіжні організації і т.п. в діаспорі мали вичерпну інформацію про Голодомор та включали її до виховної програми.

Розглянути можливість плянування та здійснення щонайменше одного проєкту в кожній країні, який залишиться як пам'ять про цю річницю.

Проводити стратегію, щоб залучити до цієї акції інші держави, неукраїнські спільноти, організації, наукові інститути та установи.

Запропонувати програму міжнародної конференції та подати пропозиції щодо програм крайових конференцій у кожній країні.

Виготовити міжнародний календар імпрез, конференцій та вшанування цієї події.

Вести переговори з ініціаторами різних проєктів про Голодомор.

Започаткувати на веб-сайті СКУ окрему сторінку про 75-ліття Голодомору, яка включала б інформацію про міжнародні акції, ресурси, календар подій і т.п., а також мала б лінк до сторінки Президентської Адміністрації про Голодомор.

СКЛАД КОМІТЕТУ

До складу можуть входити різні представники від українського та неукраїнського суспільства. Комітет повинен бути у формі “Think Tank-у”, де розробляються думки, пропозиції та пляни для розгляду СКУ. Члени СКУ відповідають за реалізацію плянів на місцях. Комітет разом з СКУ відповідає за впровадження програми в життя.

Голова Стефан Романів.

Члени: Аскольд Лозинський, Ірина Мицак, Михайло Гамалій, Михайло Савків, Морган Вільямс, Ігор Дябога, Роксоляна Лозинська, Юрій Клюфас, Любомир Луцюк, Марта Коломієць, Богдан Федорак,

Андрій Когут, представники СФУЖО, КУМО, ВБ, ЕК, Комітет ІV Хвилі, і т. п. Інші члени, запропоновані Екзекутивною СКУ.

ФОРМА ПРАЦІ – КОМУНІКАЦІЇ

Час від часу при різних нагодах відбудуться заплановані наради в призначеному місці. Комітет працюватиме також заочно – через e-mail та створену “chat meeting page”.

ФІНАНСУВАННЯ

Праця комітету матиме засадничо пляновий характер. Заплановані акції повинні мати фінансову базу поза бюджетом СКУ шляхом шукання спонсорів і т.п. Мінімальні адміністративні кошти повинні покриватися з каси СКУ.

№10

*“Незгасима Свічка” відвідає 33 країни світу,
вшановуючи пам’ять жертв Голодомору*

Ніколи не забудемо! Не в річницях, але в шуканні правди!

У зв’язку з проголошенням 2008 р. Роком пам’яті жертв Голодомору з початком квітня 2008 розпочнеться міжнародна акція “Незгасима Свічка”.

Австралія започаткує акцію 6-го квітня ц.р., якою передаватиметься символічна свічка упродовж року як естафета з країни в країну, всього 33 країни. (Долучається список). Акція буде завершена у листопаді в Україні, де проведуть пропам’ятні державні заходи.

Мета акції – донести світові правду про Голодомор і підсилити домагання визнання Голодомору актом геноциду проти української нації. У кожній з країн перебування символічної свічки проводитимуться заходи для вшанування пам’яті жертв Голодомору 1932-33 років в Україні. Наголос заходів буде передавання естафети від очевидців Голодомору українській молоді, від українців неукраїнцям, від поколінь до поколінь.

“Незгасима Свічка” є спільним проектом Міністерства Закордонних Справ України (МЗС) і Міжнародного Координаційного Комітету для відмічення (відзначення) 75-ої річниці Голодомору Світового Конгресу Українців (МКК СКУ), який схвалено Секретаріатом Президента України. Програми довкола побуту свічки у кожній країні спільно організуватимуть крайові громадські надбудови, церкви, організації та установи в співпраці з посольствами України.

За всіма заходами у зв’язку з цією акцією можна буде слідкувати на вебсторінці *Голодомор 32-33 – Міжнародна Незгасима Свічка – Акції по Світі (www.congress)*. За конкретними плянами по країнах просимо звернутися до Посольства України та громадської централі в даній країні.

– ...“Виповнюється 75 років з того часу, як голодна смерть у мирний період, на найродючішій землі у світі обірвала мільйони людських доль. МЗС і МКК СКУ закликають всіх українців до спільної дії, щоби своєю участю, вшанувати пам'ять мільйонів жертв Голодомору в Україні 1932-33 років і запевнити світове визнання цієї трагедії актом геноциду”, – сказав Голова Міжнародного Координаційного Комітету СКУ Стефан Романів.

...“Треба постійно пригадувати про цей жахливий період нашої історії і в кінці довести до цього, щоб світ визнав цю трагедію, як злочин проти людства”, – сказав С. Романів.

Не будемо обмежуватися річницями!

– ...“*Незгасима Свічка*” буде горіти в серцях людей по світі, які шукатимуть правду в іменах тих 7-10 мільйонів жертв Сталінського Режиму”, сказав С. Романів.

Україна пам'ятає – Світ визнає!

№11

Міжнародне визнання Голодомору*

Станом на 22 лютого 2008 року **Голодомор 1932 – 1933 років в Україні актом геноциду прямо визнали 12 держав**. Ними є (в хронологічному порядку): Естонія, Австралія, Канада, Угорщина, Литва, Грузія, Польща, Перу, Парагвай, Еквадор, Колумбія та Мексика.

В двох Резолюціях США – Палати представників та Конгресу – про Голодомор говориться як про геноцид.

На міжнародному рівні Голодомор геноцидом визнала **Балтійська Асамблея** – міжнародна організація, до якої входять Естонія, Латвія та Литва.

На регіональному та муніципальному рівнях Голодомор геноцидом визнали законодавчі органи **12-ти адміністративно-територіальних одиниць** п'яти держав світу.

ООН, ЮНЕСКО та ОБСЄ прийняли документи, в яких вшановується пам'ять жертв Голодомору. Аналогічні документи прийняли законодавчі органи п'яти держав: **Аргентини, Іспанії, Словаччини, Чехії та Чилі**, а також двох адміністративно-територіальних одиниць Аргентини. Свою шану жертвам Голодомору висловили Папа Римський **Іван Павло II** та Папа Римський **Бенедикт XVI**.

Балтійська Асамблея, Заява від 24.11.2007:

Балтійська Асамблея ... висловлює якнайглибше співчуття жертвам геноциду і політичних репресій, як і всьому Українському народу, який відчув ці страждання.

*Джерело передруку: www.president.gov.ua/content/golodomor_75_30.html.

Довідково: В Заяві немає слова “Голодомор”.

Естонія, Заява Рійгікогу (Парляменту) від 20.10.1993:

*Осуджуючи комуністичну політику **геноциду** в Україні, ... Естонський народ солідарний з українським народом і пам'ятає разом з ним важкі жертви **геноциду** 1932 та 1933 років.*

Австралія, Резолюції Сенату від 28.10.1993 та від 31.10.2003:

*Насильницький голод в Україні спричинений зумисними діями Сталінського комуністичного режиму СРСР ... згідно з оцінками, 7 мільйонів українців загинули від голоду внаслідок Сталінської політики 1932-33 років. ... Це явище стало одним з найжахливіших проявів акту **геноциду** в історії.*

Канада, Резолюція Сенату від 20.06.2003:

*Закликаємо [Уряд Канади] до визнання українського Голоду/**Геноциду** 1932-33 років та засудження будь-яких спроб заперечити або спотворити цю історичну правду, яка була нічим іншим як **геноцидом**.*

Угорщина, Постанова Державних Зборів від 26.11.2003:

*З нагоди 70-ї річниці Голодомору в Україні 1932-1933 років ... Державні Збори з глибоким потрясінням вишановують пам'ять страшною трагедії людства і жертв **геноциду** в Україні. Державні Збори висловлюють солідарність і співчуття угорського народу рідним і близьким майже 7 мільйонів жертв, серед них 3 мільйонам дітей, які стали жертвами спричиненого радянським сталінським режимом штучного і цілеспрямованого Голодомору.*

Литва, Заява Сейму від 24.11.2005:

*Сейм ... визнає, що в 1932-1933 роках Сталінський комуністичний режим здійснював свідомий, ретельно спланований **геноцид** українського народу.*

Грузія, Документ Парляменту від 20.12.2005:

*Парлямент Грузії ... усвідомлює, що тоталітарним більшовицьким режимом у вказаний період [1932 – 1933 роки] був здійснений цілеспрямований **геноцид** проти українського народу, висловлює скорботу та співчуття з приводу загибелі жертв **геноциду**, здійсненого в Україні в 1932 – 1933 роках.*

Польща, Постанова Сенату від 16.03.2006:

*Сенат Республіки Польща солідаризується з позицією України щодо необхідності визнати Великий Голод 1932 – 1933 років актом **геноциду**.*

Закон Сейму від 4.12.2006:

*Сейм Республіки Польща приєднуючись до болю близьких жертв Великого Голоду в Україні, який у 1932 – 1933 роках коштував життя мільйонів мешканців українських сіл, засуджує тоталітарний режим, відповідальний за цей **геноцид**.*

Перу, Резолюція Конгресу від 19.06.2007:

*Висловити свою солідарність з Українським народом у зв'язку із відзначенням у поточному році 75-х роковин трагічного Голодомору 1932 – 1933 років, визнаючи цей факт актом **геноциду**.*

Парагвай, Декларація Сенату від 25.10.2007:

*Засудити Голодомор 1932 – 1933 рр. в Україні як акт **геноциду** українського народу та висловити солідарність з його жертвами.*

Еквадор, Резолюція Національного Конгресу від 30.10.2007:

*Висловити солідарність з українським народом у відзначенні 75-ої річниці Голодомору в Україні 1932 – 1933 років, визнаючи цю трагедію актом **геноциду**.*

Колумбія, Резолюції Палати Представників Конгресу від 21.12.2007:

*Палата представників, враховуючи, ... що Голодомор в Україні 1932 – 1933 років був наслідком політики терору, впровадженної тоталітарною державою з метою знищення народу, в наслідок чого загинули близько 7 мільйонів дітей, жінок, чоловіків та людей похилого віку ... постановляє ... засудити **Геноцид**, жертвами якого в Україні у 1932 – 1933 рр. стали 7 мільйонів дітей, жінок, чоловіків та людей похилого віку.*

Мексика, Постанова Палати Депутатів Національного Конгресу від 19.02.2008:

*Палата Депутатів Національного Конгресу висловлює свою солідарність з народом України у зв'язку з відзначенням 75-ї річниці Голодомору 1932 – 1933 років, розцінюючи цю трагічну подію **актом геноциду**, та закликає до недопущення подібних явищ у майбутньому.*

Країна Басків (Іспанія), Пропозиція незаконодавчого характеру Парляменту від жовтня 2003.

Штат Новий Південний Уельс (Австралія), Резолюція Законодавчої Ради від 20.11.2003:

Насильницький голод в Україні спричинений зумисними діями Сталінського комуністичного режиму СРСР ... згідно з оцінками, 7

мільйонів українців загинули від голоду внаслідок Сталінської політики 1932-33 років. ... Це явище стало одним з найжахливіших проявів акту геноциду в історії.

Штат **Парана** (Бразилія), Постанова Законодавчої Асамблеї від 05.06.2007.

Каталонія (Іспанія), Інституційна Декларація від 13.06.2007:

Парламент Каталонії засуджує геноцид в Україні в 1932 – 1933 роках з боку тоталітарного режиму Сталіна, відомого як Голодомор.

Місто **Есплугес де Ллобрегат** (Іспанія), Резолюція міської ради від 18.07.2007:

Засудити геноцид в Україні 1932–1933 років з боку тоталітарного режиму Сталіна, відомий як Голодомор, ... що спричинив загибель більш, ніж 10 мільйонів осіб.

Провінція **Місьйонес** (Аргентина), Декларація Палати представників від 27.09.2007:

Висловити солідарність із Законом України “Про Голодомор в Україні 1932 – 1933 рр.”, прийнятим Верховною Радою України 28 листопада 2006 року. Підтримати пропозицію України в Генеральній Асамблеї ООН стосовно проголошення Голодомору актом геноциду українського народу.

Провінція **Чако** (Аргентина), Резолюція Палати депутатів від 02.10.2007:

Офіційну підтримку Закону України “Про Голодомор в Україні 1932-1933 рр.”, прийнятого 28 листопада 2006 р. Верховною Радою (Парламентом) України за поданням Президента пана Віктора Ющенка.

Місто **Беріссо** (Аргентина), Резолюція міської ради від 17.10.2007.

Місто **Буенос-Айрес** (Аргентина), Декларація Парламенту федерального столичного округу від 01.11.2007.

Місто **Апостоле** (Аргентина), Декларація міської ради 15.11.2007:

Висловити солідарність із Законом України “Про Голодомор в Україні 1932 – 1933 рр.”, прийнятим Верховною Радою України 28 листопада 2006 р., яким Голодомор визнано актом геноциду українського народу.

Місто **Рим** (Італія), Резолюція муніципалітету від 19.11.2007:

Муніципалітет міста Рим ... зобов'язує Мера та голів відповідних департаментів мерії: сприяти багатокультурності міста Рима шляхом розповсюдження інформації та збереження пам'яті про численні людські трагедії - як-от Голодомор - від яких постраждали різні нації, про що ми маємо в Римі свідчення від іммігрантів. Отже, є важливим включити до програми діяльності "Дому пам'яті та історії" та до рамок "Дня пам'яті" 27 січня ініціативи щодо відзначення Голодомору та інших геноцидів, яких зазнали інші спільноти іммігрантів, які мешкають у Римі.

Сицилія (Італія), Постанова Регіональної Асамблеї від 21.11.2007:

XX століття було театром геноцидів, масових депортацій, вищень на етнічній, соціальній, національній, релігійній основі тощо; серед цих подій необхідно пам'ятати про одну з найбрутальніших та таку, що роками залишалася невідомою – Голодомор;

Регіональна Асамблея ... зобов'язує Президента Регіону звернутися до компетентних органів влади із закликом визнати Голодомор геноцидом українського народу.

США, Висновки Комісії Уряду від 19.04.1988:

Йосиф Сталін та його оточення здійснили геноцид проти українців в 1932 – 1933 роках.

Резолюція Палати представників від 21.10.2003:

Беручи до уваги той факт, що заключна доповідь Комісії Уряду США з питань Голоду в Україні, заснована 13 грудня 1985 року, дійшла висновку, що жертви "були заморені голодом у штучному голоді" і те, що "Йосип Сталін та його оточення здійснили геноцид проти українців в 1932-1933 роках" ...

Резолюція Конгресу 13.10.2006:

Уряд України уповноважений спорудити меморіал на федеральній землі в Окрузі Колумбія, щоб вшанувати пам'ять жертв українського Голодомору-геноциду 1932 – 1933 років.

ООН, Спільна заява делегацій держав-членів ООН від 07.11.2003:

Голодомор – Великий голод 1932 – 1933 років в Україні – забрав життя від 7 до 10 мільйонів ні в чому не винних людей та став національною трагедією для українського народу. ... Ми також віддаємо данину пам'яті мільйонам росіян, казахів і представників інших національностей, що померли від голоду в Поволжжі, на Північному Кавказі, в Казахстані та інших регіонах колишнього Радянського Союзу внаслідок зломаного радянської війни та примусової колективізації, що залиши-

до глибокі незагойні рани у свідомості майбутніх поколінь.

Довідково: Спільна заява Делегацій Азербайджану, Бангладеш, Білорусі, Беніну, Боснії і Герцеговини, Гватемали, Грузії, Єгипту, Казахстану, Канади, Катару, Монголії, Науру, ОАЕ, Пакистану, Молдови, РФ, Саудівській Аравії, Сирії, США, Судану, Таджикистану, Тимора-Лешті, України, Ямайки. Всього заяву підтримали 65 держав.

ЮНЕСКО, Резолюція Генеральної конференції, прийнята одноголосно 01.11.2007:

Генеральна конференція ... Пам'ятаючи Великий Голод (Голодомор), який забрав безневинні життя мільйонів українців в 1932 – 1933 роках, ... Однаково вишановуючи пам'ять загиблих мільйонів росіян, казахів та представників інших національностей, які загинули від голоду в 1932 – 1933 роках в районі ріки Волга, на Північному Кавказі, в Казахстані та в інших частинах колишнього Радянського Союзу, ... Висловлює співчуття жертвам Великого Голоду (Голодомору) 1932 – 1933 років в Україні та жертвам у Росії, Казахстані та інших частинах колишнього СРСР.

Довідково: Резолюцію внесено Україною у співавторстві з 45 країнами: Азербайджаном, Алжиром, Аргентиною, Бангладеш, Буркіна-Фасо, Венесуелою, Габонем, Гватемалою, Гвінеєю, Гондурасом, Грузією, Демократичною Республікою Конго, Екваторіяльною Гвінеєю, Естонією, Замбією, Зімбабве, Казахстаном, Камеруном, Канадою, Кенією, Коста-Рікою, Кот-д'Івуаром, Кувейтом, Киргизстаном, Латвією, Литвою, Маврикієм, Мадагаскаром, Македонією, Молдовою, Монако, Нігером, Нігерією, Парагваєм, Перу, Польщею, Свaziлендом, Сенегалом, США, Суринамом, Таджикистаном, Уругваєм, Філіппінами, Францією та Чехією. Резолюцію прийняли 193 країни Генеральної конференції ЮНЕСКО одноголосно.

ОБСЕ, Спільна заява від 30.11.2007:

Голодомор ... забрав невинні життя мільйонів українців внаслідок масового голоду, який виник внаслідок жорстоких дій та політики тоталітарного сталінського режиму. Ми висловлюємо шану пам'яті жертв цієї національної трагедії Українського народу.

Довідково: Заява Делегації України (також від імені Німеччини, США, Андорри, Австрії, Азербайджану, Бельгії, Боснії і Герцеговини, Болгарії, Канади, Данії, Іспанії, Естонії, Македонії, Франції, Грузії, Об'єднаного Королівства, Греції, Угорщини, Ірландії, Ісландії, Латвії, Ліхтенштейн, Литви, Люксембургу, Молдови, Норвегії, Польщі, Ватикану, Словаччини, Швеції та Чехії).

Заява Делегації РФ: Російська позиція стосовно проблеми “Голодомору” залишається без змін – мільйони громадян багатьох різних національностей стали жертвами справді трагічних подій 1932 – 1933 років і, відповідно, було б несправедливо говорити про знищення лише етнічно українських громадян. Голод в СРСР в 1930-их роках був наслідком “класової” політики, колективізації сільського господарства та “розкуркулення” селянства, які проводилися в той період.

Заява Делегації Туреччини: Ми разом з владою та народом України у їхньому вишануванні гуманітарної катастрофи, який також є трагічним епізодом їхньої історії. Враховуючи гуманітарний вплив цієї трагедії жодна держава-учасник [ОБСЄ] не може дистанціювати себе від заяви, зробленої Україною. ... Виглядає на те, що українська влада намагається додати гуманітарну важливість цієї сумної події бажанням політичного визнання. ... Я повинен наголосити, що коли йдеться про ставлення до такого важливого питання в політичному контекст, найвищий та незмінний принцип політики Туреччини полягає в тому, що “оцінка історичних подій повинна залишатися у виключній компетенції істориків”.

Аргентина, Декларація Палати сенаторів від 23.09.2003:

Голодомор ... був **організований в Україні тоталітарним радянським режимом** у 1932 – 1933 роках.

Резолюція Палати сенаторів від 07.11.2007:

Вишанувати пам'ять мільйонів дітей, жінок та чоловіків, які втратили життя в результаті **навмисного позбавлення продуктів харчування**, що спричинило масовий Голод в Україні у 1932 – 1933 роках.

Постанова Палати депутатів від 26.12.2007:

Вишанувати пам'ять мільйонів чоловіків, жінок та дітей, які **втратили життя в результаті позбавлення продуктів харчування**, що спричинило масовий голод в Україні у 1932 – 1933 рр.

Іспанія, Пропозиція незаконодавчого характеру Конгресу 30.05.2007:

Конгрес ... **пам'ятає про тоталітарну брутальність сталінського режиму, який зневажав правами людини і призвів до мільйонних жертв.**

Довідково: Положення про визнання Голодомору геноцидом Українського народу було виключено з проєкту Пропозиції за ініціативою фракції правлячої Іспанської соціалістичної робітничої партії.

Чилі, Деклярація Палати депутатів від 13.11.2007:

В 2007 році виповнюються 75-і роковини Голодомору в Україні, лиха, яке спричинило смерть мільйонів безвинних чоловіків, жінок та дітей.

Чехія, Рішення Палати депутатів від 30.11.2007:

Палата депутатів Парламенту ЧР ... з глибоким співчуттям виановує пам'ять жертв Голодомору в Україні, що спричинив потворний тоталітарний режим у 1932 – 1933 роках, щоб зламати опір українського народу проти насильної колективізації та знищити його національну гідність;

Висловлює від імені чеського народу глибоке співчуття родинам та близьким мільйонів людей, що стали жертвами Голодомору, який навмисно та цілеспрямовано спричинив злочинний сталінський режим.

Словаччина, Деклярація Народної Ради від 12.12.2007:

Народна рада ... вважає Голодомор в колишньому Радянському Союзі, а особливо в Україні в 1932 – 1933 роках актом винищення, вчинений сталінським тоталітарним режимом по відношенню до багатьох народів та груп жертвами якого стали мільйони невинних громадян. Народна рада ... висловлює шану пам'яті жертвам Великого Голодомору 1932 – 1933 років в Україні, Росії, Казахстані, Північному Кавказі та інших територіях колишнього Радянського Союзу.

Місто Коронель-дю-Грати (Аргентина), Резолюція міської ради від 14.11.2007; Розпорядження мера від 30.11.2007.

Папа Римський, Послання Папи Івана Павла II кардиналу Л. Гусару від 23.11.2003:

Мова йде про жахливий задум, здійснений з холодним розрахунком можновладцями тієї епохи. ... Досвід цієї трагедії повинен сьогодні керувати почуттями та діяльністю Українського народу на шляху до злагоди та співпраці. ... Потрібно докласти зусиль до щирого та дійового примирення: саме у такий спосіб можна вишанувати жертви, які належать усьому Українському народу.

Послання Папи Бенедикта XVI від 21.11.2007.

ПАМ'ЯТІ ЄВГЕНА КОНОВАЛЬЦЯ: ДО 70-Х РОКОВИН ЗАГИБЕЛІ

МИКОЛА ПЛАВ'ЮК

Голова Фондації ім. О. Ольжича

Київ

ПОЛКОВНИК ЄВГЕН КОНОВАЛЕЦЬ – ДЕРЖАВНИЙ БУДІВНИЧИЙ І ПОЛІТИЧНИЙ ДІЯЧ

У світі визначні одиниці різними шляхами ставали державними будівничими. В демократичних системах це був шлях успішного політичного життя, що приводив до стану державного будівництва.

У Євгена Коновальця цей шлях був дещо інший. Він став державним трудівником через активну участь у творенні і обороні Української Народної Республіки як за часів доби Центральної Ради, так і Директорії УНР на чолі з Симоном Петлюрою.

Відомо, що напередодні I-ої Світової війни Євген Коновалець ще за студентських часів став гарячим прихильником державної незалежної України, окупованої в той час Російською Імперією Романових та Австро-Угорською Імперією Габсбургів. Тому самозрозумілим для нього було стати добровольцем до Легіону Українських Стрільців як початку збройних сил майбутньої України. Як молодий старшина попадає у військовий полон і опиняється у Царицині. Там він вперше мав змогу запізнатись з умовами інших в царській Росії. Тож не дивно, що вже на початку 1917 року він з групою друзів втікають з полону до Києва і кидаються у вир революційних подій. Як військовики вони впершу чергу зупиняються на відтинку українізації військових частин ще царської армії. Там чи не там він приглянувся до подій на політичному відтинку і зробив вже тоді декілька принципових рішень:

А) Українська держава має бути єдиною з центром у Києві, бо лише тоді і його вужча Батьківщина Західна Україна може стати вільною. Це вияв його розуміння Соборности Української Держави відоме висловом його друга Федя Черника “Шлях до Львова веде через Київ”.

Б) Та держава завжди буде потребувати і соборної збройної сили і тому він в додаток до включення в сили тої армії українців

Полковник Євген Коновалець.

з царської армії, організує знизу курінь з полонених австрійської армії під назвою “Галицько-Буковинський Курінь Січових Стрільців”.

В) Курінь одностайно вирішив підчинитися кожній українській владі без огляду які партійні сили в ній перемагають. Так було за часів Центральної Ради, Гетьманату, Директорії за умови, що вони визнавали III і IV Універсали, якими створилась держава УНР, а 22 січня 1918 року проголошена незалежною.

Історія визнає, що саме Січові Стрільці обороняли Центральну Раду від повстання більшовиків зрусифікованого тоді Ки-

єва. Іронія історії в тому, що аж до 17 року незалежності сучасної України зберігалась ганебна назва вулиці, де відбувалися бої Січових Стрільців з більшовицькими повстанцями, а саме вулиця Січневого Повстання, назву якої нарешті змінено на вул. Івана Мазепи. Більш ніж 15 років тому Міська Рада Києва змінила назву вулиці Артема на вулицю Січових Стрільців, але це рішення дотепер не виконане буцімто з адміністративних причин. Так що в столиці сучасної України лише на будинку, де був осідок Січових Стрільців (тепер будинок Університету Драгоманова), ОУН домоглась права поставити пропам'ятну дошку в честь командира полку Січових Стрільців Євгена Коновальця і шефа штабу полку Андрія Мельника.

Відомо, що гетьман Павло Скоропадський на вимогу німецьких окупаційних сил розв'язав вже полк Січових Стрільців. Після декількох місяців переговорів полк. Євгена Коновальця з гетьманом Павлом Скоропадським вони домовились, що Євген Коновалець відновлює полк Січових Стрільців в Білій Церкві за умови, що полк вірно служитиме Гетьманові. На це полк. Коновалець відповів, що Січові Стрільці були вірними кожній владі незалежної України. І це справді було так, до часу поки Гетьман не прого-

лосив участі України у Російській Федерації антибільшовицького спрямування. Цей акт звільнив від обіцянки Січових Стрільців перед Гетьманом і вони здобули перемогу в бою з Гетьманським полком в боях під Мотовилівкою. Це змусило Гетьмана скласти владу. Цим і закінчився період Гетьманату України і почався етап Директорії УНР.

Формація Січових Стрільців розвинулась в корпус визнаний найбільш дисциплінованою і вірною частиною Директорії УНР. Тож не дивно, що Симон Петлюра запропонував полковникам Євгену Коновальцю та Андрію Мельнику найвищі в той час ранги отаманів і разом з ним як головним отаманом створили триумфірат з надією, що разом вдасться навести лад і серед політичних партій та самозванчих отаманів. На що Євген Коновалець відповів: “Ми військовики вирішили служити Україні. За найвищі військові ранги дякуємо. Ми останемось з нашими рангами і в політику не будемо мішатись”.

Цієї вони дотримались аж до часу розв’язання Січовою Радою корпусу, щоб не входити як союзники Польщі до співпраці з нею, бо вважали її таким самим ворогом України як і советська Росія. Отже, до самого кінця боротьби, яку вела УНР самостійно проти Росії вона воювала згідно засади “Державна Незалежність і Соборність” і від неї ніколи не відійшли. Ці основні позиції і реальна боротьба вписали полк. Євгена Коновальця в ряд визначних державних будівничих УНР та на все життя закріпило особисту дружбу його з головою Директорії УНР Симоном Петлюрою.

Починається другий період діяльності Коновальця як військовика, але і політика через створення 1920 року Української Військової Організації – УВО. Його завданням і друзів з команди УВО було дати піддержку політичних і дипломатичних заходів за визнання на мирових переговорах незалежності Західно-Української Республіки – ЗУНР за такими принципами як були визнаними окремі держави колишньої Австро-Угорської імперії. Ці дипломатичні заходи вимагали військової сили. На місце армії УГА прийшла підпільна армія УВО. Невдачі Диктатора ЗУНР Євгена Петрушевича заставили команду УВО розпочати і політичні заходи як на території ЗУНР, так і за кордоном. Намічену програму тих дій доручено саме полковникові Євгенові Коновальцю.

Як великий стратег і тактик на військовому відтинку, він виявився таким і на політичному полі. Проаналізувавши ситуацію, він вирішив вже в 1924 році, що навіть героїчної дії УВО вже не вистачає для досягнення мети. І як державник і соборник він виніс такі основні рішення: УВО повинно стати революційною формацією всеукраїнського масштабу і не зв’язувати собі рук з політичними і державними центрами – УНРівського і Гетьманського

спрямування, які вирішили шукати за причинами в поразці, але сперти свою віру в українську націю, що вона буде підтримувати нові форми боротьби до перемоги тоді вже всіх окупантів розчехленої України. В геркулесівське завдання не повірили традиційні українські партії як УНР так і ЗУНР. Але виявилось, що знайшлося хоч не надто велике коло зацікавлених як серед будівничих тих держав і серед студентської молоді як в Україні, так і за кордоном. Що УВО чи якась інша цього роду формація мусять спертись на новий світогляд та ідеологію і програму дій, які б доказували українському народові фальш демагогічних форм обіцянок окупантів України, бо соціалізм, голошений різними партіями не витримав конкуренції з більшовиками. Вивчити тенденції розвитку серед багатьох держав покривджених вислідами I Світової війни і шукати серед них союзників. Робити заходи перед державними, політичними й інформаційними засобами (преса, радіо) та передавати інформації про переслідування поневоленої України та боротьби з окупантами і здобути допомогу в тих діях закордонних українців.

Як виявилось, полк. Коновалець з тими завданнями справився успішно. Але так звані старі партії прямо назвали ці заходи полковника Євгена Коновальця "мрійництвом", подекуди висміювали його, пророкували невдачу і давали йому змогу самому скомпроментуватись. Але були і винятки. Серед них сам Симон Петлюра, який мав довір'я і вважав в діях Коновальця фактичну підтримку його дій як голови Директорії УНР, яка не скапітулювала офіційно перед комуністичною Росією, але розумів, що так званий Варшавський договір з Польщею не дозволяє ані йому, ані Коновальцеві говорити про якусь офіційну співпрацю. Але багато провідних діячів УНР – Дмитро Андрієвський, професор Онацький, Кушнір, Демчук, а з військовиків – генерал М. Капустянський та інші пішли на співпрацю з полк. Коновальцем. Подібно в Галичині голова УНДО Д. Левицький чи сенатор Мілена Рудницька погодились на співпрацю на міжнародному форумі, хоч в Галичині гостро критикували УВО і навпаки.

Не менш цікавими і перспективними виявились контакти зі студентськими молодіжними (головно Пластом) ветеранськими організаціями та особисто з Дмитром Донцовим і журналом *Вісник*. Як Донцов, так і ті формації зацікавились націоналізмом інших народів. Ті формації виявили готовність домовлятись і співпрацювати з УВО. А Донцов не забажав такої співпраці. Він належав до людей, який любив як з ним співпрацювали ті, які годилися з її змістом чи стилем, але він завжди мав труднощі співпрацювати з іншими. Тим не менше з тих контактів були деякі односторонні користі заходам Коновальця. Це створило пригожий ґрунт, що

вже між 1924 і 1927 роками приступили до офіційних переговорів, які закінчилися створенням Проводу Українських Націоналістів, а в лютому 1929 року – Організації Українських Націоналістів.

Цю подію можна і треба оцінювати з різних точок зору. Одна і чи то не найважливіша, що вона сталася після підлого сплянованого вбивства Симона Петлюри московськими і харківськими чекістами і виконане Шварцгартом в надії, що раз і назавжди закінчать з Петлюрівщиною, яка стала символом боротьби українського народу проти більшовицьких окупантів.

Вони вірили, що смерть лідера і символа боротьби є кінцем самої боротьби. Вони помилились в обидвох випадках. Знайшовся вірний друг Євген Коновалець, який zorganizував тих, хто як він вірили в боротьбу як в основу на перемогу. Не будемо сьогодні говорити про ідеологію ані програми ОУН і цілого Українського Націоналістичного Руху, бо таким він був, наприклад, в Канаді.

Євген Коновалець мав пряме відношення до створення Української Стрілецької Громади, що переросла в Українське Національне Об'єднання Канади, Організацію Українок Канади ім. Ольги Басараб, Молодих Українських Націоналістів та інших.

Назвемо мету ОУН – завершити боротьбу за відновлення незалежної Української Держави і забезпечити в ній всесторонній розвиток української нації – тобто України, держави відродженої в ній української нації. Полк. Євген Коновалець блискуче намітив мету, але як тактик він вчив не боятись тактичних змін, бо вони мають допомогти стратегічній меті. Його пораду послухали, хоч психологічно воякам УВО не було легко йти в політику.

Громадські націоналістичні організації керувались законами своїх держав і громадськими обов'язками супроти країни їхнього проживання. Ніхто з підпільних членів ОУН не став членом Уряду Карпатської України, але гинули в рядах Карпатської Січі. Бо ОУН не була і не є партією, але багато вплинула, щоб повстала Карпатська Українська Держава. І через таке розуміння справи тактика змінювалась, але не мета. Тож не дивно, що Сталін особисто наказав знищити підступно Євгена Коновальця, щоб остаточно зліквідувати націоналістичне питання після голодоморського геноциду та ліквідації найкращої частини інтелігенції.

Та всемудрий Сталін в черговий раз помилився. Націоналізм – це рух нації до повноцінного життя нації. Його не знищити вбивством провідника. ОУН була лише організатором тих заходів і програм боротьби нації. Мета боротьби була вірна і її першу частину осягнуто. Україна стала незалежною. Не судилось дожити до успішного завершення першої частини мети ані Євгенові Коновальцеві, ні Андрієві Мельникові, ні Степанові Бандері, ні Олегові Ольжичу, ні Романові Шухевичу, ні Левові Ребету, ні Степанові

Линковському, ні Богданові Кордюку, ні Олегу Штулеві, ні Денисові Квітковському, ні Ярославові Стецьку. Але, на жаль, ще дотепер не вдалось завершити другої частини мети – забезпечити, щоб Україна стала по змісту національною державою. Ейфорія успіху 1988-92 рр. – і почались проблеми в різних ділянках життя.

Настали дещо кращі роки 21 століття. Націоналістичні впливи постійно зростають. Українізація постійно здобуває успіхи, хоч може бути краще. Вплив України в світі ніколи не був більшим від Ярослава Мудрого. Але ще далеко до цілковитого завершення мети, поставленої у 1929 році.

Чи не вперше 27 держав Європи, Північної Америки голосували на користь України супроти шаленого спротиву Москви в Бухаресті. Україна вибрала шлях за гаслом Миколи Хвильового: “Геть від Москви”. Москва шаленіла, що згадка про ОУН, УПА, Дивізію “Галичина” з’являлись тут і там в Україні ще в 90-их роках. Але тепер, коли не ОУН та інші патріоти це робили, це є офіційний курс політики президента України Віктора Ющенка – то в цьому є програш Москви не лише на міжнародному відтинку.

Заходи Віктора Ющенка повернути правду українському народові доказують, що ідеї ОУН, а не Комуністичної Партії були вірними. Це сприймається уже великою частиною населення України. Остання статистика виказує, що навіть серед так званих двомовних й російськомовних українців з’являється тенденція, що вони себе перевиховують, а дітей виховують в руслі українських цінностей. Іншими словами і влада і громадяни роблять вибір на користь програми Коновальця і ОУН, вони бачать що для України в світлі загроз московського імперіялізму, космополітизму і частини глобалізму – необхідний націоналізм.

Україна переходить стан, коли вже велика частина населення незадоволена всіма партіями, бо їхня ідеологія – влада як ціль, а не інтерес нації. Вже в останніх виборах 30% голосуючих не проголосувало за головними партіями. Серед них багато виявляли сентименталізм до різних націоналістичних партій. Помимо того, від розчленованих націоналістичних партій вони не пройшли до Верховної Ради. Натомість, деяка неперевірена статистика каже, що обрано майже 300 депутатів інших національностей. Але вони діють узгіднено. Чому це так? Бо не виконують того, що робив полк. Євген Коновалець. Постійно наголошував, що ОУН це не партія, а метод об’єднання нації.

Він і його наслідники міняли програми дій, якщо цього вимагав інтерес нації. Змінились обставини, націоналісти стали правозахисниками людських і національних прав. Тепер програми революційної боротьби слід замінити програмами розвитку всіх ділянок державного і національного життя, спрямовані на пекучі

проблеми більшості населення, а не декількох бізнесових груп. Сьогодні вже є кадри і розуміння тих справ. І це завдання вже почало виконуватись. А головне добитися єдності і злиття націоналістичних сил в могутній рух, а не партію. Я вірю, що це станеться.

Це буде найкраще вшанування Коновальця і всіх послідовників, які відійшли у вічність, не дочекавшись відновлення незалежної держави та української нації.

АНДРІЙ МЕЛЬНИК

Голова Проводу Українських Націоналістів
Люксембург

ВІРА: ЄВГЕН КОНОВАЛЕЦЬ

І. Перша зустріч

Царицин над Волгою пізньою осінню 1916 року – це передостанній етап кількомісячної мандрівки горстки українських січових стрільців, яким доля судила в боях на горі Лисоні під Бережанами потрапити в московський полон. Не довелось тоді нам, УСС-ам, зі зброєю в руках вітати Золотоверхий; прийшлося зі змінними почуваннями подивляти його велич, переїжджаючи при сході сонця товарну станцію його на становищі військовополонених царської імперії, щоб “гостювати” в таборах Дарниці, Пензи, Уфи під Уралом, Царицина і Дубовки.

Життя в царицинським, а опісля в дубовецьким, таборі уклалося відносно несогірше. До нас, старшин УСС, таборова адміністрація ставилася коректно; як всі полонені старшини, мали ми можливість вести власне господарство, себто прохарчування з отримуваних щомісячно п’ятдесят рублів, мали дворазовий спільний прохід за місто, могли читати книжки і часописи. Не були ми зовсім відрізані від місцевого населення, а зокрема від української численної колонії цього надволжанського міста.

Нашими співтоваришами неволі були мало не всі представники народів колишньої Австро-Угорської монархії, одні більше другі менше симпатичні. Найкращі взаємини в’язали нас з хорватами, поправні з німцями й поляками, стримані з чехами й румунами. Сяке-таке засвоєння московської мови допомагало успішніше давати собі раду у всіх обставинах таборового життя, зокрема з найближчою владою, “конвоїрами”, прапорщиками чи навіть з військовим начальником в генеральським ступені.

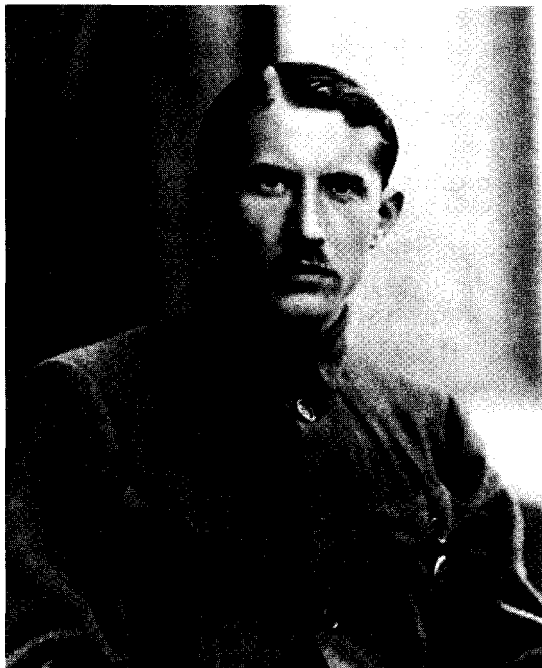
Коли ми приїхали до царицинського табору, одним з перших українців, з яким познайомилися, був молодий, рухливий, незвичайно привітний полонений старшина, який, довідавшись про наше прибуття, постарався в таборівій адміністрації про найкраще приміщення нас, поміг полагодити перші вступні формальності, зорієнтував нас про місцеві відносини і познайомив з україн-

ською групою цього табору. Старшиною цим був Євген Коновалець, який 1915 року попав у полон в боях у Карпатах.

Знання мови й відносин, вмільий і рівний підхід до людей, дружнє відношення до співтоваришів недолі здобули йому в дуже короткому часі симпатії таборового коменданта й довір'я та пошану всіх старшин-полонених цього табору. Євген Коновалець став речником таборян, інтервеніюючи у всіх можливих справах, у всіх інстанціях військової командантури та інших установ Царицина.

Він задовго до нашого приїзду нав'язав контакт з місцевою "Просвітою" і з найчільнішими членами її; він щотижня постачав нам чимало книжок з бібліотеки "Просвіти" й від приватних людей, він полагоджував нашу пошту, обходячи таборову цензуру для підтримування зв'язку з українцями інших таборів для воєнно-полонених. Він був щоденним гостем нашого бараку і хоч ми, УСС-и, держалися завжди подальше інших у своїм гурті, ми радо вітали його серед нас, маючи змогу обмінятися з ним думками й одержувати цінні інформації про події, що на них такий багатий був 1917 рік. Не один вечір і не одну глибоку ніч провели ми разом, дискутуючи над актуальними питаннями, аналізуючи тодішні події, будуючи власні пляни, снуючи власні мрії.

З рефератами виступали, здебільша, Євген Коновалець, Іван Чмола і Василь Кучабський. Найнебезпечнішим дискусантом цих вечорів був Євген Коновалець, він був блискучим промовцем, глибоко аналізуючи кожне питання, зачаровував всіх логікою своїх висновків. Тому дуже скоро відчували ми його духову силу і скоро почали шанувати та цінити за його риси характеру. Ні віком, ні ступенем він не перевищував нас, його перевага лежала в інтелекті і його характері. Згодом взаємини наші так зблизили-

Полковник Євген Коновалець

ся, що він постановив приміститися разом з нами у нашім бараці, коли нараз, зовсім несподівано для всіх нас, з невідомих причин, під весну 1917 року, перенесено нас, УСС-ів, 50 верстов на північ до місцевости Дубовка.

З Дубовки підтримували ми старанно наш зв'язок з Євгеном Коновальцем листовним шляхом, на приватні адреси поза табором, слідкуючи за подіями в Україні, на фронті і в середині тюрми народів. З радістю прийняли ми літом вістку про формування українського куреня в Царицині, про поживавлення громадської праці в царицинській нашій колонії і про заповіджений виїзд до Києва Євгена Коновальця, як представника царицинської української громади. Щоб з виїздом Євгена Коновальця не втратити зв'язку з українськими кругами Царицина і через Царицин добитися постійного зв'язку з Києвом, куди рвався кожний з нас, хорунжий УСС Михайло Матчак зголошується з табору добровольцем до формованого в Царицині українського куреня і по короткім часі переймає апарат постачання того куреня в свої руки. Цей крок завважив значно на долі всієї нашої української групи в Дубовці, бо коли на Святий Вечір непомітно покинули ми дубовецький табір і серед пригод, в шалену степову сніговію, насилу добилися до Царицина, начальник постачання Михайло Матчак міг заопікуватися нами у своїм курені, і найближчої ночі повантажити нас у військовим ешелюні, вирядивши від стіп до голови всім, чим багатий був його склад, і забезпечивши кожного з нас документами, надісланими для нас з Києва Євгеном Коновальцем.

Добившись окружним шляхом через Орел, Брянськ і Гомель до Києва, ми попали у вир гарячкової праці по формуванню Куреня Січових Стрільців. Наші близькі взаємини з Євгеном Коновальцем, нав'язані в Царицині, причинилися немало до поборення початкових труднощів у цім новім формуванні. Призначення Євгена Коновальця комендантом Куреня СС зустріли ми, УСС-и, як найщасливішу розв'язку в тодішній ситуації і підтримали те призначення всім нашим авторитетом. Бо ж, справді, єдиною людиною, яка в складних обставинах тодішнього часу знаходила завжди найкращий вихід, вміла для нової формації здобути симпатії офіційних кругів і громадянства, яка в предбачуванні подій зуміла перекреслити не одну з ворожих затій і яка тактом та стриманістю майстерно ліквідувала внутрішні конфлікти і непорозуміння, був на київському терені Євген Коновалець. Сушко, Чмола, Дашкевич, Кучабський, Черник, Матчак, Воевідка, Рихло, Загайкевич, Харамбура, Андрух, Гладкий, Герчанівський, Пасіка, підстаршини і стрілецтво, ми всі відразу одностайно стали тоді при Євгені Коновальцеві і від цього часу на довгі-довгі роки майже всі ділили з ним спільну долю у твердій службі Батьківщині чи то в

формаціях Січових Стрільців, чи в УВО, чи в ОУН. Не багато з нас лишилося ще при житті, одні покляли голови на полі слави зі зброєю в руках, інші відійшли у засвіти перед чи по загині свого Командира і Вождя, сповнивши совісно і чесно свій обов'язок супроти України, вірні раз зложеної присязі, у всіх обставинах, аж до останнього віддиху.

II. Остання зустріч.

По моїм виході з польської тюрми, мій зв'язок з Євгеном Коновальцем, неперерваний навіть в часі мого ув'язнення, став інтенсивнішим, коли перебрав я, з його доручення, надрядні чинності в нашій підпіллі на Західніх Землях. Та зв'язок цей, підтримуваний був, здебільша, кур'єрами, рідко листовним шляхом, від часу до часу за посередництвом рідні. Прийшлося із-за обставин з року на рік відкладати безпосередній наш контакт, нашу зустріч. Прийшло до неї щойно літом 1937 року, бо домовлена зустріч у попереднім році в Рахові, над Тисою, на Закарпатті, в останній хвилині була ним відкликана. Живий контакт між нами підтримувала в ряди-годи наша мати Марія Федакова, відвідуючи "Євгенів" (як це коротко говорилося про них у нас в рідні у Львові) і внука; помічною в контактуванні була за час своїх студій в Женеві сестра моєї дружини, Оксана; "вдержував" його і... Юра Коновалець, у свій час привезений до Ворохти до бабуні панею М. Р., тоді ще союзницею нашою. Для вдержання нашого контакту немало причинялися наші священики, які, включно з ігуменом Климентієм Шептицьким, в подорожі до Риму чи назад, ніколи не відмовляли своїх послуг чи в перевезенні важливих матеріалів, чи в усній передачі пильних і важливих відомостей.

У перших кількох роках по звільненні з тюрми мав я дуже обмежену свободу рухів, будучи весь час під доглядом польської поліції, без права виїзду куди-небудь поза Львів, зі заборонаю побуту в прикордонній смузі. Згодом щойно отрясся я від цих заборон, але ніколи не позбувся опіки таємної польської поліції, зокрема від часу, коли, на бажання Митрополита Андрія Шептицького, обняв я керму організації української молоді "Орли", в якій можливим став тоді легальний вияв дії української націоналістичної молоді поза нелегальним підпіллям. І ось "Орли" стали одною з важливих причин, попри мої агенди в підпіллі, попри 13 літ небачення могого з Євгеном Коновальцем, які настирливо вимагали остаточно нарешті довести до нашої особистої зустрічі, очевидно поза межами тодішньої Польщі.

На це пішли мої кількамісячні приготування, і в серпні вибралися ми обоє з дружиною в дорогу, узброєні легітимаціями Татранського Туристичного Товариства, добутими за неабиякі

гроші. Легітимації цього товариства давали право власникам їх переходити границю на певних відтинках Карпат і перебувати в прикордонній 30-кілометровій смузі цих відтинків обабіч границі. До цих відтинків належала Черногора, Пеніни, а в першій мірі Татри, куди теж спрямували ми обоє наші кроки, усталивши заздалегідь місце зустрічі і приблизний час її. За кілька годин дісталися ми до Закопаного, яке я знав з давніх літ, переночували в нім і соняшним серпневим ранком вибралися туристичним автобусом через Яворину і Ломницю на південний, словацький бік Татрів. Ми минули спокійно польську граничну митну станицю, наші легітимації серед розгару туристичного сезону не удостоїлися навіть найменшої уваги польських чи чеських митників, і ми опинилися в... "Європі". Погода нам сприяла, і ми подивлялися велич та красу того гірського гнізда, переїжджаючи підніжжям його автострадою через безкраї сади, повні дозріваючих овочів.

Очаровані красою цієї закутини, ми не чулися, коли опинилися в Щирбському Озері, кліматичній місцевості над озером тої самої назви, – мета нашої подорожі. Примістившись в одному з численних готелів, перше чим прийшлося зайнятися – це телефонічно сконтактуватися з Віднем на передану мені відому адресу. Добився я телефонічної сполуки щойно ранком наступного дня. Перед нами був цілий день чекання; за цей день ми основно відпочили, познайомилися з околицею, обійшли проходом довкола ціле немале Щирбське Озеро і раділи з прегарної панорами, яка розгорталася на північ і південь з-під нашого готелю. Північну частину її становило озеро в обрамуванні темнозелених лісів, з-над яких рядом визирали скелясті татранські шпилі. Південною частиною її була простора долина ріки Ваг з розкиненими вздовж неї чепурними сільцями, з мережею ясних шосе і з прямою залізничною лінією Прага – Ясіня; над нею панував масив Низьких Татрів, укритий горизонтальними смугами піль, сіножатей, лісів і верховинних полонин.

Раннім-ранком наступного дня ми вже були на ногах в очікуванні автобуса, що забезпечував комунікацію між Щирбським Озером і залізничною станцією Щирба. Хоч це середина серпня була, але о 7-ій годині пронизливий був холод так, що ми, щоб не змерзнути, виповняли час чекання приспішеним проходом. Вже здалека в долині чули ми гудок автобуса і його скавуління на закрутах серпентин, що пнялися відважно підніжжям Високих Татрів до їх перлин, Щирбського Озера і Смоковця. Хвилини довжилися годинами, і ми в один голос скрикнули обоє з радості, коли на закрут з лісу виглянув автобус і за кілька секунд в бравурнім півколесі спинився оподалік нас.

Лише обмаль подорожніх висіло з нього, одним з перших ви-

сів Євген Михайлович, кивком руки здалека привітав нас та, замість іти нам назустріч, чомусь-то задержався при дверях автобуса. Умить вияснилася причина цього. У дверях появився Юра, а за ним дружина Євгена Коновальця, Ольга з дому Федак. Це була для нас обох незвичайно радісна несподіванка. Бо хоч Юру бачили ми перед кількома роками у Ворохті, то з батьками його не бачилася моя дружина повних 14, а я 13 літ; в телефонічній нашій розмові Євген Михайлович промовчав побут у Відні дружини і сина, щоб заскочити нас. Чи в силі перелляти я на папір потік радості, що пройняла нас всіх? Пані уцілувались, уцілували ми Юру; ми оба привіталися дружнім довгим стисненням руки, звертаючись до себе давнім – “пане полковнику”, що опротестовували завжди обидві наші дружини. Держачись за руки, довго дивились ми один другому в очі, нотуючи сліди на обличчях наших, що їх порив зуб часу за 13 минутих літ від останньої конференції нашої в Оліві під Данцігом і від моїх відвідин в Еберсвальде під Берліном.

Назагал Євген Михайлович не багато змінився, помітно змужнів, але вигляду здорового не мав; знали ми, що скаржився завжди на свою печінку та її, не зважаючи на наші наполягання, серйозно не лікував. Всі троє наші гості були втомлені цілонічною їздою з Відня через Братиславу і Жіліну не дуже вигідною із-за натовпу туристів. Користуючися пашпортами на чужі прізвиська, воліли вони їхати вночі, щоб не спинятися на нічліг у Словаччині і не виказуватися цими пашпортами. Тим самим і побут їх у Щирбським Озері мусів обмежуватися до наступної ночі, себто нічного потягу. Не гаючи часу, ми завели їх троє до нашої кімнати, щоб помились і хоч дещо відпочили, а самі ми обоє з дружиною зійшли до ресторану замовити сніданок і переглянути часописи. Не перечитали ми навіть одної сторінки, коли наші гості, сьак-так відсвіжені, вже з'явилися на терасі ресторану, подивляючи в захопленні гірський краєвид і посередині його шафірові води озера. За сніданком ми устійнили, що до обіду задержимося в готелі і присвятимо час спільним розмовам, а по обіді, при прегарній погоді, яка заповідалася, підемо вигідною лісовою доріжкою до недалекого озерця, що розляглося 300 метрів вище як Щирбське Озеро.

Перші наші розмови пішли на родинні і поточні теми. У нас з дружиною за останній час не багато змінилося: я весь час по звільненні з тюрми працював у своїм званні в лісовім інспектораті адміністрації дібр Львівської Митрополії, присвячуючи кожную вільну хвилину громадській праці і підпіллю. Моя дружина від ряду літ незмінно працювала в Ревізійнім Союзі Українських Кооператив, сповняючи вечорами секретарські чинності моєї доволі широкої кореспонденції.

За це істотні зміни зайшли у “Євгенів”. По короткім побуті в

Німеччині – в Еберсвальді і в Берліні, де народився 1 січня 1924 року Юра, з моментів політичних перенеслися вони на швейцарський терен і осіли в Женеві. Діяльність Євгена Коновальця в місці осідку Ліги Націй зганяла сон з повік варшавських і московських верховодів. Вони, зокрема большевики, вживали всіх можливих заходів переслідування, навіть готуючи атентат на Полковника, щоб позбутися його з Женеві. Керму організованої нагінки у швейцарській пресі вів відомий провідник швейцарських комуністів ред. Ніколь; він був автором ряду памфлетів та інтерпеляцій перед швейцарським урядом. Зі занепадом Ліги Націй, коли роля її в політичній сфері з кожним днем меншала, мали теж українські вигляди на цьому міжнародньому форумі, на якому в початках, в часі майже кожної сесії, гомінко лунало ім'я України у висліді меморіалів, вношених українською стороною, та в протестних виступах визначних чужих державних мужів проти винищення українства в Західній Україні польською окупаційною владою, зокрема проти масового виголодження українського населення на Осередках і Східних Землях большевиками. Тому, за порадою італійських приятелів, щоб не витрачувати зайво енергії на відсіч польським і московським цькуванням, постановив Євген Коновалець переселитися з ріднею до Риму, куди й переїхав під кінець 1938 року завдяки інтервенції і визначній допомозі незмінного приятеля України посла Е. Інсабато й інших італійських симпатиків визвольних українських змагань.

Хоч Рим своїм географічним віддаленням не зовсім надавався на осідок голови ПУН, то політичний клімат його й умовини праці в ньому предиспонували його між всіма іншими європейськими центрами на цей осідок; з нього вдоволені були дуже Євген Михайлович, зокрема його дружина, позбувшись женецьких гараздів, які немало нервів коштували їй. Підбором нового осідку радий був і Юра, бо почату науку у французькій гімназії в Женеві міг продовжувати у французькій лицейній школі імені Шатобріана в Римі, в якій вчилися діти дипломатичного корпусу столиці Італії. Юра виріс за останні роки на гарного юнака, уподібнюючися своїм виглядом більше й більше до батька, своєю вдачею до матері. Говорив поправною українською мовою, не забув мови німецької, з французької мови засвоїв собі французьке “р”; в нових обставинах почав засвоювати мову італійську, випереджуючи значно своїх батьків. У часі нашої спільної розмови на терасі Юра не раз глипав оком на кришталево чисті води озера, і Євген Михайлович, відгадуючи бажання сина, запропонував передобідній прохід, в програму якого лягла і купіль Юри в озері під сторожким оком батька, що розпадався над своїм одинаком і розпещував при акомпаньяменті жартівливих докорів матері. Оля Степанівна (так

звали ми її за віденських студентських наших часів) була в розквіті своєї жіночої краси, втішалася незлим здоров'ям, бо італійське підсоння сприяло їй, лагідним поглядом карих очей як завжди зустрічала співрозмовця, незмінно мовчазлива, чому то вдома і приятелі інтимно її "Мруком" звали. Злидні 14-літньої еміграції, вічна тривога за чоловіка помітно надщербили її нервову систему, хоч опановувала себе майстерно навіть у хвилі схвилювання. Коли перейшли ми в розмові на музичні теми і згадали Відень, де кінчила вона музичну консерваторію, та її скрипку, очі її імлюю зайшли і рухом руки вмиль урвала розмову, щоб перейти на іншу тему, бо зі скрипкою розсталась вона від ряду літ і вже не вернулась до неї. Обоє вони в моїх очах були бадьорі, сповнені віри в правоту Справи, якій обоє служили, готові нести далі хрест, який зложило на плечі їх Боже Провидіння, хоч який він важкий і який тернистий шлях емігрантського життя.

Не оглянувшись ми, як стало полудне і обідня пора кликала нас до стола. При обіді виїмково не відмовили ми собі чарки токайського з нагоди нашої, такої рідкої, зустрічі. Хоч як належався нашим гостям пообідній відпочинок, ми таки негайно вибралися в намічену дорогу, щоб налюбуватися гірською природою в соняшний, теплий день і на лоні її пробути разом кілька годин. Обидві сестри ішли собі разом, гуторячи про всячину, а нас обох залишили позаду, щоб дати нам змогу переговорити "наші" справи.

Євген Михайлович розгорнув доволі просторий вступ до нашої виміни думок, подаючи подекуди інформації, з яких деякі дійшли вже були до Краю, здебільша втаємничуючи мене в справи, з яких одними радіти треба було, другими дуже боліти. Радістю сяяли його очі, коли розгортав картину росту наших рядів на кожному терені українського поселення, зокрема за океаном. Зі захопленням згадував деякі незабутні хвилини з часів свого побуту в США і в Канаді, подавав намічений плян акції для створення могутньої бази за океаном для здійснювання визвольних, зокрема боєвих, завдань на рідних землях. З ентузіазмом, питомим йому, ділився відомостями про розгортання праці нашими резидентами, залишеними на Осередніх і Східніх Землях з відходом наших військових частин на захід у волинський "чотирикутник смерті". Вказував він, що праця Андруха і Кучерішки з їх ліквідацією не спинилася, їх вклад не пішов на марне, що створені ними й їх пересемниками точки опертя діють, що з деякими з цих осередків збройного спротиву мається зв'язок, що в розбудові є лінії зв'язку з іншими осередками. При цьому з притиском завважив, що коли дотеперішнє темпо праці на цих землях удержане буде без перебою і на далі, він вважає за потрібне вже в наступнім році відвідати Осередні Землі і в цім напрямі почав підготову.

Свою подорож на рідні землі плянував Євген Михайлович ще перед II Великим Збором Українських Націоналістів, що його підготувляти почав окремий уповноважений, ним призначений. В пляні його було мати на черговім Конгресі більше представників з Осередніх і Східніх Земель, щоб протиставити їх представникам Західніх Земель, з якими у нього виринали щораз більші й більші труднощі. Не кожний з підпільних збройних виступів мав його апробату, деякі з них переведені проти його волі, вдаряли в його авторитет як Голови ПУН: протиставився він рішуче спробам накидування йому “волі краю”. Щоб дати доказ найкращої волі для співпраці з крайовими чинниками і повного зрозуміння крайових умовин, він викликав представника Західніх Земель до себе і доручив йому підготову II Великого Збору Українських Націоналістів, даючи можливість йому цим шляхом виявити себе і заспокоюючи крайові чинники, що на підготову ВЗУН і на сам ВЗУН матимуть безсумнівний вплив через висланого ними свого представника. Показалося пізніше, що уповноважений для підготовки II ВЗУН цього завдання продовж майже двох років не виконав. Підготову II ВЗУН прийшлося весною 1939 року передати сл. п. Миколі Сціборському, який і перевів її продовж чотирьох місяців. Цей самий представник краю в союзі з Ріко Ярим підняв 1940 року бунт, коли я, як Голова ПУН, відмовився піти під диктат “крайовиків”, а згодом протиставився їхньому “Револуційному ПУН”.

Інформував мене Євген Михайлович про свої осяги політичного характеру. 15 літ безупинної боротьби і невтомної праці закордоном, спочатку в ролі Начального Команданта УВО, а згодом як Голови ПУН, відкрили у висліді йому не одні двері в західній Європі, як безконкурентному і незаперечному авторитетові в українських справах. Звідти ціла низка важних політичних зв'язків в середній і західній Європі, звідси ряд незвичайних можливостей, що очікують розплянування і розгорнення, звідси не мало заінтересувань і навіть пропозицій для співпраці і піддержки нашої боротьби проти поодиноких окупантів України зі сторони західноєвропейських політичних чинників.

Такий многогранний ефект успішної його праці, щоб задовільно здійснювати його задуми і почини, вимагав штабу працездібних, висококваліфікованих, здисциплінованих і відданих справі виконавців. І хоч поодинокі найважливіші ділянки, на його повне вдоволення і заслужене його признання, всеціло опанували найближчі зі співробітників: О. Сенік, Я. Барановський, М. Капустянський, М. Сціборський, В. Курманович, перший як канцлер і організатор матеріальних засобів, другий як секретар ПУН, третій і п'ятий як першорядні знавці військового діла, а четвертий як ідеолог і незрівняний пропагандист, – то щоб піти назустріч

щораз більшим і більшим вимогам, що їх диктувала ситуація, треба було розглянутися і притягнути до поодиноких переважних завдань нових співробітників повного довір'я, зокрема в політичній рефераті, який в останніх роках вів Євген Михайлович сам особисто в ПУН.

Я уважно і скупчено стежив за кожною з думок Євгена Михайловича, що їх він висловлював з найбільшою чіткістю і не міг не завважити вібру в його голосі та запитливого зору його очей, коли він, відважуючи одне слово за другим, у висліді останніх міркувань своїх запропонував мені виїхати закордон і стати його заступником в ПУН. Оформлення цього мало б наступити на II ВЗУН в наступнім році; в цім напрямі він підняв уже заходи, порозумівся з ким слід і не очікує найменших труднощів у переведенні в життя цього задуму; слово тільки за мною. Правду кажучи, я був заскочений пропозицією Євгена Михайловича, але супроти нього, з яким в'язало мене стільки літ спільних радощів і смутків у більше ніж дружній співпраці, я не зволикав з відповіддю і не просив часу до надуми, а відразу заявив: коли він уважає, що мені треба це зробити, що він пропонує, то я, свідомий ваги справи, піду назустріч його бажанню і не сумніваюся, що моя дружина згодиться на добровільне покинення Краю.

– Довершимо ще великого діла, полковнику! – закінчив вдоволенним голосом Євген Михайлович цю частину нашої розмови. При цьому радив мені доповнити знання французької мови і, по змозі, здобути знання англійської. Ми умовилися, що Євген Михайлович своєчасно мене в наступнім році повідомить, коли мав би я ліквідувати мої справи в Краю і готуватися до виїзду. Не минув рік, коли не стало в живих Євгена Михайловича і коли доля судила мені, згідно з його волею, стати не його заступником, а його наступником.

Вже давно зайшло сонце за стіною пралісу, вже вечірні сутінки затирали щораз більше і більше обриси татранських шпилів, коли все ще продовжували ми нашу розмову, спиняючися на щораз то нових і нових питаннях. Уважаючи, що нам всім уже пора повертатись, перервали наші жінки з Юрою нашу – хто з нас міг подумати про це – останню розмову, і ми вже гуртом, вп'ятьох, гуторячи про всячину, добрели до нашої готелевої кімнати, звідки, помившись й обтершись з пороху, зійшли до рясно освітленого ресторану. Ще дві години милої спільної гутірки за вечерею, – і надійшов час прощання, щоб їм втрійку начас поспіти до нічного поїзду до Щирби.

Дружній стиск руки, – “Щасливо!”, “Слава Україні!” – і лишилася за нами ця незабутня розмова, незабутня – як виявилось незабаром – остання зустріч.

О. ОЛЬЖИЧ-КАНДИБА

ЄВГЕН КОНОВАЛЕЦЬ: НАРИС ПРО ЖИТТЯ, ЧИН І СМЕРТЬ ВЕЛИКОГО УКРАЇНСЬКОГО ПАТРІОТА*

Полковник Коновалець...

В цьому імені, що майже ніколи не зустрічалося на сторінках української преси, а так часто гриміло у світловій і ворожій – чулася важкість великої і грізної доби.

В ньому замикалося 20 літ історії багатомільйонного і упертого народу, що раз прокинувшись зо сну, вже не перестав, не зважаючи на рани й кров, натискати на залізну браму, зведену світовими переможцями, яка замикала йому шлях у майбутнє. Для нас було в цьому імені все – і стуготіння стотисячного українського селянського війська, що йшло зимовими шляхами на здобуття столиці й підземні здригання двох дальших десятиліть, і вся потуга майбутнього вибуху українського вулкану.

Був це вождь, Богом даний і правдивий, що в добі чорній і похмурій орлом ширяв під облаки і націю подолану і закуту вмів ушикувати в завзяті когорти до походу й боротьби.

Коли родиться провідник? Чи він передозначений уже народженням, чи сховані потенції розкриваються аж у певних обставинах, в умовах змагання? Син сільського вчителя з Зашкова під Львовом, ур. 14.VI.1891, вихований у патріархальній родині, молодий львівський гімназист, як бачимо його на світлинах – чи хтось міг вгадати в цьому хлопцеві майбутнього некоронованого володаря великого народу?

Євген Коновалець був живим, веселим юнаком. Але ясний, життєрадісний дух не виключав у ньому поваги думки, скупчення і бажання чинів. Бере участь у таємних гімназійних гуртках, а студентом стає разом зі стома товаришами перед судом на голосному процесі за українські демонстрації на львівському університеті.

На обрії громадається поволі хмари світової війни. Галицька молодь відчуває напруження і хоче чинно зустріти події та можливості, що вони принесуть. Студентство на своєму з'їзді висуває гасло самоздійснення і кличе українську суспільність до мілітари-

* Оpubліковано: На чужині: Видавництво "Український патріот", 1948. При публікації збережено правопис оригіналу.

зації. Закладаються “Січі”.

Євген Коновалець бере участь у всіх цих акціях. Але він – скромна людина діла, справу очолюють блискучіші одиниці. Його час ще не прийшов, він – там, у сірій мряці майбутнього, де в тяжких змаганнях і небезпеках розвіються легкі, поверхові натури, а лишаються тільки тверді й незрушні, як скелі.

Нарешті вибухає війна і перед Євгеном Коновальцем, молодим старшиною полку австрійської Ляндвери, лягають довгі місяці воєнського життя на російському фронті, ряд боїв і при кінці – Маківка, де по тяжкому бої попадає він до московського полону.

Власне тут, у таборі полонених, остаточно окреслює і спрямовує себе духово Євген Коновалець до прийдешніх великих завдань. В полоні, перше в Чорному Ярі, далі в Царицині, віднаходить він давніх товаришів, зокрема Андрія Мельника і укладає з ними пляни на майбутнє. Полонені старшини українці мають готувати себе до недалекої служби власній нації та її збройній силі. Євген Коновалець передбачає розвал російської імперії і хоче зробити все в його силах, щоб його можна було належно використати. В цьому передбаченні і попередженні подій вперше виразно виступає провідницька природа Євгена Коновальця. Старшини відбувають військово-наукові курси, вчатья московської мови, перекладають на українську мову військові підручники і статuti.

Березнева революція окрилює їх роботу. Над Дніпром поволі вагітніє українська державність. От-от вона зажадає їх сил та захоплення військовим ділом. І ось однієї грудневої ночі 12 старшин з Євгеном Коновальцем та Андрієм Мельником на чолі вихоплюються з табору полонених і в сніговому бурані простують десятки кілометрів до самотньої станції, щоб поставити себе нарешті до розпорядження українському урядові.

Знаємо, як виглядала справа організації української збройної сили за Центральної Ради. Був це час, коли протягом кількох тижнів розкладалися під впливом популярної соціалістичної ідеології найбільш боекватні українізовані частини. Тому справді змаганням проти течії було зформування Євгеном Коновальцем в січні 1918 р. Галицько-Буковинського куреня з недавніх військово-полонених українців зі Західніх Земель. Курінь цей був головною частиною, що протиставилася і здушила московське повстання в Києві та вела бої за столицю проти армії Муравйова, криючи пізніше відступ Центральної Ради до Житомира.

В пляновому і послідовному творенні добірної української військової сили – дальше свідоцтво впертої, провідницької натури Євгена Коновальця.

В лютому 1918 р. Галицько-Буковинський курінь іде в авангарді наступу на ворога і звільняє від нього столицю, щоб уже в березні перетворитися у Полк Січових Стрільців, першу соборницьку військову формуцію, якій, завдяки особам її командирів, судилося відограти першорядну роль у українській збройній боротьбі й політичній історії.

В політиці Центральної Ради було досить речей, щоб викликати недовір'я і закиди. Але для вояцької натури 27-літнього Євгена Коновальця державний провід був державним проводом і, глибоко розходячись в своєму націоналізмі з соціалістичним урядом, Євген Коновалець і Січові Стрільці уважали, що не шляхом криз і переворотів у молодій державі, а тільки напруженою конструктивною працею можна досягнути напруву відносин.

Тому, коли dokonано гетьманського замаху, Євген Коновалець воліє, щоб Січових Стрільців розформовано, як мали б вони зламати вірність власному державному проводові. В цій засадничості друга характеристична риса особистості Євгена Коновальця.

Політика гетьмана прямувала виразно до відновлення єдиної неділимої Росії. Наростало остаточне напруження між українською суспільністю, заступленою Національним Союзом, і білогвардійським урядом. Загін січових стрільців, що в жовтні 1918 р. почав під кермою Євгена Коновальця знову формуватися у Білій Церкві, мав бути рішучим чинником в останній збройній розгрі між українством і біломосковством на Україні. Йшла підготовка до загального повстання.

Євген Коновалець робить останню спробу відвернути катастрофальні події, обіцяючи гетьманові лояльність, коли він стане на самостійницькому становищі. У відповідь прийшов гетьманський маніфест про федерацію. Тоді Січові Стрільці дістали наказ вирушити на Київ. По кривавих боях, що з них найславніша Мотовилівка, 20.XI.1918 р., в яких розбито добірні московські офіцерські дружини, стає Євген Коновалець під Києвом на чолі Осадного Корпусу Січових Стрільців, а 14 грудня здобуває для Директорії столицю.

Делегація Галицької Національної ради жадала саме в листопаді, щоб Січових Стрільців послано на Захід боронити Львова від поляків. Командири Січових Стрільців стали перед важкою дилемою. Заслугою їх, однак, 12.XI. в Білій Церкві Стрілецька Рада остаточно ухвалила не йти на Львів, а ждати на повстання. Гострий зір Євгена Коновальця бачив, що доля України рішатиметься не на окраїнах, а в осередку.

Було це дійсно соборницьке думання. Справді – за яких 2 місяці в цьому Києві проголошено злуку всіх українських земель. Марш на Київ, здобуття столиці й відновлення української незалежної

державности дали змогу знову створити українську військову силу, виграти час, продовжити збройну боротьбу і державність на дальший рік, до осені 1919 р., та записати найславнішу сторінку новітньої української воєнної історії і політичної традиції.

Командирам Січових Стрільців Директорія надає генеральські ранги, які вони відхиляють. Висувається плян триумвірату: Симон Петлюра – Євген Коновалець – Андрій Мельник, одначе військовики хочуть лишитись самі собою. Євген Коновалець віддається розбудові Корпусу, пізніше Дивізії Січових Стрільців, за короткий час роблячи з неї зразкову, дисципліновану військову одиницю.

Полковник командує нею в кривавих боях під Гребінкою, Фастовом, Бердичевом, Полонним, Проскурівом і Старокостянтинівом, дивізія має за собою крім того липневу Карабчіївську перемогу, але остаточно, разом з рештою української армії, опинюється в листопаді 1919 р. у Чотирикутнику Смерти, між чотирьох ворожих сил.

Правильна збройна боротьба хилиться до кінця. Галицька армія давно поневіряється на біло-червоних московських манівцях, Уряд УНР розпочинає переговори з Польщею про союз і спільну війну проти іншого ворога. Євген Коновалець не хоче прикладати рук до схибленої і згубної справи. Не партикуляризми врятують Україну. Око Полковника бачить чітко перспективу дальшого розвитку та конечність переходу на нові форми боротьби. Наступає доба ворожої окупації, а їй треба протиставити інші організаційні засади і зброю.

На нараді в Новій Чорторії 6 грудня 1919 р. постановою Стрільцької Ради розв'язується Група Січових Стрільців як окрема одиниця. Січовим Стрільцям дано до вибору вирушати в партизанку в Зимовий Похід у складі інших частин, або йти в підпілля. Саму Раду, як військово-політичний орган, Євген Коновалець затримує. Перед ним завдання всеукраїнського мірила. У всі більші осередки України вирушають висланці Полковника ставити на місці роботу.

Сам Полковник Коновалець вибирається в 1920 р. закордон, плянуючи, згідно зі своїм засадничим становищем, поставлення самостійної української армії з інтернованих в Чехословаччині галицьких частин, яка б, спираючись на Карпати, провадила боротьбу підметово, окремо від поляків.

Вислані Євгеном Коновальцем сот. Іван Андрух та Микола Опока закладають восени 1920 р. Український Революційний Комітет, на Закарпатті постає організація "Воля", кладуться основи під УВО. Приходить новий період життя полк. Коновальця й новий етап боротьби української нації.

Повоєнна ситуація ще не стабілізована, стан речей не оформлений міжнародньо-правно. У Парижі засідають конференції, що поступово фіксують утворені відносини. Версальська Європа не визнає ще стану речей на Сході, справа Галичини не вирішена остаточно. Все це вимагає від українства постійного поготівля та революційного кипіння, щоб чинами засвідчити в потрібну хвилину свою волю жити та боротися проти накиннутих йому чужих форм.

Полк. Коновалець повертається до Львова й перебирає команду Української Військової Організації. Цілий 1921 р. виводив масовою саботажево-бойовою роботою.

Виявлений поляками, Євген Коновалець якийсь час живе в краю нелегально, керуючи далі боротьбою, а потім, восени 1921 р., переносить провід організації закордон, щоб забезпечити революції тяглість керування.

Через розходження з політикою Петрушевича усувається восени 1923 р. на час від проводу, але в червні 1924 р. переламує нездорові явища в організації, переводить рішучу чистку й започатковує новий період організаційної акції.

По міжнародній стабілізації та розвіянні останніх надій на світову справедливість (ухвала Ради Амбасадорів у Парижі) запанувала в українській суспільності глибока депресія. Політична верхівка стала орієнтуватись на одного або другого, й навхрест – ближчого чи дальшого посідача української землі.

Почалася поступова капітуляція й дезерція з визвольницьких позицій. Національний ідеал став губитись на опортуністичних манівцях. Маса ставала прибитою й інертною.

Треба було різкого слова, яскравих поривних чинів, щоб знов запалити вірою серця й зрушити націю до боротьби. Як завжди, бачив Полковник потрібне і він дав його народові.

1924 р. іде до довголітньої тюрми по процесі Ольги Басарабової найближчий співробітник Полковника й Краєвий Командант Організації – Андрій Мельник. На його місце призначає дещо пізніше Євген Коновалець сот. Юліяна Головінського.

Роки 1925-26 це героїчно-легендарний період Революції. Одчайдушними чинами малої боевої групи, змаліла в загальній депресії, Організація торує шлях перманентної революції проти ворога. Упорядкована польська держава не може собі дати ради з українським підпіллям. В суспільстві розвівається пригноблення, очі народу в першій мірі молоді, звертаються до тих хоробрих, що зважилися піднести зброю на всесильного Переможця. Росте ентузіазм, відвага жертви, порив до чину й праці.

В тому, як Євген Коновалець умів завжди схопити суть доби,

знайти її розв'язку і зробити свої рішення, лежить істота його вождівства. Людина надзвичайної чуйності, певности себе, ініціативи та великого стилю.

Період УВО був майже чистою революцією чину, ще без достатнього програмово-політичного завершення, але вага цього періоду – надзвичайна. В цьому лежить коріння всього новітнього українського здвигу. Тут зродився новий, світоглядowo й чуттєво, тип українця-націоналіста.

УВО, переводячи технічно-боеву роботу, спиралася спочатку на національний загал, ставлячи себе як його революційного речника. Але цей загал щораз то більше забрiдав у нутрі опортунізму. Тим часом відгук революційної акції Організації був такий сильний, що давно перейшов у суспільно-політичний рух.

Євген Коновалець уважав, що прийшла пора, що перелім у психіці громадянства, доконаний революційно-боевою роботою, оформився ідеологічно-програмово. Революція повинна себе світоглядowo-політично окреслити.

Націоналістичні групи, що постали з рамени УВО, треба було схопити в суцільну одностайну систему, що нею є єдина політична організація.

Так заряджує Євген Коновалець першу Конференцію Українських Націоналістів (3-7.XI.1927), що вилонює Провід У.Н. Вже 8-9 квітня наступного року відбувається конференція друга. Акція завершується Першим Конгресом Українських Націоналістів (27.I. – 3.II.1929 р.), що на ньому закладено формально всеукраїнську ОУН і проголошено полк. Коновальця Головою Проводу. УВО перетворилася поступово у військовий реферат ОУН.

Революція вступила в свій другий етап.

Тепер треба було вести широку боротьбу за політичне здобуття української суспільности, досі всецiло опанованої угодовими партіями. Двоподіл таборів, що постав ще за УВО, накреслився тепер ще гостріше.

Змагання розгортаються одночасно на всіх фронтах. Сам провідник їде до Півн. Америки, щоб створити там політичний резонатор і фінансову базу для революційної акції (квітень-липень 1929 р.). Протягом наступних років здобувається для руху Канада, потім решту європейської еміграції та Південну Америку.

На Західніх Землях великі акції 1930-31 рр. умасовлюють рух, підриваючи значення легальних партій та популяризуючи ОУН і постать Євгена Коновальця в найширших народніх верствах.

Євгена Коновальця ніхто не називає, але до нього моляться. Хвиля національної революції рівнобіжно наростає й на СУЗ.

Ставляться перші кроки руху на Закарпатті й Буковині.

Людина великого політичного хисту, суверенний стратег революції й тактик суспільно-політичної роботи, Євген Коновалець покликав до життя новітній революційний рух, і то в умовах власної державности, прилюдности і змоги контакту з масою, а в обставинах ворожої окупації, підпілля й незмірних жертв.

Провідник, що від 1929 – 1936 р. перебуває головно в Женеві, почуває, як тремтить у його руках міцний і справний апарат Організації. Один його рух, і апарат цей починає діяти. Бліда, середньої постави людина з веселими, іронічно приплющеними очима, важким підборіддям і стиснутими спопелілими устами знає, що досить одного її слова, щоб вибухнули петарди, залунали з рук юнаків револьверові стріли і впали помазані, достойні голови чужинецьких міністрів.

Воля й певність Володаря б'є з її рухів. Організація росте й дзвенить у руках Євгена Коновальця, як слухняний інструмент.

Дивне життя людини, що загрожує зразу кільком державам і за якою полює поліція решти світу.

Небезпека й ризик, вічний неспокій, Берлін – Рим – Париж – Відень – Льозанна, ніде сталого місця осідку. Вічна тривога для Дружини, рання життєва правда для Сина.

Готелі, каварні, парки, зустрічі з ближчими співробітниками, провідниками країв і теренів, зв'язковими і кур'ерами. Конференції в окремих справах з одним, другим, третім складом учасників.

Органи, що виходять під окупацією й за океаном. Три пресові служби з кількома бюроми. Побачення чужинцями, завжди уважними, дуже цікавими і ще більш обережними.

Часом товариство кількох друзів – найближчих співробітників, що їх Керівник дібрав собі за довгі роки спільної боротьби й небезпеки.

Та все це не відбивається на молодечо-батьорій постаті Полковника. Веселі вогники світяться в його очах, всю особу огортає неповторний чар великої індивідуальности. По двох-трьох словах співрозмовець – молода людина з краю, чи ветеран визвольної війни з закордону – чує, що стоїть перед володарем з ласки Божої, і готовий для нього на все.

Організація стає на порозі свого третього етапу – здобуття переважного впливу в українськiм суспільстві. Події, що грядуть, не застануть українську націю розщепленою, без еліти й проводу.

Провідник походитьжає вечірніми, півосвітленими вулицями південного міста. “На другий рік хочу, щоб була сильна акція на Східніх Українських Землях”, – говорить він своєму співрозмовцеві. Ще теплий від сонця асфальт вулиць глушить слова, але можна відчути, що

це буде акція, від якої здригнуться нерви цілого світу.

Наростає чехословацька криза. “Незабаром порухеємся з ними. Треба посилити акцію на Закарпатті”. І Закарпаття приспішено готується до своєї ролі.

Хмари на обрії стягаються все більше. І ті, кому страшна акція Євгена Коновальця, втрачають спокій. Вже раніше переказували вони настирливо: “Хай ваш Хазяїн припинить роботу проти нас, відповідатиме за це головою”. Полковник на такі вістки тільки сміявся примруженим очима: “А то ж як має бути”?

Вже 1936 р. швейцарська поліція натрапила на міжнародню групу під проводом Нормана, що отаборились у віллі напроти будинку, де мешкав Полковник у Женеві. Жид, данець, швайцарка... Голляндія. Щастя хотіло, щоб замір не повівся: Норман втікає, лишаючи в руках женецького суду 20,000 шв. франків. Пара особових змін в одному з консулятів, і справа скінчена. Скінчена для Швейцарії, але не для зацікавлених держав і Полковника.

Полковник назагал легковажить небезпеку. “От, хитруни!” – говорять майже захоплено його веселі очі – “але я не дамся залякати”. Ідуть події, треба зустрітись з тим, що мав би прийти по ньому на випадок чогось. І в прикордонних горах відбувається зустріч товаришів. Співробітники виступають проти зашироких контактів Вождя з членством, зокрема зустрічей по всіх усядах із зв’язковими з СУЗ. Але Полковник непоправний. Він сміється й робить по-своєму. Хочє знати справи й життя з безпосереднього враження, а небезпеки – хіба він колись їх не мав?

В Роттердамі пристане корабель. На ньому буде зв’язковий одної з місцевих груп. Він має принести важливі папери. Полковник хоче його бачити особисто. Жадні перемовлення не помогли. Зустріч відбується в понеділок, 23 травня о 4 годині...

Поїзд приходить на роттердамський двірць о 10.16 год. вранці. Полковник виступає й простує до готелю “Централь”, де спиняється під іменем Йозефа Новака. У кімнаті ч. 104 на нічному столику з’являється чорне розп’яття, що з ним Вождь подорожує. Він не хоче чекати приїзду секретаря, що спішить літаком з Відня на умовлену годину, і сам раніше порозумівається із зв’язковим.

Зустріч відбувається передчасно, о 12 год., в каварні “Атлянта”. Вона коротка. Гість скоро відходить, лишаючи в руках Полковника невеликий пакет. Вождь розплачується й прямує назад до готелю. Тоді на головному бульварі Роттердаму – Колсінгел – вибухає червоно-синє полум’я й дим. Вибух стрясає містом.

Пошматоване тіло Вождя падає на чужому бруку, як дванадцять літ тому в Парижі тіло його великого Попередника. Вождь української нації перший її вояк, лягає на полі слави. Могила на цвинтарі “Крос-вік” у Роттердамі не замкнула Євгена Коновальця, як нездатні були

замкнути засягу його духа кордони ворожих держав – могила його нації!

Постать, що виросла з державного змагання 1918-19 рр., піднеслася, як огнений стовп над подоланою Україною, й відблиск його осяюватиме ряд майбутніх десятиліть. З волі Вождя розгорнувся неозорий націоналістичний рух і постала міцна Організація.

Ведена твердою рукою найближчого Його Співробітника від часів Києва, Білої Церкви і Львова, в зтяжних боях і трудах сучасности, становить вона той хребет, що тримає просто тіло української нації, є її остоею і силою.

Важкі хмари залягають над нашою землею, йдуть здалека вітри й бурі, але Нація знає, що з Його духом, з вірними Його заповітові людьми вона не заламається у негоді, а переможе й запанує над нею.

ВІТАЛІЙ ТЕЛЬВАК

Дрогобицький державний педагогічний університет ім. І. Франка
Дрогобич

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ У ПУБЛІЦИСТИЦІ ВІЙСЬКОВОГО ЧАСУ (1914 – 1916 рр.)

Вибух Першої світової війни поклав початок новому тривалому періоду в житті М. Грушевського, сповненому небезпек арешту й заслання, а згодом самовідданої та виснажливої державотворчої діяльності. Різкої зміни у цей час зазнали також звичні умови та форми інтелектуальної праці вченого. Перебуваючи в епіцентрі українського національного руху, живо реагуючи на суспільні проблеми, М. Грушевський був змушений все більше віддаватися публіцистичній, громадсько-політичній та державотворчій роботі, що відсувало власне наукову працю на другий план. З іншого боку, наукові та науково-популярні праці й численні публіцистичні виступи автора *Історії України-Руси* несли на собі у той час настільки помітний відбиток історичних подій, котрі переживав український народ та його лідер, що це призводило до постійного взаємовпливу цих сфер творчості видатного діяча, сприяло виникненню цікавого феномену історичної публіцистики, до певної міри унікального в українській культурі. Очевидно, що така особливість обставин творчості М. Грушевського після початку війни в свою чергу наклала помітний відбиток на специфіку обговорення наукових поглядів ученого тієї доби. Як і в інтелектуальній діяльності М. Грушевського, у її сприйнятті сучасниками оцінки наукового доробку настільки тісно переплелися з характеристиками публіцистичної творчості чи громадсько-політичної діяльності, що неможливим і, мабуть, непотрібним буде штучне виокремлення цих різних сторін прояву його діяльної натури. Враховуючи цю заувагу, ми спробуємо здійснити цілісний аналіз грушевськіяни в 1914 – 1916 роках. Оскільки зазначена проблема ще не була предметом спеціального розгляду, її вивчення, попри очевидні історіографічні здобутки, сприятиме також кращому розумінню цього складного періоду в житті великого українця.

З початком війни увага до українського питання була прикута по обидві сторони фронту. В Західній Європі, завдяки активній популяризації української справи багатьма патріотичними партіями та організаціями, а також з огляду на інтерес зі сторони воюючих сторін до національних визвольних змагань підкорених народів з метою використання їхнього потенціалу у власних політичних плянах, значно зросло зацікавлення українським рухом та його лідерами. Особливо діяльною у справі популяризації українських домагань була робота Союзу Визволення України. Його представники розгорнули плідну інформаційно-пропагандистську діяльність на шпальтах не лише австрійської преси, але й часописів багатьох країн європейського та американського континенту¹. Першим значним кроком СВУ у цьому напрямку була публікація різними мовами на початку вересня 1914 р. звернення до громадськості Європи, в якому проголошувалася необхідність здобуття Україною незалежності в результаті переможної війни Центральних держав. Розгорнута інформаційна робота невдовзі дала свої наслідки. Як свідчили надзвичайно докладні огляди у *Віснику СВУ* під рубриками “Огляд преси”, “Чужа преса про нас”, “Голоси преси про українську справу”, українське питання зацікавило європейських та американських політичних оглядачів². При цьому тональність висловлених оцінок залежала від приналежності тієї чи іншої країни до однієї з воюючих сторін³. Цією обставиною пояснюються найбільш прихильні оцінки преси Центральних держав; в країнах Антанти, натомість, до українського руху ставилися зі значним скептицизмом, а у Великобританії взагалі було введено офіційну заборону на поширення літератури про Україну. Преса держав Антанти в оцінках українського руху тиражувала, зазвичай, тезу російської публіцистики про “німецьку інтригу”. Як слушно зауважують дослідники, появу анти- чи проукраїнських публікацій слід розцінювати як спроби різних по-

¹ Див. докл.: І. Патер. *Союз визволення України: проблеми державності і соборності*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000, с. 73-112.

² Див. напр.: “Огляд преси”, *Вісник СВУ*. Відень, 1914, ч. 2, с. 9-10; “Чужа преса про нас”, *Вісник СВУ*. Відень, 1914, ч. 5-6, с. 11; “Голоси преси про українську справу”, *Вісник СВУ*. Відень, 1914, ч. 9-10, с. 15-19; “Болгарська преса й українська справа”, *Вісник СВУ*. Відень, 1915, ч. 29-30, с. 19; “Німецька преса про українську справу”, *Вісник СВУ*. Відень, 1916, ч. 77-78, с. 138-139.

³ Див. докл.: О. Кураєв. “Українське питання у пресі центральних держав від початку Першої світової війни до “літнього наступу” 1915 року”, *Український археографічний щорічник. Нова серія*. Київ, 2006, вип. 10/11, с. 844-848; Р. Сирота. “The New Europe” і британський дискурс України 1916 – 1920 років: перепроєктування Європи”, *Записки НТШ. Праці Історично-філософської секції*. Львів, 2006, т. ССІІ, с. 240-302.

літичних груп через створення громадської думки вплинути на парламенти та уряди власних держав. У відзивах преси, поряд із аналізом суто політичних аспектів становлення українського національного руху, багато уваги приділялося українській історії та культурі, що покликано було ознайомити читачів своїх країн із тією частиною Східної Європи, котра в масовій свідомості стійко асоціювалася з Росією. При цьому практично завжди згадувалося ім'я М. Грушевського, якого традиційно представляли як найвидатнішого українського вченого та одного з найбільш впливових суспільно-політичних діячів. Справжнє збурення європейської громадськості – від Карпат до Піренеїв – принесла звістка про арешт та заслання українських провідників А. Шептицького та М. Грушевського – українському руху та його лідерам співчувала тогочасна демократична преса більшості країн⁴.

У видавничій і пропагандистській діяльності СВУ твори М. Грушевського посідали особливе місце, будучи важливим пропагандистським матеріалом для популяризації української справи в Західній Європі. Тиражуючи науково-популярні роботи вченого, а також перекладаючи їх багатьма іноземними мовами, діячі СВУ, як відзначав А. Жук, переслідували дві головні цілі: “систематичного поінформування західно-європейської публіки про українську справу” та з метою “дати широкій народній масі історичні основи для розуміння своєї народної справи”⁵. Статті вченого, написані по східний бік німецько-російського фронту, передруковувалися у *Віснику СВУ*; невеликі за обсягом популярні книжки М. Грушевського з історії України перекладалися мовами країн, що входили до блоку Центральних держав. За спостереженнями І. Гирича, “... у 1915 – 1916 роках, коли М. Грушевський перебував у російському засланні, на публікації, що виходили з рамені СВУ, припадає взагалі половина друкованих праць історика”⁶. Так, у 1914 р. у виданнях СВУ та інформаційних агентствах з ним пов’язаних з’явилися друком такі праці М. Грушевського: “ПрЪглядъ на Украинската история” (у часописі *Воля* (чч. 550-553) та окремою брошурою на 12 с. з мапою); “Про старі часи

⁴ “Голоси преси про українську справу”, *Вісник СВУ*, Відень, 1914, ч. 9-10, с. 19; “Професор М. Грушевський перед російським судом. Голоси преси про українську справу”, *Вісник СВУ*, Відень, 1914, ч. 9-10, с. 20; “Комітет протесту против ув’язнення М. Грушевського”, *Вісник СВУ*, Відень, 1916, ч. 77-78, с. 141; “Чужа преса про нас”, *Вісник СВУ*, Відень, 1915, ч. 11-12, с. 21; “Чужа преса про нас”, *Вісник СВУ*, Відень, 1915, ч. 21-22, с. 29.

⁵ А. Жук. “Союз визволення України”, *Памяткова книжка Союзу визволення України і календарь на 1917 рік з 103 ілюстраціями*. Відень: Накладом СВУ, 1917, с. 376, 378.

⁶ І. Гирич. “Федераліст” очима “самостійника” (до історії написання статті А. Жука “М. Грушевський та СВУ”), *Молода нація. Альманах*, 2002, № 3, с. 94.

на Україні”; “Le problème de l’Ukraine et son évolution historique” (в журналі *La Revue politique internationale* (Лозанна), № 11-12, с. 289-328); *Ein Überblick der Geschichte der Ukraina* (Відень, брошура на 16 с.). У 1915 р., крім численних статей на сторінках *Вісника СВУ*, окремими виданнями з’явилися: “Короткий огляд української історії” (збірник статей *Україна, Росія, Туреччина* турецькою мовою); *Як жив український народ? Коротка історія України* (2 вид. Царгород (Стамбул), 107 с.); *The Historical Evolution of the Ukrainian Problem* (англомовний переклад лозаннської статті, виконаний Д. Рафаловичем, що з’явилася у Лондоні окремою брошурою на 58 с.); “The Ukrainian Revival” (переклад глави з російськомовного *Нарису історії українського народу* (СПб., 1904), що з’явився в нью-йоркському виданні *Ukraine’s Claim to Freedom An Appeal for Justice on behalf of thirty five Millions*, с. 28-40); *Die Ukrainische Frage in historischer Entwicklung* (брошура віденського видання на 52 с.). У 1916 році М. Грушевський – знову постійний автор на шпальтах *Вісника СВУ*; окремим виданням побачив світ об’ємний перший том *Geschichte der Ukraine*, що був частиною перекладених ще перед війною Осипом Роздольським німецькою мовою *Очерков истории украинского народа*⁷. У редакційних передмовах до більшості з названих вище видань наводилася коротка характеристика їхнього автора як найбільш значного українського вченого та громадського діяча, вказувалося, що його праці, написані у відповідності з суворими вимогами науки, здобули високе визнання у фаховому середовищі⁸. Видавці змальовували М. Грушевського як жертвовного борця за українську справу, що зазнав жорстоких переслідувань від російського царату. Уникаючи звинувачень у кон’юктурності, підкреслювалося, що перекладені праці М. Грушевського були написані задовго до вибуху світової війни, а викладені в них ідеї жодним чином не є наслідком пошуку українцями свого місця у протистоянні європейських держав⁹. Особливий акцент у цих редакційних вступках робився на поясненні термінології праць українського вченого, особливо, правомірності вживання етноніму “Україна”. М. Грушевський же у своїх передмовах традиційно підкреслював недостатню ознайомленість західного читача з минулим та сучасним станом українського народу, наводив звичні аргументи стосовно самотності його історії та культури, вагомості цивілізаційного внеску у

⁷ А. Жук. “Проф. М. Грушевський і Союз Визволення України в роках Першої світової війни”, *Молода нація. Альманах*, 2002, № 3, с. 123-124.

⁸ Див. напр.: *Преглед украинката история отъ Михайло Хрушевски*. София, 1914, предговорь; Мучајло Нрушевскыј. *Ukrajina a Rusko*. Kyjiv; Praha: Čas, úvodem.

⁹ *Die ukrainische Frage in historischer Entwicklung Von Michael Hruschewskij*. Wien, 1915, von den Herausgebern.

європейську спадщину. Автор наголошував на парадоксальності ситуації, котра склалася, адже у XVIII ст. європейці були значно краще ознайомлені з Україною та українцями, аніж на початку XX ст.¹⁰

Іноді передмови до перекладних праць М. Грушевського робили знані європейські суспільно-політичні діячі. Наприклад, Джордж Рафалович у передмові до виданого в Лондоні нарису М. Грушевського *The Historical Evolution of the Ukrainian Problem* підкреслив, що діяльність М. Грушевського як ученого та політика значною мірою спрямована на ознайомлення західного світу з українською проблемою, котра старанно замовчується російськими офіційними чинниками. Його авторитет як найкращого знавця українства, а також трагічна доля політичного засланиця, переслідуваного за демократичні погляди, повинні, переконаний перекладач, привернути увагу до книги в освічених колах англійського суспільства¹¹. Інформаційні повідомлення про публікацію праць М. Грушевського іноземними мовами та короткий огляд їхнього змісту, а також особливості їх сприйняття європейським читачем оперативного з'являлися на сторінках офіційного видання СВУ¹².

Така популяризація історичних концепцій М. Грушевського багатьма європейськими мовами мала наслідком жваве обговорення в науковій літературі української моделі східноєвропейського минулого та привернула увагу західного світу до національно-визвольної боротьби нашого народу. Це значно розширило спектр національних історіографічних шкіл, представники котрих зацікавлено відреагували на праці видатного вченого. Деякі оглядачі співвідносили роль М. Грушевського в українській культурі зі значенням М. Ломоносова в культурі російській. Стверджувалося, що завдяки його таланту як дослідника та організатора, українці, попри вкрай несприятливі обставини для свого культурного розвитку, спромоглися на утворення фактичної Академії Наук та розбудову широкого спектру українознавчих дисциплін¹³. В той же час відзначимо, що більшість критиків у своїх відзивах відзначали той факт, що праці М. Грушевського, опубліковані в часи війни,

¹⁰ *Die ukrainische Frage in historischer Entwicklung Von Michael Hruschewskij*. Wien, 1915, vorrede des Verfassers; M. Hrushevskij. *Geschichte der Ukraine*. Lemberg, 1916, teil 1, s. V-VIII.

¹¹ G. R. [Raffalovich G.]. "Preface by the translator", M. Hrushevsky. *The Historical Evolution of the Ukrainian Problem*. London, 1915, p. 3-4.

¹² Див. напр.: "Бібліографія", *Вісник СВУ*. Відень, 1915, ч. 23-24, с. 20; "Бібліографія", *Вісник СВУ*. Відень, 1915, ч. 39-40, с. 22; "Статя проф. М. Грушевського в нійоркському "Таймсі", *Вісник СВУ*. Відень, 1915, ч. 61-62, с. 15; "Бібліографія", *Вісник СВУ*. Відень, 1916, ч. 98, с. 325.

¹³ H. Boczkowski. "Ukrainská akademie věd", *Časopis Musea Království Českého*. Praha, 1916, svazek druhý, s. 210.

з'явилися під фірмою політичної організації, котра переслідувала чітко окреслені ідеологічні цілі. Відвертий германофілізм, пропо- відуваний діячами СВУ, значною мірою вплинув на політизацію наведених у критичній літературі історіографічних оцінок, нерідко відсуваючи на другий план суто фахові аспекти праць українського вченого¹⁴.

Схвальні відгуки наукові та публіцистичні праці М. Грушевського отримали в пресі Центральних держав. Особливо багато про симбірського в'язня писала австрійська та німецька періодика. На сторінках багатьох видань висловлювалися співчуття важкій долі українського засланця, підносились його роль у загальному пробудженні національно-визвольного руху в Східній Галичині. При огляді виданих СВУ історичних праць М. Грушевського акцентувалася їх фахова сторона, вказувалося, що львівський професор є одним з найбільш авторитетних знавців минулого східноєвропейського регіону, а його погляд на сучасний стан і перспективи розвитку цієї частини Європи становить вагому альтернативу загальноприйнятій русоцентричній моделі¹⁵.

Як і в попередній період, в роки війни наукова діяльність М. Грушевського була надзвичайно прихильно зустрінута в українських інтелектуальних колах. Відзначались як непрості умови життя вченого на засланні, так і складнощі українського культурного життя в часи війни загалом¹⁶. З особливою симпатією українські оглядачі писали про видавничу діяльність СВУ в аспекті популяризації наукових та публіцистичних праць М. Грушевського європейськими мовами. Вказувалося, що фаховий рівень творчого доробку вченого не піддається сумніву в науковому світі, а його ім'я є широко знане в середовищі європейської інтелектуальної еліти. Характерною можна назвати оцінку, висловлену в критичній літературі з приводу болгарського видання популярного нарису історії українського народу М. Грушевського: “Лехкий стиль, річевий виклад предмету, достроєний до сього обем праці, популярне представлення цілої нашої минувшини живими картинами, – отсе прикмети твору, які ставлять коротку історію проф. Грушевського вище усіх публікацій сього рода”¹⁷. Практично всі

¹⁴ Див. напр.: В. Шебедів. “Українська справа в італійській пресі”. *Книга*. Відень; Київ, 1921, I (грудень), с. 8-10.

¹⁵ Див. напр.: W. K. “Die Union der Ukraina mit Moskau”, *Reichspost*. Wien, 1915, № 571, s. 2; І. Калинович. “Німецька преса про нас”, *Українське слово*. Львів, 1915, ч. 107, с. 3.

¹⁶ Див. напр.: П. С. “Украинский народ в его прошлом и настоящем. Том I. Петроград, 1914 г.”, *Український науковий збірник*. Москва, 1915, с. 103-104; І. Калинович. “Огляд “воєнної” української бібліографії”, *Українське слово*. Львів, 1915, ч. 113, с. 3.

¹⁷ І. Калинович. “Огляд “воєнної” української бібліографії (За час першого року

критики відзначали солідний професійний рівень праць українського вченого, простоту та доступність стилю оповідання, популяризаторський хист¹⁸.

Разом із тим відзначимо, що саме в контексті видавничої активності СВУ прозвучала достатньо негативна оцінка історичних праць М. Грушевського зі сторони І. Франка. Вона була висловлена у листі до редакції віденського часопису *Ukrainische Nachrichten*. Протиставляючи власні історичні пошуки працям М. Грушевського, Каменяр писав: “Читаючи брошуру проф. Грушевського *Die ukrainische Frage in historischer Entwicklung*, я не здивувався, а тільки просто подумав: те саме мале та тісне розуміне початків укр[аїнського] народу та значінь й розвитку його державного життя в XIII – XVIII віках, як і в передніх його працях, або в скандальнім подекуди по російськи написанім та Петерб[урзькою] Академією премійованім і аж три рази видаванім *Очерке ист[орию] укр[аинского] народа*. Занявшись від 1910 р. спеціальними студіями над початками нашого народу та його духовного життя, я здужав розкрити й фактами та різнородними доказовими матеріялами прояснити такий широкий обрій і таку глибоку перспективу в давнину, що просто душа радується”¹⁹. Втім, пропозиція І. Франка розпочати наукову дискусію з поглядами М. Грушевського на сторінках *Ukrainische Nachrichten* не була підтримана редакцією часопису, що з огляду на популяризаторсько-пропагандистську спрямованість його завдань було цілком зрозуміло²⁰. Ще більш різко і відверто своє незадоволення працями М. Грушевського І. Франко висловив у листі від 4 листопада 1915 р. до В. Дорошенка, котрий керував видавничим напрямком діяльності СВУ. У цьому листі, пізніше спопуляризованому радянськими дослідниками, І. Франко запитував свого адресата про те, “чи так дуже потрібно на різних языках товкти й перемелювати фальшиві історичні конструкції проф. Грушевського, яких слабкість та нетривкість уже тепер відчуває кожний історик”²¹. Дослідники довели, що така гострота реакції Каменяра була викликана прогресуючою хворо-

світової війни)”, *Українське слово*. Львів, 1915, ч. 55, с. 4.

¹⁸ Див. напр.: “Українське видання на еміграції”, *Українське слово*. Львів, 1915, ч. 19, с. 3-4; І. Калинович. “Огляд “воєнної” української бібліографії (За час першого року світової війни)”, *Українське слово*. Львів, 1915, ч. 65, с. 5; І. Калинович. “Огляд “воєнної” української бібліографії”, *Українське слово*. Львів, 1915, ч. 113, с. 3; “Bibliographie”, *La Revue Ukrainienne*. Lausanne, 1915, № 4-5, р. 88.

¹⁹ “До редакції журналу “Ukrainische Nachrichten” у Відні. Львів, д. 13 серпня 1915 р.”, *Сучасність*, 1963, № 2, с. 58-59.

²⁰ А. Жук. “З останніх літ життя і творчості Івана Франка (1914 – 1916)”, *Сучасність*, 1963, № 2, с. 59.

²¹ Цит. за: А. Жук. “З останніх літ життя і творчості Івана Франка (1914 – 1916)”, с. 60.

бою, що позначилась надмірною амбітністю, підвищеним критичизмом до оточуючих, схильністю в них бачити причину своїх життєвих негараздів²². Сам адресат І. Франка В. Дорошенко наголошував, що останні роки життя письменника, позначені хворобливістю та різким погіршенням фізичного і психічного здоров'я, були відзначені розривом стосунків із багатьма діями тогочасного українства (наприклад, з С. Єфремовим, М. Мочульським та ін.), а не лише з М. Грушевським, на чому наголошували деякі франкознавці²³. Тому зміст різких зауважень Каменяра на адресу М. Грушевського, на його думку, слід сприймати саме в цьому контексті сумних обставин останнього періоду життя письменника та співставляти зі значно переважаючими кількісно позитивними висловами попереднього часу. Критичний закид І. Франка, зазначає сучасна дослідниця Г. Бурлака, “нічого, крім емоцій, не додавав до попередніх оцінок. А втім, згущення фарб, висловлене, до речі, в приватному листі, написаному за півроку до смерті, мало своїм поясненням ряд фактів особистого пляну”²⁴.

Надзвичайно емоційно та з великим застереженням видані СВУ європейськими мовами праці М. Грушевського були сприйняті в польській історіографічній літературі. Зрозуміло, що помітна політико-ідеологічна та пропагандистська складова популярних праць М. Грушевського, де спрощувалися наукові моменти та акцентувалися проблеми зростаючого національного організму, необхідно позначувалася на політизації критичних аргументів польських оглядачів, що обстоювали доцільність перебування західноукраїнських земель у складі Польщі²⁵. Риторика критичних відзивів польських учених особливо яскраво позначилася на рецензіях Чеслава Франкевича на німецькомовні видання науково-популярних нарисів історії України вченого. Так, одна з брошур польського дослідника, озаглавлена як *Історичні погляди проф. М. Грушевського “в українському питанні” у світлі наукової критики*, мала також характерну підназву – *В обороні історії Польщі*. Закиди Ч. Франкевича можна назвати типовими для тогочасної польської критики поглядів М. Грушевського. Вони зводилися

²² Див. напр.: Я. Дашкевич. “Хто такий Михайло Грушевський”, *Наука і культура: Україна*. Київ, 1989, вип. 23, с. 193; Я. Мельник. *Остання часть дороги... Іван Франко: 1908 – 1916*. Дрогобич: Коло, 2006, с. 191-200.

²³ В. Дорошенко. “Страдницький шлях Івана Франка”, *Записки НТШ: Збірник філологічної секції на пошану сторіччя народин Івана Франка*, т. CLXVI. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1957, с. 41-43; В. Дорошенко. “Іван Франко і Михайло Грушевський”, *Сучасність*, 1962, № 1, с. 17-18.

²⁴ Г. Бурлака. “З листів М. Грушевського до І. Франка”, *Українське літературознавство*, 1993, вип. 58, с. 29.

²⁵ Tad. St. Grabowski. *Rosya jako opiekunka Słowian (Dwa odczyty, wypowiedziane w Piotrkowie dn. 16 i 17 maja 1916 r.)*. Kraków, 1916, s. 12-46.

до кількох усталених пунктів: недоцільність вживання етноніму “Україна” у контексті дослідження давньоруських часів, неслухняність теорії про первісне українське заснування “червенських” міст, надмір негативізму в оцінці польсько-українських стосунків, героїзація козаччини і т.д.²⁶ Найбільш принциповою в рецензії була полеміка довкола акцентованих у книзі М. Грушевського періодів боротьби українського населення Речі Посполитої за національне та релігійне визволення. Чи не більшу частину свого огляду рецензент відвів критиці поглядів українського вченого на генезу та становлення козацтва, показавши останнє у традиційному для польської історичної науки негативному світлі. Згодом, у дещо скороченому вигляді, ці тези були повторені Ч. Франкевичем на сторінках журналу *Kwartalnik Historyczny*²⁷. З боку польських істориків працям українського вченого було відмовлено в об’єктивності та науковості, експонувалося їх виразне ідеологічне забарвлення, свідченням чого, на переконання оглядачів, було використання творів М. Грушевського з пропагандистською метою в часи війни²⁸. Особливо завзято польські історики у своїх працях обстоювали правомірність перебування українських земель у складі старої Речі Посполитої, відкидали тезу М. Грушевського та представників його Львівської школи про занепад українського культурно-релігійного життя після проголошення Люблінської унії²⁹. Вони закликали українських інтелектуалів на чолі з М. Грушевським відмовитись від пропаганди, як зазначалось, “гайдамацьких” ідей соборності та незалежності українських земель.

Попри безпосередню гостру критику історичних поглядів М. Грушевського, польські вчені, опонуючи українській стороні, також опублікували кілька популярних праць європейськими мовами, в яких презентували власне бачення генези міжнаціональних стосунків на східних теренах давньої Речі Посполитої. Критикуючи в цих працях погляди українських дослідників, насамперед

²⁶ Dr. Czeł [Frankiewicz Cz.]. *Poglądy historyczne Prof. M. Hruszewskiego w “kwesii ukraińskiej” w swietle krytyki naukowej*. Lublin, [1916], s. 1-16.

²⁷ Cz. Frankiewicz, “Die ukrainische in historischer Entwicklung von Michael Hruszewskyj. Wien, 1915”, *Kwartalnik Historyczny*. Lwów, 1917, r. XXXI, zeszyt 1-2, s. 174-77.

²⁸ T. Grabowski. *Prof. Hruszewskij o stosunki Polski do Rusi*. Sl, 1917, s. 49-57.

²⁹ O. Halecki. *Przylączenie Podlasia, Wołynia i Kijowszczyzny do korony w roku 1569*. Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1915, s. 1-8, 17, 42; Fr. Rawita-Gawroński. “Zerela do istorii Ukrainy-Rusi”, T. VI. Lwów, 1913. *Materjały do istorii Halyczyny*, zibraw i uporiadkowaw Stefan Tomaszewskij. T. III. *Litopisni pamiatki z r. 1647 – 1648*. Lwiw, 1913. *Predmowa I-XX. Mezy Pilawciamy i Zamostieni 1-114. Źródła i literatura 117-151. Tekst 1 do 226. Spis nazw*”, *Kwartalnik Historyczny*. Lwów, 1915, s. 358-365; O. Halecki. *Litwa, Ruś i Żmudz jako części składowe Wielkiego Księstwa Litewskiego*. Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1916, s. 17-25.

М. Грушевського, вони змальовували релігійну та етнічну гармонію в польській державі, підносили толерантність польських королів стосовно українського населення, засуджували будь-які спроби порушити усталені звичаї³⁰. Такі брошури, як свідчать відгуки у тогочасній пресі, були з великою симпатією сприйняті у польському суспільстві³¹. Звичайно, польсько-українське інтелектуальне протистояння було віддзеркаленням і продовженням національного конфлікту, що набирав обертів у Східній Галичині в контексті реалізації проекту відродження польської держави та обговорення майбутнього статусу українських територій краю.

З деяким запізненням видані під егідою СВУ праці М. Грушевського були помічені й на американському континенті. Для авторитетного американського часопису *The American Historical Review* на перший том німецькомовного нарису *Історія України* відгукнувся рецензією Френк Альфред Голдер – уродженець Одеси, батьки якого, рятуючись від перших єврейських погромів у Російській імперії, виїхали до США. Студіюючи у провідних американських університетах, Ф. Голдер обрав своєю спеціалізацією русистику та російсько-американські взаємини, нерідко у своїх працях звертаючись і до української тематики³². Рецензія американського автора з'явилася у 1919 р. і враховувала досвід активної політичної діяльності М. Грушевського як голови Української Центральної Ради. Саме на останній обставині й зробив наголос у своєму огляді американський дослідник, закликавши читачів обережно сприймати погляди М. Грушевського – “видатного історика та гарячого українського націоналіста, котрий відіграв помітну роль в українських справах влітку та восени 1917 р.”³³ Про політичну заангажованість автора, на думку рецензента, свідчить також той факт, що книга була видана під егідою Союзу Визволення України, який в роки Першої світової війни за підтримки австрійської влади розгорнув бурхливу політичну діяльність та використав наукову працю М. Грушевського в своїх далеко не академічних цілях, передусім, з метою обґрунтування гасла про доцільність відокремлення українських земель від Росії. Далі Ф. Голдер коротко характеризує зміст цілої книги, доклад-

³⁰ Див. напр.: O. Halecki. *Das Nationalitäten-Problem im Alten Polen*. Krakau, 1916, s. 9-104.

³¹ Див. напр.: Stopp. “Sprawa narodowościowa w dawnej Polsce”, *Nowa Reforma*. Kraków, 1916, № 299, s. 2; Stopp. “Litwa, Ruś i Polacy”, *Nowa Reforma*. Kraków, 1916, № 301, s. 2.

³² Див. докл.: Frank Alfred Golder. *War, revolution, and peace in Russia*. Stanford: Hoover Institution Press, Stanford University, 1992, p. IX-XXVI.

³³ F. A. Golder. “Geschichte der Ukraine. Teil I. Von Michael Hruschewskyj, professor der Geschichte an der Universität in Lemberg. (Lemberg: “Bund zur Befreiung der Ukraine”, 1916, p. VIII, 224)”, *The American Historical Review*, 1919, vol. 24, № 4, p. 666.

ніше зупиняючись на тих моментах, з якими йому важко погодитись. З позиції прихильників “звичайної” схеми російської історії, він критикує автора за намагання відсепарувати українське минуле від польського та російського історичних метанаративів, показати самобутність українців у всіх можливих (національному, мовному, культурному) аспектах. Гостро полемізуючи з М. Грушевським, рецензент разом із тим визнає за ним право так чи інакше інтерпретувати історичні факти; зазначає, що слід з повагою відноситися до фахової майстерності автора. Загалом, рецензія є промовистим свідченням того, що в перших десятиліттях ХХ ст. американські слависти цілковито знаходилися під впливом класичних для російської та західноєвропейської історіографії тез.

Надзвичайно прискіпливою увага до українського питання була й в Росії, де не лише офіційні кола, але й багато представників громадськості відверто негативно поставилися до діяльності галицьких українців по підтримці Центральних держав. В умовах посилення патріотичної риторики та військової цензури ставлення до українства та його лідера набуло особливої критичності навіть з боку представників ліберально-демократичного крила російської публіцистики. У публікаціях, присвячених українській проблемі, прямо вказувалося на морально-ідейну причетність М. Грушевського до формулювання українських національних постулатів, проголошених у Східній Галичині. Російська правомонархічна преса захлиналася статтями про небезпеку “мазепинського руху” та “підступність” українців, закликала до рішучих дій по переслідуванню українських діячів і, передусім, М. Грушевського. Київський відділ “Союза русского народа” навіть звернувся до міністра внутрішніх справ із заявою про недопущення вченого на територію Російської імперії³⁴. Після його арешту київські шовіністичні видання крізь призму чорносотенної ідеології критикували як громадсько-політичну, так і науково-організаційну діяльність львівського професора. При характеристиці його історичних концепцій тиражувалися оцінки, висловлені у попередній період боротьби з проявами українського життя на Наддніпрянщині. Під час слідства, поряд із прискіпливою увагою до суспільно-політичного вектору діяльності М. Грушевського, йому висувалися також звинувачення й ідеологічно-наукового характеру – цілковито у дусі праць С. Щеголева³⁵.

³⁴ “Ссылка М.С. Грушевского. Подготовил Павел Елецкий”, *Минувшее: Исторический альманах*, 23. СПб.: Издательство Феникс, 1998, с. 210.

³⁵ Див. напр.: “Записка об украинском движении за 1914 – 1916 годы съ кратким очерком истории этого движения, как сепаратистско-революционного течения среди населения Малоросии”, *Український археографічний збірник*. Київ, 1926, том перший, с. 274-354. Див. про це докл.: О. Гермайзе. “Матеріали до історії українського руху

Про тональність і стилістику антиукраїнських виступів київської преси може свідчити стаття професора Київського університету Юліяна Кулаковського “Русским людям, именуящим себя “украинцами””, в якій автор, пов’язавши наукові зацікавлення та педагогічну діяльність М. Грушевського з його громадсько-політичною практикою, закинув останньому причетність до організації українських добровільних військових формувань та їх участі у боях на стороні Австро-Угорщини на тій підставі, що серед стрільців було багато учнів ученого по львівському університету³⁶. Окреме місце у своєму виступі київський професор відвів критиці наукової діяльності українського вченого, назвавши її “величезною та дуже напруженою працею в галузі фальсифікації російської історії”. Зосередившись на *Ілюстрованій історії України*, Ю. Кулаковський вже звично для представників правомонархічного табору закинув М. Грушевському намагання знищити “единство русского народа”. Відповідаючи на ці звинувачення, М. Грушевський, котрий перебував у непевній ролі політичного засланця, був змушений виправдовуватися на сторінках газети *Речь*. Він вкотре підкреслив, що своєю метою бачив перебудову Росії на демократичних началах, а не її територіальний розкол. У статті було резонно зауважено, що використовуючи логіку Ю. Кулаковського, його самого можна звинуватити в українофільській діяльності М. Грушевського як колишнього студента по університету св. Володимира³⁷. Що ж до критики Ю. Кулаковським концептуальних підстав *Ілюстрованої історії України*, вчений демонструє навмисну необережність опонента у використанні цитат, намагання за будь-яку ціну викривити авторські думки.

Довкола відповіді М. Грушевського його опоненту, особливо в аспекті його проросійських висловлювань, польською пресою Галичини було піднято багато галасу³⁸. Це призвело до того, що наприкінці березня 1916 р. Вчена рада Львівського університету ухвалила рішення “розпочати проти п. проф. д-ра Михайла Грушевського дисциплінарне розслідування з приводу його неприязної для австрійської держави публіцистичної діяльності під час війни в російському журналі *Речь*”³⁹. До честі університетської

за світової війни”, *Український археографічний збірник*. Київ, 1926, т. 1, с. 271-273.

³⁶ Ю. Кулаковський. “Русским людям, именуящим себя “украинцами””, *Киевлянинъ*, 1915, 19 сентября.

³⁷ М. Грушевський. “Ветхий прах”, *Речь*, 1915, № 281, с. 2.

³⁸ “Ciekawa enuncya prof. Hruszewskiego”, *Gazeta Wieczorna*. Lwów, 1915, № 2572; “Enuncjacja prof. Hruszewskiego”, *Kurjer Lwowski*. Lwów, 1915, № 427; “Oryentacya rosyjska ukraińców rosyjskich”, *Ilustrowany Kurjer Codzienny*. Kraków, 1915, № 297.

³⁹ М. Антонович. “Справа Грушевського”, *Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського*. Київ: Веселка, 1992, с. 368.

корпорації, львівська професура не знайшла нічого злочинного у виступах колишнього колеги підкресливши, що “університетські професори мають забезпечену свободу науки”, а вивчення значного творчого доробку М. Грушевського “вимагає величезних студій, які в результаті дали б дуже мало”⁴⁰. Відзначимо, що незважаючи на військовий час, крайнощі антиукраїнських нападок російської шовіністичної преси піддавалися критиці по обидві сторони фронту⁴¹.

Після арешту та заслання М. Грушевського деякі представники російської науки розгорнули діяльну участь за полегшення його долі. У цій боротьбі за пом’якшення наслідків заслання найважливішим аргументом була саме солідність наукового доробку українського вченого. Надзвичайно цікаво простежити, як у приватному листуванні відбилосся неопублічне ставлення до професійних якостей українського історика. Проаналізовані нами листи свідчать про подібність оцінок, висловлених російськими інтелектуалами на зламі XIX – XX ст., з тими аргументами, які вони наводили на користь полегшення долі М. Грушевського. Так, у листі до президента Академії наук князя Костянтина Романова, С. Платонов дав таку характеристику: “Михайло Грушевський має великий науковий талант і для історичної науки, незалежно від його “терорій”, зробив дуже багато”⁴². У подібному тоні про наукові праці симбірського заслання писав до того ж адресата і О. Шахматов: “... Критичний апарат його восьмитомної історії можна назвати клясицизмом та єдиним після Карамзіна”⁴³. Зрозуміло, в цих оцінках відображено й бажання показати свого протеже у найбільш вигідному для нього світлі, проте, вони виразно дисонують із переважаючим негативізмом до проукраїнської діяльності М. Грушевського в російській пресі 1914 – 1916 рр. Свідченням високого наукового авторитету українського вченого у фахових колах Росії було також запрошення його до співпраці в провідних історичних часописах, незважаючи на офіційний статус засланця⁴⁴.

⁴⁰ Цит за: Я. Малик. “Кримінальні переслідування Михайла Грушевського (1914 – 1934)”, *Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського*, с. 419.

⁴¹ Див. напр.: З. К. “Професор Юліян Кулаковський і його посланіє “руськимъ людямъ, именующимъ себя “украинцами”, *Вісник СВУ*. Відень, 1915, ч. 49-50, с. 12.

⁴² “С. Платонов – Вел. кн. Константину (9 декабра 1914)”, *Минувшее: Исторический альманах*, 23. СПб.: Издательство Феникс, 1998, с. 218.

⁴³ “А. Шахматов – Вел. кн. Константину (26 декабра 1914)”, *Минувшее: Исторический альманах*, 23. СПб.: Издательство Феникс, 1998, с. 222.

⁴⁴ Див. напр.: “Отъ редакціи”, *Русскій историческій журналъ*, 1917, годъ 1, книга 1, с. 7.

Загальна політизація суспільного та інтелектуального життя позначилася також і на тогочасних оцінках наукових праць М. Грушевського з боку російських інтелектуалів. Наприклад, П. Струве, рецензуючи праці професора в першому томі енциклопедичного видання *Український народ в его прошлом и настоящем*, відзначив той факт, що книга з'явилася перед війною і в ній, на відміну від обережних висловів історика після початку військових дій, зі всією яскравістю відображені його дійсні погляди на національне питання в Російській імперії. Оглядач безпосередньо пов'язав наукові гіпотези та суспільно-політичні виступи М. Грушевського, наголосивши, що “праці п. Грушевського не тільки важливі за своїм змістом, але представляють також значний політичний інтерес, як яскраві прояви “українського” націоналізму, мають до того ж значення, якщо так можна висловитися, керівне”⁴⁵. Характеризуючи світоглядну призму всієї діяльності автора *Історії України-Руси*, рецензент підкреслює, що це – “відвертий та послідовний “український” націоналізм”. Саме він, на думку оглядача, й лежить в основі всіх наукових конструкцій М. Грушевського. Особливо гостро П. Струве розкритикував історичну схему українського вченого, котра, на його переконання, “за тенденційністю і штучністю являє собою щось цілковито виняткове”⁴⁶. Щоб зберегти враження об'єктивності рецензії, оглядач наприкінці відзиву віддав належне “науковій енергії та літературній продуктивності” М. Грушевського.

Цікаво, що обставини військового часу привідкрили ще одне непублічне бачення наукової діяльності М. Грушевського, цього разу по інший бік фронту. Воно було безпосередньо пов'язане з порушенням проти вченого кримінальної справи цісарсько-королівським польовим судом при військовій комендатурі Львова. Розпочавши слідство по звинуваченню М. Грушевського у державній зраді, дирекція поліції у Львові відкликала з фронту для допиту заступника начальника I полку Українських Січових Стрільців і фактичного голову НТШ С. Томашівського, який дав неприхильні для свого колишнього вчителя свідчення. Серед іншого, бувший учень М. Грушевського виклав також власне бачення його наукової праці. Так, про *Історію України-Руси* він відзивався, як про “незвичайно важко написаний твір з величезною кількістю дат, який, отже, з уваги на цю властивість можна схарактеризувати як старанно (написаний) збірник...”⁴⁷. Популярні

⁴⁵ Петр Струве. “Книги по украинскому и галицкому вопросу”, *Русская мысль*, 1915, № 2, с. 11.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ М. Антонович. “Зізнання Степана Томашівського: коментарі і переклад”, *Український Історик*, 1972, № 1-2, с. 96.

книги М. Грушевського, на думку С. Томашівського, характеризуються “незграбним стилем”. А його лекції “були так само як і його основний твір за формою і змістом нецікаві, а більше сухим переліченням фактів, імен і дат”⁴⁸. Через ці риси, переконував допитуваний, праці М. Грушевського не мали значного поширення в українському суспільстві та скільки-небудь поважного впливу на молодь. Як бачимо, наведені С. Томашівським оцінки наукового доробку свого вчителя значно контрастують із попередніми його думками, висловленими на початку ХХ ст. Така оціночна метаморфоза мала, очевидно, в своїй основі як історіографічні (становлення державницької історіософської моделі), так і політико-ідеологічні (гострі дискусії в українському політикумі довкола проблеми вибору зовнішньополітичної орієнтації у світовій війні) чинники. Зазначимо, що свідчення С. Томашівського викликали практично одностайне обурення в середовищі галицької інтелігенції⁴⁹. Шкодував про свої свідчення дещо пізніше – в 1917 р., коли М. Грушевський був на вершині політичного Олімпу, і сам С. Томашівський.

Вибух Першої світової війни, арешт та заслання М. Грушевського, де він не мав можливості для повноцінної дослідницької праці, загальмував його активну наукову діяльність, що не могло не відбитися також на інтенсивності дискусій довкола його ідей. Втім, приводом для такого обговорення стали два ювілеї видатного діяча – двадцятип’ятиліття наукової діяльності, що припав на 1915 р. та, особливо, піввіковий життєвого шляху, що, попри військові події та роз’єднаність українських інтелектуальних сил воюючими таборами, були відзначені національною інтелігенцією по обидві сторони Збруча⁵⁰. Серед численних ювілейних сільветок, переважно панегіричного характеру, з’явилося й декілька серйозних за змістом та постановкою проблематики статей, зосереджених на осмисленні наукової спадщини М. Грушевського.

В Австро-Угорщині з нагоди ювілею М. Грушевського вийшло спеціальне число *Вісника СВУ*, цілком присвячене особі ювіляра. Статті цього випуску надзвичайно цікаві з огляду на формування образу М. Грушевського як “батька нації”. Так, у редакційній статті видатного історика було названо “великим учителем нації”, а також “духовним провідником та ідеологом визволення України”, продовжувачем національної справи кирило-методіївців та М. Драгоманова. У піднесеному тоні змальовуючи громадську,

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Ю. Шаповал, І. Верба. *Михайло Грушевський*. Київ: Альтернативи, 2005, с. 143-144.

⁵⁰ Див. огляд ювілейних публікацій: “Українські часописи про ювілей проф. М. Грушевського”, *Вісник СВУ*, 1916, ч. 127, с. 788-789.

наукову, організаційну та педагогічну діяльність ученого, особливо увага була відведена національній вазі його історіографічної праці. Стверджувалося, що М. Грушевський “вернув нації її дідів і прадідів, вернув їй її історичну гідність, сотворив науково обґрунтовану українську схему історії східних Слов’ян, науково уgruntовану історію України як історично-національної одиниці”⁵¹. Незважаючи на розділеність українців лінією фронту та політичними орієнтаціями, автори висловили слова вдячності від всього народу за жертвовну працю ювіляра.

Решта публікацій випуску послідовно розкривали ключові моменти життєвого шляху, суспільно-політичної, видавничої, педагогічної та науково-організаційної діяльності М. Грушевського, з особливим акцентом на його ролі у розбудові НТШ та УНТ⁵². З огляду на роз’єднаність українських земель і протистояння українців у складі воюючих армій, редакція часопису надрукувала український переклад статті М. Грушевського “Український П’ємонт”. Серед матеріалів випуску містилися також мемуарні матеріали, зокрема, спогади М. Кордуби про обставини свого першого знайомства з майбутнім учителем і становлення його Львівської школи⁵³.

Розлогу статтю про історичні погляди ювіляра написав Володимир Дорошенко. Він, передусім, акцентував важливість історичних знань для зміцнення народної самосвідомості та перетворення етнографічної маси на повноцінну національну спільноту. Крізь цю призму автор показав основні етапи становлення української історіографії, наголосив, що саме М. Грушевський у низці своїх праць, особливо в *Історії України-Руси* дав “рідному народові правдиву, повну й докладну та систематичну його історію”⁵⁴. Підкресливши фундаментальність історичної синтези львівського професора, її епохальність як для розвитку науки, так і формування свідомості українського народу, В. Дорошенко особливо підніс суспільне значення *Історії України-Руси*. Ілюструючи загальне позитивне сприйняття праці вченого в європейському та українському науковому світі, автор наводить відомі схвальні тези О. Брікнера та С. Томашівського. Окремо В. Дорошенко на-

⁵¹ “Редакційна стаття”, *Вісник СВУ*, 1916, ч. 127, с. 777-778.

⁵² “Професор Михайло Грушевський (з приводу 50-ліття уродин)”, *Вісник СВУ*, 1916, ч. 127, с. 778-781; В. Д. [Дорошенко В.] “Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові”, Там само, с. 783-785; Його ж. “Українське Наукове Товариство в Києві”, Там само, с. 785-786; М. Кордуба. “Грушевський про “нашу політику”, Там само, с. 786-787.

⁵³ М. Кордуба. “Приїзд проф. Грушевського до Львова (особисті спомини)”, *Вісник СВУ*, 1916, ч. 127, с. 795-796.

⁵⁴ В. Дорошенко. “Історія України проф. Грушевського”, *Вісник СВУ*, 1916, ч. 127, с. 782.

голосив на важливості науково-популярних праць ювіляра, котрі своєю доступністю та гарячим патріотизмом знайшли відгук у серці кожного українця. “Сими працями, – завершує свій нарис В. Дорошенко, – довершив Грушевський великого діла. Він саме дав у них те, чого нам не доставало, – дав повну, наукову та з українського погляду історію рідного краю й народу, написану з глибоким знанням і великою любовю. Сим він незвичайно підніс нашу самосвідомість і дав нам дорогоцінний Палладій в нашім розвитку, могутню підйому для нашого національного поступу”⁵⁵. В подібному оціночному ключі багатогранна діяльність М. Грушевського характеризувалася В. Дорошенкою і в інших виданнях СВУ⁵⁶. Зауважимо, що присвячений ювілею М. Грушевського окремих випуск *Вісника СВУ* був надзвичайно схвально сприйнятий українською громадськістю Галичини⁵⁷.

Відзначили ювілей видатного історика також інші українські часописи Австро-Угорщини, експонуючи в своїх дописах національну вагомість історіографічної, науково-організаційної та суспільно-політичної праці М. Грушевського. Так, львівське *Діло*, коротко окресливши становлення вченого як історика та громадського діяча, докладно зупинилося на національному значенні багатогранної діяльності ювіляра. Його подвижницька праця, було наголошено в нарисі, вирішальним чином спричинилася до пробудження національної енергії українського народу⁵⁸. Незважаючи на некорисні обставини життя політичного засланиця, вказувалося в газеті, М. Грушевський надалі веде активну діяльність, “працюючи науково і заходячись у публіцистичній області переводити в жите свої національно політичні ідеї”⁵⁹.

У подібному тоні про багатогранну роботу ювіляра для української нації писала інша львівська газета *Українське слово*. У редакційній статті було окреслено ті сумні обставини, в яких видатний учений відзначав свій ювілей – на засланні, далеко від сплюндрованих війною українських земель. Та глибокі знання законів історії, підкреслювалось у ювілейній сільветці, повинні перекопати у невідворотності процесу відродження України, для якого всі свої сили та таланти поклав цей багатолітній провідник нації. “Михайло Грушевський, – читаємо в статті, – дуже причасний до

⁵⁵ Там само, с. 783.

⁵⁶ В. Дорошенко. “Українство в Росії. (Новітні часи)”, *Памяткова книжка Союзу визволення України і календарь на 1917 рік з 103 ілюстраціями*. Відень: Накладом СВУ, 1917, с. 272-273.

⁵⁷ Див. напр.: К. Студинський. Ювілей проф. Мих. Грушевського, ЦДАЛ, ф. 362, оп. 1, спр. 80, арк. 9.

⁵⁸ “Ювілей історика України. З нагоди 50-ліття уродин проф. Михайла Грушевського”, *Діло*. Львів, 1916, № 298, с. 1-2.

⁵⁹ Там само, с. 2.

сього діла воскресеня, відродженя та визволу України. Причасний як учитель нації, як один з її огненних стовпів в її блуканнях до обіцяної землі, як один з її духових провідників і ідеологів її визволення”⁶⁰. Далі коротко було охарактеризовано основні напрямки національної праці ювіляра – науково-організаційний, ідеолого-політичний, громадський. “За те все, – відзначалося далі, – що Михайло Грушевський дав Україні, за його працю яко вченого ідеолога й громадського діяча – велика йому дяка від усіх дітей України, хоча б стояли вони в иньшому від нього політичному таборі. Все що ясне, світле, благородне й чесно думаюче на Вкраїні шанує, почитає та витає сьогодні великого вчителя – Михайла Грушевського”⁶¹.

Відгукнулась на ювілей М. Грушевського і таборова преса. Розлогою вступною статтею “Професор Михайло Грушевський” відкривався жовтневий номер *Розваги*. Автор допису Д. Гаркуша в загальних словах змалював основні віхи життєвого та творчого шляху М. Грушевського, підкреслив масштабність здійснюваної ним національної справи, наголосивши на її важливості для об’єднання порізаних кордонами українських земель. “В його особі, – зазначалось у статті, – російська й галицька Україна бачать силу свого національного єднання. Всеукраїнське єднання – це найлюбіща ідея М. Грушевського, його твори перейняті такою ідеєю, а кожний твір так і цвіте все новими ілюстраціями та доказами”⁶². Говорячи про наукові праці вченого, автор підніс їх вагу як своєрідної історичної метрики народу, документальну підставу для його боротьби за національне визволення. “Всі його історичні твори, в які він уложив велику силу своєї наукової здібности, – підкреслив Д. Гаркуша, – становлять якби цілий історичний факультет для українського громадянства... Він своєю працею й енергією довів до того, що українська наука при кожній нагоді може задовольнити український нарід”⁶³. Оповівши про важку долю ювіляра в часи війни, автор статті зауважив, що “не зважаючи на прикре становище засланця, М. Грушевський не дає собі спочинку й без перестанку працює й тепер, дописуючи до російських часописей. Як гідний син України він з погордою несе тяжкий свій хрест не за що лише, як за рідний край. [...] Та якби воно не було, ми в сі роковини не можемо оминати, не згадавши теплим словом великого борця за Україну, що карається за зма-

⁶⁰ “Ювілей Михайла Грушевського”, *Українське слово*. Львів, 1916, ч. 299, с. 2.

⁶¹ Там само.

⁶² Д. Гаркуша. “Професор Михайло Грушевський”, *Розвага*. Фрайштадт, 1916, ч. 12 (44), с. 2.

⁶³ Там само.

гання до вільного й самостійного життя українського народу”⁶⁴. Зальцведельське *Вільне слово* також вийшло з передовицею, присвяченою ювілею М. Грушевського. Охарактеризувавши вагу наукової спадщини вченого для самоусвідомлення українського народу, редакція наголосила, що українське життя початку ХХ ст. настільки ж нерозривно пов’язане з ім’ям М. Грушевського, як 80-ті роки з ім’ям М. Драгоманова, чи 40-ві з діячами Кирило-Методіївського братства. Як і всі інші оглядачі творчого доробку та громадської діяльності ювіляра, *Вільне слово* також піднесло соборницький нерв його активного життя, змагання до культурної єдності українців, розділених кордонами⁶⁵.

Не пройшов повз увагу української громадськості ювілей М. Грушевського також у Російській імперії. Співробітники московської редакції *Украинской жизни* присвятили ювіляру грудневу книгу часопису, згодом опублікувавши її матеріали також окремою брошурою, названою “скромною даниною тому, чие життя повне невсипущої праці, було цілковито віддане на користь української національної справи”. Відзначаючи різнобічність творчих зацікавлень та культурно-громадської діяльності М. Грушевського, представники редакції підкреслили впливи вченого на поступ всіх напрямків українського життя початку ХХ ст. “В особі М[ихайла] С[ергійовича], – зазначалося у редакційній передмові, – ми маємо не лише значного вченого з великим ім’ям, але й настільки ж видатного суспільного діяча і талановитого, невтомного журналіста. У всіх галузях служіння українству, в котрих проявилась різнобічна діяльність М.С. Грушевського, йому належать цілком виключні та незабутні заслуги”⁶⁶. Збірка містила статті трьох авторів, котрі розкривали основні напрямки діяльності ювіляра: С. Єфремова “На сторожі національної гідності”, О. Лотоцького (під псевдонімом А. Белоусенка) “На громадському посту” та М. Василенка “М.С. Грушевський як історик”.

У контексті нашого дослідницького зацікавлення докладніше зупинимось на останній статті⁶⁷. Тривалий час тримаючи у полі зору наукову працю М. Грушевського, відгукнувшись рецензіями на найбільш значущі його історичні праці, М. Василенко висвітлив загальний перебіг життєвого шляху ювіляра, доводячи, що його зацікавлення українським минулим було свідомим та органічним життєвим вибором. Провідними рисами наукового пошу-

⁶⁴ Там само, с. 3.

⁶⁵ “Професор Михайло Грушевський”, *Вільне слово*. Зальцведель, 1916, ч. 44, с. 1-2.

⁶⁶ “Саликовский Ал. Пять лет”, *Украинская жизнь*. Москва, 1916, № 12, с. 15.

⁶⁷ Н.П. Василенко. “Проф. М.С. Грушевский как историк”, *М.С. Грушевский (1866 – 1916). Издание “Украинской жизни”*. Москва, 1917, с. 18-34.

ку історика М. Василенко назвав “обережність в узагальненнях”, об’єктивність, критичність до джерел та історіографічної літератури, схильність до деталізації історичних фактів. Також він відзначив, що на відміну від своїх попередників, М. Грушевський особливу увагу звертає на соціальну та культурну історію народу, що дозволяє говорити йому про нерозривність історії українців від доби раннього середньовіччя до нового часу. Особливу увагу дослідник приділяє аналізу історичної схеми ювіляра, називаючи її фундаментальною, а впровадження цієї схеми до історіографічної практики, на його переконання, робить роль М. Грушевського в українській науці “подібною до Соловйова в історіографії російській”. Та на відміну від класика російської Клію, праці українського вченого є значним кроком вперед, передусім, у плані високої культури організації наукового апарату його великої *Історії*. Окремо М. Василенко підкреслив ідейний зв’язок історичних та суспільно-політичних праць ученого, наголошуючи, що останні, своєю ґрунтовною історичною аргументацією та гарячим патріотизмом, значною мірою спричинилися до зростання національної самосвідомості українського народу. “В особі проф. Грушевського, – зазначав він, – ми маємо видатного вченого історика, – видатного не лише обсягом поставлених питань, різноманітністю наукових завдань, науковою активністю й продуктивністю, а й глибиною дослідження та науковими методами, що ґрунтуються на нещадному застосуванні критики, поваленні історичних ідолів і обережному, але послідовному шуканні історичної істини, відновленні фактів і подій у їхній голій реальності й поясненні їх з нового наукового погляду”. Зазначимо, що у подібному ключі про роль М. Грушевського у розвитку української історичної науки відзначалося й в інших ювілейних публікаціях, котрі з’явилися на теренах Російської імперії⁶⁸.

Вихід московської збірки був помічений та високо оцінений українською громадськістю далеко поза межами Росії. Галицькі українці надзвичайно схвально оцінили зміст грудневого числа *Української життя*, присвяченого М. Грушевському. Оглядач львівських *Шляхів*, наприклад, зазначав: “Брошура написана цікаво й овіяна теплом щирости й вдячної пошани. [...] Брошура заслуговує, щоб її перекласти на українську мову й дати народній масі в руки. Се-ж настав новий період у життю ювілята. [...] Великі народні маси пробудились і ставлять будівлю нового життя. А серед них батько Грушевський, авторитетний, признаний вождь народного руху, його ідеолог і центральна особа сучасного

⁶⁸ Див. напр.: “Ювілей проф. М.С. Грушевського”, *Український науковий збірник*. Москва, 1915, вып. 1, с. 125.

українства”⁶⁹.

Вибух війни до певної міри поляризував український політикум на два табори – прихильників проросійської та проавстрійської орієнтації. Між представниками обох таборів іноді відбувалася полеміка на шпальтах української преси. У контексті цієї дискусії про зовнішньополітичний вибір України достатньо виразно прозвучала критика суспільно-політичних поглядів М. Грушевського за його проросійські симпатії. У контексті цієї критики ідейними опонентами вченого була означена антиномія “добрий історик – поганій (чи недалекоглядний) політик”, котра отримала своє подальше обґрунтування дещо пізніше, після поразки політики Центральної Ради. У подібному ключі, наприклад, діяльність М. Грушевського оцінив ідеолог українського націоналізму Дмитро Донцов. У статті “Національні святощі” у завуальованій формі, не називаючи імені вченого, він розкритикував політичну позицію “одного професора”, “консеквентного автономіста і апостола угоди з російським народом” за обстоювання ідеї федералізму та реанімацію Драгоманівських ідей, відмовивши тому у праві говорити від імені українства у таких важливих справах, як вибір зовнішньополітичних орієнтирів⁷⁰.

Незважаючи на військовий час і незгоди життя на засланні, М. Грушевський намагався працювати науково. У Симбірську та Казані він опрацьовував науково-популярний твір з обсягу всесвітньої історії, а також розпочав написання історії української літератури⁷¹. Кращі можливості для наукової праці з’явилися після отримання дозволу вченому проживати в Москві. “Після двохлітньої вимушеної перерви в моїй громадській і науково-культурній роботі, – згадував він пізніше, – я готов був кинутись на московські можливості в сій сфері, як голодний циган на паску. Можливості, об’єктивно взявши, були досить скромні, й обставлені всякого роду трудностями. Але після віденського сидіння, Лук’янівської одиночки і казанської глухої провінції московська показалаась не знать яким добром”⁷². Як свідчать “Спомини” вченого, в Москві він займався підготовкою російського перекладу “Культурно-національного руху на Україні в XVI-XVII в.”, працював над федеративною теорією М. Костомарова, видав першу частину *Всесвітньої історії в короткім огляді*⁷³. Використовуючи можли-

⁶⁹ О. Карашкевич. “М.С. Грушевский (1866 – 1916). Издание “Украинской жизни”. Москва, 1917”, *Шляхи*. Львів, 1917, річник IV, с. 599.

⁷⁰ Д. Донцов. “Національні святощі”, *Шляхи*. Львів, 1916, ч. 12-14, с. 451-452.

⁷¹ М. Грушевський. “Автобіографія, 1914 – 1919”, *Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського*. Київ: Веселка, 1992, с. 216.

⁷² М.С. Грушевський. “Спомини”, *Київ*, 1989, № 8, с. 106-107.

⁷³ Там само, с. 110-111, 121-122.

вості московських архівів і бібліотек, М. Грушевський продовжив також головну працю свого життя – закінчив написання третьої частини восьмого тому *Історії України-Руси*, друк якої виявився надзвичайно проблематичним. У 1916 р. з'явилася друга частина восьмого тому *Історії України-Руси*. На вихід цієї книги оглядовою за характером рецензією М. Могилянського відгукнулася московська *Речь*. Витяги з цієї рецензії були передруковані на сторінках *Вісника СВУ*⁷⁴.

Отже, незважаючи на те, що початок Першої світової війни кардинальним чином змінив обставини наукової творчості М. Грушевського, він і надалі залишався в епіцентрі українського інтелектуального та суспільно-політичного життя. Про це промовисто свідчили численні публікації в тогочасній українській та зарубіжній публіцистиці. Узагальнюючи висловлені в ній оцінки, можемо стверджувати, що найбільш прихильною до М. Грушевського була вітчизняна критика. Це й зрозуміло, адже напередодні війни вчений був загально визнаним національним лідером. А переслідування його за українофільську діяльність та подальше заслання вглиб Російської імперії призвели до формування в патріотичній публіцистиці образу М. Грушевського як національного героя та мученика, загально визнаного авторитета не лише в науковому, але й у моральному пляні. Про це яскраво засвідчили публікації з приводу п'ятдесятилітнього ювілею вченого, що стали своєрідним підсумком його багатогранної діяльності кінця XIX – початку XX ст. В польській та російській публіцистиці критичність до діяльності М. Грушевського з початком війни помітно зросла і пояснюється активізацією українського національно-визвольного руху в Галичині, моральна та ідейна причетність до якого з боку вченого була загально визнаною. У його наукових працях вбачали вже не просто обґрунтування певних історичних теорій, як це було на зламі XIX – XX ст., а фактично політичний маніфест, котрий надавав ідеологічне підґрунтя українському визвольному рухові. У західноєвропейській літературі оцінки діяльності вченого корелювалися відповідно до політичних симпатій тих кіл, з яких вони виходили, і були назагал позитивні в країнах Почв'рного союзу та негативні чи стримані в державах Антанти. Загалом же, піднята проблема промовисто ілюструє загальну політизацію всіх аспектів інтелектуального життя на європейському континенті в часи війни. У випадку з М. Грушевським можемо також стверджувати поступове посилення ідеологізації всіх аспектів його діяльності, котре набуде свого апогею у наступний період Визвольних змагань.

⁷⁴ “Михайло Грушевський. Історія України-Руси. Т. VIII, ч. II. Київ, 1916”, *Вісник СВУ*, 1916, ч. 128, с. 808.

IN MEMORIAM

Любомир Винар
Українське Історичне Товариство
Кент, США

ПАВЛО ВОЛОДИМИР ГРИЦАК: ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ (У 50-ліття смерті історика)

ВСТУП

Павло Грицак

У 2008 році минуло п'ятьдесят років від передчасної смерті історика Павла Володимира Грицака (1925 – 1958). Павло, якого ми кликали в Пласті Павлуном, був членом УВАН і НТШ, автором оригінальних історичних досліджень, активним членом “Пласту” (Курінь “Бурлаки”), студентського Товариства “Обнова” та бувшим вояком дивізії “Галичина”. Павло Грицак був талановитим молодим істориком і науковим діячем, автором цінних історичних праць. Як вчений, він мав енциклопедичне знання історії України і був загально шанований в наукових установах та громадських організаціях. Павло був справжнім ерудитом і вирізнявся своїм інтелектом, здібністю аналізу і синтезу досліджуваних історичних явищ. Також був здібним публіцистом і мемуаристом. Павло Грицак мав всього 32 роки, коли 2-го квітня 1958 року в Нью Йорку неблаганна смерть скосила його життя, виповнене творчими плянами наукової праці і різними громадськими обов'язками. Він заповідався на видатного дослідника історії України і Східної Європи. Передчасна смерть Павла Грицака – незаступима втрата в українській науці.

Я мав велику приємність співпрацювати з Павлом Грицаком на форумі Української Вільної Академії Наук, в журналі *Розбудова держави* і в Історичній Комісії “Зарева”. Ми обидва нале-

жали до пластового куреня “Бурлаки”. Павло був життєрадісною людиною, мав добрий гумор і феноменальну пам’ять. Ще в 1985 році проф. Іван Лисяк-Рудницький звернувся до мене з проханням допомогти йому зредагувати збірник вибраних наукових праць історика, на що я погодився. На жаль, цей проект тоді не був зреалізований. Відзначаючи п’ятдесятиліття смерти Павла Грицака, бажаємо коротко насвітлити його життєвий шлях з надією, що обширніша праця про його наукову й іншу діяльність появиться пізніше.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

До сьогодні життя і діяльність Павла Грицака незадовільно насвітлена в історичній літературі. За винятком кількох інформативних статей і коротких спогадів, досі не появилася обширніша праця про його життя і творчість¹. Важливо згадати, що появилися спогади Людмили Грицак, мами Павла, і його старшого брата д-ра Петра Грицака, які містять деякі важливі біографічні згадки про батьків Петра і Павла – братів Грицаків². Нажаль, Павло не залишив обширнішої автобіографії. Для поширення джерельної бази я звернувся до членів родини Павла Грицака і його знайомих, з проханням прислати замітки про його життя і діяльність. В першу чергу з подякою згадую короткі спогади п. Дарії Грицак-Самотулки, дружини Павла, д-р Петра Грицака, брата і д-р Марії Фішер-Слиж, сестри дружини Павла. Всі вони прислали цінні матеріали, отже це опитування було успішне і принесло добрі на-

¹ З інформативних статей згадаємо: Любомир Винар. “Пам’яті історика Павла В. Грицака”, *Америка*, №19, 10 травня 2008, с. 19; Л. Винар. “Історик з Божої ласки...” (Світлій пам’яті Павла Грицака)”, *Свобода*, №18, 2 травня 1998, с. 256 (також цю статтю в поширеному форматі видруковано в *Гомоні України*, №21, 2 червня 2006, с. 8); Осип Кравченко. “Належить до незабутніх”, Там само, с. 25; Петро Грицак. “У 40-ліття смерти Павла Грицака”, *Вісті Комбатанта*, ч. 3, 1998, с. 19-22; М. Андрусак. “Скошений цвіт. (До першої річниці смерти молодого історика бл. п. Павла Грицака)”, *Гомін України*, №27, 27 червня 1959; [М. Ветухов]. “Пам’яті Павла Грицака”, *Бюлетень УВАН у США*, №19, серпень 1958; також в *Свободі*, 1958, № 66, 8 квітня 1958, с. 6-7; О. Городиський. “Вступне слово”, Павло Грицак. *Вежі і кулемети. Спогади*. Мюнхен, 1959. В історіографії Олександра Оглоблина є коротка згадка про п. Грицака (О. Оглоблін. “Українська історіографія 1917 – 1956”, *Український Історик*, 2004/2005, т. XLI/XLII, ч. 3-4 (163-164)/1(165), с. 214. Також коротка стаття Олексія Яся “Грицак Павло Євгенович”, видрукована в *Українські історики ХХ століття. Біобібліографічний довідник*. Вип. 2, ч. 2. Київ: Інститут історії НАН України, 2004, с.125-126.

² Маємо на увазі видання Людмили Грицак *Життєвий шлях проф. д-ра Євгена Грицака*. Кліфтон. Н. Дж. Видавець Павло Ямняк, 1968, 82 с.; Петро Грицак. *Спогади. Листування. Публіцистика*. Перемишль: “Перемиська бібліотека” Перемиського відділу Об’єднання українців у Польщі, 2006, 768 с.

слідки³. Також треба згадати, що в архіві проф. Олександра Оглоблина знаходиться декілька листів Павла Грицака, які відносяться головню до його студій і наукової праці, зокрема в УВАН. Також в Архіві УВАН у США знаходяться деякі матеріали про історика. З інших архівів треба згадати Український Вільний Університет, Міннесотський і Колумбійський університети, на яких Павло Грицак студіював. Правдоподібно, в університетських архівах збереглася деяка документація про його студії. Також немає сумніву, що листи Павла Грицака знаходяться в його знайомих, які з ним співпрацювали. Віримо, що майбутній дослідник зможе віднайти важливі матеріали, зокрема листування Павла Грицака і це поширить джерельну базу. Його життя, діяльність і творчість заслугоує на обширне джерельне опрацювання.

КОРОТКИЙ БІОГРАФІЧНИЙ НАРИС

У короткому нарисі про життя сина, його мати п. Людмила Грицак, пише, що Павло “вже змалку мав велике заінтересування до книжки. Дуже добре вчився, а найбільше любив історію і літературу”⁴. Ця любов до книжки й історії тривала ціле його життя. Вже в молодих роках він започаткував серйозно досліджувати минуле своєї Батьківщини, і продовжив дещо пізніше під час університетських студій вивчати історію України і Східної Європи.

Павло Грицак народився 25 червня 1925 року в Перемишлі в родині гімназійного професора клясичних мов д-ра Євгена Грицака і Людмили Грицак з роду Добжанських на Волині. Батько був професором української гімназії в Перемишлі, а згодом в Ярославі. Павло мав старшого брата Петра, тепер доктора філософії науки механічної інженерії, який проживає в Америці. Розглядаючи головні впливи на кристалізацію світогляду і життя молодого Павла, можна визначити три головні чинники: родина, школа і “Пласт”.

Батьки мали великий вплив на інтелектуальний розвиток молодого Павла і його раннє зацікавлення історією. У домі була ве-

³ Тут в першу чергу треба з подякою згадати п. д-р Дарію Грицак-Самотулку, яка прислала короткі спогади про Павла і відбитки деяких документів, д-р Петра Грицака, який прислав матеріали про свого брата і відбитки різних листів, включаючи листування з проф. Олександром Грановським, листи Павла Грицака до д-ра Романа О. Клишкевича, Володимира Кубійовича і лист Павла до Петра з 1 травня 1944 року та інші матеріали, д-р Марії Фішер-Слиж, сестри дружини Павла, яка прислала короткі спогади. Також ми перепроварили інтерв'ю з членами куреня “Бурлаки”, до якого належав П. Грицак, зокрема з Володимиром Шарком, Ігорем Гриневичем, Олексом Біланюком, Богданом Винарем та іншими “Бурлаками”, які поділилися своїми спогадами.

⁴ Людмила Грицак. “Життєпис Павла Грицака”, 2 арк. (машинопис). Архів Л. Винара.

лика бібліотека, зокрема книжки, присвячені різним історичним аспектам античної культури. Маючи 14 років, як згадує його брат Петро, він зацікавився історією Перемишля і зачав збирати матеріяли до історії міста. Також його часті вакації на Волині, звідки походила мама, мали вплив на його зацікавлення історією Волині, а згодом – студіями Галицько-Волинської держави.

В 1931 – 1937 роках Павло ходив в Перемишлі до народної школи, що називалася “Шашкевичівка”, опісля від 1937 до 1940 року навчався у Перемиській україномовній гімназії, а згодом в Державній Гімназії в Ярославі, де в червні 1943 року здав матуру. Від молодих років належав до “Пласту” і від 1937 року їздив на виховні табори молоді, організовані Комісією Виховних Осель і Мандрівок Молоді (КВОММ), яка сповнювала функції забороненого польською владою “Пласту”. Можна ствердити, що “Пласт” в той час і пізніше відігравав важливу роллю в житті молодого Павла. У гімназії починаючи з шостої класи він був членом редакції шкільної газети *Vnpered*, писав, як згадує мама, редакційні статті і також давав лекції своїм товаришам з латини, німецької і української мови. Його батько Євген Грицак, “виховував своїх двох синів у дусі пов’язаному з класичною історією і любив дискутувати з синами “епізоди Гомерової Ілліади”⁵. Євген Грицак дуже опікувався дітьми і як згадує його дружина пані Людмила: “Завжди контролював науку, бо ж хотів їм дати найпевнішу зброю – знання”⁶. Він це успішно зробив.

В 1943 році Павло здав матуру в Ярославі і зголосився добровольцем до української дивізії “Галичина”, з глибокою вірою причинитися до визволення України. Він пройшов рекрутський вишкіл в Гайделягеру і був призначений, як згадує його брат Петро, до важкої зенітної артилерії і тоді відбув підстаршинський вишкіл протилетунської артилерії в Мюнхені, який закінчив в березні 1944 року. Він здобув знання “штурмана” (сфрайтера)⁷, брав участь у битві під Бродами і в липні 1944 потрапив до большевицького полону, де перейшов різні знуцання советської таборової влади, працюючи на вугільних шахтах недалеко Москви. В 1945 році, як колишній польський громадянин, був звільнений і висланий

⁵ Петро Грицак. “Павло П. Грицак – у 50-ліття смерті”, с. 12 (машинопис). Архів Л. Винара. Про родинне життя в домі Грицаків знаходимо цінні інформації в спогадах Петра Грицака. *Спогади. Листування. Публіцистика*. Перемишль, 2006, с.9-33.

⁶ Людмила Грицак. *Життєвий шлях проф. д-ра Євгена Грицака*. Накладом Людмили Грицак, 1968, с. 38. Авторка пише, що сини добре вчилися і дістали добру підготовку і, наприклад, вже малими хлопцями вивчали французьку мову.

⁷ Петро Грицак. “У 40-ліття від смерті Павла Грицака”, *Вісті Комбатанта*, ч. 3, 1988, с. 19-20. В статті знаходимо важливі інформації про побут Павла в Дивізії, його полон і звільнення в 1945 році, як польського громадянина.

до Перемишля, місця його народження. Після різних пригод, в червні 1946 року дістався до Баварії. Своє життя в Дивізії і полоні Павло описав у спогадах *Вежі і кулети* (Мюнхен, 1959), які написав у 1946 році, маючи лише 21 рік. Це була перша більша праця майбутнього історика, яка вказувала на його здібність об'єктивно реєструвати і насвітлювати історичні події. Глибока релігійність і твердий національний характер, допомогли Павлові пережити советський табір полонених і дістатися на волю. З допомогою брата Петра, він дістався до мюнхенського табору біженців у Фраймані, де проживала його мама. Його улюблений батько д-р Євген Грицак загинув в 1944 році у Словаччині. Правдоподібно, його розстріляли советські партизани-парашутисти⁸. В Мюнхені Павло познайомився з майбутньою дружиною – студенткою фармації Дарією Слиж, з якою в 1951 році одружився у Нью-Йорку. Подружжя Павла і Дарії Грицаків мали двоє дітей – доню Ольгу (Оку) і сина Євгена. У своїх коротких спогадах, п. Дарія згадує про Павлуна як дуже дбайливого, люблячого батька, який багато часу присвячував дітям⁹.

У Мюнхені Павло студіював історію в Українському Вільному Університеті, який закінчив магістерським дипломом в 1949 році. Паралельно він студіював історію в мюнхенському німецькому університеті. Він був активним студентським діячем, членом Студентської громади і студентського католицького товариства “Обнова”. У Мюнхені став членом-основником пластового куреня “Бурлаки”, якому присвятив багато уваги. В 1949 році Павло виїхав до Америки, спершу жив в Амстердамі, Н.Й. Опісля Павло з мамою переїхав до Міннеаполіс, Мінн. В 1951 році він одружився з Дарією Слиж і заложив родинне вогнище, доня Ока народилася в цьому році. Павло продовжував в University of Minnesota свої студії історії Східної Європи і лінгвістику, які закінчив магістерським дипломом у червні 1951 року¹⁰.

Павло написав магістерське дослідження “The Struggle between Federalism and Centralism in Russian Political Development”. В наступному році Павло почав працювати в місцевій газеті *Minneapolis Star Tribune* і рівночасно студіював бібліотекарство в Бібліотечній школі Міннесотського університету, яке закінчив дипломом бакалавра бібліотечних наук (Bachelor of Science in Library Science) в

⁸ Людмила Грицак, цит. пр., с. 48.

⁹ В своїх коротких записках вона пише про Павла, як людину: “... був лагідний, радісний, мав багато товаришів...”. Був “дуже добрим чоловіком і батьком. Він дуже любив свою родину”. (Архів Л. Винара. “Спогади про Павла Грицака дружини Дарії”, с. 1. (Машинопис)).

¹⁰ “Personal Data on Paul B.V. Нгусак”, р.1 – короткий офіційний життєпис П. Грицака. (Копія зберігається в Архіві Л. Винара).

грудні 1953 року. В цей час проф. О. Грановський, з яким Павло листувався ще з Німеччини 1949 року, був його дорадником в академічних і інших справах. В 1953 році Павло з родиною переїхав до Нью Йорку, де одержав працю бібліотекаря в Публічній бібліотеці в Брукліні, де працював до 1957 року. В лютому цього ж року почав працювати в Слов'янському Відділі Публічної Бібліотеки в Нью Йорку. Як відомо, цей Відділ мав одну з найкращих колекцій українки та славістики і в значній мірі став своєрідним довідково-науковим центром, де зустрічалися вчені, працюючи над різними славістичними темами. Я мав нагоду декілька разів зустрічатися з Павлом в нью-йоркській бібліотеці, обговорювати різні історичні проекти.

Павло дуже добре почувався серед багатющої колекції видань, присвячених Східній Європі, і продовжував свою наукову діяльність. Можна ствердити, що головним академічним дорадником Павла в академічних і наукових справах у той час був проф. Оглоблін, який приєднав його до співпраці в УВАН і дораджував в університетських студіях. Мрією Павла було закінчити навчання докторатом з історії. В листах до проф. О. Оглоблина, він писав, що плянував здобути докторат на УВУ, але вкінці вирішив вступити на докторську програму Фордгемського університету в Нью Йорку і став докторантом відомого історика проф. Оскара Галецького (Oskar Halecki)¹¹. Павло здав усі докторські іспити (т.зв. Ph.D. comprehensive) і писав дисертацію про князя Михайла Глинського. В Нью Йорку Павло включився в наукове життя, в працю наукових установ, зокрема Української Вільної Академії Наук і НТШ.

Проф. Микола Ветухів, президент УВАН, писав, що Павло був висококваліфікованим істориком, молодою динамічною людиною, який завжди був готовий служити українській науці. Він виступав з доповідями на наукових конференціях Академії, був ученим секретарем Чорноморської Комісії і активним членом Історичної секції УВАН. Тоді він близько співпрацював з проф. О. Оглоблином, І. Лисяком-Рудницьким, Л. Соневицьким та іншими істориками. Як секретар Чорноморської Комісії, Павло Грицак допомагав організувати наукові конференції в УВАН. Він мав пляни поширити круг співробітників Комісії, зокрема розчисляв на допомогу інж. Лева Биковського, який видавав *Чорноморські збір-*

¹¹ Oskar Halecki (1891 – 1973) – провідний польський історик, авторитетний дослідник середньовічної історії Польщі і Литви, професор Варшавського університету, згодом – Fordham University та Columbia University. Почесний доктор Люньського, Монреальського, Фордгемського та ін. університетів. Автор численних праць. Приязно ставився до українських студентів і співпрацював з українськими дослідниками в УВАН.

ники і мав близькі контакти з дослідниками, які займалися Чорноморською тематикою. Він також багато допоміг в редагуванні англійською мовою “Української історіографії” Дм. Дорошенка і О. Оглоблина, що вийшла в *Анналах* УВАН у 1956 році. Можна сказати, що в той час Павло “жив” Академією. Також він близько співпрацював з проф. В. Кубійовичем і опрацьовував гасла в *Енциклопедії Українознавства*¹². В 1957 році історика запросили викладати історію України в Українському Технічному Інституті в Нью Йорку¹³.

Павло Грицак часто брав участь в наукових конференціях, які організовували різні установи. Його доповіді на конференції з нагоди 700-річчя Львова (1956), на урочистій Шевченківській конференції “Ідея Вашингтона у Шевченка” (1957) і на урочистій конференції, присвяченій пам’яті акад. Д. Багалія – “Д.І. Багалій як дослідник української опозиції 1820-их років” (1958) запам’яталися до сьогодні, як шедеври наукової ерудиції молодого історика.

В 1955 році я запросив Павла виголосити доповідь на першій науковій сесії Історичної Комісії “Зарева”, що відбулася в Торонті. Його доповідь “Суть українського історичного процесу в Середньовіччі”, в якій він зупинився над термінологією і твердив, що самого терміну “середньовіччя” наша історіографія не знає, замінюючи його терміном княжої доби. Однак цей термін не охоплює доби 6 – 8 століття української історії. Він підкреслив органічний зв’язок між Київським княжим і Литовським періодом нашої історії та його продовження в початках козацької доби. Він науково заперечив фальшиві гіпотези про спільність походження росіян і українців. На нашу думку, думки П. Грицака не лише цікаві, але не втратили актуальності по сьогоднішній день. Важливо підкреслити, що він завжди свої гіпотези скріплював історичними джерелами.

Спільно ми доповідали на засіданнях Історичної Секції і Чорноморської комісії УВАН. Пригадую, що 25 листопада 1956 року відбулося засідання Історичної Секції і Чорноморської Комісії УВАН з двома доповідями – П. Грицака “Іспанське джерело 14

¹² В листі з 20 травня 1955 В. Кубійович писав: “Вітаю Вас як нового співробітника. Про справи в ЕУ II в офіційному листі. Тут лише просимо: низку неясних проблем, зв’язаних з працею в ЕУ II розв’яжемо при допомозі кореспонденції і тому питаєте мене, дискутуйте, давайте проекти...”. (Архів УІТ). Копію цього листа ми одержали від п. Дарії Грицак-Самотулки.

¹³ Президентом Ukrainian Technical Institute in New York, був проф. А. Архімович, дійсний член, а згодом президент УВАН. Історика запросили на позицію викладача – Lecturer of History of Ukraine. (“Офіційне запрошення з 18 січня 1958 року”. Архів УІТ. Копію запрошення одержано від п. Дарії Грицак).

століття до історії Східної Європи” і Л. Винара “Олівер Кромвель і Богдан Хмельницький”. Ми мали спільні наукові зацікавлення в дослідях Литовської доби в історії України і також вивчали початки української козаччини та ролі Молдавії в її формуванні. Часами провадили історіографічну полеміку, але завжди залишилися співробітниками. Важливо згадати, що Павло стояв біля витоків журналу *Український Історик* і УІГ. Ще під кінець квітня 1956 року в УВАН відбулася нарада істориків з участю Олександра Оглоблина, Миколи Чубатого, Павла Грицака, Леоніда Соневського і Любомира Винара, на якій ми обговорювали важливість видання історичного журналу і організації історичного товариства. Усі погоджувалися, що ці дві справи винятково важливі для розвитку української історичної науки. Павло наголошував потребу тісної співпраці між науковими установами і між істориками. Цю думку ми всі поділяли. На превеликий жаль, він не дожив до появи першого числа *Українського Історика*.

Крім наукової діяльності, він був активним членом пластового куреня “Бурлаки” і містив короткі статті в бурлацькій *Кометі*. Активно співпрацював у католицькому студентському товаристві “Обнова” і був членом Братства колишніх вояків I-ої Української Дивізії УНА.

Павло Грицак був дуже активним у науковому і громадському житті Нью Йорка, був добрим і цікавим доповідачем. Але перепрацьованість в науковому, професійному і громадському житті причинилася до тяжкої хвороби Павла – невиліковного пістряка. Саме коли він інтенсивно писав докторську дисертацію, в листопаді 1957 року, появилися симптоми цієї страшної недуги. Важка операція була невдалою і після неуспішної хеміотерапії, Павло Грицак 2 квітня 1958 р. помер у своєму помешканні в Нью Йорку. Був похований на цвинтарі Кальварія. Це була найбільша родинна трагедія і незаступима втрата для української науки і громадського життя. Відійшов Павло в розпалі творчих задумів, залишивши молоду дружину і малих дітей Оку та Євгена-Юрія.

Як згадує сестра дружини історика д-р Марія Фішер-Слиж і брат д-р Петро Грицак, похоронні відправи за численною участю української громади, були сумні і зворушливі. З ним прощалися родина, брати по зброї – дивізійники, пластуни і представники установ, в яких він працював. Зворушливо виступив його професор Оскар Галецькі, який любив свого докторанта. Він відзначив: “Хоч я був Павла Грицака ментором, то мушу сказати, що він для своєї наукової роботи, не потребував жадного ментора” (інформація від д-ра Петра Грицака). Так і було. Павло Грицак був талановитим істориком і автором цінних наукових праць.

ДЕЩО ПРО ТВОРЧІСТЬ ПАВЛА ГРИЦАКА

Наукова та інша творчість Павла Грицака вимагає окремого джерельного дослідження. В нашій короткій статті обмежимося лише до коротких спостережень. Крім наукових праць і рецензій, Павло Грицак також писав спогади і публіцистичні статті. На жаль, немає повної бібліографії його праць. Він був здібним істориком, і ще до написання докторської дисертації, був автором важливих історичних праць зі Старої та Середньовічної історії України. Він також досліджував передкиївські державні формації в Україні, зокрема антський союз, історичність князя Кия, про Київську і Галицько-Волинську середньовічні держави, Литовську добу історії України і ранню добу української козащини – аж до Люблінської Унії. Окрему увагу він також присвятив історіографії. Отже діяпозон його історичних дослідів був доволі широкий. На превеликий жаль, до сьогодні не вдалося відшукати його працю (дисертацію) про князя Михайла Глинського¹⁴. По доктораті, Павло плянував написати працю “Порівняльна історія Східної Європи” і до цієї теми увесь час збирав матеріяли. Неможливо в короткій статті подати задовільну аналізу праць талановитого історика, його головних історичних концепцій і гіпотез. У своїх працях він прийняв з доповненнями історичну схему Михайла Грушевського, положення якого часто розвивав на основі нових наукових джерел. Він відтворював історію України на основі нових джерел, які часто впроваджував в науковий обіг, і багатой літератури. Знання латинської, грецької, німецької, французької, італійської і слов’янських мов було допоміжним в користуванні історичних джерел і наукової літератури.

Статті і рецензії історика друкувалися в журналах *Розбудова держави*, *Київ*, *Літературна газета*, *Аннали УВАН*, *Самостійна Україна*, *Slavic and East European Studies* та ін. Він часто містив історичні статті в *Свободі*, *Християнському Голосі* та інших часописах. Павло Грицак був автором двох книг – *Вежі і кулемети. Спогади з Дивізії і большевицького полону* (Мюнхен, 1959, 148 с., друге видання вийшло у Львові в 1995 р.), про які вже раніше згадувалося, та монографії *Галицько-Волинська Держава*, що була видана по його смерті (видання Наукового Товариства ім. Шевченка в Америці і Видавництва “Обнова” (Нью Йорк, 1958, 175 с.).

Коротко обговоримо ці видання, які авторові принесли заслужену репутацію здібного історика і вдумливого мемуариста.

¹⁴ Дарія Грицак-Самотулка. “Спогади про Павла Грицака”, с. 1. (Машинопис). Архів Л. Винара. Пані Дарія пише, що Павло “радо ділився зі мною думками й плянами про докторську працю у проф. О. Галецького на тему про Михайла Глинського (на жаль, її нема в мене)”.

Свою першу друковану працю *Вежі і кулемети. Спогади з Дивізії і большевицького полону*, написав Павло Грицак після повороту з полону, маючи всього 21 рік¹⁵. Вона належить до мемуарної історичної літератури. У передмові автор писав: “Моєю амбіцією є писати так, щоб колись, по літах, коли вже буде існувати ряд праць про такі важливі в нашій історії сорокові роки, коли будуть вислухані інші безпосередні учасники подій, ніхто не зміг закинути, що вони фальшиві, односторонні, чи сторонні. Чи може взагалі мати спогади 21-літня людина”¹⁶. Відповідь на це питання позитивне. Павло добре виконав своє завдання і дав цікавий образ життя цієї трагічної доби. Вже тоді він показався талановитим хронікарем і точно відтворив початки дивізії “Галичина”, свій і своїх друзів, військовий вишкіл, навісвітлив відносини німців до українців і навпаки, подав важливий опис розбиття дивізії під Бродами, свій полон і переживання в совєтських таборах полонених. Він відтворив тодішню атмосферу і психологію молодого дивізійника. Праця Павла Грицака є важливим вкладом в історичну мемуарну літературу, зокрема важлива для дослідів історії Дивізії “Галичина”, яка відіграла важливу роль в історії Другої світової війни. Одночасно спогади є унікальним історичним першоджерелом до біографії Павла Грицака. Він плянував свої спогади доповнити, але передчасна смерть перервала цей задум. Спогади появились вже після смерті історика. В історичній мемуарній літературі *Вежі і кулемети* належать до унікальних творів-спостережень учасника подій, молодого українського дивізійника, який повністю посвятив своє життя Батьківщині.

Найобширнішою друкованою працею була монографія Павла Грицака про Галицько-Волинську Державу¹⁷. Дослідження Галицько-Волинської Держави на загал було доволі занедбане істориками на еміграції. Павло в “Передмові” пише: “Після появи капітальних праць Грушевського ініціатива в східно-європейській історіографії – про це не може бути сумніву – перейшла в російські руки, а вбога українська медієвістика живе головно переживанням Грушевського”¹⁸. Засадничо він мав рацію: за виїмком істориків В. Мацяка і М. Ждана цей період на еміграції майже

¹⁵ Павло Грицак. *Вежі і кулемети. (Спогади з Дивізії і большевицького полону)*. Мюнхен: Видання Братства кол. вояків 1-шої Української Дивізії УНА, 1959, 148 с. Друге видання спогадів появилось накладом пластового куреня “Вагата Бурлаків”. Львів; Нью Йорк, 1995, 163 с. Пані Людмила Грицак пише, що цю свою працю Павло назвав просто “Спомини”, а видавці від себе додали “Вежі і кулемети”. (Людмила Грицак, цит. пр., с. 4).

¹⁶ Павло Грицак. *Вежі і кулемети*, цит. пр., с. 11.

¹⁷ Павло Грицак. *Галицько-Волинська Держава*. Нью Йорк: Наукове Товариство ім. Шевченка в ЗДА, Видавництво “Обнова”, 1958, 176 с.

¹⁸ П. Грицак. *Галицько-Волинська Держава*, с. 6.

ніхто спеціально не досліджував. Павло Грицак вирішив заповнити прогалину в українській історіографії і започаткував систематичні студії цієї другої середньовічної української держави, яка стала, як своєчасно писав Іван Крип'якевич, “важливим етапом в історії державницьких змагань українського народу”¹⁹. Галицько-Волинська Держава зберегла територіальну єдність і стала гідним продовжувачем державних традицій Київської Держави.

Монографія історика була відповіддю на працю російського вченого В.Т. Пашути *Очерки по истории Галицко-Волинской Руси* (1950), в якій фальсифіковано діяльність короля Данила та інших князів Галицько-Волинської держави. Як писав Павло, Пашуто втягнув “Галицько-Волинську державу в “общерусский котелок” (с. 7). Праця Павла складалася зі вступу і 6 розділів: I. На порозі історії. Що таке Галицько-Волинська Держава; II. Галицьке князівство. Мономаховичі на Волині; III. Роман. Волинська монархія; IV. Волинсько-Галицька Монархія частина перша); V. Волинсько-Галицька Монархія (частина друга); VI. Сумерк і кінець. Бібліографія закінчувала цю монографію. В “Передмові” історик писав, що головним завданням праці, було дати “модерному читачеві короткий, але стислий огляд нашої історії в тринадцятому та першій половині чотирнадцятого століть та ввести в науковий обіг низку дотепер невикористаних або замало використаних джерел”²⁰. Він добре вив’язався із свого завдання. В той час його монографія була однією з найкращих праць про Галицько-Волинську Державу. У заключенні дослідник пише: “Галицько-Волинська Держава – це лиш традиційна форма на означення української ж державності 14 століття, коли під напором Степу – українське населення зосередилося в півн.-західній частині української території. Вона ніяк не є першою українською державою, лиш одним із звен у розвої українського історичного процесу. Вона не належить якійсь окремій вітці українського народу, а є власністю українського народу, як цілості. Галицько-Волинська Держава була частиною тодішньої духової Європи, “Коммунітас Христіяна”, і після подій середини 14 століття, продовжує існування в складі Великого Князівства Литовського, хоч Галичина дістається Польщі”²¹. Рецензентами монографії були Н. Андрусак і О. Оглоблин, які дали позитивні відгуки. Олександр Оглоблин писав, що в особі автора маємо нового “молодого, безперечно талановитого, з великою ерудицією й науковою методою досліджу, історика українського Середньовіччя, а в його “Галицько-Волинській Державі”

¹⁹ Іван Крип'якевич. *Галицько-Волинське Князівство*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999, с. 5.

²⁰ Павло Грицак, цит. пр., с. 7.

²¹ Там само, с.153.

дуже цінну наукову працю...”²². Окрему увагу історик присвятив дослідженню київських земель після татарського погрому 1239-40 років²³. Він обговорює питання переходу Київських земель в склад Галицько-Волинської Держави. Ці праці Грицака заслуговують на окреме обговорення.

Досліджуючи історію передкиївських державних формацій і праукраїнський союз антських і пізніших племен, молодий дослідник приходив до висновку, що українські племена творили політично-військовий союз в 4 – 7 ст. (поляни, деревляни, дуліби і хорвати) і цей союз був предтечею Київської Русі²⁴. На думку історика, політичну історію України сьогодні ніяк не можна зачинати від традиційного 9 стол., хоч і не можна пов’язати її з якою-небудь політичною формацією, старшою за 4 ст. по Хр. Окрему увагу історик присвячує Литовській добі в історії України²⁵. Грицак доводить у своїх працях, що український нарід має природне право на “співвласність” історичного процесу Великого Князівства Литовського²⁶.

Пізніше історик опрацьовував докторську дисертацію про князя Глинського. Він аналізує повстання братів Глинських, які в 1508 році виступили проти Великого Князівства Литовського і, базуючись на історичних джерелах, висуває гіпотезу, що Глинські бажали “прямо відновити Київську державу”²⁷. Одночасно він досліджує генезу і ранній розвиток української козаччини у зв’язку з Молдавським князівством. Пригадую, що Павло був добрим полеміком. Ми обмінялися в пресі думками на цю тему і хоч заступали різний підхід, в статтях значно доповнили літературу,

²² Олександр Оглоблин. Павло Грицак: Галицько-Волинська Держава. Нарис політичної історії та огляд проблематики. Нью Йорк, 1954, 184 с. і X с. (Машинопис, с.3). Рецензія написана 9 серпня 1955 року і зберігається в архіві О. Оглоблина. У листі до О. Оглоблина з 1.9.1955 року, Павло Грицак писав: “Саме скінчив я вчитання Вашої рецензії машинопису моєї праці про Галицько-Волинську Державу. Ваша рецензія – незвичайно важлива для мене річ. Вона не тільки основна й прецизна, але вона покриває такі деталі, що просто наближається до зрадагування цілої праці... з Вашої оцінки я буду нераз черпати вказівки й на будуче”. (Архів УІТ, Фонд О. Оглоблина).

²³ П. Грицак. “Київщина по татарському погрому”, *Розбудова держави*, ч. 3 (14), 1954, с.17-26; він же. “Ще про Київщину після татарського погрому”, *Розбудова держави*, ч. 1 (16), 1955, с.17-20; він же. “Теодорит, Митрополит Київський і його доба”, *Розбудова держави*, ч. 2 (13), 1954, с. 4-10.

²⁴ П. Грицак. “Передкиївські державні формації на Україні”, *Київ*, ч. 3, 1955, с.130.

²⁵ П. Грицак. “Велике Князівство Литовське та український історичний процес”, *Самостійна Україна*, ч. 6, 1954; ч. 9, 1954, с.12-15.

²⁶ Там само.

²⁷ Див.: “Велике Князівство Литовське та український історичний процес”, *Самостійна Україна*, ч. 9, с.13.

присвячену козацьким походам в Молдавію в 16 столітті²⁸.

У своїх працях Павло Грицак завжди наголошував тяглість українського державного історичного процесу в різних періодах історії України. Наукові праці Павла Грицака заслуговують на обширне джерельне обговорення. На окрему увагу заслуговують його наукові рецензії і публіцистичні статті, присвячені українським і неукраїнським історикам та різним періодам історії України. В розмовах і в листах Павло Грицак говорив, що його головною мрією і ціллю життя є написати джерельну порівняльну історію Східної Європи²⁹. Це була задушевна мрія винятково здібного молодого історика Павла Грицака, яку він вже не зміг зреалізувати. Його книжки *Вежі і кулети* і *Історія Галицько-Волинської Держави* появилися уже по смерті історика. Його передчасна смерть була правдивою трагедією для родини й історичної науки. Павло належав до передових молодих українських істориків в діяспорі. Наша коротка стаття тематично обмежена і лише служить нагадуванням про історика, дивізійника і громадського діяча, яке віддав своє життя і творчість Батьківщині.

На нашу думку, тривалим відзначенням світлої пам'яті історика було б видання збірника наукових праць Павла Грицака, розкинутих по різних виданнях. Це плянував зробити Іван Лисяк-Рудницький ще 1985 року, але, на жаль, це не було зреалізоване. Тепер настав час, щоб цей задум зреалізувати і заповнити прогалину в українській історичній науці.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ ПРАЦЬ ПАВЛА ГРИЦАКА

Цей список уложений на основі одержаних бібліографічних матеріалів від пані Людмили Грицак і д-ра Петра Грицака, брата Павла, за що складаємо щиру подяку. Також, в міру можливого, перевірено деякі матеріяли де візу.

²⁸ П. Грицак. "Велике Князівство Литовське та український історичний процес", *Самостійна Україна*, ч. 6, 1954; ч. 9, 1954, с.12-15.

²⁹ В листі до О. Оглоблина з 7 січня 1957 році Павло Грицак писав: "При кінці 1957 року скінчу збирання т.зв. кредитів для докторату й думаю оглянутися за якоюсь учительською посадою... При вчителюванні легше мабуть врешті зайнятися виробленням пляну *моєї вимріяної праці* – написати порівняльну історію сх. Європи, такої, щоб нарешті бодай поставити під дискусію політичні міти й реальності укр., рос., і білоруської історії. Очевидно, що поки що це в сфері мрій" (підкреслення мої. – Л. В.). Архів О. Оглоблина. Треба згадати, що в цьому часі молоді історики плянували впровадити нову схему історії України, у значній мірі доповненої і продовженої схеми Грушевського, але цей задум лише частинно зреалізовано. В УВАН плянувалося відбуття окремої сесії, присвяченої історичній періодизації і термінології. П. Грицак, І. Лисяк-Рудницький і Л. Винар були промоторами цієї справи.

І. Праці історика

1. *Вежі і Кулемети. (Спогади з Дивізії і большевицького полону)*. Львів; Нью Йорк: Видання пластового куреня Ватаги "Бурлаків", 1995, 164 с.
2. *Вежі і Кулемети. (Спогади з Дивізії і большевицького полону)*. Мюнхен, 1959, 148 с.
3. *Галицько-Волинська держава*. Нью Йорк: Наукове Товариство ім. Шевченка і Видавництво "Обнова", 1958, 176 с.
4. "Kazemzaden Firus. The Struggle for Transcaucasia: 1917 – 1921. New York, 1952 [Rev. by P. Hrycak]", *The Annals*, 1952, vol. 2, No. 2, p. 337-340.
5. "P. Rhode. Du Ostgrenze Polens" [Rev. by P. Hrycak], *Київ*, 1957, ч.4, с.169-172.
6. "The Origin of Russia, by Henryk Paski" [Rev. by P. Hrycak], *The Ukrainian Quarterly*, Vol. XI, №2, p.110-114.
7. "Важна праця американського знавця радянських національних відносин (рец. на працю: Р. Пайпс. The Formation of the Soviet Union)", *Розбудова держави*, 1954/55, ч. 4 (15), с.47.
8. "Велике Князівство Литовське та український історичний процес", *Самостійна Україна* (Чікаго), 1954, ч.6, с.5-10; ч.9, с.12-15.
9. "Волинь", *Енциклопедія українознавства*, т.1, с.306-307.
10. "Володимир I Великий", *Енциклопедія українознавства*, т.1, с.311-312.
11. "Данило Романович", *Енциклопедія українознавства*, т.2, с.487-488.
12. "До питання про третій центр Русі", *Київ*, 1955, ч.2, с.81-86.
13. "Київщина на татарському погромі", *Розбудова держави*, 1954, ч. 3 (14), с.17-26.
14. "Кий, князь Київський, легенда чи дійсність", *Київ*, 1955, № 1, с.285-288.
15. "Кілька думок про початки Київської Русі (зі студій над початками Української Державности)", *Літературна Газета*, 1958, ч.9.
16. "Культ Скандерберга на Україні", *Свобода*, 1953, ч.221-224.
17. "Місце молдавських походів у ранній історії козачини", *Самостійна Україна*, 1954, ч.1-2, с.9-13.
18. "Новий промінчик світла", *Київ*, 1955, № 2, с.76-78.
19. "Нові праці з історії пізнього середньовіччя в Східній Європі", *Українська літературна газета* (Мюнхен), 1957, ч.1 (19), с.8.
20. "Передкиївські державні формації на Україні", *Київ*, 1955, № 3, с.126-130.

21. “Про українську державність за середньовіччя”, *Українська літературна газета* (Мюнхен), 1958, ч.6, с.8.
22. “Про Українську Державність за середньовіччя”, *Літературна газета*, ч. 6, 1957.
23. “Проф. Г. Пашкевіч про формування українського народу”, *Українська літературна газета*, 1957, ч.8 (26), с.7.
24. “Професійне Студентське товариство перед новими проблемами”, *Обнова*. Мюнхен, ч. 1, 1949 (підпис В. Мерос).
25. “Соловійов про Русь”, *Київ*, 1957, № 1, с. 41-43.
26. “Теодорит, митрополит київський і його доба”, *Розбудова держави*, 1954, ч. 2 (13), с. 4-10.
27. “Чиєю Державою було Велике Князівство Литовське?”, *Свобода*, 1953, ч. 37-44.
28. “Ще про Київщину після татарського погрому”, *Розбудова Держави*, Рік VII, 1955, ч.1 (16), с.17-20.

II. Дослідження та згадки про Павла Грицака

1. Chronicle. [Historian Section. Hrytsak P. The 100th Anniversary of the Crimean War], *The Annals*, 1957, vol. 5, No. 2, 3, p.1242.
2. Chronicle. [March 9, 1957. Grand Conference in honor of Taras Shevchenko. Hrytsak P. George Washington's Ideas in Shevchenko's Creative Works], *The Annals*, 1958, vol. 6, No. 3, 4, p.1450.
3. Chronicle. [Historian Section. Hrytsak. A Spanish Source of the Fourteenth century Pertaining to the History of Eastern Europe], *The Annals*, 1958, vol. 6, No. 3, 4, p.1451.
4. Pavlo Hrytsak [Acknowledgments], *The Annals*, 1958, vol. 5/6, No. 4/1, 2, p.456.
5. Pavlo Hrytsak [Obituary], *The Annals*, 1958, vol. 6, No. 3, 4, p.1447-48.
6. Любомир Винар. “Пам’яті історика Павла В. Грицака”, *Америка*, №19, 10 травня 2008, с.19;
7. Л. Винар. “Історик з Божої ласки...” (Світлій пам’яті Павла Грицака)”, *Свобода*, №18, 2 травня 1998, с.256 (також цю статтю в поширеному форматі видруковано в *Гомоні України*, №21, 2 червня 2006 р., с.8);
8. Осип Кравченко. “Належить до незабутніх”, *Там же*, с.25;
9. Петро Грицак. “У 40-ліття смерті Павла Грицака”, *Вісті Комбатанта*, ч. 3, 1998, с.19-22;
10. М. Андрусак. “Скошений цвіт. (До першої річниці смерті молодого історика бл. п. Павла Грицака)”, *Гомін України*, №27, 27 червня 1959;
11. [М. Ветухов]. “Пам’яті Павла Грицака”, *Бюлетень УВАН у США*, №19, серпень 1958, також в *Свободі*, 1958, № 66, 8 квітня 1958 року, с.6-7;

12. О. Городиський. “Вступне слово”, Павло Грицак. *Вежі і кулемети. Спогади*. Мюнхен, 1959.
13. В історіографії Олександра Оглоблина є коротка згадка про п. Грицака (О. Оглоблин. “Українська історіографія 1917 – 1956”, *Український Історик*, 2004/2005, т. ХЛІ/ХЛІІ, ч.3-4 (163-164)/1(165), с.214.
14. Олексій Ясь. “Грицак Павло Євгенович”, видрукувана в *Українські історики ХХ століття. Біобібліографічний довідник*. Вип. 2, ч. 2. Київ: Інститут історії НАН України, 2004, с.125-126.

РЕЦЕНЗІЙНІ СТАТТІ

ВОЛОДИМИР ГОЛОВКО

Інститут історії України НАН України

Київ

ГОЛОДОМОР 1932 – 1933 РОКІВ В ПРАЦЯХ СПІВРОБІТНИКІВ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ (2003 – 2008)

ІСТОРИОГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ 2003 – 2008 РОКІВ

Головною відмінністю останніх п'яти років в проведенні наукових досліджень з тематики Голодомору 1932 – 1933 років від попередніх періодів стало те, що вони здійснювалися в умовах великої уваги з боку органів державної влади до цієї сторінки української історії. Якщо в 2003 році активізацію “урядовців” можна було б частково пояснити необхідністю реагувати на “круглу” дату – 70-ліття трагедії, то після цієї дати перші особи держави демонстрували щире власне зацікавлення в тому, щоб продовжувалися наукові пошуки, а громадськість була якнайширше поінформована про трагедію.

Популязаторська діяльність в останні п'ять років має неоднозначні результати, однак це тема для окремої розмови. В той же час, науковці використали ці роки досить ефективно, не втрачаючи темпів ані проведення досліджень, ані видання публікацій. Видано десяток монографій, десятки статей, декілька фундаментальних збірок, однак за цією статистикою стоїть й якісне зростання.

Так чи інакше, на сьогоднішній день спостерігається співпадіння концептуальних основ української історичної науки (зокрема, якщо судити по працям провідних спеціалістів з проблематики) та державної політики пам'яті щодо оцінки голодомору 1932 – 1933 років в тому, що це був геноцид українського народу. В цьому контексті хотів би наголосити, що мова не йде про виконання якогось “державного замовлення”, скоріше можна говорити, що має місце той випадок (останнім часом дуже рідкісний для гуманітарних наук), коли держава на практиці використовує і впроваджує результати наукових досліджень.

Без перебільшення можна стверджувати, що основною передумовою для ефективного діалогу науки і держави стала наявність потужного наукового осередку дослідження Голодомору 1932 – 1933 років в Інституті історії України Національної академії наук України. Роботи наукових співробітників саме цієї організації є обличчям сьгоднішнього рівня досліджень Голодомору та створюють фундамент і для державної політики пам'яті, і для науково-популязаторської діяльності.

Відзначу, що в даній розвідці основна увага буде приділена логіці наукового пошуку в галузі досліджень Голодомору 1932 – 1933 років. Відповідно, головний акцент буде зроблено на аналізі запропонованих концепцій, а також на висвітлення окремих проблемних точок даної тематики. Історіографічними джерелами для цієї аналізи слугуватимуть головним чином монографічні видання (колективні та індивідуальні). Автор свідомий, що за межами розвідки опинився великий пласт статей в наукових збірниках та в збірках матеріалів різноманітних наукових конференцій та семінарів, публікації документальних матеріалів, виступи в засобах масової інформації. Також в огляді не розглянута тема інституціонального розвитку досліджень – результативна робота Центру досліджень геноциду українського народу при Інституті історії України, робота співробітників інституту в Асоціації дослідників Голодомору в Україні, Українському інституті національної пам'яті тощо.

ПЕРІОДИЗАЦІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ГОЛОДОМОРУ В УКРАЇНІ

Дослідження Голодомору в Україні, в яких провідну роль грали фахівці Інституту історії України, можна розділити на три етапи.

На першому (1988 – 1993) – відбувалося зняття політичного табу з наукових досліджень подій 1932 – 1933 років. Початок пов'язаний з першою науковою статтею українського вченого, надрукованою в УСРР, в якій визнавався самий факт голоду на початку 1930 років. Це була стаття Станіслава Кульчицького “До оцінки становища в сільському господарстві УСРР у 1931 – 1933 рр.” в *Українському історичному журналі* (березень 1988). Кінцевою межею періоду стала міжнародна конференція “Голодомор 1932 – 1933 рр. в Україні: причина та наслідки”, яка проводилася в рамках вшанування 60-их роковин трагедії (вересень 1993), а її головним організатором виступив Інститут історії України.

Наступні п'ять років (1994 – 1998) стали періодом накопичення насамперед фактографічного матеріалу. Відзначимо, що це був період глибокої соціально-економічної кризи, який досить сильно відбився на історичній науці, загальмувавши в тому числі й дослідження голодоморної тематики, але не зупинивши їх. Своєрід-

ним звітом за цей період стала науково-практична конференція “Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політичний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків” (листопад 1998 року). Підсумком роботи першого десятиліття стало подолання радянської концепції історії України 1930-х років, а безпосередньо факт голоду подавався “академічними” істориками як штучне явище, організоване радянським політичним режимом проти українських сільгоспвиробників.

Особливістю третього періоду (1999 – 2003) стала систематизація накопичених в попередні роки емпіричних даних. Результатом стала підготовка першої системної праці *Голод 1932 – 1933 років в Україні: причини та наслідки* (2003). Ця велика узагальнююча робота (майже 900 сторінок) охоплює джерелознавчі та історіографічні аспекти проблеми, питання місця Голодомору 1932 – 1933 років в контексті політичних та соціально-економічних процесів в УСРР 1920 – 1930-х років, сприйняття Голодомору міжнародною спільнотою. Зупинимось на деяких концепціях та підходах, представлених у цьому дослідженні.

Василь Марочко обґрунтував погляд на голод 1932 – 1933 років як на терор та геноцид, спрямований проти селян. Він писав: “Постанови державно-партійних органів, ухвалені та опубліковані протягом другої половини 1932 р. фактично заклали нормативно-правову базу масового позбавлення сільського населення засобів до існування... Голод 1933 р. спричинили широкомаштабні економічні експерименти більшовиків, а масову смертність – мор зумовили конкретні урядові рішення, інструкції, накази та дії”¹. Основним методом державного терору дослідник вважає хлібозаготівлі. В. Марочко відзначав: “Карально-репресивні методи хлібозаготівель, які спочатку були спрямовані лише проти “куркулів”, в період масової колективізації набули інших форм і масштабів. Тоталітарний режим вдався до масового упокорення населення, запровадивши закони про позбавлення сіл і колгоспів, навіть цілих районів, продуктів харчування. Здійснення цих законів надало тогочасній політиці держави характеру геноциду проти селян. Послідовне і свідоме впровадження цієї політики в життя мало своїм наслідком голодомор 1932 – 1933 рр. ... Боротьба за хліб стала боротьбою тоталітарного режиму за зміцнення власних політико-економічних основ”².

Однак, на думку дослідника, хлібозаготівлі зокрема і голод були лише окремими елементами репресивної кампанії проти українського народу (“політика ліквідації українських селян”).

¹ “Терор голодом: політичні, економічні та етнонаціональні аспекти”, *Голод 1932 – 1933 років: причини та наслідки*. Київ: Наукова думка, 2003, с. 444-445.

² Там само, с. 447.

Серед інших елементів названі “розкуркулювання, насильне вербування робочої сили на відбудову шахт та спорудження “велетнів” перших п’ятирічок” у віддалених від постійного місця проживання завербованих районах країни, заселення будинків померлих від голоду селян переселенцями інших етнонаціональних груп (щоб приховати жакливі соціально-демографічні наслідки голодомору)”³.

Те, як діяла репресивна система на селі (“буксирні загони”, “тисячники”, пайкове забезпечення, введення паспортної системи, облави на біглих голодуючих), а також спротив їй з боку українських селян (створення “чорних комор”, “хлібних ям”, приватних млинів) та способи виживання (заробітчанство, заготовка їстівних сурогатів, споживання дохлятини), були описані Ольгою Мовчан. Особливо важливим стало висвітлення сюжету про методи активного опору селян на першому році голоду – “волинки” – “так звані походи чи демонстрації голодуючих до колгоспних правлінь або сільрад із вимогою надання продовольчої допомоги, а також про стихійні чи організовані напади селян на зерносховища з метою їх розграбування”, а також масові відмови від роботи, грабування продовольчих вантажів, навіть збройні напади на заводи, самочинне повернення раніше забраної (“усуспільненої”) худоби. Крім того, дослідницею наведені факти розмаху майнових злочинів, які інколи супроводжувалися вбивством жертв пограбувань та одночасно протидія ним з боку самих селян (загони самоохорони, самосуди, останні охопили в травні 1933 року цілі райони)⁴.

Звернемося також до розділу про демографічні втрати України від Голодомору. Його автор С. Кульчицький дає розгорнуту аналізу попереднім оцінкам втрат (від версій сучасників трагедії до післявоєнних українських та закордонних науковців, сучасних українських політиків і громадських діячів), особливу увагу автор приділяє розгляду статистичних методик, які використовували ті чи інші дослідники, не виключаючи критичний розгляд власних дослідницьких підходів: “Недемографам важко відмовитись від спокуси оцінювати демографічну катастрофу 1933 р. певною конкретною цифрою, як правило – перебільшеною. Але нічого не вдієш, конкретна цифра втрат – якою б вона не була – не має нічого спільного з демографічною статистикою”⁵.

Що стосується безпосередньо оцінки втрат, то С. Кульчицький фактично повторює цифри, вказані в попередніх працях, однак надає їм методичне обґрунтування і одночасно чітко формулює

³ Там само, с. 467.

⁴ Див. “Спротив хлібозаготівлям та пошуки порятунку від голодної смерті”, *Голод 1932 – 1933 років: причини та наслідки*, с. 538-562.

⁵ “Демографічна катастрофа”, *Голод 1932 – 1933 років: причини та наслідки*, с. 503.

певні обмеження – пізнавальні та психологічні, – які не дають остаточно кількісно відповісти на питання про розмах трагедії.

Виходячи з своєї концепції подій 1932 – 1933 року (“голод 1932 р. і Голодомор 1933 р. – це якісно різні явища”), він вважає, що втрати населення України від голоду 1932 року (насамперед, весною) становили 144 тис. осіб. Далі дослідник зазначає: “Оцінювати втрати, виходячи з аналізу статистичних даних, можна лише у тих чи інших параметрах. Так, за даними статистики, яка сьогодні вже доступна і кожний може перевірити вірогідність її окремих елементів та їхній вплив на кінцевий результат, втрати населення УСРР від голодомору 1933 р. складають: або від 3 до 3,5 млн.; або від 4 до 4,5 млн.⁶ ...Правдивість першого чи другого діапазону втрат від голоду 1933 р. поки не може бути встановлена, бо невідомо, яке з трьох тверджень більш вірогідне:

- приплив людей в УСРР протягом 1927 – 1936 рр. врівноважувався відпливом;
- кількість тих, хто виїхав з УСРР добровільно чи був депортований, на мільйон або й більше перевищує кількість тих, хто приїхав в УСРР на постійне проживання;
- кількість тих, хто приїхав в УСРР, істотно більша, ніж тих, хто покинув республіку”⁷.

Наведу також оцінку Кульчицьким інших цифр втрат, які називаються під час дискусій – наукових і не дуже: “Необґрунтованими є твердження, що кількість людей, загиблих від голоду в українському селі, була меншою ніж 3 млн. осіб. Так само лише необізнані з сучасними демографічними дослідженнями можуть говорити, що тих, хто загинув у 1933 р., було більше ніж 4,5 млн. Називаючи цифри від 7 до 10 млн. і більше, ми, якщо не зважати на емоції, свідчимо про те, що не хочемо рахуватися з наукою”⁸ (втім, далі дослідник вказує, що “якщо не враховувати механічний рух населення, повні демографічні втрати становлять від 5,5 до 6 млн. осіб”⁹).

Важливою є присутність в колективній праці розділів про національні меншини (В. Марочко) та географію голоду (С. Кульчицький), діяльність органів державної влади та РСЧА (В. Даниленко, Т. Вронська, Л. Гриневич), роль “Торзінів” (“торгівля з іноземцями”) в період голоду (В. Марочко). Важливим для розуміння

⁶ Пізніше, в іншій праці дослідник подає верхній діапазон жертв в дещо інших межах – 4,4-4,8 млн. осіб. Див. С. Кульчицький. *Голодомор 1932 – 1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення*. Київ, 2007, с. 403.

⁷ “Демографічна катастрофа”, *Голод 1932 – 1933 років: причини та наслідки*, с. 503-504.

⁸ Там само, с. 503.

⁹ Там само, с. 505.

політичних наслідків Голодомору є дослідження Геннадієм Єфіменком розгрому націонал-комунізму в УСРР. Дослідник зробив такий висновок: “Більшовицьке керівництво вирішило, що після проведення колективізації, після терору голодом та ліквідації навіть потенційного опору селянства, що й було соціальною базою українства, остаточно зникла потреба у лояльному ставленні до українського національного відродження та до виявів національної самосвідомості серед українців”¹⁰.

В цілому, можна сказати, що поява книги *Голод 1932 – 1933 років: причини та наслідки* остаточно вивела цю наукову проблему з категорії “білих плям” української історії. Іншими словами, проблему, яка була “білою плямою” з певним присмаком сенсаційності, поступово перетворюється на актуальну, важливу, однак “ординарну” (з наукової точки зору) тему. Причому зроблено це було на високому фаховому рівні без політизації питання та з опорою на солідну фактологічну базу. Втім, можна зазначити, що дана праця заклала науковий фундамент для розробки державної політики з приводу поширення знань про події 1932 – 1933 року та, зокрема, прийняття в 2006 році Закону України “Про Голодомор 1932 – 1933 років в Україні”.

ОСНОВНА ПРОБЛЕМАТИКА ДОСЛІДЖЕНЬ ПІСЛЯ 2003 РОКУ

Після 2003 року провідною тенденцією в дослідженні Голодомору співробітниками Інституту історії була органічна інтеграція цієї проблеми в український історичний процес, а також тривала робота над політико-правовою оцінкою подій 1932 – 1933 років. Крім цього, йшла науково-популяризаторська робота по розповсюдженню отриманих в рамках наукового пошуку знань серед більш широкої аудиторії.

В даному контексті звертають на себе увагу колективні нариси *Росія і Україна в історичній ретроспективі* (2004), в другому томі яких “Радянський проект для України”, тема Голодомору була “вписана” в українсько-російські відносини. Так, С. Кульчицький підготував красномовний розділ “Гамівна сорочка” колгоспу на українському хліборобі”. В цілому, дані в ньому оцінки збігаються з попередніми розробками дослідниками. Наведу тільки більш чітке формулювання оцінки щодо втрат від Голодомору: “Повні демографічні втрати, включно з викликаним голодомором зниженням народжуваності, сягали за 1932 – 1934 рр. 5 млн. осіб”¹¹.

¹⁰ Г. Єфіменко. “Зміни політико-ідеологічних пріоритетів українізації та боротьба з “націонал-ухильниками”, *Голод 1932 – 1933 років: причини та наслідки*, с. 710.

¹¹ *Україна і Росія в історичній ретроспективі*. Т. 2. “Радянський проект для України”: Нариси (В. Гриневич, В. Даниленко, С. Кульчицький, О. Лисенко). Київ, 2004, с. 102.

Серед інших науково-популярних видань С. Кульчицького, які втім, мають наукове значення, відмічу книжку *Чому ОН НАС уничтожил? Сталин и украинский Голодомор*, яка складена зі статей, виданих автором у впливовій суспільно-політичній газеті *День*¹².

Варто відзначити ще одну велику колективну, на цей раз суто наукову, працю – *Історія українського селянства* (в 2 тт., 2006). В ній тема Голодомору “вписана” в історичний процес як один із напрямів державної політики, спрямованої на колективізацію. Автор підрозділу про події 1932 – 1933 років В. Марочко, розробляючи свої попередні напрацювання відмічає, що особливу увагу при аналізі дій держави на селі треба приділити податковій політиці. Причини трагедії дослідник шукає в хлібозаготівлях попередніх років, зокрема він відзначає: “Голодомор 1933 року спричинили, перш за все, гіпертрофовані темпи та обсяги хлібозаготівель попередніх та поточних років. Високий рівень вилучення хліба з врожаю 1931 р. продовжили в 1932 р., який виявився катастрофічним, тому що деградація сільського господарства набула тоді апогею. Обсяги хлібозаготівель 1931 р. обнадіяли союзний уряд, створили ілюзію безмежних можливостей сільського господарства України”¹³. Однак з кінця 1932 року, на думку дослідника, вже можна констатувати, що компартійне керівництво перейшло до практики геноциду: “Восени та на початку зими 1932 р. з’явилися постанови, що мали ознаки геноциду, тому що їх виконання створювало передумови масового фізичного знищення великих груп людей. Якщо раніше карально-репресивні дії стосувалися конкретних осіб, господарств, то в листопаді-грудні 1932 р. хлібозаготівельні комісії вдалися до зброї масового знищення, застосували її до цілих сіл та районів”¹⁴.

Окремо варто зупинитися на тому, як дослідник інтерпретує юридичні аспекти Голодомору 1932 – 1933 років. Насамперед, В. Марочко критикує використання в історичній літературі понять “класовий геноцид” та “селяноцид”, на його думку, це тільки ускладнює пошук адекватної політико-правової оцінки тих подій. Адже використання соціально-класових ознак ігнорує той факт, що на селі в УСРР – національне (тобто етнічно українське) і класове були “майже тотожні”. Відповідно саме за такої концептуальної конструкції можливе використання “Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього” (1948). Ак-

¹² С. Кульчицький. *Чому ОН НАС уничтожил? Сталин и украинский Голодомор*. Київ, 2007.

¹³ В. Марочко. “Голодомор в українському селі”, *Історія українського селянства*. Київ, 2006, Т. 2, с. 186.

¹⁴ Там само, с. 191.

центуємо увагу на те, як В. Марочко “розводить” поняття “голод” та “голодомор”. Перше – явище фізіологічне, а друге – є наслідковим від першого і вказує на соціально-економічні масштаби трагедії. Тоді як поняття “штучність” та “терор голодом” необхідно використовувати саме для політико-правової оцінки¹⁵.

Вищевказаний понятійно-категоріяльний апарат дозволяє Марочку зробити такий висновок: “Дії партійно-радянських органів влади та посадовців були наперед сплядовані, відтак в українському селі стався голод, масово помирили діти, фактично протягом 22 місяців тривала депопуляція населення, позаяк смертність перевищувала народжуваність, спостерігалися факти фізичного знищення людей, арешти, репресії та розстріли, переселення інших етнічних груп натомість померлих від голоду українських селян. Якщо взяти до уваги той факт, що ознакою геноциду є дії, які призвели до фізичного винищення національної, етнічної та релігійної груп, то голодомор в Україні слід визнати геноцидом”¹⁶.

В своїх подальших роботах, зокрема в брошурі *Голодомор 1932 – 1933 років в Україні*¹⁷, В. Марочко продовжує опиратися на концепцію, що в тогочасній історичній ситуації фактично можна ставити знак рівняння між українцями та селянами і, відповідно, кваліфікувати трагедію як геноцид.

Зупинимося також на оцінках цим дослідником рівня втрат українського населення від Голодомору 1932 – 1933 років. Він вважає, що недостатньо для виявлення кількості жертв голоду використовувати дані переписів 1926 та 1937 років. Додаткове світло на проблему можуть пролити довідник 1927 року про національний склад сільського населення, доповідні записки ГПУ про кількість голодуючих районів, статистичні дані ВУЦВК 1933 року про кількість районів та населення у них. Особлива увага має бути приділена інформації Народного комісаріату охорони здоров’я та доповідним ГПУ про смертність від голоду. Так, згідно останнім середній рівень смертності по селам оцінювався від 30 до 50%, а в деяких випадках й 80%. Якщо ж використати дані, що голодували приблизно 22,4 млн. селян, то нижня оцінка втрат буде дорівнювати не менше 7 млн. осіб. А подальший аналіз всього комплексу статистичних даних може дати й більшу цифру.

Про перепис 1937 року в 2003 році була видана збірка матеріалів та документів з цікавими коментарями Г. Єфіменка. Окремий розділ коментарів був присвячений визначенню того, яке значення результатів перепису 1937 року для оцінки кількості жертв Голодомору 1933 року. Дослідник доказує, що хоча компартійне

¹⁵ Там само, с. 178.

¹⁶ Там само, с. 199.

¹⁷ В. Марочко. *Голодомор 1932 – 1933 років в Україні*. Київ, 2007, 61 с.

керівництво оголосило перепис “дефектним”, “аналіз документів про хід підготовки та проведення перепису не дає підстав сумніватися у його високій якості”.

Відзначу, що хоча Г. Єфіменко не дає конкретних кількісних оцінок втрат від голоду, з його тексту чітко випливає, що в 1932 – 1933 роках відбулося різке погіршення демографічної ситуації, причому в різних вимірах. Наприклад, з 1926 по 1937 роки кількість громадян СРСР, які називали себе українцями зменшилася на 6 млн. (склало 84,7% від рівня 1926 року) і це попри офіційне природне зростання населення (ще не означає, що саме стільки людей загинуло від голоду, однак допомагає більш чітко поставити проблему, крім того, проливає світло на вплив Голодомору на національне самоусвідомлення українців)¹⁸.

Дані перепису 1937 року також показують суттєве скорочення сільського населення по всім областям та округам УСРР. Це дає можливість детальнішого вивчення географії Голодомору. Так, наведено перелік 30 районів, де відбулося найбільше скорочення кількості сільського населення (до 44-60% від рівня 1926 року)¹⁹.

Серед інших досліджень Голодомору 1932 – 1933 років згадаю роботи Оксани Ганжі, присвячені питанням опору українського селянства політиці радянської влади на селі у вказаний період²⁰. Над висвітленням того, як організаційно розвивалося дослідження голодоморної тематики, працювала Олександра Веселова. Зокрема, з-під її пера вийшла книга *З історії створення і діяльності Асоціації дослідників голодомору в Україні (АДГУ)*²¹, в якій описана не тільки історія та документи самої Асоціації, але й включені певні історіографічні сюжети. Ця дослідниця також працює над тим, як увінчується пам’ять жертв Голодомору²².

В межах даної історіографічної розвідки важко перерахувати всі аспекти і всіх співробітників Інституту історії України, що так

¹⁸ Г. Єфіменко. “Всесоюзний перепис 1937 р. в Україні: документи та матеріали”, С. Кульчицький. *Демографічні наслідки голодомору 1933 р.*; Г. Єфіменко. *Всесоюзний перепис 1937 р. в Україні: документи та матеріали*. Київ, 2003, с. 80.

¹⁹ Там само, с. 82-83.

²⁰ О. Ганжа. “Опір селянства України політиці суцільної колективізації”, *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки*, вип. 10. Київ, 2004, с. 235-250; О. Ганжа. “Коллективизация сельского хозяйства – модернизация или...”, *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки*, вип. 13. Київ, 2004, с. 295-312; О. Ганжа. “Селянські хвилювання та виступи наприкінці 1920 – 1930 років”, *Український селянин*, 2006, №10, с. 328-331.

²¹ О. Веселова. *З історії створення і діяльності Асоціації дослідників голодоморів в Україні (АДГУ)*. Київ, 2007.

²² Див. напр. О. Веселова. “Пам’ятні знаки і пам’ятники жертвам голоду-геноциду 1932 – 1933 рр. в Україні”, *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки*, вип. 13. Київ, 2004, с. 434-441.

чи інакше в своїх дослідженнях висвітлюють проблеми Голодомору 1932 – 1933 років. Назву лише деяких: В. Даниленко, В. Верстюк, Р. Пиріг, С. Білокінь, Л. Гриневич, Т. Євсєєва, Т. Вронська, Т. Осташко тощо.

Хотілося б також звернути особливу увагу на унікальне видання *Великий голод в Україні 1932 – 1933 років* в 4-х томах (науковий редактор С. Кульчицький, автор посторінкових коментарів до свідчень Г. Єфіменко), який представляє собою публікацію документів, зібраних в 1980-х роках для спеціальної Комісії Конгресу США з розслідування українського голоду 1932 – 1933 рр.²³ Це видання має не тільки джерелознавче та історіографічне значення завдяки ґрунтовній передмові (понад 70 сторінок) С. Кульчицького, котрий подає нарис щодо зібраних документальних матеріалів і вводить читача в конкретно-історичний контекст.

Проблемі визначення Голодомору як геноциду в останні роки були присвячені декілька праць С. Кульчицького²⁴. Найбільш повною є робота, яка так й називається *Голодомор 1932 – 1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення* (2007), її метою є “доведення того, що сталінська команда в Кремлі мала намір знищити частину населення УСРР – політико-адміністративної одиниці СРСР зі статусом союзною республіки, а також частину населення Кубанського округу – адміністративно-територіальної одиниці у складі Північнокавказького краю. В УСРР число українців перевищувало дві третини, а на Кубані майже дорівнювало двом третинам від загальної кількості населення”²⁵. Однак автор книги свідомий тих труднощів, які заважають юридично визнати Голодомор геноцидом. Адже, щоб підвести трагедію під Конвенцію ООН про геноцид необхідно довести, що українські селяни гинули саме через етнічну приналежність. Дослідник визнає: “Це не відповідає дійсності: їхня загибель спричинена не національною приналежністю і не тим, що вони були селянами. Вони гинули як українські селяни, які за півтора десятиріччя до цих подій боролися з усіма владами за землю і волю, а тепер відстоювали право на самостійне господарювання”²⁶. Відповідно, він обрав наступну стратегію – з одного боку, доказати наявність геноциду в 1933 році через викриття відповідних намірів радянської влади, а з другого боку

²³ *Великий голод в Україні в 1932 – 1933 рр.*: в IV томах. Київ, 2008.

²⁴ С. Кульчицький. *Голод 1932 – 1933 рр. в Україні як геноцид*. Київ, 2005; С. Кульчицький. *Голод-геноцид 1932 – 1933 рр. в Україні: Матер. до навч. курсу*. Київ, 2006; С. Кульчицький. *Український голодомор 1932 – 1933 гг.: інтерпретація фактов*. Київ, 2008.

²⁵ С. Кульчицький. *Голодомор 1932 – 1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення*. Київ, 2007, с. 294.

²⁶ Там само, с. 228.

– показати, що люди гинули не за те, що вони українці, а за те що вони прагнули утворення незалежної української держави.

Отже, для вирішення цього завдання дослідник особливу увагу приділив національній політиці союзного керівництва. Врешті-решт, він приходять до висновку, що Голодомор був інструментом боротьби проти української державности, інструментом, спрямованим на перетворення України з “країни” на “територію”. Спочатку сподівання покладалися на колективізацію сільського господарства, однак це не тільки не давало бажаних результатів, а навпаки вело до посилення антирадянських настроїв. Тому компартійне керівництво звернулося до досвіду боротьби за Україну початку 1920-х років: “Яка репресія могла відвернути соціальний вибух значно більших масштабів, ніж той, що змусив Сталіна тимчасово призупинити суцільну колективізацію на початку 1930 р.? Події 1921 р. давали відповідь на це питання: війну селян з радянською владою зупинив голод. Отже, щоб не втратити Україну, а з нею – і своє місце в Кремлі, Сталіну треба було спочатку створити ситуацію масштабного голоду, а вже потім виходити з неї, рятуючи голодуючих селян”²⁷. Тому вождь вдався до “виховання голодом”, а репресії замаскував під видом хлібозаготівель.

Суть висновків Кульчицького викладена в наступному формулюванні: “Геноцид громадян України, спричинений звичайно ж, не етнічним походженням, а претензіями на власну державність у централізованій тоталітарній імперії, відбувався на тлі глибокої соціально-економічної кризи й огортався з боку влади багатьма маскувальними нашаруваннями”.

Це формулювання, зроблене на межі пошуку наукової істини та вироблення громадської позиції, є, на мою думку, досить важливим для розгортання як подальших наукових досліджень, так і державної політики щодо вшанування жертв Голодомору. Зверну увагу на два аспекти.

По-перше, формулювання “геноцид громадян України” (не буду стверджувати, що Кульчицький свідомо використав його в тому сенсі, який я надаю йому далі) має прийти на місце формулюванню “геноцид українського народу”. Це означало б гуманістичні зрушення в дослідженнях Голодомору – це не тільки трагедія усього народу, але й кожної окремої родини та людини, при цьому незалежно від національності. Звідси, особлива увага має приділятися людському виміру трагедії, а також втратам інших етнічних груп від Голодомору.

По-друге, концепція, що Голодомор був боротьбою проти української державности, змінює емоційне забарвлення пробле-

²⁷ Там само, с. 295.

ми: від образу народу-жертви до образу народу-борця. Врешті-решт, суспільне завдання історичної науки, звісно, крім пошуку істини, є вироблення уроків зі спільного минулого, а не розвиток національних комплексів, підвищення єдності суспільства, а не його роз'єднання, акумуляція та розвиток соціальної енергії, а не її анігіляція.

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

Великий голод в Україні 1932 – 1933 років: у 4-х т. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США. Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс.

Т.1. Київ: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2008, 838 с.;
Т.2. Київ, 2008, 814 с.; Т.3. Київ, 2008, 782 с.; Т.4. Київ, 2008, 622 с.

Визнання українського Голодомору світом має свою історію, початком якої були кроки, зроблені українською діаспорою. Одним із таких кроків була підготовка в 1983 – 1984 рр. визнання Голодомору геноцидом Конгресом США, що відбулося в 1990 р. Багато для цього було зроблено спеціальною Комісією Конгресу США з українського голоду 1932 – 1933 рр. на чолі з її виконавчим директором відомим американським істориком, членом Українського Історичного Товариства і людиною великого серця Джеймсом Мейсом. Співробітники Дж. Мейса (Леонід Герець та інші, які працювали над збиранням свідчень та розшифровуванням записів) на основі популярної на Заході методики усної історії (oral history) підготували три томи матеріалів, які стали підґрунтям для висновків Комісії Конгресу США з українського голоду 1932 – 1933 рр. У 1990 р. Джеймс Мейс привіз комп’ютерні роздруки підготовленого до друку тритомника свідчень про голод в Україну і передав їх відомому вченому, тепер – заступнику директора Інституту історії України Національної Академії Наук України проф. Станіславу Кульчицькому. У тому ж 1990 р. ці матеріали були опубліковані в США вашингтонською державною друкарнею. Через 18 років потому, у рік 75-х роковин Голодомору, опубліковано чотири томи матеріалів з ґрунтовним науковим апаратом.

Перший том відкривається зверненням до читачів Президента України Віктора Ющенка, який відзначив призначення видання, що “служить високій меті оздоровлення нашої національної свідомості і водночас справі застереження і запобігання будь-яким замахам на людське і національне буття”. За зверненням Президента на окремій сторінці подано прізвища членів Комісії з розслідування голоду в Україні, серед яких є прізвища її громадських членів – представників української діаспори в США Богдана Федорака, Мирона Куропаса, Деніела Марчишина, Уляни Мазуркевич, Анастасії Волкер, Олега Вереса – яким треба віддати належну шану за подвижницьку працю. Цікавою для дослідника є й “Хроніка діяльності Комісії Конгресу США з розслідування українського голоду 1932 – 1933 років”.

Важливі проблеми щодо Голодомору і виданої книги свідчень тих, хто його пережив, порушені у “Передмові” авторства проф. С. Кульчицького, яка має понад 70 сторінок. На нашу думку, потрібно наголосити на найважливіших спостереженнях вченого, бо вони дають розуміння не лише того, що саме, чому і як надруковане в чотиристороннику, а й найголовніше – навіщо ця публікація потрібна нам – тим, що живуть в сучасній Україні. Одне з таких важливих спостережень – записані тексти розповідей свідків яскраво “віддзеркалюють дійсність, яку ми намагаємося зрозуміти” (с.10), є правдивим, незамінним джерелом інформації про тогочасні події. Це – тому, що часами вони перетворюються на “потік свідомості” – коли людська пам’ять віддзеркалює найяскравіші моменти дійсності – часто такими бувають дитячі спогади – значення яких не завжди осмислюється людиною, а пригадані факти неможливо вигадати чи сфальсифікувати. І наше спостереження – автор у “Передмові” дуже вдало поєднує інформацію документів зі свідченнями очевидців, що взаємно підтверджує зроблені висновки і дає глибше розуміння досліджених процесів.

В першому розділі “Передмови” – “‘Чорна Іліяда’ українського народу” дослідник спочатку називає факти, що визначають потребу публікації цих матеріалів в Україні: від покоління, що пережило Голодомор, залишилися окремі довгожителі, а ми не збирали свідчень раніше, бо тема була довгий час заборонена в СРСР і розсекретили її лише під впливом зовнішнього чинника – діяльності Комісії з розслідування голоду в Україні Конгресу США, яка опитувала свідків і ці жахливі розповіді з приміщення Конгресу завдяки засобам масової інформації розходилися по всьому світу...

Автор пише про ідею і початки проекту, реалізованому Українським Науковим Інститутом Гарвардського Університету. Він згадує працю керівника Інституту українських студій, члена УІТ проф. Омеляна Пріцака, який звернувся до відомого американського советолога проф. Роберта Конквеста, фахівця з історії радянського терору. В його праці, за порадою іншого відомого українського американського дослідника проф. Романа Шпорлюка, найбільше допомагав Джеймс Мейс. Він же пізніше став директором іншого проекту – “Усна історія українського голоду 1932 – 1933 рр.”, зорганізованого українськими бізнесменами в Америці. Познайомившись із діяльністю Українського Дослідницького Центру в Канаді під керівництвом Іроїди Вінницької по збиранню усних свідчень, захопився цією ідеєю. Використовуючи методологічний доробок з “усної історії”, дослідники зібрали унікальні свідчення про Голодомор, що містили інформацію, відсутню в будь-яких архівах, але таку, що підтверджувала страшні факти.

Свідчення свідків Голодомору виконавчий директор Комісії Конгресу США з українського голоду 1932 – 1933 рр. Джеймс Мейс зробив головним інструментом у встановленні істини. Ці свідчення стали важливим джерелом вивчення Голодомору в сучасній Україні. Важливим є

спостереження С. Кульчицького про те, що матеріали архівів не суперечать свідченням очевидців, а доповнюють і пояснюють їх. В той же час реалії сучасної України свідчать, що суспільство не сприймає чи не хоче або й не може сприйняти правду про Голодомор. І тому важливе значення мають розміркування автора “Передмови” (розділ другий) про те, що таке радянська влада. С. Кульчицький тут з’ясовує, чому всім відома правда про геноцид “як слід не засвоюється суспільством”. Аналіз особливостей постгеноцидного суспільства вражає глибиною і детальністю. Висловлені тези ґрунтуються на багаторічних спостереженнях та роздумах дослідника, містять аналізу як історичну, так і психологічну.

Третій розділ “Передмови” також базований на багаторічних дослідженнях її автора щодо реального змісту причин Голодомору, в першу чергу пов’язаних із думкою про те, що “Керівникам партії була потрібна індустріально розвинена країна... Та передусім їм була потрібна слухняна країна, кожний громадянин якої мав перебувати в залежності від державної влади – не тільки політичній, але й економічній” (с.23). Дослідник шукає відповіді на питання: чому мав місце український Голодомор? Чому він стався саме у 1933 році? І знаходить та обґрунтовує відповідь: Голодомор слід розглядати як подію, вписано у загальний контекст комуністичного штурму, який поділявся на два етапи – ленінський і сталінський, з перетинкою між ними у вигляді непу (с. 25). І нищівний удар було завдано по державі, яка навіть в оболонці радянської республіки залишалася національною державою українського народу (с. 26).

В четвертому розділі про примусову колективізацію С. Кульчицький розглядає всі складові цього явища – від форм колективних господарств, до проведення державою свідомої політики розколу між містом і селом, деградації товарно-грошових відносин, повернення категорії “куркуля” як шкідливого соціального елемента тощо. Автор докладно розглядає перебіг колективізації, що призвела до наростання кризи.

П’ятий розділ передмови “Наростання кризи” присвячено виявленню відмінностей між хлібозаготівлями в Україні та інших регіонах СРСР, що призвели до Голодомору. Автор звертається до початків “лиховісного ‘закону про п’ять колосків’” – його теоретичного обґрунтування в листах Сталіна, де кооперативна, колгоспна і державна власність проголошувалися суспільною (одержавленою) власністю, що мала охоронятися силовими державними структурами (с. 41). Це утворювало право державі контролювати ці ресурси і винищувати непокірне селянство. С. Кульчицький докладно характеризує тогочасне становище в Україні, в якій наростали відцентрові та антисталінські тенденції навіть серед членів партії і заходи держави, які ці тенденції мали зліквідувати.

Дослідник розглядає й загибель української Кубані, з’ясовуючи, чи були в той час в СРСР інші, крім України, регіони, що потерпали від голоду. С. Кульчицький аргументовано доводить, що якщо в інших регіонах хлібозаготівлі й могли призвести до погіршення продовольчого стану, то в Україні і на Кубані під хлібозаготівлі було замасковано загаль-

не вилучення продовольства, свідоме приречення державою селян на вимирання. Важливим є спостереження щодо невідповідності етнічних та адміністративно-політичних кордонів республіки і протидію встановлення їх відповідности з боку влади одночасно з тим, що в межах цих етнічних кордонів населенням активно підтримувалася т.зв. політика коренізації. Найбільшу підтримку ця політика, зрозуміло, одержала на Кубані, куди було пізніше відправлено хлібозаготівельну комісію на чолі з Л. Кагановичем, яка мала розв'язати цю “проблему”.

У восьмій частині “Передмови” С. Кульчицький безпосередньо розслідує акт геноциду в УСРР і на Кубані. На підставі документів та свідчень людей, що пережили Голодомор встановлено розподіл ролей між організаторами геноциду. Звинувачення стосується генерального секретаря ЦК ВКП(б) Й. Сталіна, секретаря ЦК ВКП(б) і голови надзвичайної хлібозаготівельної комісії на Північному Кавказі Л. Кагановича, голови Раднаркому СРСР і голови надзвичайної хлібозаготівельної комісії в УСРР В. Молотова, секретаря ЦК ВКП(б) П. Постишева, заступника голови ОДПУ СРСР і особоуповноваженого ОДПУ по УСРР В. Балицького. Всі ці особи, крім Постишева, очолювали в Радянському Союзі всі вертикалі влади – компартійну (Каганович), радянську (Молотов), чекістську (Балицький) (с. 62). Автор простежує злочинні дії п'ятірки керівників СРСР, що, як свідчать документи, відбувалися у певній, добре продуманій послідовності. Він чи не вперше в історіографії привертає увагу до унікального документа – телеграми Сталіна від 1 січня 1933 р. до керівників УСРР у Харкові, а фактично – до українського селянства, яке пропонувалося ознайомити зі змістом телеграми. Докладна аналіза змісту телеграми розкрила її прихований і неприхований зміст. Селяни, які звинувачувалися у крадіжках хліба, попереджались про небезпеку продовження таких дій. Робітники одержували пояснення причин зменшення продовольчого забезпечення (українське селянство, яке нібито приховувало хліб), що мало пробудити їхнє незадоволення селянством. ЧК одержувало погано приховану вказівку про пошук і вилучення продовольства у селян. І тому саме ця телеграма стала керівництвом до конфіскації продовольства у селян, про що не існує, та й не могло існувати, прямо вказуючих на це документів.

Дев'ята частина “Передмови” – “Блокада” – на основі документів і свідчень очевидців дає чітке уявлення про способи, методи і наслідки організованої владою смертельної ізоляції українського селянства. І тут на основі незаперечних фактів доведено, що сталінський “нищівний удар” був спрямований саме на УСРР та Кубань, і лише пізніше – на територію нижнього Поволжя. І якщо зерно відбирали в усіх хлібовиробних регіонах Радянського Союзу, то каральна акція відбирання і незернового продовольства була проведена лише в Україні та на Кубані. С. Кульчицький аргументовано дискутує з російськими дослідниками українського голоду 1932 – 1933 рр. І. Зеленіним та В. Даниловим, авторами статті в російському журналі *Отечественная*

история (№5, 2004), написаної після обговорення в Москві книги великого колективу вчених *Голод 1932 – 1933 років в Україні: причини та наслідки* (Київ: Інститут історії України НАН України, 2003), довівши, що Голодомор не був геноцидом і російського селянства.

Остання, десята частина “Передмови” “Причини Голодомору очима свідків” коротко аналізує опубліковані в чотиритомнику документи, які дають відповіді на багато питань, серед яких автор через пошук відповіді на питання про причини голоду шукає відповіді на одне з найголовніших – чи був Голодомор геноцидом? Він віддає належне українським американським вченим, які, здійснюючи опитування свідків, не нав’язували останнім своєї думки про події, прагнучи одержати неспотворений результат. На основі аналізу стверджується, що більшість свідків в якості причин голоду називали мотив етнічної чистки, але переважно в специфічній формі – без ненависті до етнічних росіян, а зі звинуваченням лише влади, що влаштувала в Україні, за влучним виразом Р. Конквеста, “терор голодом” для того, щоб, як справедливо зауважує С. Кульчицький, запобігти повстанню проти влади.

Після розлогої ґрунтовної “Передмови” С. Кульчицького в книзі вміщено “Вступ” Дж. Мейса (вперше опублікований в матеріялах Комісії з дослідження голоду 1932 – 1933 рр. в Україні Конгресу США), в якому докладно пояснюється мету та особливості Проекту усної історії голоду в Україні, головною складовою якої було розширити джерельну базу якомога більшою кількістю матеріялів не лише з огляду на спеціальне дослідження голоду, а і для загальної соціальної історії України від революції до Другої світової війни (с.83). Під соціальною історією тут розумілося життя робітників, селян і до певної міри інтелігенції, а також те, як на це життя впливали зміни, нав’язані згори. Позицію редакції щодо здійсненого видання документів пояснюється в “Заувагах до транскрипції” (с.85) та “Від редакції”.

Решта першого, другий і третій томи видання містять свідчення очевидців Голодомору, що є унікальним джерелом, яке, безперечно, буде ще багато років слугувати основою для вивчення різноманітних аспектів цієї безпрецедентної трагедії. Четвертий том видання містить підсумковий звіт Комісії з розслідування голоду в Україні 1932 – 1933 рр., зроблені нею висновки, їх аргументацію. Важливою для рішень Комісії була також аналіза доробку нерадянських дослідників про український голод (с.28-69), радянської історіографії голоду післясталінського періоду (с.70-105), повідомлень про голод радянської преси (с.106-136), радянської історичної прози (с.137-180). Для нас ці матеріяли є важливим науковим здобутком історіографії Голодомору. В окремому розділі проаналізовано голод в радянських республіках за межами України (с.181-198), внаслідок чого було зроблено висновок про існування суто антиукраїнського аспекту радянської політики цього періоду. В шостому розділі проаналізовано реакцію США на голод (с.199-237), що призвело до висновку про те, що для США багато років “трагедія полягає в тому,

що реальність існування масового голодування й переслідування стала настільки заполітизованою темою, що питання про факт існування голоду підпорядковували питанню індивідуальних політичних уподобань. Так завжди буває, коли людські проблеми розглядають крізь призму належності до правих чи лівих” (с.237).

Важливу інформацію містить розділ сьомий – “Короткий виклад громадських слухань” (с.238-275) Комісії з вивчення голоду в Україні, які відбулися в різних містах США – Вашингтоні, Глен Спей, Чикаго, Воррен, Сан-Франциско, Фінікс, Філядельфії. Цей виклад в концентрованій формі містив інформацію, що була одержана внаслідок реалізації проекту усної історії. Було зауважено, що на додачу до заплянованих свідків майже на кожному слуханні за межами Вашингтону були так звані спонтанні свідки, які просто прийшли на слухання, але свідчили там загалом анонімно, без заздалегідь приготовленого викладу. В контексті коментування матеріялів слухань члени Комісії подали важливі коментарі стосовно навіть віддалених наслідків висвітлених подій, що стали важкою психологічною травмою для тих, хто їх пережив. Одним із таких наслідків також була втрата національної ідентичності. Восьмий розділ містить докладнішу інформацію про проєкт “усна історія” – його мету, завдання, методичні проблеми, які стояли перед дослідниками – проблему вибірки й надійності свідчень, процедуру опитування, його попередні результати.

До видання включено також глосарій (с.287-290), що був важливим для розуміння матеріялів Комісії членами Конгресу, інформацію про найчастіше згадуваних в текстах осіб (с.291-292), додатки – вибрані інтерв’ю, депеші італійських дипломатів та консульських працівників, протокол завершального засідання комісії з вивчення голоду в Україні. Важливу інформацію містить останній додаток, який характеризує діяльність Комісії Конгресу США з вивчення голоду в Україні.

Важливість діяльності Комісії Конгресу США з вивчення голоду в Україні і підготовлених нею матеріялів у тому, що дослідження Голодомору в 1980-х роках не залишилося справою лише української діаспори. Питання було винесено за межі українського етносу в США, за межі США, і спричинило в контексті розпочатої М. Горбачовим лібералізації життя в СРСР важливі зміни в Україні. Видання чотиритомника матеріялів, зібраних комісією та створених унаслідок її діяльності для України, сьогодні має непересічне значення для дослідників та просто українців, які хотіли б знати правду – наскільки страшною вона б не була.

АЛЛА АТАМАНЕНКО

Українське Історичне Товариство

Василь Марочко. Голодомор 1932 – 1933 рр. Київ, 2007, 64 с. (Серія: Голодомори).

Науково-популярна праця відомого дослідника, автора численних

праць з проблеми голодоморів, Василя Марочка присвячена скорботним подіям в історії українського народу – Голодомору 1932 – 1933 рр., трагедії, яка гострою біллю врізалась в національну пам'ять, залишивши по собі незагоєну рану соціальної та духовної руїни українського села.

У передньому слові автор відзначив, що трагедія України має вселенський масштаб і тому увага зосереджена на висвітленні маловідомих подій, фактів, явищ, що відбивали повсякденність українського села, приреченого на голодну смерть.

Василь Марочко розпочинає дослідження з характеристики та специфіки процесу запровадження колгоспної системи, яка руйнувала традиційний соціально-економічний уклад життя українських селян. Масове створення колгоспів створювало новий тип кріпацтва – кріпацтва колгоспного, радянського. Зокрема автор приходить до висновку: “Безпаспортний селянин, тому що паспорти видавали робітникам, був безправним кріпаком, приписаним до колгоспу й приреченим на зубожіння та голод”. Примусовий характер колективізації змушував населення голодуючих регіонів чинити пасивний та активний опір, початок якого припадає на грудень 1929 р., а у січні-лютому 1930 р. він набуває масового характеру. Для боротьби з “куркульською контрреволюцією”, яка, звичайно, мала антирадянське спрямування, було сформовано аж оперативний штаб ГПУ, який придушував селянські виступи.

Автор стисло відтворює систему трудовнів, яка для українського села перетворилася на систему “труподнів”. Звертає увагу читача на перебіг хлібозаготівельної кампанії та повинностей, які і стали основними причинами страшного Голодомору, відзначаючи, що “експорт хліба в СРСР тривав і в 1932 – 1933 рр., набуваючи виразних ознак не економічної, а суто політичної кампанії”. У книзі розглядаються такі явища карально-репресивної машини як “чорні дошки”, куди вносилися українські села; соціальну резервацію, що мала на меті втримати голодуючих людей від пошуків хліба та виїзду в інші регіони; збільшення обсягів м'ясних заготівель, що остаточно унеможливлювали виживання. В. Марочко досліджує роль “Торгсину” у вилученні золота та дорогоцінностей у змордованих голодом людей, що “купували у державі життя, а точніше – відстрочку дня неминучої смерті”. Саме завдяки діяльності цієї структури “мізерною виявилася ціна життя українських селян: менше 7 торгсинівських карбованців на кожного померлого від голоду українця, або 24 кг борошна”.

В. Марочко на основі документальних джерел змальовує страшні картини людоїдства, психозу, духовної та моральної деградації українських селянських родин. Окремий розділ присвячено дітям, які першими впали жертвами штучного голоду. Про це свідчать подані автором статистичні дані дитячої смертності. Останній розділ розвідки присвячений жакливій статистиці масових людських жертв антиукраїнського Голодомору 1932 – 1933 рр. на Вінниччині, Дніпропетровщині, Київщині, Харківщині, Одещині. Автор відзначає, що голод мав виразне анти-

українське спрямування. У книзі подані світлини творців та виконавців Голодомору, зокрема: Л. Кагановича, Й. Сталіна, Г. Петровського, В. Молотова, В. Балицького, В. Чубара, П. Постишева та С. Косіора.

Варто відзначити, що книга наповнена не лише офіційними статистичними даними та науковими оцінками минулих трагічних подій, вона насичена виразними документальними цитатами, які говорять самі за себе. В книзі використано оригінальні світлини, на який зафіксоване страшне обличчя Голодомору в Україні 1932 – 1933 рр.

На думку В. Марочка від голоду потерпало понад 20 млн. сільського населення, половині з яких смерть вкоротила віку. На сьогодні дослідники повинні встановити остаточну цифру полеглих від голоду українців, шукаючи нові методи й підходи до аналізу та наукової оцінки трагедії українського народу.

Підсумовуючи варто відзначити, що поява таких науково-популярних праць має величезне значення для відродження та збереження пам'яті української нації.

*НАТАЛІЯ КОНОПКА,
Національний університет “Острозька академія”*

Robert Kuśnierz. *Ukraina w latach kolektywizacji i Wielkiego Głodu (1929 – 1933)*. Toruń: Wydawnictwo “Grado”, 2005, 336 s.

Книга молодого польського автора про Україну в часи колективізації та Великого Голоду є вдалою спробою осмислення згадуваних подій людиною, яка не виховувалася у постгеноцидному суспільстві, своєрідним поглядом “збоку” на події, що донедавна в Україні, а часом і поза нею викликали дискусії між політиками, між українськими та російськими дослідниками. Книга є переробленим варіантом докторської праці автора, захищеної в листопаді 2004 р. в Інституті історії університету Марії Кюрі-Складовської у Любліні під керівництвом др. габ. Тадеуша Радзіка. Це дослідження є першою в польській історіографії спробою аналізу українського Голодомору і вже через це привертає увагу рецензента.

Книга має вступ, сім розділів, висновки, велику бібліографію, покажчик використаних таблиць. Особливу увагу привертають поміщені в книзі ілюстрації. Вступ коротко ознайомлює читача зі змістом книги. Автор починає аналіз з того, чим був український Голодомор 1932 – 1933 рр., розглядаючи його як наслідок репресивної політики радянського керівництва. Роберт Кусьнеж стисло аналізує історіографію Голодомору різних часів. Він наголошує на неможливості вивчення цієї трагедії в радянській Україні, згадує про повідомлення щодо голоду, що з'являлася в світі поза Україною у 30-х роках ХХ століття – втікачів з радянської України, іноземців, які певний час працювали в Україні. Розглядає дослідження Голодомору по Другій світовій війні, аналізує праці українських сучасних дослідників. В коло аналізованих праць потрапили і дослідження, присвячені проблемі репресій в Україні. Цей

стислий огляд історіографії свідчить про ґрунтовну підготовку до вивчення проблеми. У вступі Р. Кусьнеж подає також огляд опублікованих джерел до вивчення Голодомору, характеризуючи важливіші публікації, згадає найпомітніші конференції, присвячені цій темі та про урочистості в Україні з нагоди 70-х роковин цієї трагічної дати. Відзначаючи відсутність в польській історіографії спеціального дослідження за питань Голодомору, автор згадає про праці, в яких в контексті подій в цілому СРСР розглядається й проблема голоду як явища, колективізації, репресій, історії католицької церкви в Україні. Характеристика опрацьованих дослідників джерел – опублікованих та неопублікованих, з українських та польських архівосховищ – свідчить про ґрунтовну джерельну базу дослідження. Завершується вступ стислим викладом змісту семи розділів та повідомленням про використання топонімічних та інших термінів.

Перший розділ присвячений становищу в Україні перед соціалістичною реконструкцією сільського господарства. В його першому підрозділі на основі новітньої української історіографії стисло розглядаються українські Визвольні змагання, діяльність українських урядів. Завершується виклад згадкою про поразку підрозділів війська ген. Тютюника, які намагалися здійснити рейд на територію Радянської України. Важливо, що автор до характеристики висвітлюваних подій підходить як найбільш об'єктивно.

Другий підрозділ першого розділу – “Україна – частка СРСР” – присвячений безпосередньо аналізу причин Голодомору. Автор оповідає про створення Радянського Союзу і розглядає місце України в системі СРСР, визначаючи повноваження союзних та республіканських державних органів. Він також характеризує адміністративну структуру УРСР в 1920-х роках, діяльність комуністичної партії України, політику українізації та її значення для УРСР, відзначаючи, що вона дала досить значні результати. Називаючи останні, Р. Кусьнеж говорить про повернення з еміграції українських вчених, зменшення неписьменности, але при цьому, посилаючись на працю Ю. Шевельова, зауважує, що часами українізація викликала негативне ставлення до української мови представників неукраїнського населення. Одночасно автор відзначає позитивне значення політики коренізації для національних меншин, що компактно мешкали в Україні. Автор підкреслює, що зростання культурної автономії України як наслідку політики українізації спричиняло все більшу втрату контролю за процесами, що тут відбувалися, московського центру, який невдовзі розпочав кадрові перестановки, а пізніше – інспірував низку судових процесів, якими переслідувалася українська інтелігенція.

В другому розділі “Колективізація сільського господарства” Р. Кусьнеж звертається до безпосереднього аналізу причин цієї політики. В першому підрозділі він розглядає причини оголошення і перебіг масової колективізації. Характеризуючи неп, він згадає про “ножиці цін” як причину зменшення хлібозаготівель (докладно пояснюючи зміст цього явища читачеві). Автор заперечує твердження деяких дослідників (Р.

Медведева) про бажання Сталіна лише налякати селян надзвичайними заходами. Він справедливо пов'язує застосування надзвичайних заходів з намаганням Сталіна тиснути на селян з метою вирощування збіжжя на потреби держави. З цим, на думку автора, було пов'язане твердження Сталіна про спротив “кулацьких елементів” як фактор зменшення хлібозаготівель на квітневому 1929 р. Пленумі ЦК ВКП(б) і початок політики ліквідації куркульства. Багато уваги автор приділяє й різним аспектам проведення масової колективізації – темпів її проведення, фізичного та морального знущання над тими, хто не хотів вступати до колгоспів, ролі двадцятип'ятитисячників.

Другий підрозділ цього розділу Р. Кусьнеж присвячує політиці ліквідації куркульства як кляси, що проводилася радянською владою. Значну увагу автор приділяє проблемі визначення “куркульських критеріїв”, прийшовши до думки про пов'язання політики ліквідації куркульства з політикою масової колективізації і колгоспним будівництвом. На його думку, ті куркулі, що не були знищені в кінці 1920-х років, пізніше переслідувалися через збільшене оподаткування, наслідком чого могла стати конфіскація майна і висилка, які на початку 1930-х років стали масовими. Автор згадує про спроби селян боронити т.зв. куркулів від радянської влади. Р. Кусьнеж згадує, що одним із способів протесту селян проти колективізації та розкуркулення були спроби виїзду за межі України – легальні і нелегальні. Серед тих, що протестували таким чином, були і поляки, які мали родини в Польщі і спробували до них виїхати (ми можемо також припустити, що йшлося не лише про поляків, а й про українців, що мешкали по різні сторони р. Горині на Волині). Ці спроби владою було кваліфіковано як антисоветську демонстрацію, організовану за допомогою польських фашистів. Автор приводить цікавий факт: консульство Речі Посполитої в Києві у 1933 р. видало понад 3,000 дозволів в'їзду до Польщі, але виїхати змогли з них лише три особи. Спроби покинути Україну легально робили також вірмени, німці та представники інших національностей. Українці ж змушені були втікати нелегально. В третьому підрозділі автор розглядає опір селян владі і зміну політики більшовиків в Україні. На основі різноманітних джерел автор пише про способи, які застосовувало селянство у протистоянні владі – т.зв. самознищення селянських господарств (забій худоби та птиці, зменшення обсягів сівби тощо), прояви антиколгоспної агітації (листки, плакати та ін.), збройного опору (вбивства колгоспних активістів, збройні виступи, “бабські бунти”, підпали та ін.). Окремий підрозділ присвячено статті Сталіна “Запаморочення від успіхів” та короткочасній зміні більшовицької політики щодо селянства і наслідкам цього. Розглядає автор і сутність колгоспів та становище колгоспників, що не мали паспортів, як форму феодалізації села. Зупиняючись на формах і способах організації праці в колгоспах, автор розглядає трудовень як засіб уявного унормування виконаних робіт, встановлені норми праці – обробку землі, нагляду за тваринами тощо. Він ознайомлює з по-

нтям “розрядів” і пише про розмір заробітку колгоспника. Р. Кусьнеж розглядає зобов’язання колгоспів перед державою, натурою та грішми, що, на його думку, значною мірою сприяло Голодомору. Характеризуючи процес механізації сільського господарства, автор наголошує на недостатній якості техніки, що призводило до її частих поломок і неможливості використання, а можливість використання кінської сили часто недооцінювалася.

Третій розділ книги присвячений Великому Голоду 1932 р. Характеризуючи становище в українському селі першої половини 1932 р., автор на основі архівних матеріалів справедливо стверджує, що після хлібозаготівель 1931 р. більшість сіл не мали запасу зерна, навіть посівного матеріалу і тому не могли розраховуватися з колгоспниками. Вже зимою 1931/1932 рр. це призводило до голодування селян в деяких місцевостях, а в першій половині 1932 голодування набуло масового характеру. Р. Кусьнеж доводить, що на 1932 норми хлібозаготівель були майже такими, як і в попередні роки, що робило Голодомор обов’язковим. Голод супроводжувався й репресіями проти селян – автор характеризує відомий “Закон про п’ять колосків”, який справедливо пов’язує з “охороною соціалістичної власності” і наводить факти його застосування. Основуючись на архівних матеріалах, автор характеризує також роль комсомольців та піонерів в організації охорони “соціалістичної власності”, боротьбу зі спекулянтами, оповідає про репресії проти тих, хто “не справлявся” із завданнями хлібозаготівель, створення т.зв. “чорних таблиць”, до яких заносилися села та колгоспи, що не виконували плян. Розглядає автор і діяльність надзвичайних комісії по хлібозаготівлям і репресії проти колгоспів та партійного апарату, діяльність сільських активістів тощо. Звертаючись до характеристики Голодомору, автор ознайомлює читача з фактами, зупиняючись на тяжких наслідках для дітей – моральних і фізичних. Характеризуючи ситуацію на селі, говорить про спроби втечі до міст і перепони для цього, канібалізм тощо. Цікавим є підрозділ про спроби влади приховати страшне становище в українському селі, не допустити допомоги голодуючим, організованої в першу чергу українською еміграцією, большевицьку пропаганду щодо “щасливого колгоспного життя”, поширення неправдивих повідомлень у світі та роль деяких іноземних амбасадорів та журналістів у цьому процесі.

Четвертий підрозділ книги присвячений наслідкам Голодомору. Р. Кусьнеж розглядає погляди вчених щодо втрат України. Розглядаючи історіографію Голодомору, подає погляди українських еміграційних, українських материкових, неукраїнських (німецьких, російських, польських та ін.) авторів. Він справедливо погоджується з думкою українських дослідників про штучність Голодомору і його генцидну спрямованість лише для населення України та Кубані. Він також згадує про пізніше заселення спустошеної смертю території України. Цікавими є спостереження автора про ставлення світу до українського Голодомо-

ру – висвітлення його на сторінках тогочасної преси, ролі української еміграції та міжнародних організацій в поширенні інформації про Голодомор та організації допомоги голодуючим. Останні два розділи книги присвячені репресіям проти віруючих та політичним процесам, що відбувалися по Голодоморові. Зроблені висновки ґрунтовні.

В цілому можна ствердити, що дослідження Роберта Кусьнежа є ґрунтовним, написано на основі численних джерел та з використанням значної кількості наукових праць різних часів, присвячених проблемі. Автору вдалося узагальнити доробок попередників і написати книгу, яка дає можливість скласти цілісну картину охарактеризованого явища. Читач (переважно в Польщі чи на Заході), який з цієї книги, можливо, вперше дізнається про трагедію України, буде мати можливість поміркувати над численними таблицями, цитатами з документів, і зробити власні, але подібні до авторського, висновки про український Голодомор.

АЛЛА АТАМАНЕНКО,
Національний університет “Острозька академія”

Михайло Грушевський. Твори у 50-ти томах. Павло Сохань, гол. редактор. Том 4. Кн. 1. Серія: Суспільно-політичні твори (Доба Центральної Ради, березень 1917 – квітень 1918). Упорядник Світлана Панькова. Львів: Видавництво “Світ”, 2007, 407 с.

Статті Голови Центральної Ради з 1917 – 1918 років є унікальним першоджерельним матеріалом для дослідження державно-політичних концепцій Михайла Грушевського доби народження Української Народної Республіки і до політичної біографії головного творця української модерної демократичної Української держави. Спершу хочу підкреслити, що видання усіх творів Грушевського в 50-ти томах є одним із найважливіших видавничих проєктів сучасної України. І тут треба висловити признання проф. Павлу Соханю, головному редактору, проф. Владиславу Верстюку за змістовну передмову і Світліані Паньковій, упорядникові цього тому та їхнім співробітникам за видання статей Грушевського періоду Центральної Ради. Пригадую, в 1990-их роках ми спільно обговорювали питання видання усіх творів Грушевського, включаючи також видання публіцистичної спадщини Грушевського доби Центральної Ради і Директорії. В міжчасі публіцистична творчість Грушевського друкувалася на сторінках *Українського Історика*. Рецензований том складається з чотирьох розділів. Перший охоплює статті Грушевського зі збірки *Вільна Україна* й інші публікації з березня і жовтня 1917 року. В другому розділі поміщено промови, звернення й інформативні статті голови Центральної Ради з травня і квітня 1918 р. В третій частині видруковано праці концептуального і просвітницького характеру. Кожна стаття має дбайливий коментар Світліани Панькової і Олени Бойко. Владислав Верстюк опрацював важливу передову статтю “Доба Центральної Ради в публіцистичній спадщині М. Грушевського”,

а Світляна Панькова в слові “Від Упорядника” обговорила коротко історію включених збірок статей Грушевського та їх характер. Можна вповні погодитися з д-р Верстюком, що М. Грушевський став мегапостаттю української історії, а період його діяльності в Центральній Раді – це “період найвищого піднесення його політичної кар’єри”. Справедливо його уважали Батьком Української Держави. У статтях Грушевський тематично охоплює усі ділянки політичного і громадського життя революційної України. Він з’ясовує розуміння автономії, державного федералізму, головні питання внутрішньої та зовнішньої політики Центральної Ради, опрацювання української конституції. Він пише про український національний герб і монету та інші атрибути української державности, про характер і завдання українського війська, про характер української національної і соціальної революції в цих переломових часах історії України. На окрему увагу заслуговують промови і доповіді Грушевського на різних з’їздах і маніфестаціях.

Ці документи, в яких віддзеркалено політичні й історичні концепції Грушевського, як також його ідеологічні настанови, мають унікальне значення для дослідження діяльності Голови Центральної Ради. Для прикладу згадаємо доповідь Грушевського про державний лад України на підставі вимог життя і теорії державного права, виголошеної на З’їзді українських правників 13 (26) червня 1917 р. В ній він підкреслив безперервність державницького життя в усіх періодах історії України, мовляв “Український народ з давніх часів жив державним життям і хоч сама держава Українська переходила з одної в другу частину української етнографічної території, то збільшуючи, то зменшуючи свій обсяг, а в новіші часи цілком зникла, *проте нитка державного життя ніколи не переривалася в Україні*” (с. 43, підкреслення наше. – Л.В.). Він твердив, що “всі гіркі здобутки спільного життя України з Московською державою змушують нас говорити про вирішення нашої державної справи на принципі повної рівноправности зі всіма народами Росії, в тім числі з бувшим державним народом. *Щоб не було ніяких сумнівів, що український народ хоче бути рівноправним, ми заявляємо, що хочемо бути народом державним на своїй території* так само, як народ великоруський на своїй” (Там само, підкреслення наше. – Л. В). Вже в наших попередніх працях ми підкреслювали, що “побіч примату народу, ідея української державности становить другу головну історіографічну і політичну концепцію в творчості Грушевського, і також в його політичній діяльності”. (Докладніше в нашій праці *Михайло Грушевський історик і будівничий нації*. Київ, 1995, с. 36-42).

В промові на II Всеукраїнському військовому з’їзді Грушевський підкреслив консолідацію всіх частин українського народу на базі Центральної Ради – спершу відбувся Перший Всеукраїнський селянський з’їзд, який вибрав народних селянських депутатів, Тепер всеукраїнський військовий з’їзд вибере Раду військових делегатів, а в короткому часі з’їзд українських робітників, вибере Раду робітничих делегатів.

“Таким чином, – говорив Грушевський, – в Центральній Раді будуть вповні представлені всі часті українського народу і всі будуть разом працювати на добро нашого краю” (Там само). *Добро народу, добро держави і краю стояло на першому пляні Голови Центральної Ради.* Це була б, як правильно коментує В. Верстюк, мобілізація українського руху, об’єднання навколо Центральної Ради всіх, хто стояв на українській політичній платформі. Він формує гасло моменту “Завершити нашу організацію” (В. Верстюк, с. VIII). Отже, перед дослідниками стоїть відповідальне завдання систематичного вивчення промов і статей Голови Центральної Ради. Можна об’єктивно ствердити, що є багато чого навчитись від Грушевського сучасним українським політикам, які займаються державною справою України...

В цьому томі видруковано з важливими коментарями головну працю з 1918 року – “політичний заповіт” М. Грушевського того часу *На порозі Нової України*. Цю працю ми видали в 1992 році з нагоди 125-ліття народження Михайла Грушевського. Світляна Панькова подає цікаву історію цього твору. Важливо згадати, що вона віднайшла проект другого перевидання праці і віцілілу рукописну обкладинку 2-о видання *На порозі Нової України*, що готувався у Кам’янці-Подільському, як видання Міністерства Преси УНР. На обкладинці написано резолюцією І. Лизанівського з 25 серпня 1919 року, що книжка мала появитися 25-тисячним накладом. (Див. с. 224). Упорядник пише, що немає жодних даних про видання цього твору. Якщо він не появився, вирінає питання, чому цю важливу працю не видано. Можуть бути різні пояснення. На нашу думку, М. Грушевський в той час був критично наставлений до діяльності Директорії і, можливо, це мало вплив на цю справу.

Видання цього тому заповнює прогалину в літературі грушевськянни і необхідне для вивчення історії Української Центральної Ради й Української Народної Республіки. Вже рецензуючи перший том збірника праць Грушевського, я рекомендував, щоб давати зміст виданих томів щонайменше англійською мовою і тим самим включити це важливе видання в міжнародний бібліографічний і історіографічний репертуар. Ідеться про міжнародний характер видання.

Видання публіцистичних праць Грушевського і цього тому має свою історію. Ще в 1990 роках під час моїх доволі частих поїздок в Україну, у Києві ми спільно обговорювали з істориками і молодими грушевськознавцями питання повного видання праць і архівних матеріалів, зокрема листування Грушевського, включаючи також його статті періоду Центральної Ради. В міжчасі друкувалася публіцистична спадщина Грушевського на сторінках журналу *Український Історик*. До співпраці в журналі я запросив молодих вчених (істориків, літературознавців і інших), які відносно скоро стали поважними дослідниками життя і спадщини Михайла Грушевського. Можна навіть говорити про молоду школу київських грушевськознавців, які гуртувалися біля Українського Історичного Товариства. Це значно причинилося до систематичного розвитку

грушевськознавства, яке народилася поза межами України в 1966 на сторінках *Українського Історика* з нагоди відзначення століття народин М. Грушевського. Я дуже радів, що вдалося згуртувати в Києві молодих дослідників, які творили своєрідну київську школу грушевськознавців. Це давало і дає мені значне моральне і наукове задоволення, що започаткована в 1960-их – 70-х роках закордоном праця була продовжена в Україні.

Треба також згадати, що УІТ видало за моєю редакцією *На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали* (Нью-Йорк; Львів; Київ; Торонто; Париж, 1992, 278 с.) з численними статтями голови Центральної Ради. Вже в 2003 і 2004 році ми запланували видати збірку статей Грушевського *Вільна Україна. Збірка статей та промов Михайла Грушевського доби Української Революції*, яка мала складатися з чотирьох розділів і охоплювала статті Грушевського від 1917 до 1920 року. Крім того, мала включати відповідні фотографії. В цій справі УІТ домовилося з п. Світляною Паньковою, яка мала бути упорядником збірки і автором коментарів до листів. При підтримці праці з рамені УІТ вона збирала матеріали і робила потрібні копії. Через різні переобтяження і ускладнення ця збірка статей Грушевського не появилася в 2004 – 2005 роках, хоч значна частина матеріалів вже була упорядкована і набрана. Я дуже радий, що ці матеріали тепер появилися в 4-ому томі зібраних творів Грушевського. Ці мої замітки важливі для дослідження видання творчості Михайла Грушевського в Україні. Віримо, що том з дальшою публіцистикою Грушевського з 1919 і пізніших років появиться у відносно короткому часі.

ЛЮБОМИР ВИНАР,

Українське Історичне Товариство

ПЕРЕВИДАННЯ НАЙВИЗНАЧНІШОЇ КНИГИ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ 20-ГО СТОЛІТТЯ

Симон Наріжний. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Частина перша. Друге видання. Наукове товариство ім. Шевченка, Українське історичне товариство, Національний університет “Острозька академія”, Українська американська асоціація університетських професорів. Львів; Кент; Острог, 2008, 604 с.; іл.

Найвизначнішою публікацією про українську еміграцію міжвоєнного періоду є, без сумніву, монографія Симона Наріжного *Українська еміграція*, видана в Празі 1942 р. як перший том (на жаль, і останній) серії “Студії Музею Визвольної боротьби України”. Праця охоплює 372 сторінки тексту та 834 фотографій – про культурне та суспільно-громадське життя політичних вигнанців з рідного краю, які після Першої світової війни опинилися, головним чином, в країнах Центральної Європи.

Ця цінна публікація появилася в часі Другої світової війни в країні, окупованій німецькими військами, які дивилися на Україну як на свою майбутню колонію і суворо переслідували будь-який прояв боротьби українського народу за свою самостійність і незалежність. В цих важких умовах скарбникові МВБУ Є. Вировому вдалось серед 64 українських скитальців (їх імена наведені на першій сторінці вступу) зібрати поважну суму на видання книжки і добитися в окупаційній владі дозвіл на її видання. Та й так, значну частину тиражу монографії німецьке гестапо ліквідувало, директора МВБУ Д. Антоновича як видавця книжки – арештувало, а її висилку за кордон суворо заборонило. Лише незначна кількість примірників *Української еміграції* С. Наріжного після війни потрапила в Україну, Америку та країни Західної Європи.

Фототипічне перевидання цієї унікальної публікації є надзвичайно актуальним і потрібним, зокрема в наш час, коли деякі політичні кола в Україні та за її межами намагаються принизити роль української діаспори у становленні української державности. Друге видання відкривається вступним словом Президента Українського Історичного Товариства (УІТ) Любомира Винара, який, між іншим пише: “Від 1942 року не появилася жодна обширніша праця про цей період української еміграції і монографія С. Наріжного надалі залишається неперевершеною [...]. У сучасній Україні і поза її межами монографія С. Наріжного майже недоступна читачам. Саме тому було вирішено перевидати працю Симона Наріжного і заповнити цю прогалину в науковій літературі” (с. V). Ініціатором перевидання праці Наріжного був бл. пам. д-р Олег Романів, голова НТШ в Україні.

В дальшій вступній статті – “Симон Наріжний – дослідник української історії та етнографії” – Любомир Винар та директор Інституту дослідження української діаспори Національного університету “Острозька академія” Алла Атаманенко, характеризують автора *Української еміграції* як несправедливо забутого історика, який ціле життя присвятив розбудові Музею Визвольної боротьби України в Празі та боротьбі за збереження музейних фондів після його ліквідації комуністичною владою в 1948 році.

Автори передмови аналізують найосновніші наукові праці вченого, з яких по праву на перше місце ставлять саме *Українську еміграцію*. На думку деяких дослідників, ця монографія стала для органів радянських спецслужб після зайняття Чехо-Словаччини Червоною армією 1945 р. основним джерелом інформацій про окремих членів української еміграції, що залишилася в підсоветських країнах. Сам С. Наріжний заперечував таку думку¹. Автори однак вважають її відкритою. Як ніяк, праця написана так солідно і містить стільки конкретних фактів і фотографій, що було б дивним, якби “Смерш” не скористався нею. Ініціатор видання Є. Вировий нібито перед смертю заявив: “Виданням

¹ С. Наріжний. *Як рятували Музей ВВУ. Матеріали до історії МВБУ в Празі*. Вип. 3 (На правах рукопису). Цюріх, 1959, 469 с.

Української еміграції ми, нехотячи, самі собі зробили ведмежу службу, давши в руки ворога список, характеристики і навіть фотографії людей, для яких боротьба з більшовицькою владою була на першому місці. Та тут нашої вини нема”². Коли за цим “списком” 17 травня 1945 року солдати “Смершу” приїхали арештувати Є. Вирового, він покінчив життя самогубством, вискочивши з третього поверху своєї квартири на брук перед автомашиною, якою мали його відвезти³.

І в передмові, і у вступній статті автори підкреслюють пріоритет автора цих рядків у дослідженні життя, музейної та громадської діяльності С. Наріжного. Вже в першому абзаці вступної розвідки вони пишуть: “Довгі роки, нажаль, він [С. Наріжний. – М.М.] був майже невідомий в Україні. Для читачів в ній у 1996 р. Симона Наріжного “відкрив” український дослідник зі Словаччини Микола Мушинка, який цікавлячись долею празького Музею Визвольної боротьби України, написав найповнішу і сьогодні біографію вченого та низку статей, доповідав на наукових форумах. Дослідження М. Мушинки побудовані на архівах України і Праги, матеріалах, одержаних від старшої доньки вченого Наталії Жуківської, спогадах та інших джерелах” (с. VII).

Зміст монографії С. Наріжний розподілив до тридцятьох тематичних розділів. По суті, це тридцять самостійних розвідок про окремі ділянки культурно-освітньої праці української еміграції у міжвоєнний період.

Монографія відкривається ґрунтовною вступною розвідкою С. Наріжного про історію української еміграції від Київської Русі (князя Святослава та татарських навалів) до кінця Першої світової війни. Детальніше автор зупиняється на т.зв. “мазепинській еміграції”, еміграції козаків “за Дунай” після зруйнування Запорізької Січі, політичній еміграції українців Росії в західну Європу в другій половині 19 ст. (коло М. Драгоманова), політичній еміграції східних українців в Галичину на початку 20 ст. (Революційна українська партія) та, зокрема, на масовій еміграції в часі Першої світової війни на землі Галичини, Польщі, Чехії, Західної Європи та Балкану (Союз Визволення України, табори військовополонених, Військові місії тощо).

Другий розділ присвячено Українській республіканській капелі О. Кошиця і її триумфальній подорожі по країнах Центральної та Західної Європи (1919 – 1921). В дальших розділах розглянуто культурно-просвітню діяльність в українських таборах інтернованих у Польщі та Чехії, українським високим школам (Український Вільний Університет в Празі, Українська господарська академія в Подєбрадах, Український Високий педагогічний інститут ім. Драгоманова в Празі, Українська студія пластичного мистецтва в Празі), українським науковим установам та громадським організаціям (Український науковий інститут в Берліні,

² Інформація Тараса Кушинського, який був очевидцем смерти Є. Вирового і який зберіг значну частину його особистого архіву.

³ М. Мушинка. “Іду на вічність. До 100-ліття з дня народження Євгена Вирового”, *Сучасність*. Мюнхен, 1991, с.115-118.

Спілка українських лікарів у Чехії, Українське правниче товариство в Чехії, Українське товариство прихильників книги в Празі, Українське педагогічне товариство в Празі, Союз організацій інженерів-українців на еміграції, Українська наукова асоціація в Празі та іншим. Окремий розділ автор присвятив пражським українським науковим з'їздам. Весь той блок студій завершується розділом “Культурно-наукове співробітництво з чужинцями” (с. 249-267).

Дальші розділи присвячено спортивним та іншим громадським організаціям (Пласт, Сокіл, Січові, жіночі та філателістичні організації). В останніх трьох розділах (с. 308-335) розглянуто культурну працю української еміграції на західноукраїнських землях: в Галичині, на Волині, Буковині та Закарпатті. Під Закарпаттям автор розуміє і землі східної Словаччини (Пряшівщину), заселені українською людністю.

Кожен з тридцятьох розділів написано надзвичайно скрупульозно, на основі конкретних архівних документів, головним чином, багатющих фондів Музею Визвольної боротьби України, якому С. Наріжний в майбутньому хотів присвятити окрему монографію. В цьому музеї було зосереджено понад мільйон одиниць зберігання, вагою в сорок тон⁴. Майже в кожному розділі наведено десятки українських установ та організацій, сотні прізвищ і тих найменших діячів культури (наприклад всіх докторантів УВУ, УГА та ВПД). В кінці праці наведено іменний покажчик, що охоплює 2,050 імен.

Рівноцінним текстовій частині є фотографічний додаток (с. I-ССXXXII), що охоплює 834 індивідуальні та групові фотографії, причому і під більшістю групових світлин поіменно наведені їх учасники. Більше того, С. Наріжний і до фотографій подав іменний покажчик, що охоплює 1,730 прізвищ. Слід підкреслити, що якість знімок у другому виданні вища, ніж в першому, бо друковано їх на крейдяному папері із застосуванням сучасної техніки “чищення” знімків.

Праця С. Наріжного охоплює далеко не всі прояви культурної праці української еміграції міжвоєнного періоду. Дальші теми автор намагався порушити в наступних частинах серії “Студії Музею Визвольної боротьби України”. Другу частину він навіть підготував до друку. Її рукопис однак був конфіскований “Смершем” вже в травні 1945 року. Сам автор вважав його безслідно втраченим, однак після проголошення незалежності України та розсекречення супертаємних (“совершенно секретних”) архівів КГБ він виринув на поверхню (правда, у значно “обшарпаному” стані) і був навіть опублікований⁵.

⁴ Детальніше про це див.: М. Мушинка. *Музей Визвольної боротьби України і доля його фондів*. Мельбурн, 1996; Його ж. *Muzeum osvobozenéckého boje Ukrajiny v Praze a osudy jeho fondů*. Прага, 2005; Його ж. *Музей визвольної боротьби України та доля його фондів*. Київ, 2005.

⁵ *Українська еміграція. Матеріали зібрані С. Наріжним для частини другої*. Упорядники: Л. Яковлева, Г. Михайліченко та А. Огінська. Післямова М. Мушинки. Київ, 1999, 272 с.

Праця С. Наріжного послужила джерельною базою для багатьох наукових праць з українознавства. Її матеріали використано в українських енциклопедіях та іншій довідковій літературі.

На першій сторінці другого видання *Українська еміграція* С. Наріжного читаємо: “Цю важливу працю д-ра Симона Наріжного про українську еміграцію між двома світовими війнами [...] розсилається бібліотекам в Україні і в діаспорі завдяки фінансовій допомозі Світової Наукової Ради Світового Конгресу Українців. [...] Світова Наукова Рада при СКУ й інші установи вважають, що ця книга буде корисною українському і неукраїнському читачеві”.

З таким благородним почином СНР при СКУ не можна не погодитися. Книга С. Наріжного і справді заслуговує на те, щоб була в кожній науковій бібліотеці України та діаспори. Застереження викликає її тираж – 300 примірників! При такому низькому тиражі ця цінна монографія і надалі залишиться бібліографічною рідкістю. А це велика шкода. Віримо, що друге видання є лише “сигнальним” випуском, після якого наступить масове видання цієї безцінної публікації. Вона заслуговує на те.

МИКОЛА МУШИНКА,

Наукове Товариство ім. Шевченка

Наталка Осьмак. Кирило Осьмак – нескорений Президент УГВР. Торонто; Львів: В-во “Літопис УПА”, 2008, 126 с.

Видання біографічних матеріалів про Кирила Осьмака, революційно-політичного діяча і Президента УГВР, важливі для кращого розуміння життя і діяльності одного з видатних керівників українського революційного руху в 1940-их роках. Наталка Осьмак, донька, збирила цікаві матеріали про життя і діяльність свого батька. Видання включає вступну статтю автора “Via dolorosa” з даними про діяльність Кирила Осьмака, його ув’язнення, вирок і перебування у Владімірській тюрмі в Росії, його автобіографічні нотатки “Про себе” і публікації, листи та фотоілюстрації. В додатку подано інформації про *Літопис УПА*.

Кирило Осьмак народився 9 травня 1880 року в м. Шишаки на Полтавщині, загинув 16 травня 1960 року у Владімірській тюрмі в Росії. Закінчив вищу освіту в Московському сільськогосподарському інституті в 1916 році. Був членом Української Центральної Ради і завідував в Генеральному Секретаріаті землеробства відділом бурякової кооперації. Згодом працював редактором термінологічного словника в Інституті Української Наукової Мови, заарештований у Харкові в 1928 році за “контрреволюційну діяльність”. Був звинувачений у “справі СВУ” і засланий до концтабору. Звільнений в 1940 році. В 1941 році працював у Києві в Українській Національній Раді і співпрацював з ОУН(м). Від 1942 року співпрацював з ОУН(б), а вже 13 липня 1944 обраний на Великому Зборі президентом УГВР (псевдо Марко Горнянський). Заарештований 12 вересня 1944 р. в Дрогобицькому районі

і в 1944 – 1947 роках був ув'язнений у Дрогобичі. 10 липня 1948 року Особлива рада при МДБ СРСР винесла вирок – 25 років “за участь в контрреволюційній банді українських націоналістів та активну керівну контрреволюційну діяльність”. Саме автобіографічні нотатки Осьмака важливі і віддзеркалюють його думки і діяльність перед і під час нацистської окупації України. Він коротко згадує про свого батька Івана Юхимовича і братів.

Також ця частина включає різні документи, включно з протоколом його допиту з 9 березня 1928 року, листи дослідчих і прокурора з 1928 року та інші протоколи допитів. Важливі спогади Кирила Осьмака з Києва за час від 1941 до вересня 1943 року. Він працював в Українській Національній Раді, яку очолював його знайомий проф. Микола Величківський. В жовтні 1941 року він став членом Ради, де очолював відділ земельних справ. В цей час він мав зв'язки з членами ОУН Андрія Мельника. У розділі “Знайомство із українськими націоналістами-західняками” він згадує свою співпрацю з Атанасом Мілянцем і Мироном Луцьким. Від Мілянця він довідався про діяльність ОУН: “Спілкуючись з професором Миколою Величківським і його заступником – західником Бойдуником, я дізнався, що вони є прихильниками ОУН(м). Проте тоді я ще не звертав уваги на ту боротьбу, яка була між ОУН(м) і ОУН(б). Мені важливо було, що ця організація боролася за створення Самостійної Української Держави” (с. 51).

В той час Кирило Осьмак запізнався з націоналістичною літературою і співпрацював Іваном Рогачем, редактором *Українського Слова*, якого в 1942 році знищили нацисти, подібно як Олену Телігу й інших націоналістів. Отже, це був “мельниківський період” діяльності майбутнього президента УГВР. На початку липня 1942 року він запізнався з “Володимиром” – Мирославом Прокопом, референтом пропаганди Проводу ОУН Бандери і від того часу зачинає співпрацю з ОУН(б), стаючи на пропозицію Прокопа, керманічем пропагандивної роботи серед київської інтелігенції. Тоді розпочався “бандерівський період” його діяльності, хоча він далі співпрацював з членами Національної Ради. Свій перехід до бандерівської ОУН він пояснює тим, що в своїй боротьбі за самостійність України, мельниківці більше “поклалися” на німців. У світлі знищення у Києві гестапом в 1942 році багатьох членів мельниківського ОУН, це пояснення дивне тим більше, що він працював в Українській Національній Раді. Отже, ця справа вимагає додаткового в'яснення. Можливо, що д-р Прокоп з рамені Центрального Проводу ОУН(б) обіцяв йому якнайближчу співпрацю і допомогу в його професійній діяльності. Осінню 1942 року Кирило Осьмак почав писати брошури і листівки, включаючи брошури *Злочини німецьких загарбників в Україні, Покладаємося на власні сили* й інші. Для пропагандивної роботи він користувався книжками з празького видавництва “Пробоем”, включаючи брошури М. Сціборського і виданнями Юрія Липи.

Кирило Осьмак виїхав з Києва до Львова у вересні 1943 року. У Льво-

ві він зустрівся з добрим знайомим – археологом Левком Чикаленком, Володимиром Дорошенком, Юрієм Косачем і іншими. Там він зустрівся з Мирославом Прокопом – “Володимиром” і вони обговорювали питання дальшої боротьби з німецьким окупантом. В споминах описав свою зустріч з Митрополитом Шептицьким, який його поблагословив на “подальшу патріотичну діяльність” (с. 59). Кирило Осьмак подає важливі дані про генезу УГВР в розділах споминів “Ідея УГВР”, “Ініціативний Комітет”, “Великий збір УГВР”. Він пише, що “ідея організації всеукраїнського українського органу для боротьби за Суверенну Державу в мене особисто виникла ще в першій половині 1942 року, коли формально я примикав до мельниківців” (с. 60). Ця ідея сподобалась Величківському й іншим членам Національної Ради.

В 1942 році Кирило Осьмак цю справу обговорював з Мирославом Прокопом, але той критично поставився до ідеї майбутнього президента УГВР. Аж в квітні 1944 року він ще раз поставив перед Прокопом “проблему щодо організації всеукраїнського центру боротьби проти Радянської влади на Україні. На цей раз він погодився зі мною” (с. 61). Прокоп доручив йому написати проєкти “Платформи” та “Універсалу”. Лев Шанковський в праці “Ініціативний комітет для створення Української Головної Визвольної Ради” (Нью-Йорк, 1985) пише, що проєкт універсалу УГВР був складений отцем Іваном Гриньохом (с. 70) і не згадує про авторство Осьмака цих важливих документів. На нашу думку, роля Кирила Осьмака в генезі УГВР і як автора офіційних документів Ради, заслуговує на джерельне вивчення. Із спогадів Голови УГВР виходить, що він ще в 1941-42 році, як член Української Національної Ради в Києві опрацьовував плян створення всеукраїнського центру визвольної боротьби. В той час він близько співпрацював з “Володимиром”, який подав його кандидатуру на президента УГВР. Цікаві також його спогади про відбуття Великого збору УГВР, на якому його обрано Президентом. Він пише, що “...Бандерівці-галичани вирішили вибрати Президентом УГВР людину із Східної України, показуючи тим, що їх діяльність однаково буде вестися на території східних, так і західних областей України” (с. 63). Він провів перше і останнє засідання Президії УГВР на Дрогобиччині 25 липня 1944 року. Кирила Осьмака заарештували 12 вересня 1944 року і від того часу до кінця життя був в’язнем советських тюрем. Загинув 16 травня 1960 року у Владімірській тюрмі в Росії.

Кирила Осьмака не помилювали, як це зробила советська влада з наступником генерала Чупринки і головою Генерального Секретаріату УГВР генералом Василем Куком, якого звільнили в 1960 році від кримінальної відповідальности та згодом дали йому змогу працювати в Інституті історії АН УСРР. Видно, що працівники КДБ мали різні настанови і підходи до різних провідних членів УГВР і ОУН.

Життя і діяльність учасників і провідних членів УГВР, заслуговує на всестороннє джерельне вивчення. Маючи тепер доступ до архівних матеріалів, дослідники мають змогу джерельно і неупереджено висвітлити

життя і діяльність провідних націоналістичних керманічів української революційної боротьби в 1940-их роках.

Включені у книжку фотоілюстрації з життя Кирила Осьмака збагачують це важливе видання. Щира подяка належить Наталці Осьмак за опрацювання цієї книги на основі архівних матеріалів і тривалого відзначення пам'яті першого президента Української Головної Визвольної Ради.

*ЛЮБОМИР ВИНАР,
Українська Вільна Академія Наук у США*

ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНІ ВІДНОСИНИ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ В ІСТОРИКО-СОЦІОЛОГІЧНОМУ ВИМІРІ

А.М. Киридон. *Час випробувань: держава, церква, суспільство в радянській Україні 1917 – 1930-х років*. Тернопіль: Підручники і посібники, 2005, 384 с.

Під впливом трансформаційних процесів в Україні в останні півтора десятиліття відбуваються суттєві зміни в політичній, економічній, соціальній, духовній та інших сферах. Вони зачепили також усю царину релігійно-церковного життя. Але й на сьогодні тут бракує чіткої державної політики, відсутня модель державно-церковних взаємин. За роки незалежності в Україні так остаточно і не були віднайдені базові направляючі та не визначені наріжні пріоритети у цій сфері. Насамперед це пояснюється складністю і почасти суперечливістю суспільних трансформацій, колізіями внутрішньополітичного характеру, наявністю серйозних проблем у соціально-економічній сфері, неусталеністю правової бази держави. До того ж сама церква виявилася неспроможною до чіткого окреслення своєї позиції стосовно сучасних суспільно-політичних проблем і стосунків з державою. Водночас, такий чутливий до колізій, коливань і зрушень на всіх рівнях релігійний спектр нашої держави налічує понад 100 різних конфесій, церков, домінацій, напрямків, течій, що надалі потребує вдосконалення політичних, правових, соціальних аспектів з урахуванням ретроспективного звернення до подій української історії.

Ці обставини поряд з усвідомленням важливості релігійної сфери для громадського життя в процесі побудови демократичного суспільства актуалізували вивчення відповідного досвіду регулювання відносин на зрізі “державна – церква – суспільство” в минулому, зокрема і на переломних етапах розвитку українського суспільства. Одним із таких є період кінця 10-х – 30-х років ХХ століття в радянській Україні. Хоча, звісно, новизна ситуації вимагає адекватних, таких, що відповідають сучасним реаліям, підходів до моделювання державно-церковних взаємин.

Відзначимо також наукову актуальність і своєчасність монографічного дослідження Алли Киридон і з огляду на те, що порушені нею про-

блеми в такій постановці й обсязі, всебічності, оригінальності залученого до наукового аналізу джерел ще не піднімалися українськими та зарубіжними авторами. Мова йде про те, що дослідниця свідомо вдалася до детальної аналізи еволюції державно-церковних взаємин на прикладі Української автокефальної православної церкви та її правонаступниці – Української православної церкви, мотивуючи це, зокрема, і такими положеннями. По-перше, хронологічно обрана православна конфесія найбільше наближена до визначених рамок дослідження: від зародження ідеї автокефалії та подальшої інституціалізації УАПЦ – до “самоліквідації” 1930 року, з урахуванням факту існування її правонаступниці – УПЦ в 1930 – 1936 роках. Таким чином, була можливість розглянути часову еволюцію самої церкви (її становища та статусу) в українському суспільстві та державі. По-друге, назване релігійне об’єднання найповніше репрезентоване корпусом документів церковного походження, що в комплексі з документами державно-партійних органів дало можливість здійснення різноплянового (не однобічного) аналізу державно-церковних відносин. По-третє, саме УАПЦ найперше була використана більшовицькою владою в її початкових кроках становлення з метою політичного маніпулювання. Отже, можна було простежити механізм регулювання державно-церковних взаємин уже на ранньому етапі діяльності радянської держави.

Монографія виконана одночасно в класичному і новаторському структурно-логічному та змістовному ключі. Вона складається із вступу, трьох розділів (перший і другий поділяються на три підрозділи кожний, а третій – на чотири) висновків і приміток. Звертає на себе увагу та обставина, що, виходячи із структури праці, Алла Киридон використала побудову розділів за принципом ризомі. Це дозволило застосувати спосіб вертикально-горизонтального прочитання історії, чим, зокрема, пояснюється певна свідомо повторюваність окремих сюжетів з огляду на заявлену структурно-логічну схему дослідження.

Обраний Аллою Киридон варіант структурної схеми викладу матеріалу дозволив всебічно та науково обґрунтовано вивчити цілісний процес становлення, характеру й особливостей відносин більшовицької держави та православної церкви (УАПЦ-УПЦ) у досліджуваній історичний період на основі свого роду конусної моделі “державна – церква – суспільство”. При цьому цілком новаторський відхід від дискурсу дихотомічного вивчення проблеми в площині “державна – церква” та залучення соціального чинника для розуміння сутності історичного процесу дали змогу концептуально переосмислити усталену парадигму державно-церковних відносин. Тим самим для праці притаманний, що характеризує принциповий аспект новизни дослідження, історико-соціологічний підхід при реалізації мети і завдань наукового пошуку. Звертаємо увагу на важливе теоретичне авторське положення: “Одна з особливостей концептуального осмислення обраної проблеми полягає в намаганні провести комплексне дослідження через аналіз окремих еле-

ментів. З цією метою було застосовано тричленну структурну будову “держава – церква – суспільство” (с. 16-17). Найбільш новаторським, на наш погляд, у контексті проведеного під цим кутом дослідження й отриманих наукових результатів є третій розділ монографії. У ньому послідовно проаналізовано державно-церковні відносини в радянській Україні (на прикладі УАПЦ-УПЦ) крізь призму соціального виміру, становище духовенства в досліджуваній період з точки зору сучасних підходів і категорій історії повсякденности, морально-ціннісні імперативи українського суспільства, а також атеїзацію масової свідомости в умовах комуністичного герменевтичного існування.

Вважаємо за необхідне відзначити широту, різноплановість та оригінальність джерельної бази рецензованої наукової розвідки. Фактологічну основу дослідження склали документи, більшість із яких введено до наукового обігу вперше, з фондів головних архівів України, в тому числі – Центрального державного архіву громадських об’єднань України, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного історичного архіву України в м. Києві. До наукового аналізу залучено матеріали як державних структур (вищих партійно-державних органів, урядові постанови, законодавчі акти, нормативні документи різних відомств, причетних до регулювання державно-церковних відносин тощо), так і церковних установ (статутні й установчі документи церковних органів, матеріали соборів, з’їздів, зібрань, звітна документація релігійних організацій і т.п.). Всебічно використано також широкий спектр преси, періодики, мемуаристики. Така потужна джерельна база забезпечила наукову достовірність викладених положень і висновків проведеного наукового дослідження.

Варто також окремо зупинитися на концептуальних і методологічних засадах наукового дослідження Алли Киридон. Авторка ставить за мету насамперед “концептуальне переосмислення проблеми державно-церковних відносин у площині “держава – церква – суспільство” (с. 13). На базі використання новітніх розробок і здобутків психології історії, політичної антропології, соціальної історії, мікроісторії, історії повсякденности, “лінгвістичного повороту”, постмодернізму вона при конструюванні концепції успішно врахувала та поєднала дискурс подієвої історії із західним студійним досвідом, українською національною парадигмою і опрацюванням джерельного комплексу в його сучасному культурно-антропологічному прочитанні.

Надзвичайно цікаво у сенсі авторського інтердисциплінарного методологічного поля, що хоча Алла Киридон і не задекларувала, але вміло застосувала метод “інтерпретаційного еkleктизму”, коли дослідниця, за словами Мішеля де Монтеня, “не може пройти мимо певних книг, аби щось не запозичити”. Вона, використаємо влучне пояснення цього методу Євою Доманьською, “не позбавляється еkleктизму і черпає інспірації зі всього, що може направити... на якийсь цікавий троп”.

Все це дозволило відтворити процеси в радянській Україні

досліджуваного періоду у сфері відносин між державою та церквою “і підійти до вирішення питання не лише “що?” і “як?” відбувалося, але і “чому?” стало можливим упровадження запропонованої більшовиками моделі цих відносин”. Звідси, у концентрованому вигляді концептуальність проведеного наукового аналізу виражається в такій новаторській тезі: “В умовах радянської держави було втілено більшовицьку модель державно-церковних відносин, стратегічно зорієнтовану на витіснення церкви з усіх сфер суспільного життя, але це стало можливим не лише завдяки постійному силовому, економічному, ідеологічному тискові держави, а й, значним чином, через те, що її втілення було допущене суспільством, за згодою “мовчазної більшості”” (с. 13).

Звертаємо увагу на ще один суттєвий позитив монографії Алли Киридон. Проведене нею дослідження дає підстави стверджувати, що амплітуда державно-церковних відносин не була стабільною впродовж 1917 – 1930-х років. Цілком вмотивовано дослідниця пропонує виокремити кілька періодів їх дії: листопад 1917 – середина 1918 року – декларування більшовицьких принципів щодо релігії і церкви; очікувальна позиція церкви; зародження руху за автокефалію в Україні; друга половина 1918 – 1921 роки – перші спроби впровадження більшовицької моделі державно-церковних відносин; 1921 – 1923 роки – активний наступ радянської держави на церкву; 1923 – 1924 роки – тимчасове послаблення наступу; 1925 – 1929 роки – посилення тиску на всі церкви; 1929 – 1930-і роки – реалізація стратегічного курсу на знищення релігії і церкви (з тимчасовим відступом першої половини 30-х років).

Нарешті, услід за авторкою монографії, не можемо залишити поза увагою перспективні напрямки подальшої наукової розробки різних аспектів державно-церковних відносин 1917 – 1930-х років. Серед іншого потрібно назвати необхідність комплексного вивчення соціальних, економічних, політичних і духовних процесів у площині окресленої проблематики; взаємин більшовицької держави не лише з православною церквою, але й з іншими релігійними об’єднаннями; місця церкви в умовах національно-визвольних змагань 1917 – 1920 рр.; історії міжконфесійних відносин 1920-х – початку 1930-х рр.; порівняльних аспектів розвитку стосунків у трикутнику “державна – церква – суспільство” на регіональному зрізі тощо. Таким чином, вагомий доробок і позитив монографічної праці Алли Киридон як у глибокому новаторському дослідженні на основі сучасної методології, історико-соціологічного підходу та верифікованої джерельної бази проблеми державно-церковних відносин на трьох зрізах – “вимір держави, позиція церкви і ситуація в суспільстві” (с. 319), так і у визначенні відкритих для подальшої наукової розробки лагун, які свідчать про актуальність, своєчасність, важливість, багатovarіантність і поліаспектність монографічного дослідження.

*СЕРГІЙ ТРОЯН,
Рівненський державний гуманітарний університет*

Олег Романів. Біобібліографічний покажчик. Укладачі І.К. Мельничук, Ю.М. Романів. Львів: Наукове Товариство ім. Шевченка, 2007, 163 с.

Видання біобібліографічного покажчика проф. Олега Романова, першого голови НТШ у Львові, який безпосередньо причинився до відновлення Товариства в Україні, заповнює важливу прогалину в науковій і бібліографічній літературі. Голова НТШ одночасно був видатним фізиком, організатором численних наукових конференцій, редактором наукових публікацій з фізичних наук, українознавчих журналів, зокрема *Вістник НТШ* (від 1991 до 2005 року) та інших українознавчих видань. Він автор цікавих публіцистичних статей, вдумливих есеїв і цінних рецензійних оглядів. Без сумніву, Олег Романів був передовий організатор українського наукового життя в посткомуністичній Україні. Дуже добре, що упорядники поєднали біографічний нарис про вченого з його бібліографією.

Як людина, Олег Романів мав твердий національний хребет і в усіх ділянках діяльності заступав державні національні інтереси України. Я мав приємність співпрацювати з Олегом Михайловичем і тому зможу доповнити деякі дані про його життєві настанови і наукові орієнтири. В основі він був доброю і винятково працювитою людиною із бажанням близької співпраці з науковими установами і вченими. Часто згадував в розмовах, що хотів бути істориком і політологом, але вибрав як студійну ділянку фізику, в якій, маю відзначити, вибився на видатного вченого міжнародного формату. Я йому говорив, що навіть без диплому він є уроджений історик і вдумливий публіцист. Тому незадовго до смерті він став членом Українського Історичного Товариства і довший час був співробітником журналу *Український Історик*. Він близько співпрацював з Науковою Радою СКУ, яку я очолював, і брав участь в науковій сесії Світової Наукової Ради в Києві в серпні 2005 року під час конгресу Світового конгресу Українців.

Ми поділяли переконання, що українське наукове життя в Україні і діаспорі треба в деякій мірі координувати і дуже важливо, щоб наукові установи між собою співпрацювали. Одним із важливих завдань було визначення наукових видавничих пріоритетів. Як генеральний секретар Світової Ради Наукових Товариств ім. Шевченка, Олег Михайлович відповідав за її діяльність. Він говорив, що часами було дуже важко на цьому посту працювати. Як “старий ентешівець” я рекомендував, щоб він став головою цієї Ради – але цього не сталося. Одним із важливих проєктів Олега Романова було підготування до видання *Енциклопедії НТШ*. Нажаль, цей проєкт до сьогодні не реалізований. Я просив, щоб Олег Михайлович був неофіційним представником Світової Наукової Ради СКУ в Україні і він погодився допомагати в діяльності Ради. В 2002 році Олега Романова обрано дійсним членом (академіком) Української Вільної Академії Наук у США. Нам було дивно, що він не був

академіком, лише членом-кореспондентом Національної Академії Наук України. Тому ми вважали, що обрання його академіком УВАН є закономірним і справедливим. Треба згадати, що академіком УВАН було обрано і професора М. Брайчевського, якого також не вибрали академіком НАНУ, та інших вчених з України. Такий підхід Національної Академії Наук України, на нашу думку, не був справедливим, якщо йдеться про їхній науковий стаж у міжнародному вимірі. Олегу Романову цей титул академіка давно належався.

На окрему увагу заслуговує його науково-видавнича діяльність. Останньою книгою, яку редагував Покійний і яка, на жаль, не появилася за його життя, було перевидання фундаментальної праці проф. С. Наріжного *Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами*, яка вийшла в Празі у 1942 році. Олег Михайлович як голова НТШ був ініціатором цього проекту. Він звернувся до УІТ, щоб ми спільно видали цю важливу працю. Він запропонував, щоб ми разом були співредакторами цього видання. Ми узгіднили зміст книги, яка появилася вже після його смерті в 2008 році. Історія перевидання фундаментальної праці С. Наріжного заслуговує на окрему статтю.

Важливо підкреслити позитивну прикмету Олега, як людини – він завжди мав почуття здорового козацького гумору. Ще однією шляхетною прикметою Покійного було те, що не зважаючи часами на складні ситуації і різні напруження, він ніколи зле не говорив про інших людей. Прямо не любив “пльоткарського болота”. Важливо згадати, що його дружина Алла Романів не лише дбала про його здоров’я, але в міру можливого намагалася допомогти йому в праці. Це – кілька рис до “портрета” ініціатора і головного промотора відновлення НТШ у Львові. З приємністю згадую про нашу співпрацю. Після смерті д-ра О. Романова я помістив некролог в УІ.

Тепер відносно біобібліографічного довідника. Упорядники логічно розділили довідник на дві основні частини: біографічну – “Життєвий і творчий шлях Олега Романова” з відповідними підрозділами та хронологією життя і діяльності вченого. В другій частині вміщено бібліографію праць з окремими розділами, присвяченими науковим працям з фізики, публікаціям з науково-суспільною тематикою і редакторській праці вченого. Також вміщено деякі статті про вченого, але вони якось губляться в тексті видання. Ми зауважили, що в Україні не відділюють праці автора від статей, написаних про нього і при публікації зберігають загальну нумерацію. На Заході є інший підхід. Статті про автора подаються в іншій частині бібліографічних довідників з окремою нумерацією. Праці “про” не є працями автора і саме тому вичислюються в окремій частині. Це, на нашу думку, правильний підхід. Іменний покажчик з відповідними підрозділами і списком скорочень завершує це цінне видання. Дуже добре, що в довіднику поміщено також родинні та інші фотографії з життя і наукової діяльності Олега Романова, які допо-

внюють біографічну частину видання. Тепер декілька зауваг.

В розділі “Участь у міжнародних конференціях” пропущено, що Олег Романів був одним з організаторів першої Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського, що відбулася у Львові в 1991 році. Співорганізаторами були Українське Історичне Товариство і Республіканська асоціація українців в Києві. Ця міжнародна конференція мала переломове значення для розвитку грушевськознавства в Україні, як окремої дисципліни. Грушевськознавство булозапочатковане в Америці ще в 1966 році на сторінках *Українського Історика*. Можна сказати, що від відбуття міжнародної конференції у Львові грушевськознавство розвивається спільними силами вчених в діаспорі й Україні. У 1998 році Олег Романів став лауреатом медалі Михайла Грушевського. Також треба зазначити, що на сторінці 132, під №928 подано *Збірник наукових праць і матеріалів* з цієї конференції, який вийшов у Львові в 1994 році. При бібліографічному описі видання опущено Українське Історичне Товариство, яке було співвидавцем збірника. На нашу думку, було б доцільним в довіднику вчислити недруковані праці Олега Романіва, як також видання, які він планував або започаткував видати, але не закінчив (напр., проєкт *Енциклопедії НТШ*). В другому виданні можна було б також поширити біографічний нарис про вченого, зокрема його працю в НТШ і співпрацю з іншими науковими установами. Ці наші зауваги не зменшують ваги цього видання. Укладачам біобібліографії І.К. Мельничуку і Б.М. Романову треба подякувати за їх труд і опрацювання першої біобібліографії видатного вченого. Тривалим відзначенням пам’яті д-ра Олега Романіва – видатного вченого і засновника та голови відродженого НТШ у Львові, було б видання його наукових, українознавчих та публіцистичних праць. Надіємося, що цей проєкт буде НТШ зреалізований.

ЛЮБОМИР ВИНАР,

Українська Вільна Академія Наук у США

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД КНИЖОК,
ПРИСВЯЧЕНИХ ГОЛОДОМОРУ 1932 – 1933 РОКІВ

Василь Марочко. Голодомор 1932 – 1933 рр. Київ, 2007, 64 с.

У книзі висвітлюється тактика й стратегія уряду СРСР та керівництва ВКП(б) на знищення українського села, руйнівні наслідки насильницької колективізації України, рух опору проти примусового створення колгоспів та непосильних податків. Брошура видана масовим тиражем і розрахована на широке коло читачів. Читач може почерпнути інформацію текстову та візуальну, де представлено у фотографіях та діаграмах причини трагедії українського народу.

Валентина Борисенко. Свіча пам'яті: Усна історія про геноцид українців у 1932 – 1933 роках. Київ: “Стилос”, 2007, 288 с.

Видано у рамках програми “Уроки історії: Голодомор 1932 – 1933 років” Міжнародного благодійного фонду “Україна 3000” за кошти Інституту національної пам'яті.

Зі вступним словом до читачів звернулася Голова Наглядової Ради Міжнародного благодійного фонду “Україна 3000” Катерина Ющенко.

Книга складається із декількох розділів, які охоплюють значне коло проблем. Зокрема, у розділі “Голодомор-геноцид у 1932 – 1933 роках – цілеспрямована акція більшовиків на знищення українських селян” авторка показала логічну вервечку історичних причин, що спричинили голод в українському селі 1930-х рр., і виводить їх не лише з умов колективізації, а й усієї попередньої політики Російської імперії щодо українців. Сумну статистику засвідчують регіональні дослідження на Харківщині, Полтавщині, Київщині, Сумщині: “Першими йшли із життя, не витримавши тортур голодом, малі діти. У багатьох сім'ях вони згасали одне за одним, а то і всі разом” (с.34). В. Борисенко помістила в цьому розділі і низку вражаючих документів. Вони красномовно свідчать про те, що особисті листи писалися на ім'я голови ППУ УСРР Балицького про те, що в Харкові спостерігається значна кількість “прибулого елементу” та про те, як вражені голодом різні райони області. У праці поміщені фото українських родин, батьків з дітьми “напередодні” великого лиха.

З особливою доказовою базою виписано розділ “Етнографічні аспекти в дослідженні усної історії 1932 – 1933 років”. Зокрема, зазначено, що праця готувалася на основі спеціально розробленої програми-запи-

тальника, за якою студенти історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка влітку 2002 – 2006 років записували свідчення про Голодомор у селах переважно Київської, Чернігівської, Житомирської, Вінницької, Полтавської, Сумської, Кіровоградської областей. Загалом за 5 років зібрано понад 2,000 свідчень людей, які пережили Голодомор (с.55). Також поміщені фото опитуваних.

У книжці на основі матеріалів усної історії розкривається глибина трагедії українського народу під час Голодомору у 1932 – 1933 роках. Перші узагальнення зібраних матеріалів дають можливість оприлюднити досі неznайомі сюжети, версії, пов'язані з голодом в Україні 1932 – 1933 рр.

Василь Марочко. Голодомор 1932 – 1933 років в Україні: Хроніка. Ред. В. Марочко, О. Мовчан. Київ: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2008, 294 с.

Книга видана на замовлення Українського Інституту національної пам'яті. Хроніко-документальне видання відтворює факти, події, явища в селах УСРР 1932 – 1933 рр. Використано опубліковані збірники документів і матеріалів, архівні фонди України та Росії, листування і таємні шифрограми Сталіна, листи селян до партійно-радянської номенклатури, доповідні записки іноземних дипломатів.

Голодомор-геноцид українського народу 1932 – 1933. Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 2008, 25 с.

Видано на замовлення Українського Інституту національної пам'яті. Автори брошури: В. Верстюк, В. Тилішак, І. Юхновський.

У центрі авторської уваги пошук відповіді на питання, чому терор голодом був спрямований проти України. Описано механізм Голодомору, його зловмисність, злочин проти людяности.

Матеріал розрахований для широкого загалу. Дохідливою мовою, на яскравих прикладах, з посиланням на джерела, з використанням яскравого ілюстративного ряду до читача доноситься страшна правда про злочин більшовицького режиму проти українського народу.

Великий голод в Україні 1932 – 1933: у IV т. т.1. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США (Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008, 838 с; т.2, 814 с; т.3, 782 с.; т.4, 622 с.

Видано за сприяння Відділу преси, освіти та культури Посольства США в Україні.

Видання містить свідчення очевидців-емігрантів з України, що були зібрані впродовж 1983 – 1984 рр. про Великий голод в Україні 1932 –

1933 рр. Вперше ці матеріали потрапили в Україну ще на початку 1990-х років. Проте, в силу низки причин цей матеріал виявився раритетним. І ось тепер зусиллям кількох сторін праця побачила світ. Українці мають можливість пізнавати самі про себе, про свою історію і про тих, хто вижив і не побоявся донести світові правду про страшну і нечувану трагедію.

У рамках виконання Закону Верховної Ради України “Про Голодомор 1932–1933 років в Україні” та Указу Президента України “Про заходи у зв’язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932 – 1933 років в Україні” Українським Інститутом національної пам’яті створена виставка “Ми звинувачуємо! Голодомор 1932 – 1933 рр. – геноцид українського народу”. Виставка була відкрита за участю Президента України 21 листопада 2007 року в Українському домі. На виставці представлені документи вищих партійних та державних органів, які викривають свідомі дії влади, спрямовані на організацію Голодомору. Важливим доказом зумисности Голодомору є свідчення очевидців. Вони складають окремий смисловий блок. Виставка так само супроводжувалася виданням інформаційного буклету.

На виставці, присвяченій жертвам Голодомору 1932 – 1933 років в Українському домі в Києві у листопаді 2008 р. було представлено 19 томів *Книги пам’яті жертв Голодомору 1932 – 1933 років*. Книги підготовлені по областях, які найбільше були вражені голодом, і складаються зі вступної частини, документів, а найвражаюча частина – прізвища померлих від голоду українців. Листаючи сторінки цих книг, відвідувачів найбільше вражав перелік, де часом під одним прізвищем згадувалося по 8-10 людей. Виморені цілі роди і родини українського люду. Внаслідок пошуків виявилось, що в кожне село були направлені німецьові уповноважені, які організували вивіз хліба й від імені держави здійснювали репресії. І хоча за цей рік праці редакційні колеги *Книг пам’яті* в областях не всі джерела виявили і не всіх загиблих внесено до списків, проте пошукова робота продовжується.

ЛЮДМИЛА КИРИК,

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Іван Коломиєць. Голодомор: спогади однієї родини. Київ, 2003, 68 с.

На сьогодні як серед науковців, так і широкої читацької аудиторії зріс інтерес до історико-мемуарного жанру, завдяки якому ми маємо змогу реконструювати цілісний образ історичної картини епохи крізь призму споминів, згадок, емоційно-психологічного стану як очевидців подій, так і людей, які не були безпосередніми учасниками, однак є носіями історичної пам’яті.

Публікація споминів Івана Трохимовича Коломийця про трагічні для

України, для багатьох українських родин, події 1932 – 1933 рр., була здійснена у 2003 р., але до сьогодні є актуальною. Крізь світогляд людини, її життєвий досвід на прикладі однієї полтавської родини ми маємо можливість поринути в світ болю та смерті тисячі безневинних жертв радянської системи.

Спогади автора відносять нас в будні українського села, яке переживало навколишнє революційне безладдя і стикнулося з важкими кроками встановлення радянської влади. Перед нами постають люди з власними, здебільшого трагічними долями, які боронили дідівське, нажите важкою працею, майно і безневинно гинули від рук нової влади. Трагічні тридцять автор споминів зустрів батьком двох малих дітей, добрим господарем, що змушений був втікати до міста, переховуватися, перебиватися тимчасовими заробітками, красти, збирати крихти аби врятувати себе й родину. Дружина Маруся на колись заможному хуторі вигодовувала велику родину, а згодом зважаючи на безвихідне становище змушена була переїхати до чоловіка, несучи важкий тягар страху перед голодною смертю, перед втратою своїх дітей.

Спомини очевидців тієї важкої трагедії є спробою донести до майбутніх поколінь всю повноту Великої Трагедії українського народу. Книга призначена для всіх небайдужих до скорботної сторінки нашої історії.

*НАТАЛІЯ КОНОПКА,
Національний університет "Острозька академія"*

ВІДІЙШЛИ У ВІЧНІСТЬ

Управа Українського Історичного Товариства ділиться з українським громадянством і членами УІТ сумною вісткою про смерть наших Членів

Бл. пам. проф. д-р Ігор Каменецький, народився 2 січня 1927 року в Рогатині, Україна, помер 29 липня 2008 року в Мт. Плезант, Мічіган, (США). Член-основник УІТ, член Редакційної колегії журналу “Український Історик”, бувший президент Української Американської Асоціації Університетських Професорів, дійсний член УВАН і НТШ, професор політичних наук в Central Michigan University, автор численних політологічних і історичних праць. Похоронений на місцевому цвинтарі Riverside Cemetery в Мт. Плезант.

Бл. пам. мгр. Ігор Александер Гриневич, економіст, член-прихильник УІТ. Народився 26 червня у Львові, помер 6 вересня 2008 року в Торонті. Громадський і пластовий діяч. Заступник Голови Союзу Організацій Українців в Австралії, голова Пласту КПС в Австралії, член-основник пластового куреня “Бурлаки”. Досліджував життя і діяльність Олега Кандиби-Ольжича і Україну в Другій світовій війні.

Бл. пам. інж. Сидір Михайло Тим'як, член-прихильник УІТ. Народився 21 квітня 1922 р. у Глинянах, громадський діяч, голова Товариства Приятелів Української Академічної гімназії у Львові, член різних громадських установ. Помер 13 квітня у Норт Порт, Флорида, похований на власне бажання, 18 червня 2008 в місті Глиняни, Львівської області.

Бл. пам. інж. Олексій Шевченко, член-прихильник УІТ. Народився 22 серпня 1928 р. на Полтавщині, помер 5 серпня 2008 року і похований на цвинтарі св. Андрія Первозваного в С. Баунд Бруку, Н. Дж. Відомий студентський і громадський діяч. Бувший член Управи Академічного товариства “Зарево”, представник В-ва “Смолоскип” в Америці, директор українознавчої школи в Бавнд Бруці, член дирекції Фондації ім. Ів. Багряного.

Вічна Їм пам'ять!

**ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО ІНСТИТУТУ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ У ЗВ'ЯЗКУ
ІЗ 75-МИ РОКОВИНАМИ ГОЛОДОМОРУ 1932 – 1933 РОКІВ
В УКРАЇНІ**

Чи не найбільша трагедія українського народу у ХХ столітті – Голодомор 1932 – 1933 років довгий час замовчувалася. Люди мовчали через страх бути покараними. Крім того, спогади про голодні роки були занадто болючими, щоби їх публічно чи в колі сім'ї озвучувати, а влада не могла визнати себе винною у скоєнні злочину проти українського народу. Радянська влада зробила усе, аби витравити з людської пам'яті будь-які згадки про Голодомор.

Наприкінці 80-х рр. ХХ століття в Україні нарешті розпочався процес наукового та суспільного осмислення подій 1932 – 1933 років. Уже в незалежній Україні проблема визнання Голодомору та вшанування пам'яті його жертв поступово виходила на державний рівень. Було споруджено пам'ятний знак на Михайлівській площі у Києві та інших населених пунктах, було видано ряд нормативно-правових актів Президента України та Верховної Ради України. Особливо це активізувалося напередодні 75-х роковин Голодомору 1932 – 1933 років в Україні. Голодомор повертався у пам'ять української нації.

Одним із основних організаторів заходів, спрямованих на дослідження Голодомору та вшанування пам'яті його жертв є Український інститут національної пам'яті. У 2007 році Українським інститутом розроблено План заходів на 2007 – 2008 роки у зв'язку із 75-ми роковинами Голодомору, що був затверджений розпорядженням Кабінету Міністрів 21 листопада 2007 р. за №1026-р. Планом передбачено комплекс заходів на виконання Закону України “Про Голодомор 1932 – 1933 років в Україні” та низки указів Президента України.

Український інститут національної пам'яті здійснює роботу з вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932 – 1933 років у наступних напрямках: створення Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932 – 1933 років, створення геоінформаційної системи “Голодомор 1932 – 1933 років в Україні”, спорудження Меморіалу пам'яті жертв голодоморів в Україні, проведення міжнародної наукової конференції до 75-их роковин Голодомору 1932 – 1933 років в Україні, створення документального фільму про події часів Голодомору 1932 – 1933 років в Україні, видання, перевидання та розповсюдження наукових, науково-популярних, художньо-публіцистичних праць, збірок документів та матеріалів про Голодомор 1932 – 1933 років в Україні, організація серед школярів, студентів та педагогічних працівників всеукраїнського конкурсу науково-пошукових робіт “Голодомор 1932 – 1933 років. Україна пам'ятає”; загальнодержавна національно-культурна програма дослідження Голодомору 1932 – 1933 років в Україні та увічнення пам'яті його жертв на період до 2012 року.

Створення *Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932 – 1933 років* в Україні є одним із визначених пріоритетів діяльності Українського інституту національної пам'яті. Інститут національної пам'яті працює над створенням *Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932 – 1933 років в Україні* не лише як друкованого видання, але і як бази даних про всіх жертв і постраждалих від Голодомору.

В усіх регіонах, території яких постраждали від Голодомору, створені обласні редакційні колегії та робочі чи науково-видавничі групи, що здійснюють збір та опрацювання матеріалів для *Національної книги пам'яті жертв Голодомору*. Українським інститутом національної пам'яті розроблені Методичні рекомендації щодо підготовки *Національної книги пам'яті жертв Голодомору*, згідно з якими здійснюється робота обласними редакційними колегіями.

Створення *Національної книги пам'яті жертв Голодомору* є єдиним загальнонаціональним проектом, що складатиметься із зведеного тому, вісімнадцяти обласних та Київського міського тому. До зведеного тому включено аналітичний розділ (автор – доктор історичних наук С.В. Кульчицький), в якому на основі всього комплексу документів проаналізовано історичні та правові аспекти Голодомору 1932 – 1933 років, наведено вичерпні докази його зумистности та злочинної суті як геноциду українського народу.

У другому розділі подаються перелік населених пунктів, що постраждали від Голодомору із зазначенням кількості встановлених жертв Голодомору. У наступних розділах розміщено: хроніку Голодомору із поденним описом подій періоду осені 1932 – літа 1933 років в Україні; вибрані матеріали Єдиного національного реєстру документів Голодомору, до якого вносяться дані про усі архівні документи, що стосуються цього питання; вибрані свідчення очевидців Голодомору та вибрану бібліографію Голодомору 1932 – 1933 років. Також до зведеного тому *Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932 – 1933 років в Україні* додано фотографії, які зафіксували події тих років.

Обласні томи складаються із мартирологів, де за даними архівів та спогадів зафіксовані усі померлі під час Голодомору; документів та свідчень очевидців Голодомору та регіональних наукових досліджень. Обласні томи *Національної Книги пам'яті* готуються в областях, території яких постраждали від Голодомору. В регіонах, території яких не постраждали від Голодомору, також здійснюється робота зі збору свідчень очевидців та виявленню документів, пов'язаних із Голодомором.

Зібрана інформація про жертв Голодомору (мартиролог) також передається в електронній формі до Українського інституту національної пам'яті. На цій основі буде формуватись Єдиний національний реєстр жертв Голодомору. Роботу щодо формування реєстру буде продовжено і у подальшому. Станом на 15 травня 2008 року встановлено, що від Голодомору постраждали понад 11 тис. населених пунктів. Робота над уточненням списку продовжується.

Завдяки роботі над Національною книгою пам'яті жертв Голодомору 1932 – 1933 років в Україні вдалося встановити на 1 жовтня 749,159 імен жертв Голодомору. Читачі “пригадують” історію своєї родини, визнають про жертви у їхній родині. Таким чином трагедія Голодомору стає їх особистою. Крім того, до роботи з підготовки книги було залучено широке коло науковців, громадських діячів, державних службовців, що не могло не відбитися на загальному станові суспільної думки.

Український інститут національної пам'яті розпочав розробку геоінформаційної системи “Голодомор 1932 – 1933 років в Україні”. У ній буде закладена інформація про кожен населений пункт, що постраждав від Голодомору із історичною, статистичною інформацією, в тому числі дані переписів 1926, 1937 років, мартиролог жертв Голодомору, свідчення очевидців та інші матеріали. Ця система буде представлена у віртуальному музею Голодомору 1932 – 1933 років в Україні та в інтернеті у вигляді відповідного сайту.

У Києві споруджується Меморіал пам'яті жертв Голодомору 1932 – 1933 років в Україні. За ініціативою Українського інституту національної пам'яті до проєкту Меморіалу включено створення “Віртуального музею Голодомору”, в якому інформація про Голодомор буде представлена за допомогою електронних засобів. Інститутом розробляється форма презентації у цьому музеї.

Українським інститутом національної пам'яті розроблена концепція Музею голодоморів, як центральної частини другої черги Меморіального комплексу жертв Голодомору. Готується проведення міжнародного конкурсу на проєкт споруди музею. Крім того, Український інститут національної пам'яті спільно із МКТ провів конкурс на створення уніфікованої емблеми на вшанування 75-их роковин Голодомору.

Важливим кроком у визнанні світовою та українською громадськістю Голодомору як акту геноциду проти українського народу стала міжнародна наукова конференція “Голодомор 1932 – 1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка”, що відбулася у Києві 25-26 вересня 2008 року. Метою конференції був обмін результатами наукових досліджень щодо причин та наслідків Голодомору 1932 – 1933 рр. в Україні та інших регіонах колишнього СРСР, обговорення сучасних проблем правової оцінки Голодомору в Україні 1932 – 1933 рр., розробка рекомендацій щодо вдосконалення державної політики у сфері відновлення та збереження національної пам'яті українського народу. Участь у конференції взяли провідні українські та закордонні дослідники Голодомору, представники центральних органів виконавчої та законодавчої влади, громадських організацій і засобів масової інформації. Зокрема, з доповідями виступили академік НАН України, в.о. Голови Українського інституту національної пам'яті Ігор Юхновський, академік-секретар Відділення історії, філософії та права НАН України Олексій Онищенко, чл.-кор. НАН України, доктор економічних наук, директор Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України

Елла Лібанова, віце-прем'єр-міністр Іван Васюник, доктор історичних наук, заступник Голови Українського інституту національної пам'яті Владислав Верстюк, доктор історичних наук, заступник директора Інституту історії України НАН України Станіслав Кульчицький, доктор історичних наук, суддя Федерального Суду Претензій Богдан Футей (Вашингтон, США), професор Пензенського державного педагогічного університету ім. В.Г. Белінського Віктор Кондрашин, професор Університету Мельбурну Стефан Віткрофт (Австралія), д-р Роман Сербин (Монреаль, Канада), професор Університету Альберти д-р Іван-Павло Химка (Едмонтон, Канада), д-р Роберт Кусьнеж (Інститут національної пам'яті, Краків, Польща), доктор економічних наук, Ірина Курило (Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України) та інші.

Робота конференції проходила у трьох секціях: політичні та соціально-економічні чинники Голодомору 1932 – 1933 рр.; масштаби та наслідки демографічної катастрофи 1932 – 1933 рр.; правова оцінка Голодомору 1932 – 1933 рр. як геноциду українського народу. Роботу в секціях було підсумовано під час круглого столу “Дискусійні питання вивчення Голодомору” під головуванням доктора історичних наук, заступника директора Інституту історії України НАН України Станіслава Кульчицького, кандидата економічних наук з Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України Наталії Левчук та Уповноваженого України в Міжнародному суді ООН доктора юридичних наук Володимира Василенка.

Увага учасників конференції була зосереджена на історичних, демографічних та правових оцінках Голодомору 1932 – 1933 років. На думку вчених, Голодомор був використаний для придушення прагнення української нації до незалежності та знищення соціально-економічної бази української національної ідеї. Голодомор 1932 – 1933 років відповідає поняттю геноциду, передбаченому Конвенцією ООН від 9 грудня 1948 року про попередження злочину геноциду та покарання за нього, передусім пункту “с” статті 2 (навмисне створення для якої-небудь групи таких життєвих умов, що розраховані на повне чи часткове фізичне знищення її).

Роботу міжнародної наукової конференції висвітлювали кореспонденти ряду українських і закордонних газет. Для них в перерві була організована прес-конференція, на якій доповідачі відповіли на всі поставлені запитання журналістів.

Також під час конференції працювала виставка книг про Голодомор, виданих Видавничим домом “Києво-Могилянська академія”. Це ж видавництво провело презентацію книги *Великий голод в Україні 1932 – 1933 рр. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США* у 4 томах, перекладеної українською мовою.

У 2007 році Українським інститутом національної пам'яті була створена інформаційно-документальна виставка “Ми звинувачуємо. Голодомор 1932 – 1933 років – геноцид українського народу”. Виставка

експонується у Києві в Українському домі. Організовано відвідування виставки учнями і студентами навчальних закладів. Записи у книзі відгуків виставки свідчать, що вона вкрай необхідна для підтримки пам'яті про катастрофу 1932 – 1933 років. Відвідувачі знаходять на виставці чимало підтверджень злочинної суті радянського режиму, переконуються у справедливості звинувачень Сталіна, Молотова, Кагановича та інших комуністичних вождів у скоєнні злочинів проти людяності. На базі виставки “Ми звинувачуємо. Голодомор 1932 – 1933 років – геноцид українського народу” створені виставки у регіонах, доповнені місцевими матеріалами.

Нині готується нова документально-художня виставка. Її відкриття плянується в Українському домі в листопаді 2008 року в рамках меморіальних заходів з вшанування пам'яті жертв Голодомору. Виставка включатиме як плакати, так і -аудіо відео-матеріали, які міститимуть кінохроніку, архівні документи та свідчення очевидців. Виставка буде підготовлена двома мовами: українською та англійською.

Український інститут національної пам'яті ініціював та спільно із МКТ забезпечує створення документального фільму “Німиї перезвін” (реж. І. Кобрин). Фільм буде показано на загальнонаціональному телеканалі “1+1” та 50 регіональних каналах 22 листопада 2008 року.

Український інститут національної пам'яті у 2007 р. підтримав видання збірника документів *Голод 1932 – 1933 рр. в Україні: документи і матеріали* (упорядник Р. Пиріг). У 2008 р. за сприяння Українського інституту національної пам'яті видані та поширюються книги *Голодомор 1932 – 1933 рр. в Україні: хроніка геноциду* (В. Марочко, О. Мовчан), *Великий голод в Україні 1932 – 1933. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США* (у 4-ох томах), *Голодомор 1932 – 1933 рр.* (В. Марочко), *Сталінсько-гітлерівський геноцид проти українського народу: спроби і наслідки* (Ф. Моргун), *Трагічні сторінки моєї Батьківщини* (упорядник В. Голяник), *Сни про окраєць хліба* (М. Петренко) загальним тиражем 11 тис. примірників.

Також Український інститут національної пам'яті підготував ілюстровану брошуру *Голодомор-геноцид українського народу 1932 – 1933 рр.* українською, російською та англійською мовами.

У 2007 році Український інститут національної пам'яті та Міністерство Освіти і Науки провели Всеукраїнський конкурс науково-пошукових робіт школярів, студентів, вчителів та педагогічних працівників “Голодомор 1932 – 1933 років. Україна пам'ятає”. Всього у конкурсі взяло участь понад 50 тисяч учасників. Церемонія урочистого нагородження переможців конкурсу за участю Президента України В.А. Ющенко відбулася 23 листопада 2007 року в Києві.

У 2008 році Український інститут національної пам'яті спільно із Міністерством Освіти і Науки ініціювали проведення Всеукраїнського просвітницько-патріотичного конкурсу вчинених дій щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932 – 1933 років в Україні “Голодомор 1932

– 1933 років. Пам’ять народу”, який передбачає конкурс не лише дослідницьких робіт, а ширших просвітницько-виховних проєктів. Урочисте підведення підсумків конкурсу плянується у листопаді 2008 року.

Український інститут національної пам’яті завершує розробку проєкту загальнодержавної національно-культурної програми дослідження Голодомору 1932 – 1933 років в Україні та увічнення пам’яті його жертв на період до 2012 року, концепція якої схвалена Кабінетом Міністрів України 27 лютого 2008 року. Метою Програми є здійснення адміністративно-правових, науково-методичних, культурно-просвітницьких та фінансово-економічних заходів, що дасть змогу створити умови для забезпечення всебічного наукового дослідження Голодомору з метою встановлення істини, поширення об’єктивної інформації про ці трагічні події, увічнення пам’яті їх жертв, консолідації зусиль у цьому напрямі різних дослідників, установ і громадських організацій та реалізації державної політики у сфері відновлення і збереження національної пам’яті українського народу, пов’язаної із цією трагедією.

ВІТАЛІЙ СКАЛЬСЬКИЙ,

Український інститут національної пам’яті

КРУГЛИЙ СТІЛ “ГОЛОДОМОР 1932 – 1933 РОКІВ: НАСЛІДКИ ТРАГЕДІЇ ТА УСВІДОМЛЕННЯ ЙОГО СУЧАСНИМ УКРАЇНСТВОМ”

20 листопада 2008 року в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка було проведено круглий стіл на тему: “Голодомор 1932 – 1933 років: наслідки трагедії та усвідомлення його сучасним

*Зліва направо Анатолій Конверський, Валентина Піскун,
Микола Обушний, Тетяна Шептицька*

українством”. Організаторами круглого столу виступили Центр українознавства філософського факультету, кафедра етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Українське Історичне Товариство, Світова Наукова Рада при Світовому Конгресі Українців.

Зі вступним словом до учасників круглого столу звернувся декан філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка Анатолій Конверський. Він наголосив на тому, що 75-ті роковини Голодомору українського народу 1932 – 1933 рр. стали переломними не тільки в осмисленні наслідків трагедії, а й засвідчують, що сучасна Українська держава віддає належну шану усім загиблим. Науковці ж Київського національного університету імені Тараса Шевченка беруть активну участь у пошуковій архівних матеріалів, залученні студентської молоді до досліджень з цієї проблематики.

Вітальне слово до учасників круглого столу “Голодомор 1932 – 1933 років: наслідки трагедії та усвідомлення його сучасним українством” та до всіх українців надіслав Голова Українського Історичного Товариства, професор Любомир Винар. Його зачитала к. філол. н. Тетяна Шептицька.

Керівник засідання кандидат філологічних наук Валентина Піскун у своєму виступі наголосила на особливостях усвідомлення сучасним українським суспільством наслідків Голодомору 1932 – 1933 років. Голодомор в Україні 1932–33 рр. – одне з найжахливіших явищ в історії людства ХХ ст. Українські історики, Уряд і Президент України Віктор Ющенко намагаються спільними зусиллями показати не тільки істинні факти про цей злочин, а й наголосити на тих наслідках Голодомору 1932 – 1933 рр., які й сьогодні впливають на розвиток українського суспільства. По-перше, Голодомор став межею втрати українцями почуття приватного власника, яке руйнувалося більшовиками в процесі упокорення України після поразки Української революції 1917 – 1923 рр. Упродовж тривалого часу основою природного відтворення українського етносу була приватна власність на землю. Запланована і здійснена комуністичним тоталітарним режимом суцільна колективізація зруйнувала і фактично знищила 4,6 млн. селянських господарств в Україні, завдала катастрофічної шкоди сільському господарству республіки, безоплатно і назавжди відняла насильницьким способом 36 млн. десятин селянських земель. Тим самим було здійснено насильницьку зміну ментального типу шляхом неприродної селекції і запровадження колективізації. Подолання цього чинника, який тисне на сучасне суспільство, – головне завдання, яке не можна здійснити, не виявивши усю його причинно-наслідковість (подібно із корекцією психіки окремо взятої особистості). Адже сьогодні суспільно-дієвим стало саме постгеноцидне покоління. По-друге, Голодомор породив у людей страх, який передається як біологічне явище на клітинному рівні. Страх у тих, хто зазнав жаків голоду і вижив (він передався і наступним поколінням), а також у тих,

хто здійснював (виконував) акції проти українського селянства та страх нащадків бути виявленими сьогодні, а отже й вони є також негативними інформосіями. І ми, покоління сьогочасне, маємо подолати цей страх шляхом вивільнення й оприлюднення причин Голодомору та засудження дійових осіб, причетних до злочину. Це дасть змогу швидше будувати громадянське суспільство. По-третє, українська традиція передбачає не просто увічнення пам'яті жертв невинно убієнних (тих, хто напруженою працею виростив хліб, але його насильно відібрали), а й поминання їхніх душ, які не відпускають нам гріхи прищепленого радянщиною безпам'ятства. Сьогодні в Україні готуються Книги пам'яті жертв Голодомору в усіх областях. Десь ця робота проводиться з неохотою, а в інших – з наполегливістю й ентузіазмом, важливо інше – українці, нарешті, самі усвідомлюють сутність втрат і вимірюють свої можливості будувати власну перспективу на знанні шляхів відродження й використання історичної пам'яті як засобу до творення, а не до руйнації, пошуків до конкурентноздатності нації у світовому просторі, а не підпорядковуванні її іншим. По-четверте, ми звертаємося до світової спільноти із закликом “Україна пам'ятає – світ визнає” – визнати Голодомор 1932-33 років актом геноциду проти українського народу. Адже тогочасні політичні діячі країн світу були добре поінформовані про злочини сталінського режиму, проте не виступили з осудом і з ініціативою про надання допомоги голодуючим. Вони не зробили це тому, що в умовах економічної кризи їм вигідно було купувати хліб, що його експортували з СРСР за демпінговими цінами. Їм також було вигідно продавати в СРСР обладнання для заводів і надсилати в цю країну своїх спеціалістів. А, отже, такі способи ведення політики і “економіки виживання” за рахунок інших мають бути засуджені світовою спільнотою і не ставати дієвими в сьогоденні і перспективі.

У своєму виступі В. Піскун також проаналізувала результати анонімного опитування, проведеного нею серед державних службовців України з 10 по 18 листопада 2008 року. Всього опитано 97 осіб, які розподілені на такі вікові категорії: від 20 до 30 років – 16 осіб; від 31 до 40 років – 14 осіб; від 41 до 50 – 41 особа; від 51 до 60 – 26 осіб. Серед опитуваних 8 чоловіків і 89 жінок. У питальнику були такі запитання:

I. Інформацію про Голодомор 1932 – 1933 рр. я почерпнув (ла):

(підкресліть потрібне)

А) з родинних переказів; Б) від друзів, знайомих; В) із засобів масової інформації; Г) іншим шляхом.

II. Сучасні відомості про Голодомор 1932 – 1933 р. мною сприймаються як:

(підкресліть потрібне)

А) намагання влади відволікти населення України від сучасних економічних проблем; Б) акція увічнення пам'яті невинно знищених людей; В) засіб формування історичної пам'яті народу; Г) інше

Вік	Кільк. опитув.	жінок	чоловіків	Інформацію про Голодомор 1932-33 р. я отримав з:				Сучасні відомості про Голодомор 1932-33 рр. мною сприймаються як:			
				А) з родин. переказів	Б) від друзів, знайомих	В) із ЗМІ	Г) Іншим шляхом (школа)	А) намагання влади відволікти насел. України від сучасних проблем	Б) Як акція увічн. пам. невинно знищених людей	В) як засіб формування істор. пам'яті	Г) інше
21-30	16	14	2	9	1	5	9	3	10	4	3
31-40	14	13	1	7		11	1	5	7	4	1
41-50	41	40	1	18	1	24	3	20	10	16	
51-60	26	22	4	17		9	1	6	10	11	1
всього	97	89	8	50	2	49	14	34	37	35	5

(Відповіді іноді були по 2 на одне і те ж запитання)

У віковій категорії 21-30 років опитано 16 осіб, із них інформацію про Голодомор 1932 – 1933 років отримали з родинних переказів 9 осіб і на друге питання про те, як ними сприймається Голодомор, вони ж відповіли Б, В, тобто як акція увічнення пам'яті невинно знищених людей і як засіб формування історичної пам'яті. На 2 місці відповіді відповідно співвідносились на перше запитання інформація зі школи – 3 і відповідно як увічнення пам'яті – 3; на 3 місці: на перше запитання інформація зі ЗМІ і відповідно 2 відповіді: намагання влади відволікти населення України від сучасних проблем.

У віковій категорії 31-40 років опитано 14 осіб, із них інформацію про Голодомор 1932 – 1933 років отримали з родинних переказів 7 осіб, зі ЗМІ – 11.

У віковій категорії 41-50 років яскраво корелюється відповідь на перше питання: звідки Ви почерпнули інформацію про Голодомор 1932 – 1933 років? Відповіли: в) зі ЗМІ – 24, з них же у другому питанні: Сучасні відомості про Голодомор 1932 – 1933 рр. мною сприймаються як: а) намагання влади відволікти населення України від сучасних проблем – відповіли 13 осіб. Тобто, у всіх вікових категоріях простежується закономірність: коли інформація отримана із родинних переказів, то на друге питання переважно респонденти відповідали, що сучасні відомості

про Голодомор 1932 – 1933 рр. мною сприймаються як акція увічнення пам'яті або як засіб формування історичної пам'яті народу. Інформація, отримана зі ЗМІ, корелюється з відповіддю – намагання влади відволікти населення України від сучасних економічних проблем. Отже, можемо констатувати, що засоби масової інформації мають потужний вплив на українське суспільство і якщо вони не підтримують дії української влади, то це відповідним чином відгукується в різних середовищах, а самі представники державної влади (державні службовці) не є носіями україноцентричних й україноспрямованих тенденцій.

Директор Центру українознавства філософського факультету доктор політичних наук Микола Обушний висвітлює політичні аспекти визнання Голодомору 1932 – 1933 років. Він зосередився на особливій ролі церкви у процесі визнання Голодомору геноцидом, зокрема, Української православної церкви Московського патріархату та невизнання Голодомору в Україні Росією.

Заступник директора Українського інституту національної пам'яті, доктор історичних наук Владислав Верстюк розкрив причини Голодомору та висвітлює роботу Інституту, яка проводилася упродовж останнього року. Передовсім це стосується виявлення нових джерел та увічнення пам'яті померлих в областях України. Він також підкреслив, що Голодомор став частиною цілеспрямованого пляну (поруч з репресіями, реформуванням і ліквідацією партій, створенням УСРР з подальшим позбавленням її суверенітету і т. д.) знищення українства.

Доктор історичних наук, професор катедри давньої та нової історії України Київського національного університету Володимир Сергійчук виступив з темою “Хлібозаготівельна політика радянського уряду у 30-х рр. ХХ ст. та її наслідки”. Зокрема, підкреслив те, що ним знайдені нові документи, що стосуються хлібозаготівель у Казахстані. Вони показують, що казахський уряд у найскрутніші періоди звертався до різних областей Росії з тим, щоб там прийняли голодуючих казахів-кочівників і по-можливості забезпечили їхнє перебування, що і було зроблено. Те ж саме не стосувалося українських селян – хліборобів, які на той час проживали в Казахстані. Архівні джерела також засвідчують пляномірність заселення українських земель, постраждалих від голоду, представниками інших етносів.

Доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України, керівник Центру досліджень геноциду українського народу Василь Марочко підкреслив, що в українській історичній науці кількість оприлюднених досліджень, спогадів, джерел про Голодомор 1932 – 1933 рр. має перерости в якість. Учений у своїй доповіді наголосив на тих проблемах, які досі ще не знайшли повного висвітлення в наукових дослідженнях, а саме – ролі Торгсинів, Інснабу та інших у цій трагедії. Актуальними для розробки є міжетнічні аспекти та доля українських переселенців.

Іван Драч – поет, голова товариства “Україна-Світ” наголосив на то-

му, що він ось уже упродовж двох десятиліть намагається донести правду про Голодомор 1932 – 1933 рр. поетичним словом та громадського дієвістю. Поділися також власними спогадами про те, як на родинному рівні зберігалася пам'ять і як прищеплювалася дітям правда про історію України.

Доктор історичних наук, професор катедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка Валентина Борисенко виступила з доповіддю “Історична пам'ять про Голодомор 1932 – 1933 років: свідчення очевидців і сприйняття сучасниками”. Зупинилась на тому, що усна історія сьогодні актуалізується ще й через те, що відходять із життя свідки тогочасної трагедії і зафіксувати їхні свідчення – одне із найнагальніших завдань. Вона особисто і разом зі студентами зробила чимало записів. За цими записами видала книжку “Свіча пам'яті”. Усні свідчення однозначно показують штучність, сплянованість голоду в Україні.

Анатолій Ціпко, кандидат філологічних наук, ст. наук співробітник Центру українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка виступив із доповіддю “Голод і українська правда про нього: способи передачі свідчень”. Він наголосив на тому, що в переважній більшості українських родин пам'ять про Голодомор передається із покоління в покоління і ніякі засоби масової інформації, замовчування на державному рівні інформації про голод не змогли стерти інформацію про цей жахливий злочин більшовиків. Єдине, що і досьогодні зачавлює людей – це страх. Страх про ту жахливу трагедію безборонних людей, що в агонії смерті не могли чинити опір.

Кандидат філологічних наук, професор, завідувач катедри української філології та культурології Академії адвокатури України Тетяна Конончук розкрила тему “Еміграційна художня література про Голод 1932 – 1933 рр. в Україні в осмисленні сучасним суспільством”. Через особисту родинну пам'ять про Черкащину тих років, вона прийшла до осмислення творів В. Барки, Г. Качуровського та багатьох інших, усіх, хто намагався художнім словом донести до світу трагедію помираючої України й безборонних українців.

Спомином про Джеймса Мейса поділилася письменниця й дружина покійного, який знайшов свій спочинок в українській землі, Наталя Дзюбенко-Мейс. У її розповіді переплелось минуле і сьогодення, особисте й громадянське. Наголосила на тому, що і до сьогодні постать Д. Мейса і та робота – боротьба історичними засобами з тоталітарним радянським режимом, якій він себе присвятив, неоднозначно сприймається в Україні.

Олександр Безручко, кандидат мистецтвознавства, молодший науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики і етнології ім. М. Т. Рильського розповів про особливості навчального процесу в мистецьких вищах Києва під час Голодомору, про те, як студенти ви-

їздили на практику в сільську місцевість і які спогади вони залишили про той час.

Тетяна Шептицька, кандидат філологічних наук, науковий співробітник Центру українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка розповіла про нещодавно видану книжку італійського консула в Харкові в 30-х рр. ХХ ст. С. Граденіго *Листи з Харкова*. Більшу частину запропонованих українському читачеві документів склав Серджо Граденіго, який очолював віце-консульство у Харкові у 1931 – 1934 роках, а наприкінці своєї місії – новостворене консульство в Києві. Окрім нього, авторами частини листів були також Вітторіо Черруті (посол Королівства Італії в СРСР, 1927 – 1930), Бернардо Аттоліко (посол Королівства Італії в СРСР, 1930 – 1935), Леоне Сіркана (віце-консул у Новоросійську), Франческо Дзассо (віце-консул у Батумі). Повідомлення італійських дипломатів мають значну (наукову й громадянську) цінність і сьогодні. Попри вражаючу емоційність документів, цілком зрозумілу, враховуючи масштаби українського горя, варто відзначити також їхню об'єктивність, врівноваженість, намагання неупереджено подати інформацію та якомога детальніше зафіксувати доступну статистику втрат, думки та настрої тодішнього населення, різноманітні анонімні відозви, які отримували посольства, усе, що відбувалося в українському селі та місті.

Аналізуючи дописи С. Граденіго, можна зробити однозначні висновки про першопричини Голодомору. Прямим наслідком політики радянського уряду стало нищення селянства – основи нації. Водночас дипломат підкреслює небажання українців йти до колгоспів, зафіксоване тогочасною пресою, небажання, викликане міцним “куркульським духом”, тобто “почуттям власності разом з усіма його атрибутами і правилами, протиставляючись тому, чим була сільськогосподарська колективізація”.

Свідчення італійських дипломатів вказують на зв'язок між Голодомором і національним питанням, підкреслюючи, що українська трагедія була зумовлена організованими та свідомими заходами з метою “замінити етнографічний матеріал”. Українцям, на думку С. Граденіго, не просто влаштували голод, а позбавили їх будь-яких засобів до існування з кількох причин: “1) Пасивний опір, що його чинить селянин колективній економіці, 2) переконання, що цей “етнографічний матеріал” ніколи не вдасться звести до того вигляду, в якому його хоче бачити радикальне комуністичне вчення, 3) більш-менш відверто визнана необхідність або перевага денационалізації регіонів, у яких прокидається українська і німецька самосвідомість, несучи небезпеку можливих політичних ускладнень у майбутньому, тому заради цілісності імперії краще, щоб ці землі населяло російське населення, принаймні в більшості”. Висновок С. Граденіго – “теперішня катастрофа спричинить колонізацію України переважно російським населенням. Це змінить її етнографічну природу. Можливо, в дуже близькому майбутньому не доведеться більше говори-

ти ні про Україну, ні про український народ, а отже не буде й української проблеми, оскільки Україна фактично буде частиною Росії”.

В обговоренні також взяли участь культуролог Микола Біляшівський, який повідомив, що у процесі опису фондів Музею Івана Гончара ним було знайдено значну кількість фотографій того часу і зокрема, замальовки художника Г. Павловича й історики мають так само використовувати цей матеріал у роботі. Зосередив увагу на тому, що значна кількість любительських фотографій зберігається також у родинях. Вчитель-методист Українського гуманітарного лицю Ірина Гловай розповіла про сприйняття подій 1932 – 1933 років учнями та зачитала вірш однієї зі своїх учениць. Наголосила на тому, що для учнів різних вікових категорій слід підбирати неоднаковий візуальний матеріал та застосовувати прийнятні з методичної точки зору засоби подачі матеріалу дітям, тоді й отримуємо відповідну реакцію й сприйняття дітьми інформації.

Загалом у роботі круглого столу взяли участь 7 докторів наук, 12 кандидатів наук різних наукових та навчальних установ Києва.

Під час обговорення були висловлені такі пропозиції: започаткувати для державних службовців України курси підвищення кваліфікації, де б проводилися тренінги та читалися предмети гуманітарного циклу з акцентами на важливих суспільно-історичних питаннях; створити на телебаченні інформаційно-пізнавальну програму (ток-шоу), де б науковці мали змогу донести до загалу історичну правду та оприлюднити нові документи; активізувати дослідження архівів (особливо суміжних фондів, де інформація про Голодомор відклалася випадково) та якомога ширше залучати молодь до вивчення актуальних історичних проблем.

*ВАЛЕНТИНА ПІСКУН, ТЕТЯНА ШЕПТИЦЬКА,
Київський національний університет ім. Тараса Шевченка*

ВІДЗНАЧЕННЯ 45-ЛІТТЯ ЖУРНАЛУ УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК У КЛІВЛЕНДІ

Заходом Українського Музею-Архіву у Клівленді, Українського Історичного Товариства та Інституту дослідження української діаспори Національного університету “Острозька академія” 9 травня 2008 року відбувся в новому будинку Музею в Клівленді спеціальний вечір-зустріч з українською громадою з нагоди 45-ліття журналу *Український Історик*, яке минає саме цього року. *Український Історик* протягом багатьох років був і є єдиним фаховим історичним україномовним виданням поза Україною. Його публікації, що реферуються провідними бібліографічними виданнями, вводять українську історичну науку до світового історіографічного репертуару. Мгр. Андрій Фединський, директор Музею-Архіву, відкрив цю зустріч, наголошуючи близьку співпрацю Музею з Інститутом і УІТ. Він показав перші та останні числа журналу *Український Історик*, чим наочно продемонстрував розвиток видання протя-

гом часу його існування. Мгр. А. Фединський привітав основника журналу *Український Історик* і президента УІТ проф. Любомира Винара та директора Інституту і співредактора *Українського Історика* проф. Аллу Атаманенко.

Після зустрічі. Зліва направо Алла Атаманенко, Любомир Винар, Андрій Фединський.

Президент УІТ подякував директорів Музею за влаштування цього ювілейного вечора і коротко навітлив генезу і розвиток журналу, який мав і має значний вплив на розвиток української історичної науки в Україні і діаспорі. Він також підкреслив пов'язання журналу і Українського Історичного Товариства з Клівлендом. Зокрема з великою вдячністю згадав співпрацю члена-основника УІТ проф. Михайла Ждана, близького співробітника *Українського Історика*, основника і першого директора Музею-Архіву проф. Леоніда Бачинського, який у першому числі журналу помістив статтю про Володимира Дорошенка і завжди підтримував УІТ та його видання, проф. Михайла Папа, б. члена Управи УІТ, д-р Славка Тимкова, співробітника *УІ*, проф. Осипа Мартинюка, члена Контрольної Комісії УІТ. Всі вони сприяли розвитку *Українського Історика* і були його співробітниками. Доповідач поділився думками про теперішній стан і дальший розвиток *УІ*. Він також подякував довголітнім членам-меценатам УІТ інж. Оресту Небешу, панству Ляриссі і д-р Ярославу Музичкам, д-р О. Мартинюку і всім іншим, хто допомагав у розвитку журналу.

Проф. Алла Атаманенко, співредактор *Українського Історика* та директор Інституту дослідження української діаспори та завідувач катедрою історії діаспори говорила на тему "Український Історик" і Україна". В своїй доповіді вона підкреслила значення журналу для розвитку історичної науки в радянській Україні. А. Атаманенко наголосила, що з виданням були ознайомлені обрані, але його публікації мали опосередкований вплив на історіографічні процеси в Україні. Зокрема, існує думка про вплив *Українського Історика* на збереження україномовності радянського фахового видання *Український історичний журнал*, певну взаємопов'язаність публікацій двох видань. Доповідач розповіла про те, що в спогадах відомого українського дисидента Івана Геля згадується про те, що на допитах слідчі намагалися дізнатися про його ознайомленість з публікаціями *УІ*. У спогадах відомого історика Ярослава Іса-

евича є згадки про таємні передруки з *УІ* в 1960-х роках у кривці в Карпатах. Обидва факти дають підставу для твердження про значення публікацій *УІ* для формування української національної свідомості, чого так боялася радянська влада. В часи української незалежності ідеї і наукова проблематика журналу здобула розвиток як на його сторінках, так і в інших публікаціях. А. Атаманенко наголосила на великому значенні журналу для розвитку української історіографії в Україні. Після доповідей відбулася дискусія, в якій брали участь численні учасники зустрічі. На закінчення відбулося спілкування учасників зустрічі за кавою.

*АННА КУЗЬМИЧ,
Українське Історичне Товариство*

ТРЕТЯ МІЖНАРОДНА КОНФЕРЕНЦІЯ В ОСТРОЗІ ПРО УКРАЇНСЬКУ ДІЯСПОРУ

При найдавнішому українському університеті “Острозька академія” в Острозі на Волині (заснованому князем Константином Острозьким у 1576-80 роках й відновленому в 1994 році) вже кілька років успішно діє Інститут дослідження української діяспори (директор Алла Атаманенко). При Інституті діє Редакційне бюро журналу *Український Історик* під керівництвом директора установи, яка є співредактором журналу. 9-10 вересня 2008 року цей Інститут разом з Українським Історичним Товариством, Українською Американською Асоціацією Університетських Професорів та Світовою Науковою Радою при Світовому Конгресі Українців влаштував вже третю міжнародну наукову конференцію на тему “Українська діяспора: проблеми дослідження”. В роботі конференції брали участь науковці з різних регіонів України, США, Канади, Білорусії, Польщі, Словаччини і навіть з далекого Татарстану.

У вступному слові ректор університету проф. Ігор Пасічник познайомив учасників з історією цього найдавнішого, а разом з тим і наймолодшого вузу України, в якому нині навчається понад 4,000 студентів. Ректора університету за його значний внесок у виховання української молоді було нагороджено Почесною грамотою Світової Наукової Ради при СКУ. Конференцію привітали українські наукові установи в діяспорі та відомі українські вчені. У вітальному слові Почесного професора Острозької Академії і президента УІТ Любомира Винара було підкреслено важливість діяльності Інституту і першої університетської катедри історії української діяспори для наукового дослідження української еміграції.

У вступному слові директор Інституту Алла Атаманенко наголосила на важливості наукового дослідження діяспори й ознайомила з роботком Інституту в цьому напрямі. Також вона проголосила відкриття в бібліотеці Інституту книжкової колекції Українського Історичного

*Учасники Третьої міжнародної наукової конференції
“Українська діаспора: проблеми дослідження”*

Товариства та його президента професора Кентського державного університету (США) Любомира Винара, а також колекції професора Сиракузького університету (США) Якова Гурського.

На двох пленарних засіданнях конференції було зачитано сім доповідей. У доповіді *Любомира Винара* з Кентського університету в США було розглянуто роль в розвитку української історіографії Українського Історичного Товариства та одного з провідних журналів української історії і наукового українознавства *Український Історик*, 45-ліття якого відзначається у цьому році. Зокрема було наголошено значення історичного журналу УІТ на міжнародному історіографічному форумі. Статті з *Українського Історика* індексуються в міжнародних історичних бібліографічних виданнях і це безпосередньо причинилося до впровадження української історичної тематики в світову історіографію. До сьогодні видано 178 чисел журналу, який репрезентує українську історичну науку на міжнародному форумі. *Віталій Оницьук* з Одеси освітлив теоретичні проблеми формування соціального статусу етнічності в діаспорних меншинах. *Наталія Даниленко* із Сомердейлу в США подала огляд історії і сучасного стану українських жіночих організацій в діаспорі та Україні. Доповідь *Петра Кралюка* із Острозької академії було присвячено проблемам національного розвитку та перспектив на майбутнє українців Берестейщини. *Олег Малько* із Києва накреслив перспективи співпраці між діаспорою та Україною в гуманітарній сфері, а головний організатор конференції *Алла Атаманенко* в своїй доповіді підвела підсумки дотеперішніх досліджень в цій ділянці та накреслила основні напрямки майбутньої праці. Вона також розповіла про діяльність Інституту дослідження та Катедри історії української діаспори, які сьогодні співпрацюють з дослідниками з України і з-поза неї. Крім

того, в Острозькій академії викладається кілька унікальних навчальних курсів діаспоріяни. Автор цих рядків познайомив присутніх з життям і творчістю невідомого українського письменника Івана Голубовського (1878 – 1957), який, живучи в західночеському містечку Вейпрти, написав кілька десятків художніх творів, не опублікувавши жодного з них. Доповідач детальніше зупинився на взаєминах І. Голубовського з художником О. Новаківським, якому він присвятив повість-есе *Розмахом могутніх крил* (Львів, 1999).

Дальша робота конференції проходила в сімох тематичних секціях. В кожній з них було зачитано від семи до п'ятнадцяти доповідей. В першій секції – “Перспективи співпраці між діаспорою та Україною” найбільший інтерес викликали доповіді *Валентини Піскун* із Києва – про українську політичну еміграцію 20-х років ХХ ст., *Омеяна Вішки* з Торуня в Польщі – про українську політичну еміграцію 1920 – 1939 років і його колеги *Збігнева Карпуса* – про шлях петлюрівської еміграції до Польщі 1919 – 1921 рр. Цікавими були доповіді *Дмитра Карева* із Гродна в Білорусії – про історію формування і сучасний стан української діаспорної громади в Білорусії та *Ірини Ключковської* зі Львова про новітні процеси в українській діаспорі. *Анастасія Гайдукевич* із Рівного говорила про найновішу хвилю українців у Чехії та їх адаптацію в новому середовищі. *Віталій Макар* із Чернівців – про українців Канади, *Ольга Забавська* із Івано-Франківська – про українців Великої Британії та ін.

В другій секції, присвяченій суспільно-громадському життю в діаспорі, зацікавлення викликали доповіді про українську діаспору в Канаді (*Іван Патарак* та *Юлія Балицька* із Чернівців), про нищення православ'я у міжвоєнній Польщі (*Юрій Макар* з Чернівців). Обговорення викликала й доповідь *Володимира Ковальчука* про місію Енріке Інсабато у налагодженні контактів української політичної еміграції з італійськими політиками (1930-і – 1950-і рр.).

Третю секцію про розвиток науки в діаспорі було розділено на дві підсекції. В першій прозвучали доповіді про наукові дослідження в українській діаспорі (*Надія Заворотна* з Торонта, *Оксана Юркова* з Києва, *Галина Клинова* з Рівного, *Галина Шміло* і *Наталія Мартинишин* зі Львова, *Олександр Конторук* з Острога та ін.). В другій – про окремих вчених: Ю. та В. Січинських (*Анатолій Трембіцький* із Хмельницького), Володимира Дорошенка (*Оксана Супронюк* із Києва), Аркадія Жуковського (*Олександр Кучерук* із Києва) та Левка Чикаленка (*Інна Старовойтенко*, теж з Києва), організатора Українського наукового інституту Гарвардського університету проф. О. Пріцака (*Наталія Гумницька* зі Львова), маловідомого сьогодні в Україні дослідника життя українців Івана Світа (*Ярослав Сенік* зі Львова). Ніби продовженням цієї підсекції була п'ята секція, названа “Видатні українці за межами України”. До таких були зараховані: Атанас Мілянич (доповідь зробила донька вченого *Мотря Мілянич* з Нью-Йорка), митрополит Іоанн Теодорович (*Ірина Преловська* з Києва) та інші.

Однією з найчисленніших була четверта секція, присвячена архівам та бібліотекам діяспори. Відкрив її *Володимир Пилишенко* із США доповіддю про українську громаду в Рочестері, яка нині святкує сторіччя від заснування. Свою доповідь він ілюстрував цінними документами, наприклад, Ювілейною пропам'ятною книгою Українського Народного Дому в Рочестері *Вільні козаки*, упорядкованою В. Гавриляком (Рочестер, 1970, 352 с.), яку доповідач разом з іншими публікаціями подарував бібліотеці Інституту). Обширну доповідь – про архівні джерела української діяспори в США виголосила *Галина Миронюк* із Міннеаполіса. *Анастасія Хеленюк* із Острога розповіла про книжкову колекцію *Любомира Винара*, подаровану Інституту дослідження української діяспори в Острозі. Учасники мали змогу познайомились з цією багатющою колекцією безпосередньо в бібліотеці Інституту. Цікавими були доповіді *Олени Єфремової* із Києва про документи Уряду УНР в Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України, *Марії Баран* із Львова – про матеріяли З. Кузели у Львівській національній науковій бібліотеці ім. Стефаника, *Юрія Черченка* з Києва про листування Богдана Кентржинського в Архіві ОУН в Києві. У доповіді *Віталія Масненка* та *Олександра Пашковського* (Черкаси) йшлося про матеріяли Б. Крупницького в Державному архіві Черкаської області. *Євген Савенко* (Нижнекамськ, Татарстан) розповів про архівні матеріяли про захист магістерської дисертації Дмитром Яворницьким в Казанському університеті.

Останні дві секції були присвячені діяспорній пресі та освіті. Перша була присвячена 45-літтю журналу *Український Історик*. Тут прозвучали оглядові доповіді про журнали *Український Історик* (*Василь Педич*, Івано-Франківськ, *Віталій* та *Вікторія Тельваки*, Київ), “Логос” (*Наталія Марченко*, Острог), *Український кварталник* (*Лариса Антошук*, Острог). Серед доповідей про освіту зацікавлення викликали виступи про Високий педагогічний інститут ім. Драгоманова в Празі (*Ольга Зубко*, Вінниця), українську освіту в Татарстані (*Людмила Найденко*, Нижнекамськ), східній Словаччині (*Марія Васильченко*, Острог) тощо. Переважна більшість доповідей була побудована на нових, переважно архівних або рідкісних книжкових та журнальних матеріялах.

Складовою частиною острозької конференції був круглий стіл, присвячений актуальним питанням наукового дослідження діяспори та викладання курсів з діяспоріани в університетах України. В ньому брали участь майже всі учасники. У виступах переважали скарги на недостатню увагу вивченню української діяспори у програмах вузів, брак добрих підручників, методичної літератури тощо.

На презентації книжкової діяспоріани було представлено значну кількість нових видань. Значну увагу привернули книги місцевого Інституту дослідження української діяспори, видані переважно в коопродукції з іншими науковими установами – Українським Історичним Товариством, Українською Американською асоціацією університетських

Професорів та ін. Найбільшу увагу привернули факсимільне перевидання *Української еміграції* Симона Наріжного з 1942 року (яке високо було оцінене у виступі автора цих рядків), монографія Л. Винара про О. Кандибу-Ольжича, збірників джерел до історії українських наукових установ в діаспорі – Українського Історичного Товариства та Української Американської Асоціації Університетських Професорів, два томи *Наукових записок* Острозької академії, один з яких містив матеріали попередньої конференції з проблем діаспори та ін. Було представлено також новий том журналу *Український Історик*, який містить важливі матеріали до 100-ліття від дня народження О. Кандиби-Ольжича, з історіографії, грушевськознавства, важливі архівні матеріали. Окремим розділом відзначено в журналі 75-ліття його засновника та багатолітнього редактора Л. Винара. Цікавість викликали видана УІТ книга Т. Гунчака про Симона Петлюру та євреїв, біобібліографії Л. Винара (видання Інституту дослідження української діаспори НаУОА, Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника і УІТ), а також трьохтомник творів О. Ольжича та збірник матеріалів до історії НТШ в Європі (видання Фондації ім. Ольжича), книги з історії українців у Польщі (видання Торунського університету ім. Н. Коперніка в Польщі та Київського національного лінгвістичного університету), книг з листуванням Є. Чикаленка і матеріалами соборів УАПЦ (видання Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України) та багатьох ін.

В програму конференції входила екскурсія по пам'ятних місцях і музеях Острога. Учасники оглянули фортеці міста та інші його пам'ятки. У програму конференції входив теж огляд бібліотеки і музеїв Острозької академії, концерт Студентського народного академічного хору Академії та інші заходи. Закрила конференцію директор Інституту дослідження української діаспори Алла Атаманенко, співредактор журналу *Український Історик*, яка поінформувала, що міжнародні конференції, присвячені діаспорі, будуть продовжуватись у майбутньому.

Слід підкреслити, що конференція була добре зорганізована. Її найбільше значення полягає в тому, що науковці з різних країн і різних установ, яких об'єднує спільне зацікавлення питаннями української діаспори, мали змогу протягом двох днів взаємно спілкуватися, обмінюватися думками і краще пізнати один одного. Значення острозької наукової конференції в повній мірі проявить себе після видання збірника її матеріалів.

МИКОЛА МУШИНКА,
Наукове товариство ім. Шевченка в Словаччині

ПРИВІТ

До учасників Третьої міжнародної конференції “Українська діаспора: проблеми дослідження”.

Національний університет “Острозька академія”, 9-10 вересня 2008 р.

На руки проф. Алли Атаманенко
Координатора Оргкомітету

Вельмишановний Пане Ректоре проф. Ігор Пасічник, шановні учасники Третьої міжнародної конференції, присвяченої досліддам української діаспори. Я маю шану привітати Вас від Президії Українського Історичного Товариства, Управи Української Американської Асоціації Університетських Професорів, Світової Наукової Ради при СКУ й Історичної секції Української Вільної Академії Наук у США та побажати якнайбільше успіхів учасникам цієї важливої конференції. Хочу підкреслити, що Українське Історичне Товариство, Українська Асоціація Університетських Професорів, Світова Наукова Рада при СКУ, що їх маю шану очоловати, вже довгі роки співпрацюють з Національним університетом “Острозька академія” в науково-видавничій і академічній діяльності. Ми спільно видали цілий ряд важливих праць, включаючи перевидання в 2008 році монументальної студії проф. Симона Наріжного “Українська еміграція”, яка заповнює значну прогалину в українській науковій літературі. Інститут дослідження української діаспори і перша університетська катедра історії української діаспори в “Острозькій Академії” під керівництвом проф. Алли Атаманенко вже здобули в Україні і поза нею репутацію одного з головних наукових центрів дослід української діаспори.

Видання Інституту загально відомі науковій спільноті у діаспорі й Україні і взагалі в міжнародному вимірі. Діяльність Інституту і катедри історії української діаспори дало солідний початок систематичним науковим досліддам вивчення багатовимірного феномену діаспори. Важливо згадати, що при Інституті вже багато років працює Редакційне Бюро історичного і українознавчого журналу *Український Історик*, якого відзначаємо цього року 45-ліття існування і розвитку.

Ми вдячні Панові Ректорові Ігореві Пасічнику – почесному членові УІТ, за його глибоке виrozumіння ваги наукових дослідів української діаспори, яка являється інтегральною частиною історії України.

Сьогодні спільно відбуваємо Третю міжнародну конференцію “Українська діаспора: проблеми дослідження” з участю численних вчених. Я хочу висловити щиру подяку директорові Інституту проф. Аллі Атаманенко та її співробітникам за організацію цієї важливої імпрези. Вірю, що наша конференція стане ще одним важливим кроком в розвитку наукових дослідів української діаспори. Славному Національному університету “Острозька академія”, Панові Ректорові, проректорам, деканам,

директорів і співробітникам Інституту дослідів української діаспори, усім доповідачам і учасникам конференції бажаю дальших тривалих успіхів в їхній відповідальній академічній і науковій діяльності.

Щастя Вам Боже!

*Проф. д-р габ. ЛЮБОМИР ВИНАР
Президент УІТ, почесний доктор
і почесний професор Острозької академії*

УКРАЇНІСТИКА ЯК КОРПОРАТИВНА ВСЕОХОПНІСТЬ

Друга половина червня 2008 року в Україні була унаснажена проведенням VII Міжнародного Конгресу україністів, заходу, який охопив широкі кола дослідників-науковців, бюрократів від науки і втягнув у це силоне поле частину громадськості.

За попереднім задумом організаторів Конгрес мав відбутися в Криму на базі Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського, проте не склалося. Офіційна мотивація – уряд України не виділив достатньо коштів на проведення цього наукового дійства. Отож основна частина усіх заходів у рамках Конгресу відбувалася в Києві.

Розпочався Конгрес заспівом – з Львівського національного академічного театру опери та балету, де, при значному скупченні науковців і представників культурно-національних товариств з українського зарубіжжя, помпезно проходило пленарне засідання конференції “Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті”. Підтримали цей форум Міжнародний Благодійний Фонд “Україна 3000”, Міжнародний Благодійний Фонд “Open Ukraine”, Міністерство освіти і науки України, Міністерство закордонних справ України, Міністерство культури і туризму України, Львівська обласна і міська влада, Посольство Канади в Україні, Національний університет “Львівська політехніка” та низка комерційних фірм. Організатором цього дійства виступив Міжнародний інститут освіти, культури та зв’язків з діаспорою, який діє при Національному університеті “Львівська політехніка”. Упродовж трьох днів Львів був також наповнений різноманітними культурологічними заходами, що проходили у рамках Конгресу і загалом охопили понад 400 учасників. З-поміж інших, помітним явищем стало нагородження переможців Міжнародного молодіжного конкурсу “Діти емігрантів про себе”. Нагороди переможцям вручив Ігор Калинець, поет, лауреат Національної премії України ім. Т. Шевченка.

Під час роботи наукової конференції працювало 7 секцій та круглий стіл “Українська петлюрівська еміграція у міжвоєнній Польщі (1920 – 1939)” (за участі переважно польських відомих дослідників: С. Стемпеня, В. Назарука, О. Вішки, З. Карпуса). Секції були сформовані за такими проблемами: “Здобутки діаспори у гуманітарній, освітній, технічній, природничій сферах: глобальний і український контекст” (з чотирма

підсекціями); “Роль діаспори у просуванні українських національних інтересів у міжнародній спільноті: визнання Голодомору-33 геноцидом, прийняття проукраїнських законів (що це за акцентація – так ніхто й не зрозумів), входження до ЄС, СОТ, НАТО та ін.”; “Діаспора в умовах глобалізації: проблеми інтеграції в чужоземне середовище та збереження національної ідентичності”; “Церква як центр формування і плекання духовності та культурно-національної тотожности українців зарубіжжя”, “Нова хвиля еміграції: здобутки, втрати, перспективи”; “Українська школа в зарубіжжі: сучасний стан та перспективи”, “Роль канадців у налагодженні міжнародної співпраці у спеціальній освіті”.

Наступним місцем, де зібралися українознавці, став Крим, зокрема, міста Сімферополь і Ялта. Тут, в основному, зосередилися ті науковці, які досліджують кримську проблематику і діяльність українських подвижників у Криму, таких як С. Руданський, Леся Українка та ін. Центром уваги науковців стала діяльність Ялтинського музею Лесі Українки, де зусиллям подвижників створена цікава експозиція, а сам музей є своєрідним осідком українства в Криму. Прикро, що такий поважний науковий захід як Конгрес українців залишився практично непоміченим у самому Криму, загалом для кримських вузів, професорсько-викладацького складу та студентів.

З 25 по 28 червня робота Конгресу українців проходила в Києві. Пленарне засідання, яке відбувалося в Українському домі, відкрив Президент МАУ академік НАН України Ярослав Яцків. Він представив звіт про діяльність МАУ у період між конгресами, окреслив основні напрямки роботи національних асоціацій. Академік НАН України, директор новоствореного Інституту національної пам’яті Ігор Юхновський розповів про основні напрямки діяльності цієї інституції та перспективи як інституційної розбудови установи, так і актуальні науково-дослідницькі проекти. На найближчий час основним у роботі є увічнення пам’яті жертв Голодомору 1932 – 1933 років в Україні та визнання світовою спільнотою Голодомору геноцидом проти українського народу. В кожній області створені редакційні колегії з підготовки Книг пам’яті жертв Голодомору 1932 – 1933 років, де буде вказано найбільш постраждалі від голоду населені пункти та осіб, які загинули внаслідок цього страшного лиха. Значна робота інститутом буде також зосереджена на вивченні національно-визвольного руху українців у ХХ столітті, участь українців у Другій світовій війні тощо.

Особлива тривога про стан українознавчих студій у Європі прозвучала у виступі віце-президента МАУ, голови Асоціації українців Італії Джованні Броджі. Вона наголосила на тому, що останнім часом знижується зацікавленість українознавчими дослідженнями в європейських університетах. Головною причиною є відсутність виваженої гуманітарної політики, що провадиться українськими освітніми закладами і урядовими структурами, зменшення кількості обмінів науковцями, відсутність українських грантів на здійснення подібних досліджень, слаб-

кий зв'язок українських дослідницьких центрів з подібними у країнах Європи, слабка інформаційна політика.

На пленарному засіданні виступили також Ганна Скрипник, академік НАН України, президент Національної асоціації українців з доповіддю “Сучасна україністика: стан та проблеми розвитку в контексті суспільно-політичних трансформацій та соціокультурних реалій”; Михайло Згуровський, академік НАН України, ректор НІУ “КПІ”. Його тема “Україна у глобальних вимірах сталого розвитку: можливості, ризики, сценарії” викликала інтерес аудиторії своїми прогностичними підходами до оцінювання українських суспільно-політичних реалій. Василь Бабенко, директор Уфімської філії Московського державного гуманітарного педагогічного університету виголосив доповідь “Стан та перспективи розвитку україністичних студій в Росії”, в якій ще і ще раз прозвучала тривога про відсутність можливостей до національно-культурної самореалізації українців в Росії. Микола Жулинський, академік НАН України виступив з доповіддю “Гуманітарний потенціал України і виклики глобалізації”.

Упродовж трьох днів працювали 10 секцій та низка круглих столів: “Голодомор як геноцид українського народу – відображення в літературі, мистецтві, репортажах і споминах”, “Наукові засади повного академічного зібрання творів Івана Франка у 100 томах та проблеми сучасного франкознавства”, “Наукове товариство ім. Шевченка. До 135-річчя створення товариства”, “Б.О. Рибаків і його місце в українській археологічній науці (До 100-річчя видатного вченого)”. В ході конгресу розгорнули свою роботу додаткові круглі столи: “Наукова спадщина О.О. Потебні в контексті сучасності”, “Український окциденталізм: меланхолійні сни про Європу”, “Українсько-Кримські відносини на межі середньовіччя та раннього модерну” та ін.

Особливу увагу учасників конгресу привернули різноманітні презентації видань. Омелян Вішка презентував праці з української проблематики, присвячені вивченню долі українських інтернованих вояків у таборах Польщі (три томи). На засіданні секції “Українська художня культура і світ, культурні стратегії розвитку мистецтва” було презентовано науковий альманах “Курбасівські читання” та книгу Неллі Корнієнко “Запрошення до Хаосу: Театр, художня культура і синергетика. Спроба нелінійності”. Деяке подивування колег (“плодовитістю автора”) і водночас зацікавлення викликали монографії Ярослава Поліщука “Із дискурсів і дискусій”, “Література як геокультурний проєкт”, “Пейзажі людини” (усі видання 2008 року). На секції “Історія України і проблеми сьогодення” відбулася презентація нового часопису “Nowa Ukraina Zeszyty historyczno-politologiczne”? Kraków-Przemysł (номери 1, 2, 3).

Загальне враження від Конгресу – це грандіозність у кількісному охопленні учасників з одного боку, а з іншого – дрібнотем’я і безсистемність заходу загалом.

На заключному засіданні вченими були висловлені подібні зауважен-

ня до організаторів. Зокрема, доктор історичних наук Наталія Яковенко у своєму виступі наголосила на тому, що організатори “вільготно” відреагували на попередні пропозиції науковців щодо тематики секцій і круглих столів. Пропозиції просто були відкинуті. Доктор філологічних наук Тамара Гундорова теж була обурена неврахуванням пропозицій вчених і загальною безсистемністю діяльності Національної асоціації українців. Лунали також пропозиції встановити фіксоване членство в асоціації, що не настільки б “одержавлювало” саму асоціацію і міцно запов’язувало її з НАН України.

Президентом Міжнародної асоціації українців було обрано на безальтернативній основі директора Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України Ганну Скрипник.

ВАЛЕНТИНА ПІСКУН,

Київський національний університет ім. Тараса Шевченка

ВІТАЛЬНЕ СЛОВО

До Президії VII Конгресу
Міжнародної Асоціації Українців
На руки вп. акад. Ярослава Яцківа,
Президента МАУ

Вельмишановний і дорогий Пане Президенте,
шановні колеги, учасники Конгресу!

Маємо шану привітати Вас від Українського Історичного Товариства і Редакції журналу “Український Історик” і від мене особисто та побажати якнайбільше успіхів у відбутті VII Конгресу Міжнародної Асоціації Українців, який відіграє важливу роль у розвитку наукового українознавства. Україністика як напрям наукових досліджень заслуговує на всебічний розвиток у світовій науці. Конгреси МАУ сприяють поширенню таких досліджень, певною мірою підсумовуючи зроблене і розробляючи пляни на майбутнє. Діяльність Міжнародної Асоціації Українців стимулює українознавчі дослідження в міжнародному контексті.

Українське Історичне Товариство, яке від 1965 р. об’єднує вчених-істориків і є незалежним науковим Товариством, видає вже понад 45 років журнал “Український Історик”, в якому появляються дослідження різних періодів історії України, історіографії, джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін. УІТ підтримувало діяльність МАУ від часу її заснування. Ми співпрацювали в організації Конгресів МАУ і вважаємо за потрібне продовжувати таку співпрацю, яка приносила користь як обом об’єднанням, так і науці в цілому. З приємністю згадуємо співпрацю з президентами МАУ академіками Ярославом Ісаєвичем,

Миколою Жулинським і Ярославом Яцківим. Одночасно запрошуємо дослідників історії України до співпраці в журналі “Український Історик”.

Бажаємо якнайбільших успіхів у проведенні VII Конгресу МАУ, на якому, віримо, будуть обговорені важливі наукові проблеми. Новообразному Президентові і членам Управи МАУ бажаємо успіхів.

З правдивою пошаною

ЛЮБОМИР ВИНАР

Президент УІТ

Редактор журналу “Український Історик”

23 червня 2008 р.

МІЖНАРОДНА КОНФЕРЕНЦІЯ ПРО УПА В СЛОВАЧЧИНІ

В дні 9-10 червня ц. р. в Конгресовому центрі “Академія” в селищі Стара Лесна у Високих Татрах відбулася міжнародна наукова конференція на тему “Українська повстанська армія в повоєнний період в Карпатському регіоні: бандерівці – факти, міти та легенди”. Її головними організаторами були: Інститут суспільних наук Словацької академії наук в Кошицях, Університет ім. Матея Бела в Банській Бистриці та Державний архів Закарпатської області в Ужгороді. У дводенній конференції були виголошені 24 доповіді провідних спеціалістів по даній темі із України (7), Польщі (4), Чехії (2) та Словаччини (11). В конференції брав участь і Генеральний консул України в Словаччині Євген Перебийніс.

Доповіді були розподілені до шістьох тематичних груп. Після кожної групи доповідей відбувалися жваві, однак ділові дискусії, в яких учасники, спираючись на конкретні факти, здебільшого на архівні джерела, підтверджували або заперечували висновки доповідей. Слід підкреслити, що на конференції не було жодної доповіді, яка б вважала бандерівців бандитами, вбивцями, гвалтівниками (як їх ще до недавнього часу зображували, а інколи і досі зображують засоби масової інформації). Навпаки, доповідачі підкреслювали, що бандерівці були добре зорганізованими військовими частинами з високою дисципліною та мораллю. Вони підняли зброю проти німецьких окупантів, але і проти радянського комуністичного режиму, який своєю жорстокістю не дуже відрізнявся від нацистського. Українська повстанська армія від початку до кінця боролася за самостійну Україну, тобто за державу, яка стала реальною дійсністю лише в наш час, а за це їй належить не менша пошана, ніж бійцям Червоної армії.

Київські історики (С. Віднянський, О. Лисенко, В. В’ятрович, Я. Ясиневи́ч) познайомилися присутніх з новими, недавно розсекреченими матеріалами, головним чином із архівів НКВД, про використання найбільш негуманних методів боротьби з національно-визвольним рухом в Україні. Закарпатські дослідники (С. Аржевітін та М. Делеган) на

основі нововідкритих архівних матеріалів розповіли про УПА в Закарпатській Україні. На їх виступи нав'язувала доповідь О. Рубльова про католицьку церкву на Закарпатті 1945 – 1949 років у контексті українського національного руху. До речі, участь делегації з України на конференції спонсорував депутат ВР України С. Аржевітін.

Польські науковці (Б. Гальчак, Ян Пісулінський, Є. Шліпец та А. Олейко) зосередили свою увагу на тотальному виселенні української людности із теренів діяльності УПА та застосування авіації в боротьбі з її загонами. Чеські історики (Ян Кукс та Ї. Плахі) простежили перебування загонів УПА на території Чехії і Моравії.

Із словацьких дослідників мабуть найцікавішими були доповіді М. Шмігеля із Банської Бистриці (автора недавно виданої книги *Banderovci na Slovensku*) та М. Бурала із Стацина. Обидва вони переконливо спростували досі загально поширений міт, що вбивцями 11 євреїв у Ковбасові наприкінці 1945 року були бандерівці. Інші словацькі дослідники (М. Кметь, Я. Шішякова, Я. Штайгл, А. Маскалік, П. Мічко та М. Сірний) зосередили головну увагу на рейди УПА в Словаччину і боротьбу з ними чехословацьких, польських та радянських озброєних сил. Цій темі присвятив свою доповідь і В. Вятрович з Києва, автор монографії *Рейди УПА теренами Чехословаччини* (“Літопис УПА”, 2001). Ст. Конечний з Кошиць свою вступну доповідь присвятив національно-визвольній боротьбі українців і словаків у найновішій історії, а директор Інституту суспільних наук в Кошицях М. Гайдош (головний організатор конференції) освітлив перебування одного з командирів УПА Володимира Щигельського (“Бурлаку”) та членів його загону в кошицькій в’язниці. На його доповідь нав’язав О. Мушинка, розглянувши цю постать на сторінках інтернетових серверів. Автор цих рядків доповідав про вбивство командира УПА Степана Стебельського (“Хріна”) в с. Погоржеліце на Моравії 9 листопада 1949 та ексгумацію його тлінних останків. Всі доповіді буде видано окремим збірником у найближчому часі.

Найчастіше порушуваною темою були рейди загонів УПА на територію Польщі, Словаччини, Чехії та Закарпатської України, які спочатку мали пропагандивний характер, пізніше – оборонно-бойовий (УПА була єдиною збройною силою, яка стала на оборону українського населення Польщі перед його насильною депортацією з рідних земель), а накінець транзитний (загони УПА через Польщу, Словаччину та Чехію намагались потрапити в американську зону Німеччини та Австрії). В кожному разі ці рейди були порушенням суверенітету даних країн і згідно з міжнародним правом ці країни мали повне право і навіть обов’язок боронити свій суверенітет перед озброєними порушниками державних кордонів.

В кількох доповідях прозвучали інформації про численні групи кримінальних злочинців або політичних фанатиків, які під іменем бандерівців вбивали цивільне населення, грабували його майно,

випалювали українські села тощо. Деякі такі псевдобандерівські групи вишколило НКВД і запускало їх в області діяльності УПА з метою поставити цивільне населення проти УПА. Такою напевно була і псевдобандерівська група, яка замордувала одинадцять євреїв у Ковбасові.

Наукова конференція “УПА у Карпатському регіоні у післявоєнний період” була першою спробою у Словаччині об’єктивно оцінити надзвичайно складний період післявоєнної історії даного регіону.

Сподіваємося, що далі дослідження цієї теми принесуть нові факти, які сприятимуть реабілітації УПА не лише органами влади, але й в очах чеського та словацького населення.

МИКОЛА МУШИНКА,

Наукове Товариство ім. Шевченка в Словаччині

УВАН В КАНАДІ: ВИБОРИ УПРАВИ

Загальні збори УВАН відбулися 30 березня 2008 р. у приміщенні Осередку Української Культури (м. Вінніпег) у присутності 16-ти членів УВАН (місцевих). Збори відкрив і провадив уступаючий президент інж. Віктор Денека, подавши докладно трирічний звіт з діяльності УВАН за роки 2005-2007.

Після відкриття зборів молитвою (о. д-р С. Ярмусь), було вшановано членів, що відійшли у вічність за останні три роки, а також привіталось нових членів, число яких за каденцією, було аж 18. Приріст нового членства імпазантний і до певної міри відмолоджуючий. Загальна кількість членства УВАН на 30 березня 2008 р. становить 77 членів.

Після формальної частини зборів і звітів, було вибрано нову управу УВАН: президент – д-р Юрій Книш, колишній президент – інж. Віктор Денека, перший заступник – д-р Орест Цап, другий заступник – о. д-р Олег Кравченко, генеральний секретар – д-р Марта Шепертицька, фінансовий секретар – мгр. Софія Качор. Вільні члени: д-р Борислав Білаш, д-р Ярослав Розумний, проф. Люба Жук. Контрольна комісія: п. Олександр Цап, д-р Юрій Чучман, д-р Семеон Грушовець.

Новообраний президент у своєму привітальному слові висловив бажання пожвавити роботу УВАН, запрошуючи доповідачів, з доповідями на різні теми, а також тримати контакт з членами.

Проф. Ярослав Розумний порушив справу військового музею Садовського, зазначаючи, що є багато охочих перебрати цей музей і тому цю справу треба нарешті вирішити. Д-р Борислав Білаш також пригадав рішення, щоб перед передачею музею, зробити фотографічні копії, які мають залишитись в Канаді. Це повинно бути полагоджено за цю каденцію. Як з’ясувала мгр. Софійка Качор, архів складається також з особистої кореспонденції військових ветеранів Другої світової війни. Це варто залишити в Канаді, як ствердження праці – діяльності ветеранів.

В архіві є оригінальні прапори УНР (4), збірка медалей, пропам'ятних відзнак, включно з “Дивізією”. Є понад 1000 експонатів, з них 30% – це фотокопії 1950-60 рр. Також є збірка фотографій (близько 1000), багато серед яких є невідомими. Для того, щоб це все скопіювати, потрібні чималі кошти. Також є проблема з передачею речей, які увійшли в “Canadian Inventory” і вважаються “Heritage Canada”. Передача таких документів повинна бути формально узгоджена з урядом Канади, що буде досить складно полагодити. Потрібно визначити, якому саме музею передати ці матеріали (правдоподібно), для чого слід поїхати на Україну і перевірити всі можливості та умови передачі.

Пан Юрій Гнатюк, який займався збором музичних творів, має унікальні твори композитора Кудрика, які були переправлені з Казахстану до Варшави – Кракова, а пізніше до Ванкуверу. Зараз Юрій Гнатюк турбується проте, кому це передати (є 16 оригіналів), а також потребує допомоги в полагодженні цих важливих справ для українського музичного світу.

Підсумовуючи важливість порушених справ на загальних зборах УВАН, можна сказати, що перед новою управою є багато завдань для вирішення і полагодження.

ГАЛИНА КОВАЛЬ,
УВАН в Канаді

ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ УІТ

Однією з найважливіших складових діяльності УІТ є видавнича. Не зважаючи на більш як скромні фонди, Товариство систематично розбудовує науково-видавничу діяльність. На початку 2008 року відбулося засідання Управи УІТ, на якому обговорено видання на 2008 рік, а також затверджено публікації на 2009 – 2010 роки. Окрему увагу присвячено дальшій тематичній розбудові журналу *Український Історик*. В 2008 році один том присвячено відзначенню 75-ліття Голодомору і трагічної загибелі полковника Євгена Коновальця, провідного військового і політичного діяча в ХХ столітті. Заснування редакційного бюро УІ-УІТ в Національному університеті “Острозькій Академія” під директорством співредактора УІ декана факультету міжнародних відносин та директора Інституту дослідження української діаспори Алли Атаманенко, значно причинилося до розбудови журналу в Україні. В наступному році появиться окремий том, присвячений розвитку історіографії і відзначенню 45-ліття УІ. Вже виготовлено “Показчик змісту “Українського Історика” за роки від 1963 до 2008 включно. Також готується окремий “Мазепинський” том з відзначенням життя і діяльності гетьмана Івана Мазепи.

В 2008 році появилися чергові видання УІТ:
Taras Hunczak. *Symon Petlura and the Jews: A Reappraisal*. (Editor

Lubomyr Wynar. Lviv; New York; Toronto, 2008, 128 p.).

- Симон Наріжний, *Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами* (Ред. Л. Винар, О. Купчинський. Львів; Кент; Острог, ХХ с. + 372 с. + ССХХІІ с.),
- Любомир Винар, *Олег Кандиба-Ольжич. Дослідження та джерела* (Ред. А. Атаманенко. Нью-Йорк; Острог; Львів, 2008, 386 с.),
- *ІІІ Міжнародний конгрес українських істориків "Українська історична наука на шляху творчого поступу", Луцьк, 17-19 травня 2006 р. Доповіді та повідомлення. Том 3.* (Гол. ред.: Л. Винар, І. Коцан; відп. ред.: С. Гаврилук, О. Гаврилук, В. Пришляк, Л. Шваб. Луцьк, 2008, 540 с.).
- *Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Серія "Історичні науки", т. 8.* (Гол. ред. І. Пасічник, Л. Винар, відп. ред. В. Трофимович. Острог, 2007, 362 с.).
- *Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Серія "Історичні науки", т.9: Матеріали Другої міжнародної наукової конференції "Українська діаспора: проблеми дослідження.* (Відп. редактори: І. Пасічник, Л. Винар, ред. Алла Атаманенко. Острог, 2007, 500 с.).
- *Дрогобицький краєзнавчий збірник.* (Ред. кол.: Л. Тимошенко (голов. ред.), В. Александрович, Л. Винар, Л. Войтович, Я. Ісаєвич та ін. Вип.ХІ-ХІІ. Дрогобич: Коло, 2008, 728 с.).

УІТ вирішило систематично видавати праці першого президента УІТ проф. О. Оглоблина і про нього. Вже підготовлено до друку доповнений нарис української історіографії ХХ стол. і готується видання *Олександр Петрович Оглоблин (Мезько): дослідження та джерела* авторства Любомира Винара.

В 2009 році появиться збірник *Михайло Грушевський в спогадах сучасників* (упорядник Валентина Піскун). Підготовляється монографія про УІТ і розвиток української історіографії (автор – Алла Атаманенко). Також готується 4-ий том серії "Епістолярні джерела грушевськознавства" – листування М. Грушевського з Л. Чикаленком (упорядник Інна Старовойтенко) та інші томи епістолярію. З незалежних від нас причин, заповіджений том листування Михайла і Олександра Грушевських покищо не появився. Готується до видання *Збірник наукових праць* Марка Антоновича, бувшого співредактора журналу *Український Історик*, спогади Наталії Полонської-Василенко, Олександра Домбровського та Лева Биковського. Затверджено видання нової серії "Епістолярій вчених діаспори", де буде друкуватися листування українських істориків з-поза України. Перший том включає листування Олександра Оглоблина, Наталії Полонської-Василенко, Івана Лисяка-Рудницького, Любомира Винара й інших дослідників. З інших запланованих видань слід згадати *Матеріали до історії Світової Наукової Ради при СКУ* (у співпраці з СНР при СКУ), два випуски *Наукових записок* Національного університету "Острозька академія", серія "Історичні науки" – з мате-

ріялами Третьої міжнародної наукової конференції “Українська діаспора: проблеми дослідження” та Академії пам’яті Миколи Ковальського. Часами УІТ у видавничій діяльності співпрацює з українськими університетами й науковими установами в Україні і в діаспорі.

Віriamo, що роки 2009 і 2010 будуть плідними у видавничій діяльності УІТ і закликаємо наших членів та передплатників *Українського Історика* підтримати нашу працю.

ПОВІДОМЛЕННЯ

З огляду на підвищення коштів друку та пересилки Управа була змушена збільшити передплату за журнал. Ми віriamo, що члени УІТ та передплатники *Українського Історика* зрозуміють цю потребу. Наш журнал появляється вже понад 45 років. Ми сподіваємося, що в умовах сучасної кризи він вистоїть і буде далі розвиватися. Усім меценатам, членам Товариства та передплатникам журналу висловлюємо щиру подяку за їхню багатолітню піддержку видавничої діяльності Українського Історичного Товариства.

Управа УІТ

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

Впровадження

Друкуємо два листи, які одержала Редакція “Українського Історика”. В першому донька відомого українського вченого проф. Симона Наріжного пані Наталка Жуківська відгукнулася на одержання книги її батька *Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами* (перше видання – Прага, 1942), перевиданої у 2008 році Науковим товариством ім. Шевченка в Україні, Українським Історичним Товариством та Інститутом дослідження української діаспори Національного університету “Острозька академія”. У другому листі дійсний член УВАН у США і УІТ др. Олександр Домбровський висловив свою точку зору на одну із вміщених у нашому журналі публікацій.

Лист пані Наталки Жуківської

Пані др. Алла Атаманенко
Директор Інституту дослідження української діаспори

Канберра, 8 листопада 2008.

Високоповажна пані!

Вчора я отримала друге видання “Української еміграції”.

Був це для мене найкращий дарунок, за який складаю щиру подяку Українським Науковим Установам та поодиноким особам, які перевидали працю мого батька і Вам особисто за те, що прислали мені примірник.

Книжка видана надзвичайно добре.

З почуттям радості я перегортаю її сторінки, пригадуючи тих незвичних, близьких мені особисто людей, які на еміграції зуміли засипати безліч “українських Збручів” і в оточенні яких я мала щастя рости; а також з почуттям суму, бо нікого з них вже немає на цьому світі, щоб побачити, що їхня праця не залишилася забутою.

З подякою і привітом
Наталка Жуківська

Лист др. Олександра Домбровського

7 вересня 2008 р.

Вельмишановний Пане Редакторе,

Прошу помістити мої зауваги відносно деяких проблематичних рекомендацій в статті д-ра Т. Примака і Н. Зворотної в справі авторства англомовних історій України М. Грушевського і Д. Дорошенка.

З правдивою пошаною

Олександр Домбровський

*ПРО АНГЛОМОВНІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**М. ГРУШЕВСЬКОГО І Д. ДОРОШЕНКА: ПИТАННЯ АВТОРСТВА*

В останньому випуску журналу “Український Історик” (т.44-45, с.168-186) видруковано цікаву статтю Томаса Приймака і Надії Заворотної “Загальні історії України друковані англійською мовою під час Другої світової війни”. В примітці читаємо, що публікація є переробленою версією роботи д-р Приймака, надрукованою англійською мовою в журналі “Аб імперію” (Казань, 2003). Автори розглядають і аналізують англомовні історії України українських і неукраїнських істориків. Мені не зрозуміла гіпотеза авторів відносно авторства у М. Грушевського “A History of Ukraine” (Editor O. J. Fredireksen, New Haven, 1941) і Дмитра Дорошенка “History of the Ukraine” (Edited by G.W. Simson (Edmonton, 1939)). Д-р Т. Примак пише, що пропонує, щоб “Історію України” Грушевського називати Грушевського-Фредеріксена, бо вона відрізняється від оригіналу, а “Історію” Д. Дорошенка слід називати Дорошенка-Сімсона. На мою думку, авторів двох історій України слід називати так, як подано на титульних сторінках. Не потрібно редакторів подавати як співавторів цих клясичних праць. Якщо йдеться про англомовну історію Грушевського, то перший варіант перекладу виготовив Степан Шумейко, кінцеву редакцію перепровадив Фредеріксен, який додав останній розділ до “Історії” Грушевського – “Ukrainian Independence”.

Дивно звучить твердження автора про те, що Грушевський-Фредеріксен “прослідували історію від стародавніх часів і називали антів ‘першими українцями”” (с.178). Про антів Грушевський писав набагато раніше від Фредеріксена, також користувався назвою “українці”, отже Фредеріксен уживав термінологію Грушевського. А до того, ми не знаємо, як звучав перший переклад Шумейка у порівнянні з кінцевою редакцією історії Грушевського. Це саме відноситься до історії Дорошенка, яку в статті пропонують називати книжкою Дорошенка-Сімсона.

Накінець хочу сказати, що не потрібно мішати авторів праць з

їх редакторами і перекладачами, бо це створює непотрібну плутанину. В 1981 році я зредагував і доповнив твір Степана Мішка “Нарис ранньої історії Руси-України” (Нью Йорк, 1981). В редагування я вложив дуже багато праці. Проте я ніколи не погодився б, щоб авторство цієї праці визначували *Мишко-Домбровський*.

Думаю, що рекомендації авторів щодо спільного авторства історій Грушевського і Дорошенка не можна прийняти, навіть, якщо таке поєднання є спробою полегшити читачеві розрізнення цих праць в тексті. Треба користуватися титульними сторінками, на яких зазначені автори і редактори цитованих праць.

ОЛЕКСАНДЕР ДОМБРОВСЬКИЙ,
Українська Вільна Академія Наук у США.

ОДЕРЖАНІ ВИДАННЯ – BOOKS RECEIVED

Gregorovich Andrew. *Cossack Bibliography. A selected Bibliography of the Zaporozhian and Other Cossacks of Ukraine, the Don Cossack of Russia and the Kuban Cossack*. Toronto: Forum, 2008, 371 pp.

Historia – mentalność – tożsamość. Miejsce i rola historii oraz historyków w życiu narodu polskiego i ukraińskiego w XIX i XX wieku. Praca zbiorowa pod redakcją Joanny Pisulińskiej, Pawła Sierżęgi, Leonida Zaskilniaka. Wstępem opatrzył Jerzy Maternicki. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2008, 703 s.

Holovinsky Ivan Z. *Psychology in Ukraine, A Historical Perspective*. Landham; Boulder: University Press of America, 2006, 82 pp.

Hunczak Taras. *Symon Petlura and the Jews: A Reappraisal*, Updated and Revised Edition. Editor Lubomyr Wynar. Lviv; New York; Toronto: Ukrainian Historical Association, 2008, 128 pp.

Roberts, Glenna, Cipko, Serge. *One-Way Ticket. The Soviet Return-to-the-Homeland Campaign, 1955 – 1960*. Manotick, ON: Penumbra Press, 2008, 208 p.

Ukrainian literature. A Journal of translation. Ed. Maxim Tarnawsky. Vol. 1. New York: Shevchenko Scientific Society, 2004, 262 p.

Ukrainian literature. A Journal of translation. Ed. Maxim Tarnawsky. Vol. 2. New York: Shevchenko Scientific Society, 2007, 266 p.

Warszawskie zeszyty ukrainozawcze. 25-26. Spotkania polsko-ukraińskie. Emigracja: ukraińska historia, kultura, postacie, instytucje, związki z Polakami. Studia Ucrainica. Pod redakcją Stefana Kozaka przy współpracy Walentyny Sobol i Bazylego Nazaruka. Warszawa, 2008.

Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Матеріали I Всеукраїнської науково-практичної конференції (Рівне, 10-11 грудня 2008 р.). Київ: Інститут історії України НАН України, Рівненський державний гуманітарний університет, 2008, 295 с.

Бабич Є. *Валентина Потока*. Київ: “Смолоскип”, 2007, 519 с.

Біла книга. ОУН на зламі XX і XXI століть. Київ: В-во “Кий”, 2006, 617 с.

В'ячеслав Липинський та його доба. Науковий збірник. Відповідальний редактор Ю. Терещенко. Київ; Житомир: В-во Видавничий центр КНЛУ, 2008, 389 с.

Борисенко Валентина. *Свіча пам'яті: Усна історія про геноцид українців у 1932 – 1933 роках*. Київ: “Стилос”, 2007, 288 с.

Ващенко Володимир. *Від саморепрезентації до методології. Психобіоісторіографічний вимір простору історіописання М. Грушевського*. Під заг. ред. І.І. Колесник. Дніпропетровськ: вид-во Дніпропетровського національного університету, 2007, 322 с.

Великий голод в Україні 1932 – 1933: у IV т. Т.1. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США (Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс). Київ: Вид. дім “Киево-Могилянська академія”, 2008, 838 с.; т. 2, 814 с.; т. 3, 782 с.; т. 4, 622 с.

Винар Любомир. *Олег Кандиба-Ольжич: дослідження і матеріали.* Редактор А. Атаманенко. Нью Йорк; Острог; Львів: Українське Історичне Товариство, Національний Університет “Острозька академія”, 2008, 386 с.

Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія, вип.16, ч.1/1. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського національного університету, 2008, 303 с.

Генерал Петро Григоренко. Спогади, статті, матеріали. Упорядник Олесь Обертас. Київ: “Смолоскип”, 2008, 826 с.

Голодомор-геноцид українського народу 1932 – 1933. Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 2008, 25 с.

Гриневич В. *Україна: хроніка 20 століття. Рік 1939.* Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2007, 227 с.

Гриневич В., Прилущський В. *Україна: хроніка 20 століття. Рік 1928 – 1929.* Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2007, 315 с.

Грушевський Михайло. *Твори у 50-ти томах.* Том 4. Кн. 1. Серія “Суспільно-політичні твори (доба Української Центральної Ради, березень 1917 – квітень 1918). Упорядник Світлана Панькова. Львів: В-во “Світ”, 2007, 407 с.

Грушевський Михайло. *Твори у 50-ти томах.* Том 8. Серія “Історичні студії та розвідки (1906 – 1916). Упорядники Мирон Капраль, Андрій Фелонюк. Львів: В-во “Світ”, 2007, 755 с.

Декабристи в Україні: дослідження й матеріали. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2007, т. 5, 255 с.

Дмитро Паліїв: життя і діяльність 1896 – 1944. Відп. ред. Олег Купчинський. Львів: Наукове Товариство Шевченка, 2007, 836 с.

Донік О., Молчанов В. *Україна: хроніка 20 століття. Роки 1911 – 1916.* Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2007, 145 с.

Друга міжнародна науково-практична конференція “Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті. Тези доповідей. Львів, 2008, 302 с.

Дукля: літературно-мистецький та публіцистичний журнал, 2008, №5.

Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. Вип. 3., ч.І. Гол. ред. Валерій Смолій, відп. ред. Ірина Колесник. Київ: Інститут історії України НАН України, 2008, 494 с.

Єжи Гедройць та українська еміграція. Листування 1950 – 1982 років. Упорядкування, передне слово і коментарі Богуміли Бердиховської. Київ: Критика, 2008, 752 с.

III Міжнародний конгрес українських істориків “Українська іс-

торична наука на шляху творчого поступу". Луцьк, 17-19 травня 2006 р.: *Доповіді та повідомлення*: В 3-х т. Українське Історичне Товариство, Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки. Гол. ред.: Л. Винар, І. Коцан; відп. ред.: С. Гаврилюк, О. Гаврилюк, В. Пришляк, Л. Шваб. Луцьк: РВВ "Вежа" Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008, т.3, 540 с., іл.

Інститут історії України НАН України: друге двадцятиріччя (1957 – 1977). Документи і матеріали. Упорядник О.С. Рубльов, відп. ред. В.А. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2007, 464 с.

Інститут історії України Національної академії наук України. 1936 – 2006. Відп. ред. акад. НАН України В.А. Смолій. Київ: Інститут історії НАН України, 2006, 818 с., іл.

Історіографічні дослідження в Україні. Київ: НАН України, 2007, вип. 17, 342 с.

Карев Д.В. *Белорусская и украинская историография конца XVIII – начала 20-х гг. XX в.: в процессе генезиса и развития национального исторического сознания белорусов и украинцев*. Вильнюс: Европейский гуманитарный университет, 2007, 312 с.

Качалуба М. *Муза і стетоскоп: до 100-ліття з дня народження*. Пряшів, 2008, 320 с.

Кобаса О. *Від Братства до Союзу: до 90-ліття поселення українців у Вілліямстовні (1915 – 2005)*. Пряшів; Вілліямстовн, 2005, 46 с.

Курилишин К. *Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939 – 1944 рр.): Історико-бібліографічне дослідження*. НАН України. ЛНБ ім. В. Стефаника. Відділ україніки. Відділення "НДЦ періодики"; Наук. ред.-консульт. М.М. Романюк; Відп. ред. Л. В. Сніцарчук: У 2 т. Львів, 2007, т. 1, 640 с.

Курилишин К. *Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939 – 1944 рр.): Історико-бібліографічне дослідження*. НАН України. ЛНБ ім. В. Стефаника. Відділ україніки. Відділення "НДЦ періодики"; Наук. ред.-консульт. М.М. Романюк; Відп. ред. Л.В. Сніцарчук: У 2 т. Львів, 2007, т. 2, 592 с.

Любомир Винар. *Біобібліографічний покажчик (1948 – 2007)*. Національна академія наук України, Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника, Українське Історичне Товариство, Національний університет "Острозька академія"; Упорядн.: Н. Кошик, Л. Кужель; відп. ред.: М. Романюк, А. Атаманенко, ред. Л. Ільницької. Львів; Острог; Париж; Нью-Йорк, 2007, 575 с.; іл.

Маркіян Шашкевич на Заході. Упорядкування, редакція і вступ Ярослав Розумний. Вінніпег: Інститут Маркіяна Шашкевича, 2007, 383 с.

Марочко Василь. *Голодомор 1932 – 1933 рр.* Київ, 2007, 64 с.

Марочко Василь. *Голодомор 1932 – 1933 років в Україні: Хроніка*. Ред. В. Марочко, О. Мовчан. Київ: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2008, 294 с.

Микола Павлович Ковальський. *Ad gloriam... Ad honores... Ad metoandum...* За ред. Г. Швидко. Дніпропетровськ, 2007, 392 с.

Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Київ: Ін-т Історії України НАН України, 2007, вип. 16, 336 с.

Молода нація. Альманах. До століття генерала-дисидента Петра Григоренка (1907 – 2007), №1, 42. Київ: “Смолоскип”, 2007, 268 с.

Мушинка М. *Цілитель тіла і душі: до 100-ліття з дня народження Михайла Качалуби (1908 – 1993)*. Пряшів, 2008, 48 с.

Наддніпрянська Україна. Історичні процеси. Події. Постаті. Збірник наукових праць. Вип.5. Дніпропетровськ: Міністерство освіти і науки України, Дніпропетровський національний університет, кафедра історії України, 2007, 302 с.

Наріжний Симон. *Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами*. Ред. Любомир Винар, Олег Купчинський. Львів, Кент, Острог: Наукове Товариство ім. Шевченка, Українське Історичне Товариство, Національний університет “Острозька академія”, Українська Американська Асоціація Університетських Професорів, ХХ с. + 336 с. + ССХХХІІ с.

Наукова та видавнича діяльність Наукового Товариства імені Шевченка в Європі. Упорядники Д. Бурім, О. Кучерук, О. Маврін. Київ: Національна Академія Наук України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, Наукове Товариство ім. Шевченка в Європі, Бібліотека ім. О. Ольжича, 2007, 526 с.

Наукові записки Національного університету “Острозька академія”: Історичні науки. Вип. 9: *Матеріали Другої міжнародної наукової конференції “Українська діаспора: проблеми дослідження”*. Національний університет “Острозька академія”, Українське Історичне Товариство, Світова Наукова Рада при СКУ, Українська Американська Асоціація Університетських Професорів. Відп. редактори: І. Пасічник, Л. Винар, ред. Алла Атаманенко. Острог: РВВ Національного університету “Острозька академія”, 2006, 500 с.

Наукові записки Національного університету “Острозька академія”: Історичні науки. Гол. ред. І. Пасічник, Л. Винар, відп. ред. В. Трофимович. Вип. 8. Національний університет “Острозька академія”, Українське Історичне Товариство. Острог: РВВ Національного ун-ту “Острозька академія”, 2007, 362 с.

Олег Романів. *Бібліографічний довідник*. Укладачі І.К. Ми-

хальчук, Б.М. Романів. Львів: Наукове Товариство ім. Шевченка. Серія: Бібліографія, том 17, 2007, 162 с.

Ольжич. *In Memoriam. Спогади, статті*. Фундація ім. О. Ольжича, Дослідна Фундація ім. О. Ольжича, США, Фундація ім. О. Ольжича, Канада. Наук. ред. А. Жуковський, Л. Винар. Упор. О. Кучерук. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2008, 478 с.; іл.

Осьмак Наталка. *Кирило Осьмак – нескорений Президент УГВР*. Торонто; Львів: В-во “Літопис УПА”, 2008, 126 с.

Палієнко Марина. “*Кієвская старина*” (1882 – 1906). *Систематичний покажчик змісту журналу*. Київ: “Темпора”, 2005, 608 с.

Палієнко Марина. “*Кієвская старина*” (1882 – 1906). *Хронологічний покажчик змісту журналу*. Київ: “Темпора”, 2005, 480 с.

Палієнко Марина. “*Кієвская старина*” у громадському та науковому житті України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). Київ: “Темпора”, 2005, 384 с.

Палієнко Марина. *Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій)*. Київ: Темпора, 2008, 688 с.; іл.

Пилипенко Сергій. *Вибрані твори*. Київ: “Смолоскип”, 2007, 886 с.

Проблеми вивчення історії української революції 1917 – 1921. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2007, вип. 2, 257 с.

Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2007, ч.2, вип. 16, 487 с.

Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2007, ч.2, вип. 17, 494 с.

Пропамятна книга в 50-річчя Курсів Українознавства ім. Івана Франка. Едмонтон, 2006, 127 с.

Румянцев О. *Галичина – Боснія – Воєводина. Українські переселенці з Галичини на території югославських народів в 1890 – 1990 роках*. Київ, 2008, 256 с.

Саварин Петро. *З собою взяли Україну. Від Тернопілля до Альберти*. Упорядник В. Абліцов. Київ: 2007, 521 с.

Світленко С.І. *Світ модерної України кінця ХVІІІ – початку ХХ століття. Збірник наукових праць*. Дніпропетровськ, 2007, 460 с.

Світленко С.І. *Суспільний рух на Катеринославщині у 50-80-х роках ХІХ століття*. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського національного університету, 2006, 268 с.

Сергійчук Володимир. *Соборна пам'ять України. Календар-альманах 2007*. Київ: ПП Сергійчук М.І., 287 с.

Сліпушко Оксана. *Код Святої Софії (князі – фундатори Софійського собору: Володимир Великий, Ярослав Мудрий, Володимир Мономах)*. Київ: Аконті, 2007, 256 с.

Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методи-

ки. *Збірка наукових праць*. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2007, ч. 14, 456 с.

Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця 18 ст.). Київ: Ін-т іст. України НАНУ, 2007, вип. 7, 411 с.

Україна модерна. Стандарти науки і академічне середовище. Київ; Львів: Критика, 2007, ч.12, 412 с.

Україна модерна. Стандарти науки і академічне середовище. Київ; Львів: Критика, 2008, ч.13, 285 с.

Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей на пошану професора П.П. Гудзенка. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2007, вип. 12, 502 с.

Український альманах. 2008. Варшава: Об'єднання українців у Польщі, 2008, 420 с., іл.

Український гуманітарний огляд. Вип. 13. Київ: Критика, 2008, 231 с.

Український історичний збірник. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2007, вип. 10, 496 с.

Українсько-Американська Асоціація Університетських Професорів. Статті і матеріали. Редактор Ася Гумецька, редактор-консультант Алла Атаманенко. Нью-Йорк; Торонто; Острог: Українська Американська Асоціація Університетських Професорів, Національний університет "Острозька академія", Інститут дослідження української діаспори, 2008, 376 с.

Франкознавчі студії. Вип.4. Редкол.: Є. Пшеничний (гол. ред.), Л. Винар, В. Винницький та ін. Дрогобич: Коло, 2007, 858 с.

Шпол Юліян. *Вибрані твори*. Київ: "Смолоскип", 2007, 531 с.

НАШІ АВТОРИ

Атаманенко Алла (Острог), історик, декан факультету міжнародних відносин, директор Інституту дослідження української діаспори Національного університету “Острозька академія”, голова Осередку УІТ в Острозі, голова Історіографічної секції УІТ, член-кореспондент УВАН у США.

Брицький Петро (Чернівці), історик, професор катедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, член УІТ.

Верстюк Владислав (Київ), історик, професор, заступник голови Українського інституту національної пам'яті.

Винар Любомир (Кент), історик, президент УІТ, Української Американської Асоціації Університетських Професорів і Світової Наукової Ради при СКУ, професор історії УВУ, почесний професор і завідувач катедрою історії української діаспори Національного університету “Острозька академія”, почесний проф. Волинського національного університету, професор-емерит Кентського державного університету, віцепрезидент і голова Історичної секції УВАН у США, дійсний член НТШ.

Іроїда Лебідь Винницька (Торонто), педагог, збирач і дослідник усних свідчень (інтерв'ю) з часів Голодомору, подій II-ої світової війни і життя українських поселенців в Канаді, архівар Українсько-Канадського Дослідчо-Документаційного Центру, член-кореспондент НТШ.

Головко Володимир (Київ), історик, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

Дзюба Іван (Київ), академік Національної Академії Наук України, співредактор *Енциклопедії Сучасної України*.

Долинянська Тетяна (Чернівці), історик, асистент катедри етнології, античної та середньовічної історії історичного факультету Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича.

Всеволод Ісаїв (Торонто), соціолог, заслужений професор катедри Роберта Гарні студій з етнічних питань та проблем імміграції і плюралізму в Торонтському університеті, професор соціології УВУ, президент Українсько-Канадського Дослідчо-Документаційного Центру, дійсний член НТШ, відзначений орденом Лицаря св. Григорія.

- Кандиба Олег* (літ. псевдо Ольжич, 1907 – 1944), археолог, поет, публіцист, видатний діяч ОУН, заступник голови ПУН, замордований у концентраційному таборі Саксенгавзен в Німеччині.
- Кирик Людмила* (Київ), провідний історик, що проводить Науково-технічну роботу в Центрі українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Конопка Наталія* (Острог), історик, провідний фахівець з наукової роботи Інституту дослідження української діяспори Національного університету “Острозька академія”, член УІТ.
- Кузьмич Анна* (Клівленд), соціолог, член УІТ.
- Кульчицький Станіслав* (Київ), історик, заступник директора Інституту історії України Національної академії наук України, член-кореспондент НАН України, заступник головного редактора “Українського історичного журналу”.
- Марочко Василь* (Київ), історик, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України, керівник Центру досліджень геноциду українського народу.
- Матяш Ірина* (Київ), історик, директор Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства.
- Мельник Андрій* (1890 – 1964), полковник армії УНР, співтворець формації Січових стрільців, начальник штабу Армії УНР, кравецький командант УВО, в’язень польських і німецьких тюрем. Один із найближчих сподвижників Євгена Коновальця, після його вбивства, став головою ПУН (1939).
- Мушинка Микола* (Пряшів), філолог, іноземний член НАНУ, голова Наукового товариства ім. Шевченка в Словаччині, член Президії Світової Наукової Ради СКУ.
- Пиріг Руслан* (Київ), історик, професор, завідувач відділом Інституту історії України НАН України.
- Піскун Валентина* (Київ), історик, старший науковий співробітник Центру українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, член УІТ.
- Плав’юк Микола* (Київ), голова ПУН і ОУН, останній президент УНР в екзилі, голова Фундації ім. О. Ольжича.
- Сербин Роман* (Монреаль), історик, професор Квебекського університету в Монреалі, дійсний член УІТ, НТШ і УВАН в Канаді.
- Скальський Віталій* (Київ), історик, помічник заступника Голови Українського інституту національної пам’яті, аспірант відділу історії Української революції (1917 – 1921 рр.) Інституту історії України НАН України.
- Троян Сергій* (Рівне), історик, професор катедри політичних наук Рівненського державного гуманітарного університету (“Украї-

на”), професор Інституту соціології (заклад культурної антропології) Жешувського університету (Польща).

Федоренко Євген (Нью-Йорк), філолог, літературознавець, генеральний секретар УВАН у США, член Президії Світової Наукової Ради СКУ, дійсний член УВАН і НТШ.

Холодницький Василь (Чернівці), історик, доцент катедри історії нового і новітнього часу історичного факультету Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича, член УІТ.

Шаповал Юрій (Київ), історик, професор, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень Національної академії наук України, член УІТ.

Шептицька Тетяна (Київ), філолог, науковий співробітник Центру українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

КАТАЛОГ ВИДАНЬ УІТ

Любомир Винар: Біобібліографічний покажчик (1948 – 2007).

Libomyr Wynar: Bio-bibliographical guide (1948 – 2007).

576 p. Hard cover. \$50.00.

II Міжнародний конгрес українських істориків “Українська історична наука на сучасному етапі розвитку”. Кам’янець-Подільський, 17-18 вересня 2003 р. Доповіді та повідомлення. Том 3.

Second International Congress of Ukrainian Historians “Ukrainian Historical Scholarship and Its Present State of Development”. Vol. 3.

455 p. Soft cover. \$30.00.

II Міжнародний конгрес українських істориків “Українська історична наука на сучасному етапі розвитку”. Кам’янець-Подільський, 17-18 вересня 2003 р. Доповіді та повідомлення. Т.4.

Second International Congress of Ukrainian Historians “Ukrainian Historical Scholarship and Its Present State of Development”. Vol. 4.

443 p. Soft cover. \$30.00.

III Міжнародний конгрес українських істориків “Українська історична наука на шляху творчого поступу”. Луцьк, 17-19 травня 2006 р. Доповіді та повідомлення. Том 1.

III International Congress of Ukrainian Historians “Ukrainian Historical Science on the Way of its Creative Development”. Vol. 1.

390 p. Soft cover. \$30.00.

III Міжнародний конгрес українських істориків “Українська історична наука на шляху творчого поступу”. Луцьк, 17-19 травня 2006 р. Доповіді та повідомлення. Том 2.

III International Congress of Ukrainian Historians “Ukrainian Historical Science on the Way of its Creative Development”. Vol. 2.

384 p. Soft cover. \$30.00.

Теодор Мацьків. Хмельниччина в тогочасних західноєвропейських джерелах.

Theodore Mackiw. Khmel’nytskyi Era in contemporary West European Sources.

184 p. Hard cover. \$28.00.

Валентина Піскун. Політичний вибір української еміграції (20-ті роки XX століття).

Valentyuna Piskun. *The Ukrainian Emigration's Political Choice in the 1920's.*

672 p. Hard cover. \$35.00.

Taras Hunczak. *Symon Petlura and the Jews: A Reappraisal.*

128 p. Hard cover. \$24.00.

Симон Наріжний. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Частина перша, видання друге.

Symon Narizhnyi. *The Ukrainian Emigration. Cultural Activity of the Ukrainian Emigration between the Two World Wars.* Part one, second edition.

372 + CCXXXIII p. Hard cover. \$80.00.

Любомир Винар. Олег Кандиба-Ольжич. Дослідження та джерела.

Lubomyr Wynar. *Oleh Kandyba-Ol'zhych. Articles and sources.*

386 c. Hard cover. \$40.00.

III Міжнародний конгрес українських істориків "Українська історична наука на шляху творчого поступу", Луцьк, 17-19 травня 2006 р. Доповіді та повідомлення. Том 3.

III International Congress of Ukrainian Historians "Ukrainian Historical Science on the Way of its Creative Development". Vol. 3.

540 c. Soft cover. \$38.00.

Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Серія "Історичні науки", т.9.

500 c. Soft cover. \$27.00.

При замовленні книг чеки просимо висилати в американських доллярах.

Orders payable in U.S. dollars.

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМ. ШЕВЧЕНКА
УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ “ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ”
УКРАЇНСЬКА АМЕРИКАНСЬКА АСОЦІАЦІЯ
УНІВЕРСИТЕТСЬКИХ ПРОФЕСОРІВ

СИМОН НАРІЖНИЙ

**УКРАЇНСЬКА ЕМІГРАЦІЯ.
КУЛЬТУРНА ПРАЦЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ
МІЖ ДВОМА СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ**

РЕДАКТОРИ

ОЛЕГ КУПЧИНСЬКИЙ, ЛЮБОМИР ВИНАР

Праця Симона Наріжного аналізує культурну та суспільно-громадську діяльність національної еміграції в 1919 – 1938 рр. і засвідчує багатомірний феномен її життя і творчості. Вперше праця появилася у першому томі “Студій Музею визвольної боротьби України” в 1942 році в Празі. Дослідження, як пише автор, було задумане проф. О. Лотоцьким у 1937 році як видання Українського Наукового Інституту у Варшаві, але тоді цей проєкт не було реалізовано.

Унікальною особливістю монографії є включення в окремому розділі кількох сотен фотографій діячів, що не лише доповнює книгу, а й стає важливим історичним джерелом. Минуло багато часу, але від 1942 року не появилася жодного подібного дослідження про цей період української еміграції. Незадовго після видання з різних об’єктивних причин книга проф. С. Наріжного стала рідкістю, тому було вирішено її перевидати.

Книга включає також короткий біографічний нарис про Симона Наріжного, в якому використано архівні матеріали Центрального державного архіву органів державного управління і влади та Архіву Українського Історичного Товариства.

Львів; Кент; Острог, ХХ с. + 372 с. + ССХХІІ с. іл.
2008. Ціна з пересилкою – \$80 дол. (для США), \$87 (для Канади та інших країн).

ISBN 966-8868-08-6

Available from

***The Ukrainian Historical Association
P.O. Box 312, Kent, Ohio 44240, USA***

УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ “ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ”

ЛЮБОМИР ВИНАР

ОЛЕГ КАНДИБА-ОЛЬЖИЧ:

ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДЖЕРЕЛА

РЕДАКТОР

АЛЛА АТАМАНЕНКО

Пропоноване видання включає праці д-ра Любомира Винара, присвячені політичній, революційній і науковій праці Олега Кандиби-Ольжича. Також в цій частині подається докладну хронологію його життя і творчості. В окремому розділі містяться рецензії автора на праці з кандибознавства. В іншій частині книжки друкуються унікальні джерельні матеріали з американських та європейських архівів і листування О. Кандиби з О. Онацьким, О. Грановським і іншими сучасниками. Також видруковано листування автора книги з Калиною Лазор, дружиною Кандиби-Ольжича, Левом Шанковським, Остапом Грицаєм, Яковом Шумелдою, Євгеном Скоцком та іншими особами, які особисто знали Ольжича. У збірнику міститься стаття редактора видання А. Атаманенко “Дослідник життя Олега Кандиби-Ольжича (До 75-ліття Любомира Винара)”, і “Вибрана бібліографія” праць Ольжича і про нього. Видання містить унікальні фотографії О. Кандиби та його співробітників.

Нью-Йорк; Острог; Львів, 2008.

386 с. Тверда обкладинка. З пересилкою – \$40 дол. (для США), \$45 дол. (для Канади та інших країн).

ISBN 1-879070-23-5

Available from
The Ukrainian Historical Association
P.O. Box 312,
Kent, Ohio 44240, USA